

VIIPURIN SUOMALAISEN KIRJALLISUUSSEURAN TOIMITTEITA

Arki, kirkko, artefakti

Viiipurin kulttuurihistoriaa
Ruotsin ajalla (n. 1300–1710)

VIIPURIN SUOMALAISEN
KIRJALLISUUSSEURAN
TOIMITTEITA

19

Arki, kirkko, artefakti

Viipurin kulttuurihistoriaa
Ruotsin ajalla (n. 1300–1710)

TOIM.
PETRI KARONEN

Kannen kuvat:

Hämeessä ja Viipurin läänissä 1630–1650-luvulla toimineen maanmittari Anders Strengin (k. n. 1644) vuoden 1640 tienoilla laatima Viipurin asemakaava (O. A. Oxehufwudin jäljennös 1800-luvun jälkipuoliskolta).

Museovirasto: Historian kuvakokoelma

Johan Grummellierin (mestari 1682–1701/1707) valmistama barokkinen juomakannu.
Reitzin säätiön kokoelmat.

Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 19

Arki, kirkko, artefakti – Viipurin kulttuurihistoriaa Ruotsin ajalla (n. 1300–1710)

Toimittanut: Petri Karonen

Graafinen suunnittelu ja taitto: Eemeli Nieminen

ISBN (painettu): ISBN 978-952-67216-4-4

ISBN (PDF): ISBN 978-952-67216-5-1

ISSN: 1236-4304

Painettu: 2017, Juvenes Print

Painosmäärä: 200kpl

Ensimmäinen painos.

Julkaisija: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura, Helsinki

Sisällys

- 5** Käsityöläisistä kirkonmiehiin – ja veijareihin
-

- 7** PETRI KARONEN:
Viipurin neljä vuosisataa

- 26** JYRKI KNUUTILA & MARKUS HIEKKANEN:
Viipurin kirkollinen elämä ja sen vaikutus kirkolliseen
kulttuuriin 1200-luvun lopusta vuoteen 1710

- 85** SIMO HEININEN:
Viipurin lukion lehtorit 1641-1710

- 124** TUIJA LAINE:
Viipurin kirjallinen kulttuuri vuoteen 1710

- 149** PAULA MÄKELÄ & HANNA PIRINEN:
Viipurin 1600-luvun jälkipuoliskon profaani esinekulttuuri

- 174** VISA IMMONEN:
Viipurin kultasepät ja ylellisyyskulutus keskiajalta 1700-luvun alkuun

- 201** KUSTAA H. J. VILKUNA:
Seikkailija Paul Moij, Viipurin valta- ja vastakulttuurit
1600-luvun jälkipuoliskolla

Tietolaatikot

- 16** Viipurin musiikkielämä 1500–1600-luvuilla (Petri Karonen)
- 86** Turun ja Viipurin hiippakunnan piispat 1554–1718 (Simo Heininen)
- 90** Viipurin lukion lehtorinvirkojen hoitajat sekä heidän seuraavat
virkaipaikkansa (Simo Heininen)
- 96** Barokkiteatteria Viipurin linnassa (Pentti Paavolainen)
- 105** Matrikkeli: Viipurin lukion lehtorit 1641–1710 (Simo Heininen)
- 158** Viipurin linnan uuden kansliakamarin muotokuvat 1654
(Paula Mäkelä, Hanna Pirinen)
- 202** Viipurin asukkaat 1670–1680-luvulla (Kustaa H. J. Vilkuna)
- 213** Viipurilaisten sukunimet vuonna 1675
(Kustaa H. J. Vilkuna)
-

- 223** Kuvalähteet

- 224** Nimihakemisto

Toimituskunta

Toimittaja: Petri Karonen
Sarjan päätoimittaja: Pentti Paavolainen
Sarjan toimitussihteeri: Sanna Supponen

Kirjoittajat

Markus Hiekkänen FT (taidehistoria), dosentti, professori (emer.), Helsingin yliopisto
Simo Heininen TT, yleisen kirkkohistorian professori (emer.), Helsingin yliopisto
Visa Immonen FT (arkeologia), kulttuuriperinnön apulaisprofessori (tenure track),
Helsingin yliopisto (Orcid ID: orcid.org/0000-0002-7616-500X)
Petri Karonen FT, Suomen historian professori, Jyväskylän yliopisto
(Orcid ID: orcid.org/0000-0001-6090-5504)
Jyrki Knuutila TT, Käytännöllisen teologian professori, Helsingin yliopisto
(Orcid ID: orcid.org/0000-0003-3246-3539)
Tuija Laine TT, dosentti, kirjahistorian professori, Helsingin yliopisto
(Orcid ID: orcid.org/0000-0001-8530-0579)
Paula Mäkelä FT (taidehistoria), post doc -tutkija, Jyväskylän yliopisto
Pentti Paavolainen FT, teatteritieteen dosentti, Helsingin yliopisto
Hanna Pirinen FT, dosentti, taidehistorian yliopistotutkija, Jyväskylän yliopisto
Kustaa H. J. Vilkuna FT, Suomen historian professori, Jyväskylän yliopisto

---

Käsityöläisistä kirkonmiehiin – ja veijareihin

Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseura ry:n Toimite 19 avaa etemme Ruotsin ajan Viipurin säädyistä ne, joiden elämää on lähteiden kautta mahdollisuus tarkastella. *Arki, kirkko ja artefakti – Viipurin kulttuurihistoriaa Ruotsin ajalla n. 1300–1710*, jonka professori Petri Karonen (Jyväskylän yliopisto) on toimittanut, vyöryttää silmiemme eteen joukon kirkonmiehiä selaamassa messukäsikirjoista esiin oikeita liturgioita kussakin poliittisessa suhdanteessa, Viipurin lukion lehtoreita, jotka pyrkivät urallaan papeiksi tai piispoiksi, julkaisemaan kirjoja tai avioitumaan edullisesti. Seuraamme varhaisia kuvataiteilijoita hankkimassa elantoaan Viipurin hiippakunnan kirkoissa, ylellisyystuotteita valmistavia kultaseppiä ja kangaskauppiaita sekä saksalaisia ja ruotsalaisia raatiherroja pitämässä kiinni kunniastaan, kun laivan tuomat nuoret miehet halusivat näyttää miehuuttaan arvostaan tarkoille kaupunkilaisille ja jättävät meille tietoa elämästä Viipurissa. Kaiken takana seisoo Viipurin linna, jossa kulloinenkin kruunun korkein virkamies yrittää estää jopa ylimystön keskinäisiä nujakointeja. Piispankaupunkinakin Viipuri on hieman epävakaa, kun virkakaudet ovat lyhyitä ja jotkut piispoista yli-ikäisiä. Viipurin elämä kokee ensimmäisen suuren murroksen isovihan valloituksessa ja osa instituutiosta siirtyy länteen, ei kuitenkaan kaikki elämä.

VSKS:n Toimite 19 kuuluu toisena osana sarjaan *Viipuri – kulttuurin kaupunki*, joka julkaistaan vuosina 2016–2020 päivittämään tiedon aukkoja Viipurin kulttuurihistoriasta uusimman tutkimuksen ja lähestymistapojen valossa. Ensimmäisessä osassa *Muuttuvien tulkintojen Viipuri (Toimite 18, 2016)* tarkkailtiin muutoksia niissä tavoissa, joilla Viipurin historian eri vaiheita on tulkittu parin kolmen sadan vuoden aikana.

Tällä kertaa kootaan yhteen jo aiemmin saatavilla ollutta tietoa ja julkaistaan uutta aineistoa, katsauksia ja lähdelöytöjä. Kokonaisuudessaan vertaisarvioidussa julkaisussa eri tutkijasukupolvia ja useita tieteenaloja edustavat tutkijat valottavat monipuolisesti kulloistakin problematiikkaa. Viipurin arki muodostui elämästä kirkon helmassa sekä niistä erilaisista artefakteista kuten kirjoista ja esineistä, joiden kautta sääty-yhteiskunnan eri ryhmien identiteetti osaltaan rakentui.

Seuraavien *Toimitteiden* aiheina tulevat olemaan Vanhan Suomen aika ja saksankielisen kulttuurikauden viime vaihe autonomian ajan alkuvuosikymmeninä (Toimite 20) sekä sitä seurannut satavuotinen ruotsin- ja suomenkielisen kulttuurin huippukausi (Toimite 21). Viimeisessä osassa (Toimite 22) käsitellään sekä talvi- ja jatkosodan jälkeisen ajan viipurilaista diasporaa että neuvostoliittolaista ja venäläistä Viipuria.

Haluan kiittää kirjan toimittajaa, professori Petri Karosta sekä kaikkia lausuntoja ja palautetta kirjoittajille antaneita anonyymejä arvioitsijoita. FM, tohtorikoulutettava Sanna Supponen *Toimite*-sarjan toimitussihteerinä on vastannut hakemistosta ja aineiston viimeistelemisestä taittoon.

Helsingissä, 30. tammikuuta 2017

Pentti Paavolainen

Viipurin neljä vuosisataa

TUTKIMUSTILANNE JA TEOKSEN NÄKÖKULMAT

Viipurin linna ja sen suojiin keskiajalla rakentunut, aluksi vähäinen kaupunki olivat sekä aikalaisille että myöhemmin suomalaisten itseymmärrykselle keskeisiä paikkoja. Linna oli yhtä aikaa symboli ja konkreettinen osoitus sotilaallisesta, poliittisesta ja taloudellisesta vaikutusvallasta. Viipuri oli myös aidosti monikulttuurinen yhteisö, jonka sijainti eri kulttuurien kohtaamispaikassa tekee siitä kulttuurihistoriallisesti erityisen kiinnostavan. Silti Ruotsin ja Suomen yhteisen historian ajalta, joka Viipurissa kattaa jakson 1200-luvun lopulta vuoteen 1710 saakka, on tehty yllättävän vähän tutkimusta, vaikka viime vuosikymmenien spatiaaliseksi käännteeksi kutsuttu tutkimussuuntaus sekä ylirajaisuuden (transnationaalisuus) tutkimus ovat nostaneet kaupungin kiinnostavaksi tutkimuskohteeksi. Toisen maailmansodan tapahtumat ja jälkiseuraukset ovat luoneet oman jännitteensä tarkasteluun, sillä Viipurin läänin luovuttaminen ja kotikaupungistaan lähtemään pakotettujen evakkojen muisteluissa kaupungin merkitys on erityisesti korostunut. Tämä muistelu on silti keskittynyt ennen muuta viime vuosisadalle, josta asianosaisilla on ollut ensi käden tietoa ja muistoja.¹

Viipurin varhaisempia vaiheita koskevaa tietoa on tärkeää kerätä, tulkita ja analysoida. Juuri tähän tiedon- ja tulkintojen tarpeeseen käsillä oleva antologia haluaa vastata. Kirjoittajat eivät silti suinkaan yritä väittää, etteikö Viipurin historiaa olisi jo aiemmin tutkittu tai siitä kirjoitettu, vaan pyrkivät yhtä aikaa sekä syntetisoimaan että syventämään aiempia käsityksiä. Yhtäältä artikkelikoelman monipuolinen ja monitieteinen – edustettuina ovat arkeologia, historian tutkimus, kirkkohistoria ja taidehistoria – kirjoittajajoukko mahdollistaa uudet ja/tai aiemmin vähemmän tunnetut näkökulmat. Toisaalta kirjoittajat hyödyntävät myös aiemmin vähän käytettyjä lähestymistapoja.²

Tässä teoksessa kymmenen ennen muuta keski- ja varhaismodernin ajan asiantuntijaa käsittelee Viipurin kulttuurihistorian teemoja niin henkisen kuin materiaalisen kulttuurin näkökulmista. Aiheet liittyvät kirkolliseen ja sivistyselämään, hengellisiin ja maallisiin instituutioihin ja organisaatioihin sekä arjen esineelliseen maailmaan, jopa yksittäisiin viipurilaisiin toimijoihin asti. Artikkelit lisäävät tietämystämme Ruotsin ja Suomen yhteisen ajan keskeisen

linnoitetun kaupungin ja sen asukkaiden vaiheista lähes puolen vuosituhannen ajalta eli 1300-luvulta aina siihen saakka, kunnes Pietari I:n joukot valloittivat Viipurin vuonna 1710. Silloin kaupunki ja sitä ympäröivät seudut siirtyivät uuteen aikakauteen, jota kutsutaan tavallisesti Vanhan Suomen ajaksi.

Artikkelikokoelman tekstit edustavat siis historiantutkimuksessa viimeisten vuosikymmenien aikana merkittävästi nousseita aihepiirejä. Monissa kirjoituksissa on luonnollisesti useita näkökulmia, sillä kulttuurihistoriallinen tutkimus on tunnetusti moninäkökulmaista ja -paikkaista. Siksi ohessa tehty artikkeleiden luokittelu tiettyyn tutkimukselliseen lokeroon ei välttämättä tee oikeutta monipuolisille kirjoituksille.

Tekstit edustavat ennen muuta kulttuurihistoriaa, jossa voidaan tutkia kulttuurien syväkenteita ja niiden vaikutusta ihmisen toimintaan. Tässä teoksessa useita kulttuurin ilmiöitä tutkitaan pitkällä aikavälillä ja liittämällä ruotsalais-suomalainen todellisuus laajempaan eurooppalaiseen kehitykseen. Kulttuurihistoria ymmärretään tässä myös pyrkimyksenä kokonaisvaltaiseen lähestymistapaan ja tutkimusasetteeseen, jossa analysoidaan yhtä aikaa niin ylhäistä ja alhaista kuin yksilöiden ja kollektiivien toimintaa ja käyttäytymistä. Siksi kirjoittajat toivovat, että teos kannustaa tulevaisuudessa yhä uusia tutkijoita tarttumaan Viipurin monipuoliseen lähdeaineistoon, joka erityisesti 1600-luvun osalta mahdollistaa monisärmäiset kysymyksenasettelut ja näkökulmat.³

Uskontoja, arjen uskonnollisuutta ja elettyä uskoa on alettu viime vuosina tutkia aiempaa huomattavasti enemmän.⁴ Jyrki Knuutilan ja Markus Hiekkasen laaja analyysi Viipurin kaupungin ja koko Viipurin hiippakunnan kirkollisesta elämästä yhdistää näitä näkökulmia, erityishuomion kohdistuessa kirkkokennuksiin ja kirkollisiin käytänteisiin. Tuija Laine puolestaan tutkii viipurilaisen kirjallisen kulttuurin kehitystä ja muutosta. Hän osoittaa, kuinka Viipuri oli myös henkisen viljelyn alalla ylirajainen ja kansainvälinen.

Historiantutkimuksessa ja sen lähitieteissä sellaiset käsitteet kuin aineellinen ja materiaallinen kulttuuri, visuaalisuus sekä kuluttaminen ovat eri muodoissaan tulleet uuden kiinnostuksen kohteiksi myös ajalla ennen teollista vallankumousta.⁵ Paula Mäkelä ja Hanna Pirinen tutkivat Viipurin 1600-luvun jälkipuoliskon porvariston ja johtavien virkamiesten maallista esineistöä sekä muotokuvamaalausta ja taidemaalareita. Visa Immonen puolestaan pureutuu ylellisyyskulutuksen kannalta keskeiseen käsityöläisryhmään eli viipurilaisiin kultaseppiin ja heidän tuottamiinsa ylellisyysartefakteihin.

Antologiassa korostuu näin myös toimijuus, mikä seuraavassa liitetään kaupungin keskeisiin asukasryhmiin ja heidän kanssaan vuorovaikutuksessa olleisiin Ruotsin kuninkaan alamaisiin. 2000-luvun alkuvuosista alkaen laajentunut yksilöllisen toimijuuden merkitystä korostava suuntaus yhdistetään tavallisesti

biografisen tutkimuksen uudelleen suuntautumiseen. Niinpä Kansallisbiografiasta löytyi hakusanalla ”Viipuri” (rajaus Ruotsin aikaan) heinäkuussa 2016 yhteensä 81 henkilön pienoiselämäkerta. Lähemmässä tarkastelussa heistä ”aidosti” viipurilaisiksi tai Viipurissa pitkään vaikuttaneiksi osoittautui 57 miestä ja naista, joista 22 oli toiminut kirkon piirissä piispoina, tuomiorovasteina tai kirkkoherrona. Lähinnä Viipurin linnanisäntiä tai vastaavia ylimyksiä edusti 28 kirjoitusta. Sen sijaan kaupungin porvaristosta on kirjoitettu vain seitsemän artikkelia, viidestä miehestä ja kahdesta naisesta.

Simo Heininen tutkii Viipurin vuonna 1641 perustetun lukion lehtoreita kollektiivibiografian eli prosopografian menetelmin. Heininen seuraa noin neljäkymmentä korkean opetusviran haltijaa ryhmänä – yksilöitä ja heidän toimiaan kuitenkin unohtamatta. Kustaa H. J. Vilkona puolestaan esittelee Viipurin valtaapitäville harmaita hiuksia pilkkakirjoituksillaan avanneen Paul Moij’n avulla kiintoisia näkökulmia valta- ja vastakulttuureista 1600-luvun jälkipuoliskolla, jolloin Suomenlahden tapulikaupunki ja sen valtaporvarit olivat huipulla ja voimansa tunnossa.⁶

Kaikkia antologian tekstejä yhdistää yleinen ymmärrys historian tutkimuksen tehtävästä, jossa tarkoituksena on sekä ymmärtää että selittää tutkittavaa ilmiötä. Yksittäiset ja kollektiiviset toimijat ja organisaatiot liitetään laajempiin kokonaisuuksiin, jonka tässä tapauksessa muodostaa yhtäältä paikallisesti Viipurin linna ja Viipurin kaupunkiyhteisö ja toisaalta yhteisöjä ympäröivä ja 1500- ja 1600-luvun mittaan Itämeren piirissä voimakkaasti vahvistunut ruotsalainen valtiovalta.

Kirjoitukset perustuvat monenlaisiin lähdeaineistoihin: virallisiin dokumentteihin kuten tiliaineistoihin, kirkollisiin ja oikeuslaitoksen asiakirjoihin, painotuotteisiin, erilaisiin käyttöesineisiin ja muihin artefakteihin sekä aiempaan tutkimukseen. Viipuria koskeva kirjallinen lähdeaineisto painottuu kulttuurihistoriallisessa katsannossa 1500- ja erityisesti 1600-luvulle, sillä säilyneet keskiaikaiset aineistot keskittyvät pääasiassa kaupunkilaisten taloussuhteisiin⁷ ja verotukseen, jollaisia 1500-luvun säilyneet lähteetkin paljolti ovat.⁸ 1600-luvun suurvaltakaudesta on säilynyt enemmän kertovaa aineistoa, sillä Viipurin tuomiokirjasarjat alkavat jo 1620-luvun alusta. Viipurin raastuvan- ja kämnerin-oikeuden eli kaupungin alemman tuomioistuimen tuomiokirjat ovat poikkeuksellisen monipuolinen aineisto. Vuosisadan mittaan pöytäkirjoihin kirjattiin runsaasti muutakin kuin rikosoikeudellisena tai ainoastaan tuomioistuinten perustehtäviensä suorittamista varten muistiin merkitsemää aineistoa, mikä mahdollistaa esimerkiksi yksittäisten henkilöiden toiminnan seuraamisen. Lisäksi erityisesti 1600-luvun jälkipuoliskolta on olemassa runsaasti verotusaineistoa, josta toisinaan löytyy kulttuurihistoriallisestikin kiinnostavia tietoja.⁹

LINNAN MUUTOS VALTATEKIJÄSTÄ VIHელიÄISEKSI REMONTTIKOHTEEKSI

Viipurin linna ja siihen elimellisesti kuuluva kaupunki ovat jo vuosisatoja kuuluneet ruotsalais-suomalais-venäläiseen kulttuuriperintöön. Tyrgils Knuutinpojan¹⁰ 1290-luvulla perustama linna on toiminut sekä konkreettisesti ruotsalaisen ja suomalaisen vallan symbolina että kuvainnollisesti paikkana, jossa idän uhkaa torjuttiin monipuolisesti ja eri tavoin. Linnan merkitys on ollut historiakulttuurisestikin tärkeä ja erityisesti 1900-luvun ensimmäisillä vuosikymmenillä siitä muodostui paikka, jossa läntisen maailman itäisimmän etuvartion sanottiin patoavan itäisiä vaikutteita.¹¹

Viipurin linna ja siihen kuuluvat alueet olivat keskiajalla usein läänitettyinä maallisen rälssin mahtimiehille, kun vielä heikko maallinen keskusvalta pyrki ulkoistamaan puolustusvastuuta keskeisille soturiaateliston edustajille. Vasta Kustaa Vaasan valtaantulon jälkeen kaikki merkittävät sotilaskohteet siirrettiin hallitsijalle uskollisten ja kuninkaan suoran käskyvallan alla olleiden miesten vastuulle. Näin tapahtui Viipurissakin 1530-luvulta alkaen.

Keskiajalla Viipurin linna oli tavallisesti varsin painava pelinappula, kun vaikutusvaltaiset aateliset tai heidän perillisensä pyrkivät turvaamaan omat taloudelliset tai poliittiset etunsa. Jo Suomen ensimmäinen tunnettu laamanni Nils Turenpoika Bielke (k. 1364) sai muun muassa Viipurin läänin linnoineen haltuunsa myöntämiensä lainojen pantiksi. Usein kaikki itärajan linnoitukset olivat osa yhtä ja samaa kokonaisuutta. Niinpä esimerkiksi Kaarle Knuutinpoika Bondelle (Karl Knutsson) (1408–1470), joka oli yksi aikautensa merkittävimpiä ruotsalaisia valtiomiehiä, Viipurin linnasta muodostui merkittävä tukikohta ja poliittisen toiminnan ponnistuslauta 1440-luvulla. Bonde-suku oli myös merkittävä lahjoittaja Viipurin kirkkoille, kuten Jyrki Knuutilan ja Markus Hiekkasen artikkelista havaitaan. Samoin aikanaan Suomen vaikutusvaltaisimpana miehenä pidetty Erik Turenpoika Bielke (n. 1460–1511) sai 1400–1500-luvun vaihteessa muun ohella läänitykseksen sekä Viipurin että Olavinlinnan.¹²

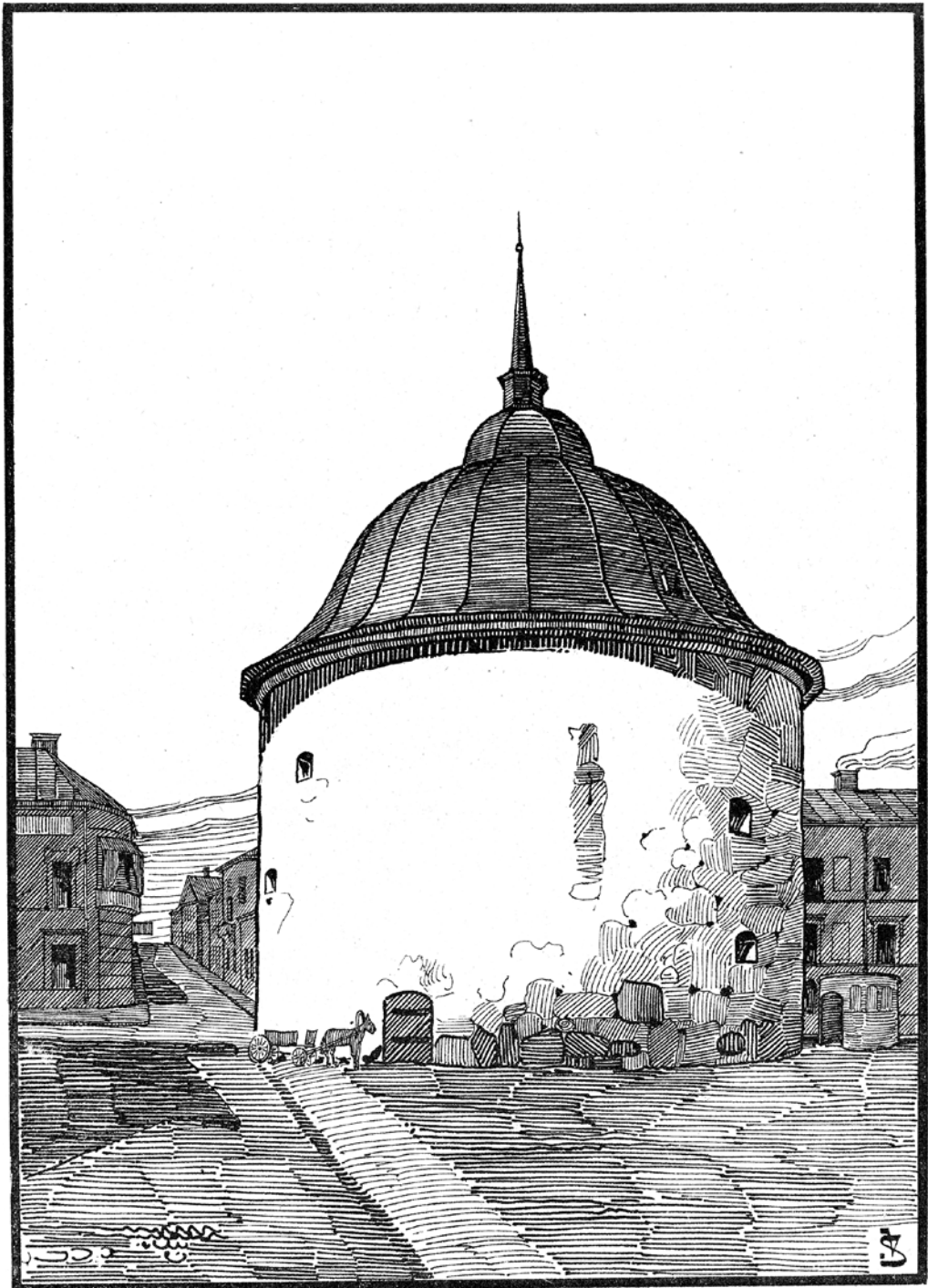
Viipurin linnan strategisen merkityksen vuoksi linnan päällikön tehtävä oli keskiajalta aina 1610-luvulle saakka arvostettu ja tärkeä. Kulttuuri- ja sivistyshistoriallisesti kiinnostavaa on se, että moni linnan johtaja kuului vaikutusvaltaisiin ruotsalaisiin rälssisukuihin. Edelleen ”ylirajaisuus” – käsite on tosin keskiajan osalta erityisen altis kritiikille – näkyi siinäkin, että linnoituksen päälliköissä oli kauempaa tulleita johtajia, kuten useita tanskalaisen Tott-suvun aatelisia. Heistä esimerkiksi Erik Axelinpoika Tott (k. 1481) kehitti 1400-luvun puolimaista lähtien vuosikymmenien ajan Ruotsin itärajan puolustusta Viipurista käsin. Myöhemmin Tönne Erikinpoika Tott (k. 1522) oli merkittävä linnanpäällikkö, jonka kohtaloksi tuli Kalmarin unionin viimeisen kuninkaan

Yleiskuva Viipurin keskeisistä osista ja rakennuksista Ruotsin ajalla.

Kristian II:n kostonhimo.¹³ Viimeinen Viipurin ”ulkomaalainen” linnanisäntä Ruotsin ajalla oli Kustaa Vaasan lankomies, Hoijan kreivi Johan (k. 1535), jolle kuningas myönsi koko linnaläänin verot ja joka piti resurssiensa turvin yllä komeaa hovia lähes kymmenen vuotta 1525–1534. Viimeksi mainittuna vuonna kreivin ja hallitsijan jo aiemmin tulehtuneet välit katkesivat ja läänityksenhaltija pakeni valtakunnasta.¹⁴ Myöhemmin 1500-luvun monet keskeisistä linnanisännistä ja käskynhaltijoista olivat ”kotimaista” ja peräti ”suomalaista” alkuperää, kuten Kustaa Vaasan ja hänen seuraajiansa luottomieheksi nousut Klaus Kristerinpoika Horn (n. 1518–1566) sekä Tönne Olavinpoika (1510–1584) ja hänen poikansa Arvid Tönnepoika (Wildeman) (n. 1570–1617). Viimeksi mainittu oli myös yksi Venäjän kanssa vuonna 1617 solmitun Stolbovan rauhansopimuksen allekirjoittajia.¹⁵

Stolbovan rauhan jälkeen linnan painoarvo putosi, sillä Viipuri ei enää Ruotsin suurten aluevoittojen jälkeen ollut valtakunnan rajalinnoitus ja armeijan

Pyöreä torni valmistui lopullisesti vuonna 1555 eli parhiksi Kustaa Vaasan Venäjäsodan (1555–1557) syttymisen aikoihin. Tässä kuvassa aikanaan myös lähiseutujen talonpojilta suuria työsuorituksia vaatinut rakennus 1900-luvun alussa.

keskuspaikka. 1500-luvun jälkipuoliskon pitkissä sodissa Venäjää vastaan linnoitusta oli vahvistettu, mutta uuden vuosisadan myötä tilanne muuttui. Käytännössä linnan ja kaupungin aiemmin vahva vuorovaikutus väheni, kun itärajan siirryttyä kauas Inkerinmaalle ja Käkisalmen läänisiin ei ollut enää tarpeen pitää yllä suurta varuskuntaa. Siksi linnoitusjärjestelmien kehittämisestä luovuttiin ja varuskunta supistui murto-osaan entisestään. Linnan ja sen varustusten kehittäminen jäi pahasti rappiolle, eivätkä Kaarle X Kustaan Venäjän sodan (1656–1658) ja sittemmin suuren Pohjan sodan (1700–1721) aikaiset varustustyöt auttaneet asiaan, vaan Venäjän tsaari Pietari I valloitti Viipurin vuonna 1710.¹⁶

Suurvaltakaudella linnassa residenssiään piti Viipurin ja Savonlinnan läänin käskynhaltija (vuodesta 1635 maaherra), jolla luonnollisesti riitti paljonkin asioitavaa lääninsä pääkaupungin herrojen kanssa. Tältä osin kiinnostavimmat tiedot aikakaudelta löytyvät maaherrana vuosina 1645–1655 toimineen Johan Rosenhanen (1611–1661) säilyneistä päiväkirjoista, jossa läänin päälliköllä oli usein varsin ankaraa sanottavaa viipurilaisten mahtimiesten toilailuista.¹⁷ Viipurin linnan aseman muutos näkyi konkreettisesti siten, että esimerkiksi 1640-luvun puolimaissa linnassa asui ja työskenteli enää vain vähän valtion virkamiehiä ja sinne komennettuja sotilashenkilöitä. Maaherran lisäksi virkakuntana oli lähinnä läänin hallinnosta ja taloudesta vastanneet lääninsihteeri, kirjanpitäjä, veromestari ja proviantin- eli muonitusmestari. Heidän ohellaan sinänsä isoissa ja komeissa tiloissa toimivat myös verotusasioiden kannalta tärkeä maanmittari sekä toisinaan kruunun erilaisille nimikkeillä toimineita yleisiä valvontaviranomaisia kuten maaprofossi tai kivalteri. Näiden lisäksi lääninhallinnon palkkalistoilla oli lähinnä muutama kirjeenkantaja ja sivutoiminen postimestari. Sotilashallinnon komentajana toimineen hopmannin, komendantin eli linnanpäällikön ohella linnassa oli neljä tai viisi muuta virkamiestä, 40 nihtiä ja puolisen kymmentä tavanomaista käsityöläistä sekä oman alansa tärkeä mestari – teloittaja. Linnassa oli myös pieni tykistöosasto, joka käsitti pitkään vain kymmenkunta miestä.¹⁸

Vain vuonna 1656 alkaneen Kaarle X Kustaan Venäjän -sodan aikana linnaan keskitettiin paljon joukkoja, sillä esimerkiksi vuoden 1657 aikana sotilaita saattoi olla parhaimmillaan lähes tuhat. Linna majoitti kriisiaikoina tavallisesti yli 700 jalkaväen, tykistön ja laivaston miestä. Tuolloin linnan asukkien joukkoon liittyi ensimmäisen kerran myös linnan saarnaaja ja väliaikaisesti myös kaupunkiyhteisöstä valitun nostoväen eli porvarikaartin päällikkö eli kaupunginmajuri.¹⁹

1660-luvun alun jälkeen linnan asukkaiden lukumäärä palasi tutulle tasolle, tosin vahtinihtien määrä saattoi pudota jopa kymmeneen, mutta vastaavasti Viipurin varuskuntaan kuului tästedes tavallisesti viitisenkymmentä miestä.

Varuskunta kasvoi lähes kaksinkertaiseksi 1690-luvun mittaan.²⁰ Linnan kehittämiseen ei 1600-luvulla juuri panostettu, joten tavallisimmin siellä tehdyt muutostyöt käsittivät yksinomaan kulumisesta tai paikkojen rikkoutumisesta johtuneita pienehköjä korjaustoimenpiteitä.²¹ Yksityiskohtaisia tietoja linnan korjauksista saadaan lähinnä muutamien säilyneiden inventaarien tai laskujen avulla. Vuonna 1654 lasimestari Anders Eriksson suoritti linnassa yhteensä 36 työtehtävää korjaten suuren määrän ikkunoita tai valmistuen kokonaan uusia. Korjauslista sinänsä kertoo linnan keskeisistä saleista ja niiden ilmeisen suurista korjaustarpeista. Vielä enemmän tietoja sisältyy samana vuonna tehtyyn linnan irtaimistoluetteloon, joka kattaa yhteensä 121 huoneen tai muun tilan sekä työkalujen ja tarveaineiden inventoinnin. Erityisesti inventoijaa näyttää kiinnostaneen, oliko huoneen ovessa tai sinne sijoitetussa kaapissa lukko vai ei.²²

KAUPUNKI TALOUDEN AALLONHARJALLA, MONIKULTTUURISUUDEN VARASSA

Ruotsin ja Suomen yhteisen historian ajalla Viipuri oli ajan mittapuun mukaan keskisuuri kaupunki, jolla oli oikeus käydä ulkomaankauppaa, jonka nojalla sen asukkaat saattoivat tuoda ja viedä tuotteita ja tarvikkeita mielensä ja taloudellisen kestävänsä mukaan. Kaupunki kuului keskiajalla ja uudelleen 1500-luvun puolivälin jälkeen valtakunnan taloudellisesti menestyneimpiin. Verotus- ja vastaavien tietojen perusteella 1500-luvun Viipurissa asui korkeintaan 1500 henkeä. Aukkaista vain hieman yli joka kymmenes kuului porvarisvalan tehneisiin asukkaisiin eli kauppiaisiin tai käsityöläisiin. Suurvaltakaudellaan väkiluku ei kaupungin taloudellisesta menestyksestä huolimatta kasvanut absoluuttisesti kovin suureksi, vaikka väkiluku nousi edelliseen vuosisataan verrattuna noin kolminkertaiseksi. Aikakauden väestömäärän arviointia vaikeuttaa se, että aineistoissa mainitaan tavallisesti vain veroja maksaneet. Silti kaupungissa asui parhaimmillaankin viitisen tuhatta ihmistä. Aukkaista ehkä vain vajaa puolisen sataa oli aidosti erittäin varakkaita tai muuten niin hyvässä asemassa että pystyivät keskittymään muuhunkin kuin jokapäiväisen leivän hankintaan. Suurvaltakaudella Ruotsissa ja Suomessa oli enemmillään noin sata kaupunkia. Viipuri oli jo keskiajalta lähtien kuulunut kymmenen suurimman joukkoon ja oli Suomen puoleisen valtakunnan kaupungeista toiseksi suurin Turun jälkeen.²³

Viipuri oli aidosti monikulttuurinen ja -kielinen kaupunki, jossa ruotsi oli hallinnon ja taloudellisten eliittien keskinäinen yleiskieli, saksa ulkomaankaupan tärkein kieli ja suomi porvareiden ja talonpoikien vuorovaikutuksen väline. Kaduilla ja kapakoissa kuultiin myös venäjää ja jopa puolaa, kuten

Taiteilijan näkemys Viipurista 1500-luvun puolimaista (piirtäjä N. Granberg, 1940).

Kustaa H. J. Vilkkunan tekstistä huomaamme.²⁴ Suurin osa asukkaista kuului suomenkielisiin pieneläjiin, mutta taloudellinen ja poliittinen valta oli ruotsin- ja saksankielisillä valtaporvareilla. Saksankielisestä maailmasta saapuneiden kauppiaiden ja käsityöläisten määrä oli vaihdellut merkittävästi keskiajan ja uuden ajan alun välillä, mutta erityisesti 1500-luvun puolimaista kaupungin talouden silloisesta alamäestä huolestunut kuningas Kustaa Vaasa ja hänen Viipurin linnassa ja itärajalalla ylipäätään vaikuttanut luotettava apulaisensa Klaus Kristerinpoika Horn rekrytoivat kaupunkiin kyvykkäitä saksalaisia porvareita. Sittemmin aina 1660-luvulle saakka Itämeren eteläisemmistä osista muutettiin sankoin joukoin Suomenlahden vilkkaimpaan kaupunkiin. Viipuri hyötyi huomattavasti näistä usein jo valmiiksi hyvin ulkomaankauppaan verkostoituneista ja taloudellisia resursseja mukanaan tuoneista henkilöistä, joista suuri osa integroitui varsin nopeasti ainakin kaupungin saksankieliseen porvaristoon.

Tästä joukosta löytyi myös suuri osa kaupungin kulttuurielämän ”kuluttajista”, millä tässä viitataan erityisesti musiikkielämään. Sinänsä Viipurin sivistyksen yleistilaa ei edes suurvaltakaudella voi juuri kehua, ainakin jos asiaa tarkastelee korkeakulttuurin levinneisyyden tai koulutuksen näkökulmasta.

VIIPURIN MUSIIKKIELÄMÄ 1500-1600-LUVUILLA

PETRI KARONEN

Viipurin musiikkielämän ensimmäinen kukoistuskausi kesti noin sata vuotta, 1600-luvun alusta seuraavan vuosisadan alkuun. Fabian Dahlström arvioi, ettei ennen 1600-lukua kaupungissa ollut koulu- ja kirkkomusiikkia lukuun ottamatta varsinaisesti säännöllistä musiikkielämää. Silti jo Juhana-herttuan (myöhemmin Ruotsin kuningas, 1537-1592) käydessä Viipurissa vuonna 1556 hänellä oli mukanaan viisijäseninen muusikkoryhmä. Lisäksi Viipurilla oli vissi merkityksensä myös vuonna 1582 Greifswaldissa painetun merkittävän ja laajalle Ruotsin valtakuntaan levinneen keskiaikaisen koululaulujen kokoelman *Piae Cantiones* (Hurskaita Lauluja) -teoksen julkaisemisessa. Julkaisija Theodoricus Petri Ruuth (Rutha) (n. 1560-1617) oli käynyt koulunsa Viipurissa ennen siirtymistään Rostockin yliopistoon. Ruuthilla oli myös sukulaisia Viipurissa. Vuonna 1625 teoksen lisätty laitos ilmestyi Rostockissa Ruuthin suvun vastatessa painokustannuksista.²⁷ 1620-luku oli Viipurissa kirkkolaulunkin osalta nousuaikaa, sillä Viipurin piispa Olaus Elimaeus (1570-1629) julkaisi vuonna 1621 paljolti Jacobus Finnon (1583) - joka julkaisi myös vuonna 1616 *Piae Cantionesin* suomeksi käännetyn painoksen - ja Maskun Hemmingin (1605) virsikirjojen pohjalta oman teoksensa.²⁸ Viimein Viipurin lukion (1641) vuonna 1654 vahvistetuissa statuuteissa mainitaan tarkasti muun muassa pakolliset musiikkiharjoitukset kirkossa ja koulussa sekä opetuksen antamisesta hää- ja juhlatilaisuuksissa musisointiin.²⁹

Viipurin ensimmäiset, ilmeisesti jo 1600-luvun alussa hankitut urut tuhoutuivat

kaupungissa vuonna 1628 raivonnessa tulipalossa. Saksasta tilatun käsityöläisen rakentamat uudet urut valmistuivat seuraavan vuosikymmen loppupuolella. Viipurin maistraatti kutsui tuomiokirkkoon urkuriksi 1637 Lyypekissä oppinsa saaneen Detleff Hunniuksen (1615-1664), joka työskenteli tehtävässä kuolemaansa saakka. Hunniuksen oppi-isä oli arvostettu Lyypekin Marian kirkon urkuri ja säveltäjä Peter Hasse (n. 1585-1640). Kaupunginisät näyttävät halunneen varmistaa, että Suomen suuriruhtinaskunnassa aikanaan hyvin harvinaisten urkujen käyttäjäksi saatiin korkealuokkainen ammattilainen.³⁰

Keski-Euroopassa kaupunginmuusikkoja oli esiintynyt jo 1500-luvulta alkaen ja Ruotsiin tämä instituutio alkoi juurtua 1620-luvulta alkaen. Ruotsin valtakunnassa ei muodostunut muualla yleisiä käsityöammattikuntiin rinnasteisia ammattimuusikkoryhmiä, vaikka erilaisia privilegioiksi kutsuttuja erioikeuksia muusikoille näyttää annetun kaikkialla. Viipurissa kehitys noudatti samaa kaavaa ja viimeistään 1630-luvulta alkaen tiedot erilaisista ”pelimanneista” yleistyivät. Lisäksi tehtävät kulkivat suvussa joko isältä pojalle tai lesken kautta tämän uudelle aviomiehelle. Suuri osa näistäkin muusikoista rekrytoitiin urkureiden tapaan suoraan Saksasta. Joka tapauksessa erilaisissa yksityisissäkin juhlatilaisuuksissa soitinmusiikki kuului asiaan ja osoitti myös isäntäväen vauraudesta ja statuksesta. Viipurissa muusikoille maksettiin myös suhteessa parempaa palkkaa kuin vaikkapa yliopisto-kaupunki Turussa.³¹

Viipurilaiset olivatkin suuntautuneet vahvasti käytäntöön, reaaliaineisiin ja ylipäättään talouselämään, mikä kiistatta näkyi yhtäältä teoreettisen ja toisaalta uskonnollisen koulutuksen varsin vähäisenä arvostuksena.²⁵ Edellä sanottu ei kuitenkaan tarkoittanut, että Viipuri sinänsä olisi ollut tuona luterilaisen ortodoksian eli puhdasoppisuuden ajalla muita valtakunnan alueita maallistuneempi tai siellä olisi pelätty vähemmän jumalaa ja kuningasta kuin muualla. Pikemminkin kaupunki rauhoittui, sillä 1600-luvun mittaana Viipurin aiemmin varsin militarisoitunut ja myös väkivaltaisempi ilmapiiri lientyi. Kenties kaupunki aidosti jopa sivilisoitui, sillä kaupunki oli kaikesta päättaen yksi Ruotsin valtakunnan rauhallisimpia, eivätkä asiaan vaikuttaneet edes porvariston keskinäiset kiistat, nyrkin heiluttelut tai sanansäilän sivallukset.²⁶ Ehkä juuri siksi Kustaa H. J. Vilkkunan artikkelissa esittelemät metelöivät ja aggressiiviset nuoret miehet herättivät yhteisössä suurta pahennusta.

Viitteet

- 1 Viipuria koskevasta historiografiasta ja historiankirjoituksen politiikasta erityisesti Koskivirta - Paavolainen - Supponen 2016b. Vrt. myös esimerkiksi Karonen 2015. Kimmo Katajala (ISY) johtaa tätä kirjoitettaessa (2016) Suomen Akatemian hanketta (2014–2016) ”Kaupunkitilan merkitykset ennen ja nyt. Kulttuurien välinen tutkimushanke Viipurin kaupungista 1500-luvulta 2000-luvulle”, josta on tulossa uusia tuloksia erityisesti kaupunkitilaan liittyvistä seikoista. Jukka Korpe-lan kriittinen ja lähdekriittinen tutkimus (2004, erityisesti 86–87, 137–149, 169–183, 245–249, 254–258, 262–263) asettaa linnan ja kaupungin kansainvälisiin yhteyksiinsä. Viipurin kulttuuriperintöä eri tieteenalojen näkökulmista käsittelee monipuolisesti artikkelikokoelma Böök (ed.) 2015. Viipurin kaupunkirakentamisen vaiheita käsitellään monipuolisesti ja monitieteisesti teoksessa Lilius - Kärki (toim.) 2014 (erityisesti artikkelit Niukkanen - Seppänen - Suhonen 2014; Lilius 2014a; Lilius 2014b). Toimittaja haluaa myös kiittää HuK Jussi Lampista aineistojen järjestämiseen liittyneestä avusta.
- 2 Myös tämän artikkelikokoelman kannalta keskeisin tutkimuskirjallisuus on alun perin laadittu jo 1800- ja 1900-luvun vaihteessa, jolloin ensin Gabriel Lagus ja sitten J. W. Ruuth tekivät urauurtavaa työtä kaupungin menneisyyden selvittämisessä. Sittemmin Ruuthin teoksia täydennettiin 1970- ja 1980-luvulla. Viipurin historiasta Ruotsin ja Suomen yhteisellä ajalla kirjoitti myös Viljo Nissilä jo 1950-luvulla Viipurin kirjassa. Lagus 1893, 1895; Ruuth 1906; Ruuth 1921; Ruuth 1931; Ruuth - Halila 1974; Ruuth et al. 1982; Nissilä 1958a; Nissilä 1958b; yleisemmin Kivi-Koskinen et al. (toim.) 1958. Vrt. myös esimerkiksi neuvostoliittolaisen historiankirjoituksen käsitys Viipurista ”vanhana venäläisenä kaupunkina”, esimerkiksi Jussila 1983, erityisesti 11–13; Kuujo 1986, 33; Shikalov 2016, 249–250.
- 3 Kulttuurihistorian määrittämisestä, ongelmista ja mahdollisuuksista esimerkiksi Burke 2008; Immonen K 2001, 19, 22; Ollitervo - Rantala (toim.) 2014 ja muun muassa artikkelit Ollitervo - Rantala 2014, esimerkiksi 13–14; Laitinen 2014, erityisesti 115–117; määrittysten vaikeudesta Salmi 2014, 115–117; ”kokonaisval-

taisuuden” käsitteen vaikeudesta ja jopa mahdottomuudesta kulttuurihistoriassa Kaartinen - Korhonen 2005, 78-85.

- 4 Tästä esimerkiksi Toivo 2016a-b; Katajala-Peltomaa 2013a-b ja niissä mainitut teemat; Kuha 2016.
- 5 Hyvä esimerkki aihepiirin tutkimuksen noususta myös Suomessa ja muissa Pohjoismaissa on Historiallisen Aikakauskirjan vuoden 2016 teemanumero ”Esineet ja materiaalisuus historiassa” (erityisesti Heinonen - Räsänen 2016; Ilmakunnas 2016; Immonen V 2016, erityisesti 190-192; Männistö-Funk 2016); Van Gent - Toivo 2016, 263-265; ruotsalaisesta tutkimuksesta myös Upsalan ja Tukholman yliopiston ”Se ståndsamhället!” -projekti (<http://www.seso.hist.uu.se/>).
- 6 Yksilöllistä toimijuutta koskevia ja Viipurinkin varhaismodernin ajan historiaa sivuavia tutkimuksia on ilmestynyt viimeisten vuosien aikana varsin paljon, esimerkiksi Lagerstam 2007; Koskinen 2011; Hakanen 2011. Yleisemmin 1500- ja 1600-luvun eri sosiaaliryhmien toimijuudesta Ruotsin valtakunnassa esimerkiksi Karonen - Hakanen (painossa) ja siinä mainittu kirjallisuus. Ruotsissa laaditusta tutkimuksesta esimerkiksi Prytz 2013 sekä Maria Ågrenin Upsalassa johtama The Gender and Work -projekti (www2.statsvet.uu.se/genderandwork/); biografia-tutkimuksen uusista suuntauksista esimerkiksi Hakosalo - Jalagin - Junila (toim.) 2014. Viipurin taloudellisen aseman muutoksista Ruotsin ja Suomen yhteisen historian ajalla esimerkiksi Karonen 2016 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 7 Vrt. DF -tietokanta (<http://df.narc.fi/>).
- 8 1500-luvun puolimaista alkaen on säilynyt myös voudin- ja tullitilaineistoja, joita seuraavassa ei kuitenkaan käytetä.
- 9 Erityisesti Paula Mäkelän ja Hanna Pirisen sekä Kustaa H. J. Viikunan artikkelit tässä teoksessa. Kuitenkaan Viipurin - kuten minkään muunkaan Ruotsin Suomen puoleisen valtakunnan kaupungin - säilyntä lähdeaineistoa ei voi verrata vaikkapa Ruotsin Arbogan lähdeilanteeseen,

sillä kaupungista on olemassa esimerkiksi perukirjoja käytännössä systeemaattisina sarjoina jo 1650-luvulta alkaen. Niinpä Gudrun Andersson (2009) on voinut muun muassa selvittää sitä, millaisia taideteoksia kaupungin porvariseliittiin kuuluneet henkilöt omistivat kuollessaan. Lisäksi Arbogassa, monen muun ruotsalaisen vanhan kaupungin tapaan, on säilynyt runsaasti keskiaikaisia ja varhaismodernieja rakennuksia ja esineistöä. Viipurin lähdeaineistoista tiivistetysti esimerkiksi Karonen 2016, 22-23.

- 10 Teoksessa historiallisten henkilöiden nimet on suomennettu niissä tapauksissa, joissa nimenkirjoitusmuoto on vakiintunut.
- 11 Kirjoitusaikanaan (1908, alun perin 1906) vaati J. W. Ruuthilta luonnetta kirjoittaa Viipurin linnasta, että se oli ”kuitenkin --- Ruotsin valtakunnan ja länsimaiden kristikunnan äärimmäinen etuvartija idän barbaareja vastaan” (s. 108-109). Tästä keskustelusta tiivistetysti esimerkiksi Karonen - Villstrand 2014, 155-157; Korpela 2004, erityisesti 316-317. Linnan merkityksestä eri näkökulmista esimerkiksi Ruuth 1921; Pettersson 1958, 425-426, 432; Suhonen 2004, 80-82. Restauraatio suunnitelmista ja Viipurin linnan käytöstä historiakulttuurin osana Ripatti 2011.
- 12 Esimerkiksi Kumlien 1973-1975; Suvanto 2000a-d; Suvanto 2000f. Linnanpäälliköistä ja käskynhaltijoista tiiviit kuvaukset jo teoksessa Ruuth 1908, 39-51, 106-107, 166-167 sekä tarkemmin Koskivirta A-V 1982; Ruuth et al 1982, 205-219; Korpela 2004, 263-270.
- 13 Suvanto 2000e; Suvanto 2000 g.
- 14 Gillingstam 1971-1973; Katajala 2010, 14.
- 15 Blomstedt 1921; Syrjö 2001; Marjomaa 2001; Lappalainen M 2005; Katajala 2010, 17-19, 22, liite 1; Lappalainen M 2014.
- 16 A. Hackman (1944) on perusteellinen selvitys sekä linnan rakennushistoriasta että linnan sisustuksen kehityksestä erityisesti Ruotsin ajalla. Linnoitussuunnitelmista Ahlberg 2005a-b, passim. Yleiskuva

- linnoituksen kehityksestä 1600-luvulla Ruuth 1908, 252–254, 459–460; uudistettuna Ruuth et al 1982, 179–185. Myös Gardberg - Welin 1993.
- 17** Esimerkiksi Jansson 1995; Einonen 2011.
- 18** KA VSLT PK 1645 (8579), 489–490. Vrt. Kimmo Katajala (2010, 22, 24, 199) jonka mukaan 1540-luvulla linnan henkilökuntaan kuului viitisentoista korkeamman tehtävän haltijaa sekä suuri määrä palvelusväkeä ja jalkaväen ja laivaston henkilöstöä. Rauhan aikana linnassa asusti hänen mukaansa noin 140–150 henkeä. Vuonna 1599 tavanomaisen varuskunnan lisäksi linnassa oleskeli noin 350 saksalaista ratsumiestä. J. W. Ruuthin (1908, 254) mukaan keskiajalla linnaan oli majoitettu jopa 800 sotilasta ja vielä 1500-luvullakin parhaimmillaan 600–700, mikä ilmeisesti tarkoittaa sotaja kriisiaikojen vahvuuksia. 1600-luvun virkakunnasta linnassa Ruuth - Halila 1974, 274–279; vrt. myös Hackman 1890, 21–24.
- 19** KA VSLT PK 1657 (8625), 51–79. Tarkemmin Lappalainen JT 1972, 299, 308, 310, 312, myös viite 9, 324.
- 20** Vrt. esimerkiksi KA VSLT PK 1655 (8616), 977–980, 981–986; v. 1656 (8620), 1342–1345, 1352–1357; v. 1657 (8625), 28; 1665 (8649), 103, 105, 250, 252, 254; v. 1675 (8677), 89, 91, 107, 109; v. 1689 (8700), 197–200, 205; v. 1694 (8711), 259–272, 287–289, 299–300. Vrt. myös esimerkiksi KA VSLT, TK v. 1675 (8678), 10–11; Kujala 2010, 400.
- 21** Esimerkiksi 1645 korjauksiin käytettiin yhteensä 382 hopeataalaria, mutta kaksi vuosikymmentä myöhemmin ei päästy enää edes kolmasosaan tästä määrästä (127 taalaria). Vuonna 1705 eli aivan venäläisten ensimmäisen hyökkäyksen (1706) aattona linnan korjauksiin allokoitiin kaksi taalaria enemmän kuin vuonna 1665, mutta tykistön hankintoihin käytettiin lisäksi lähes 200 taalaria. KA VSLT PK 1645 (8579), 410, 412; v. 1665 (8649), 298; v. 1705 (8741), 753, 755, 769, 771, 774. Myös esimerkiksi Kujala 2010, 286.
- 22** Paula Mäkelä ja Hanna Pirinen tarkastelevat artikkelissaan luettelossa mainittuja taideteoksia. Vuosina 1699–1700 linnan ikkunoita korjattiin peräti 50 kertaa. KA VSLT, TK v. 1654 (8613), 134, 135–150 (inventaari); TK 1700 (8727), 534; Ignatius 1894, 255–281; linnan sisustuksesta erityisesti Hackman 1944 (s. 155–175 esitellään linnan inventaari vuodelta 1666, joka on tässä esiteltyä yksityiskohtaisempi); Ruuth - Halila 1974, 15–16.
- 23** Viipuria koskevista väkilukuarvioista ja tärkeimmistä niistä kertovista lähdeaineistoista eli henkikirjoista esimerkiksi Grotenfelt 1887, 124; Ruuth 1908; Karonen 1994, liitteet; Lilja 1996, 142; Lilja 2000; Karonen 2016, 31–32.
- 24** Viipurin kieliasioista kootusti Tandefelt 2002; vrt. esimerkiksi Karonen 2016, 33–34.
- 25** Tarkemmin Grotenfelt 1887; Ruuth 1908, erityisesti 181–191; Blomstedt 1921; Möller 1954; Schweitzer 2013; Karonen 2016, 32–33, 39–41 sekä siinä mainittu kirjallisuus.
- 26** Karonen 2016, 37–39 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 27** Ruuth - Halila 1974, 285; Dahlström 1991, 49–52; Dahlström 1995a, 89–122; Viergutz 1997; Kajanto 2000.
- 28** Kuten Tuija Laine tässä teoksessa osoittaa, 1600-luvun alussa viipurilaiset olivat aktiivisia myös muilla kirjallisen kirkollisen kulttuurin alueilla. Dahlström 1991, 52; Dahlström 1995a, 116–122.
- 29** Staffans 1985, 8–10.
- 30** 1600-luvun alkupuolella Suomen kaupungeissa ei Turku ja Viipuria lukuun ottamatta vielä ollut urkuja. Dahlström 1991, 56–57; Dahlström 1995a, 106–110; Dahlström 1995b, 153. Jyrki Knuutilan ja Markus Hiekkasen artikkeli tässä teoksessa.
- 31** Ruuth - Halila 1974, 371; Andersson Gr 1986, 101–104; Dahlström 1991, 49–50, 58–59; Dahlström 1995b, 135–157; Dahlström 2012, 484–488.

Lähdeluettelo

Alkuperäislähteet

Kansallisarkisto, Helsinki (KA)

Viipurin ja Savonlinnan läänin läänintilit (VSLT)

Pääkirjat v. 1645 (Vol. 8579), v. 1655 (8616), v. 1656 (8620), v. 1657 (8625), v. 1665 (8649), v. 1675 (8677), v. 1689 (8700), v. 1694 (8711), v. 1705 (8741); v. 1707 (8749); v. 1709 (8755); v. 1710 (8758). (PK)

Tosittekirjat v. 1650 (Vol. 8598), v. 1654 (8613); v. 1675 (8678); v. 1700 (8727) (TK).

Käytetty digitaaliarkiston avulla.

Painetut lähteet

Ignatius 1894. Ignatius, K. E. F., Asiakirja valaiseva Viipurin linnan tilaa 17:sta vuosisadalla. HARK 13: 2. Helsinki: SHS, 255–281.

Tietokannat

DF. Diplomatarium Fennicum, (<http://df.narc.fi/>)

Tutkimuskirjallisuus

Ahlberg 2005a. Ahlberg, Nils, Stadsgrundningar och planförändringar. Svensk stadsplanering 1521–1721. Acta Universitatis agriculturae Sueciae, 2005:94. Uppsala: Swedish University of Agricultural Sciences. (http://pub.epsilon.slu.se/930/1/avhandling_ahlberg_low_res.pdf)

Ahlberg 2005b. Ahlberg, Nils, Stadsgrundningar och planförändringar. Svensk stadsplanering 1521–1721. Kartor. Acta Universitatis agriculturae Sueciae 2005:94. Uppsala: Swedish University of Agricultural Sciences. (http://pub.epsilon.slu.se/930/3/avhandling_ahlberg_kartor_low_res.pdf)

Andersson Gr 1986. Andersson, Greger, Projektrapport: Stadsmusikantväsendet i Sverige under 1600- och 1700-talet. Svensk tidskrift för musikforskning 68, 101–107. (<http://www.musikforskning.se/stm/STM1986/STM1986Andersson.pdf>)

Andersson G 2009. Andersson, Gudrun, Stadens dignitärer. Den lokala elitens status- och maktmanifestation i Arboga 1650–1770. Stockholm: Atlantis.

Blomstedt 1921. Blomstedt, Kaarlo, Henrik Klauempoika Horn. Ajankuvaus. 1, Kustaa Vaasan ja Juhana Herttuan palveluksessa. Historiallisia Tutkimuksia III, 1. Helsinki: SHS.

Burke 2008. Burke, Peter, What is Cultural History. Cambridge: Polity Press.

Böök (ed.) 2015. Böök, Netta (ed.), Common Heritage. The multicultural heritage of Vyborg and its preservation. Proceedings of the international seminar 13.-14.2.2014 at the Alvar Aalto library in Vyborg. The Finnish Architecture Society publication 4/2014. Helsinki: The Finnish National Committee of ICOMOS and The Finnish Architecture Society (2nd edition).

Dahlström 1991. Dahlström, Fabian, Musiklivet i det gamla Viborg – en Östersjöangelägenhet. Musiikki: Suomen musiikkitieteellisen seuran julkaisu 21: 3–4, 42–73.

Dahlström 1995a. Dahlström, Fabian, Uskonpuhdistus. Teoksessa Dahlström, Fabian, Salmenhaara, Erkki, Ruotsin vallan ajasta romantiikkaan. Keskiäika–1899. Suomen musiikin historia 1. Porvoo, Helsinki: WSOY.

- Dahlström 1995b.** Dahlström, Fabian, Kaupungin kunniaksi. Teoksessa Dahlström, Fabian, Salmenhaara, Erkki, Ruotsin vallan ajasta romantiikkaan. Keskiaika-1899. Suomen musiikin historia 1. Porvoo, Helsinki: WSOY.
- Dahlström 2012.** Dahlström, Fabian, Stadtmusikanten, Organisten und Kantoren im Ostseeraum bis ca. 1850. Mariehamn, Föglö. (<https://www.doria.fi/handle/10024/78703>)
- Einonen 2011.** Einonen, Piia, A Travelling Governor. Teoksessa Lamberg, Marko, Hakanen, Marko, Haikari, Janne (eds.), Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality. Lund: Nordic Academic Press, 124-151.
- Gardberg - Welin 1993.** Gardberg, C. J., Welin, P. O., Finlands medeltida borgar. Helsingfors: Schildts.
- Gillingstam 1971-1973.** Gillingstam, Hans, Johan Hoya och Bruchhausen. Svenskt biografiskt lexikon. (<http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/13845>, viitattu 4.7.2016).
- Grotenfelt 1887.** Grotenfelt, K., Suomen kaupasta ja kaupungeista ensimmäisten Vaasa-kuninkaiden aikana. Helsinki.
- Hackman 1890.** Hackman, A, Några meddelanden om Viborgs slott under Vasakonungarne (Sammanställda ur slottets räkenskapsböcker och ur tryckta källor). Kaukomieli 2. Helsinki: Viipurilainen osakunta.
- Hackman 1944.** Hackman, A., Bidrag till Viborgs slotts byggnadshistoria. Analecta Archaeologica Fennica XI. Helsingfors: Arkeologiska kommissionen.
- Hakosalo - Jalagin - Junila (toim.) 2014.** Hakosalo, Heino, Jalagin, Seija, Junila, Marianne (toim.), Historiallinen elämä. Biografia ja historiantutkimus. HArk 141. Helsinki: SKS.
- Heinonen - Räsänen 2016.** Heinonen, Meri, Räsänen, Marika, Pyhän tuntu. Aine ja aistimellisuus myöhäiskeskiajan uskontokulttuurissa. Historiallinen Aikakauskirja 2016: 2.
- Ilmakunnas 2016.** Ilmakunnas, Johanna, Ompelupöytä. Naisten arkinen yleisyysesine 1700- ja 1800-luvun Euroopassa Historiallinen Aikakauskirja 2016: 2.
- Immonen K 2001.** Immonen, Kari, Uusi kulttuurihistoria. Teoksessa Immonen, Kari, Leskelä-Kärki, Maarit (toim.), Kulttuurihistoria. Johdatus tutkimukseen. Tietolipas 175. Helsinki: SKS, 11-25.
- Immonen V 2016.** Immonen, Visa, Sotkuinen aineellisuus. Menneisyyden merkityksistä ja ihmiskeskeisyydestä esineiden ajallisuuteen. Historiallinen Aikakauskirja 2016: 2.
- Jansson 1995.** Jansson, Arne, Inledning. Teoksessa Johan Rosenhanes dagbok 1652-1661. Utgiven genom Arne Jansson. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Handlingar del 18. Stockholm.
- Jussila 1983.** Jussila, Osmo, Venäläinen Suomi. Porvoo: WSOY.
- Kaartinen - Korhonen 2005.** Kaartinen, Marjo, Korhonen, Anu, Historian kirjoittamisesta. Turku: Kirja-Aurora.
- Kajanto 2000.** Kajanto, Iiro, Ruuth, Theodoricus Petri (noin 1560-1617). Latinankielinen runoilija, kuninkaan sihteeri, vouti. Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb>). Helsinki: SKS.
- Karonen 1994.** Karonen, Petri, Kämnerinoikeudet Suomen kaupungeissa suurvaltaajan alkupuolella (noin 1620-1660). Studia Historica Jyväskylänensia 48. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto ([www.file://fileservices.ad.jyu.fi/homes/karonen/Downloads/9789513943615%20\(1\).pdf](http://www.file://fileservices.ad.jyu.fi/homes/karonen/Downloads/9789513943615%20(1).pdf)).
- Karonen 2015.** Karonen, Petri, State Authorities and Economic Actors in the Border District of Sweden and Russia, C. 1700-1810. Revue d'histoire Nordique (19), 77-101.
- Karonen 2016.** Karonen, Petri, Talouden ehdoilla. Aineellisen ja henkisen kulttuurin vuorovaikutus Viipurissa 1500-1600-luvuilla. Teoksessa Koskivirta - Paavolainen - Supponen 2016a, 20-48.
- Karonen - Hakanen (painossa).** Karonen, Petri, Hakanen, Marko, Personal Agency and State Building in Sweden (1560-1720). Teoksessa Karonen, Petri, Hakanen, Marko (eds.), Personal Agency in the Swedish Age of Greatness 1560-1720 (painossa).

- Karonen - Rähkä 2014a.** Karonen, Petri, Rähkä, Antti (toim.), Kansallisten instituutioiden muotoutuminen. Suomalainen historiakuva Oma Maa -kirjasarjassa 1900-1960. Historiallisia Tutkimuksia 267. Helsinki: SKS.
- Karonen - Rähkä 2014b.** Karonen, Petri, Rähkä, Antti, Oma Maa -kirjasarja ja instituutioiden historia. Teoksessa Karonen, Petri, Rähkä, Antti (toim.), Kansallisten instituutioiden muotoutuminen. Suomalainen historiakuva Oma Maa -kirjasarjassa 1900-1960. Historiallisia Tutkimuksia 267. Helsinki: SKS, 9-28.
- Karonen - Villstrand 2014.** Petri Karonen, Nils Erik Villstrand, Sotilaskansan tuskainen taival. Teoksessa Karonen, Petri, Rähkä, Antti (toim.), Kansallisten instituutioiden muotoutuminen. Suomalainen historiakuva Oma Maa -kirjasarjassa 1900-1960. Historiallisia Tutkimuksia 267. Helsinki: SKS, 146-178.
- Katajala 2010.** Katajala, Kimmo, Viipurin Karjala rajamaakuntana. Viipurin läänin historia 1534-1617. Teoksessa Katajala, Kimmo, Kujala, Antti, Mäkinen, Anssi, Suomenlahdelta Laatokalle. Viipurin läänin historia III. Toimittaneet Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa, Jouko Nurmiainen. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino.
- Katajala-Peltomaa 2013a.** Katajala-Peltomaa, Sari, Fatherhood, Masculinity and Lived Religion in Late Medieval Sweden. *Scandinavian Journal of History* 38:2, 223-244.
- Katajala-Peltomaa 2013b.** Katajala-Peltomaa, Sari, A Good Wife? Demonic Possession and Discourses of Gender in Late Medieval Culture. Teoksessa Muravyeva, Marianna, Toivo, Raisa (eds.), *Gender in Late Medieval and Early Modern Europe*. New York: Routledge, 73-88.
- Kivi-Koskinen et al. 1958.** Viipurin kirja. Muistojulkaisu. Toimittanut J. Kivi-Koskinen et al. Helsinki: Torkkelin säätiö.
- Korpela 2004.** Korpela, Jukka, Viipurin linnaläänin synty. Viipurin läänin historia 2. Toimittaneet Yrjö Kaukiainen, Jouko Nurmiainen. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino.
- Koskinen 2011.** Koskinen, Ulla, Hyvien miesten valtakunta. Arvid Henrikinpoika Tawast ja aatelin toimintakulttuuri 1500-luvun lopun Suomessa. *Bibliotheca Historica* 132. Helsinki: SKS.
- Koskivirta A-V 1982.** Koskivirta, Aito-Veikko, Linnanpäälliköt - Viipurin valtiolliset vaiheet Pähkinäsaaren rauhan jälkeen. Teoksessa Ruuth et al. 1982.
- Koskivirta - Paavolainen - Supponen 2016a.** Koskivirta, Anu, Paavolainen, Pentti, Supponen, Sanna (toim.), Muuttuvien tulkintojen Viipuri. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 18. Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura.
- Koskivirta - Paavolainen - Supponen 2016b.** Koskivirta, Anu, Paavolainen, Pentti, Supponen, Sanna, Viipurin historiankirjoitus. Poliittikkaa, teemoja ja aukollisuuksia. Teoksessa Koskivirta - Paavolainen - Supponen 2016a, 7-17.
- Kuha 2016.** Kuha, Miia, Pyhäpäivien vietto varhaismodernin ajan Savossa (vuoteen 1710). *Jyväskylä Studies in Humanities* 286. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. (https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/49350/978-951-39-6598-3_vaitos29042016.pdf?sequence=1)
- Kujala 2010.** Kujala, Antti, Viipurin Karjala, Käkisalmen lääni ja Inkerinmaa Ruotsin suurvaltakaudella 1617-1710. Teoksessa Katajala, Kimmo, Kujala, Antti, Mäkinen, Anssi, Suomenlahdelta Laatokalle. Viipurin läänin historia III. Toimittaneet Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa, Jouko Nurmiainen. Lappeenranta: Karjalan Kirjapaino.
- Kumlien 1973-1975.** Kumlien, Kjell, Karl Knutsson (Bonde). SBL (<https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=12366>, viitattu 4.7.2016).
- Kuujo 1986.** Kuujo, Erkki, Vanhat keskiaikaiset kauppakaupungit Viipuri, Tallinna, Riika ja Novgorod 1500-luvulla. Teoksessa Endén, Rauno, Laulumaa, Vesa (toim.), *Suomalais-neuvostoliittolainen historiantutkijoiden symposium*. Riika 1.-7.12.1985. Historiallinen Arkisto 88. Helsinki: SHS.

- Lagerstam 2007.** Lagerstam, Liisa, *A Noble Life. The Cultural Biography of Gabriel Kurck (1630–1712)*. Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia, Humaniora 349. Helsinki: Finnish Academy of Science and Letters.
- Lagus 1893, 1895.** Lagus, Gabriel, *Ur Wiborgs historia*. Minnesskrift. 1, 2: 1. Wiborg (Suom. Kuvauksia Wiipurin historiasta, Viipuri 1893, 1895).
- Laitinen 2014.** Laitinen, Riitta, *kokeva ihminen käytäntöjen maailmassa*. Teoksessa Ollitervo, Sakari, Rantala, Heli (toim.), *Kulttuurihistoria 8*. Turku: Turun yliopisto.
- Lappalainen J T 1972.** Lappalainen, Jussi T., *Kaarle X Kustaan Venäjän-sota v. 1656–1658 Suomen suunnalla. ”Räikkä, häikkä ja ruptuuri”*. *Studia Historica Jyväskyläänsia X*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Lappalainen M 2005.** Lappalainen, Mirikka, *Suku, valta, suurvalta. Creutzit 1600-luvun Ruotsissa ja Suomessa*. Helsinki: SanomaWSOY.
- Lappalainen M 2014.** Lappalainen, Mirikka, *Pohjolan leijona – Kustaa II Aadolf ja Suomi 1611–1632*. Helsinki: Siltala.
- Lilius - Kärki (toim.) 2014.** Lilius, Henrik, Kärki, Pekka (toim.), *Suomen kaupunkirakentamisen historia I*. Kirjokansi 34: 1. Helsinki: SKS.
- Lilius 2014a.** Lilius, Henrik, *Pohjoinen renessanssi ja vanhemman Vaasa-ajan (1523–1617) kaupunki Suomessa*. Teoksessa *Teoksessa Lilius - Kärki (toim.) 2014*.
- Lilius 2014b.** Lilius, Henrik, *Suomi kaupungistuu suurvalta-ajalla (1617–1721)*. Teoksessa *Teoksessa Lilius - Kärki (toim.) 2014*.
- Lilja 1996.** Lilja, Sven, *Städernas folkmängd och tillväxt. Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal. Historisk tätortsstatistik utgiven av stads- och kommunhistoriska institutet. Del 2*. Utgivare: Lars Nilsson. Stockholm: Stockholms universitet.
- Lilja 2000.** Lilja, Sven, *Tjuvehål och stolta städer. Urbaniseringens kronologi och geografi i Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal. Studier i stads- och kommunhistoria 20*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Marjomaa 2001.** Marjomaa, Risto, Wildeman, Arvid *Tönnenpoika (noin 1570–1617)*. Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Männistö-Funk 2016.** Männistö-Funk, Tiina, *Rykelmät. Työkaluehdotus materiaalien toimijoiden menneisyyden tutkimiseen*. Historiallinen Aikauskirja 2016: 2.
- Möller 1954.** Möller, Sylvi, *Suomen tapulikaupunkien valtaporvaristo ja sen kaupankäyntimenetelmät 1600-luvun alkupuolella*. HTutk XLII. Helsinki: SHS.
- Nissilä 1958a.** Nissilä, Viljo, *Viipuri kautta aikojen*. Teoksessa Kivi-Koskinen et al. 1958.
- Nissilä 1958b.** Nissilä, Viljo, *Viipurin koulut*. Teoksessa Kivi-Koskinen et al. 1958.
- Niukkanen - Seppänen - Suhonen 2014.** Niukkanen, Marianne, Seppänen, Liisa, Suhonen, Mervi, *Kaupunkirakentaminen Suomessa keskiajalla*. Teoksessa Lilius - Kärki (toim.) 2014.
- Ollitervo - Rantala 2014.** Ollitervo, Sakari, Rantala, Heli, *Johdanto*. *Kulttuurihistoriallinen katse*. Teoksessa Ollitervo, Sakari, Rantala, Heli (toim.), *Kulttuurihistoria 8*. Turku: Turun yliopisto (http://doria32-kk.lib.helsinki.fi/bitstream/handle/10024/118586/Kulttuurihistoriallinen_katse.pdf?sequence=2).
- Pettersson 1958.** Pettersson, Lars, *Linnat ja linnoitukset*. Teoksessa Linkomies, Edwin (toim.), *Oma Maa. Tietokirja Suomen kodeille. III*. Porvoo, Helsinki: WSOY.
- Prytz 2013.** Prytz, Cristina, *Familjen i kronans tjänst. Donationspraxis, förhandling och statsformering under svenskt 1600-tal*. Uppsala: Uppsala Universitet. (<http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:612770/FULLTEXT01.pdf>)
- Ripatti 2011.** Ripatti, Anna, *Jac. Ahrenberg ja historian perintö*. *Restaurointisuunnitelmat Viipurin ja Turun linnoihin 1800-luvun lopussa*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikauskirja 118. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

- Ruuth 1908.** Ruuth, J. W., Viipurin kaupungin historia I-II. Viipuri (alun perin ruotsiksi: Viborgs stads historia 1-2. Wiborg 1906).
- Ruuth 1921.** Ruuth, J. W. Viipuri. Teoksessa Krohn, Kaarle, Melander, G., Lindeqvist, K. O. (toim.), Oma Maa. Tietokirja Suomen kodeille II. Toinen uudistettu painos. Suunnitellut E. G. Palmén. Porvoo, Helsinki: WSOY.
- Ruuth 1931.** Ruuth, J. W., Viipurin kaupungin historia. I. Vuoteen 1617. Viipuri.
- Ruuth et al. 1982.** Ruuth, J. W., Viipurin kaupungin historia. I osa. Vuoteen 1617. Uudistaneet Ragnar Rosén, Erkki Kuujo, Gunvor Kerkkonen, Aito-Veikko Koskivirta, Viljo Nissilä sekä V. A. Tjulenev. Helsinki: Torkkelin säätiö.
- Ruuth - Halila 1974.** Ruuth, J. W., Halila, Aimo, Viipurin kaupungin historia II. Vuodet 1617-1710. Helsinki: Torkkelin säätiö.
- Salmi 2014.** Salmi, Hannu, Kulttuurihistoria, mahdollinen ja runsauden periaate. Teoksessa Ollitervo, Sakari, Rantala, Heli (toim.), Kulttuurihistoria 8. Turku: Turun yliopisto 2014.
- Schweitzer 2013.** Schweitzer, Robert, Saksalainen Viipuri. Teoksessa Paavolainen, Pentti, Supponen, Sanna (toim.), Monikulttuurisuuden aika Viipurissa. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 17. Helsinki: VSKS (<http://vks.onsight.fi/wp-content/uploads/2011/12/Toimite-17.pdf>).
- Shikalov 2016.** Shikalov, Yury, Viipuri 1940-luvulta 2000-luvulle: neuvostoliittolainen, suomalainen, venäläinen. Teoksessa Koskivirta - Paavolainen - Supponen (toim.) 2016a, 243-265.
- Staffans 1985.** Staffans, Helmer, Sångundervisning och sånglärare i Finlands lärdomsskolor före år 1870. Pro gradu-arbete i musikvetenskap 1936. Meddelanden från Musikvetenskapliga institutionen vid Åbo Akademi 1. Åbo: Åbo Akademi.
- Suhonen 2004.** Suhonen, Mervi, Viipurin linna. Teoksessa Korpela, Jukka, Viipurin linnaläänin synty. Viipurin läänin historia 2. Toimittaneet Yrjö Kaukiainen, Jouko Nurmiainen. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino, 80-82.
- Suvanto 2000a.** Suvanto, Seppo, Bese, Gunilla (noin 1475-1553). Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Suvanto 2000b.** Suvanto, Seppo, Bielke, Erik Turenpoika (noin 1460-1511). Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Suvanto 2000c.** Suvanto, Seppo, Bielke, Nils Turenpoika (K 1364). Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Suvanto 2000d.** Suvanto, Seppo, Gyllenstierna, Nils Erikinpoika (K 1495). Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Suvanto 2000e.** Suvanto, Seppo, Tott, Erik Axelinpoika (K 1481). Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Suvanto 2000f.** Suvanto, Seppo, Tott, Ivar Axelinpoika (K 1487). Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Suvanto 2000g.** Suvanto, Seppo, Tott, Tönne Erikinpoika (K 1522). Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Syrjö 2001.** Syrjö, Veli-Matti, Horn, Klaus Kristerinpoika (noin 1518-1566). Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Tandefelt 2002.** Tandefelt, Marika, Fyra språk på en marknad. Teoksessa Tandefelt, Marika (red.), Viborgs fyra språk under sju sekel. Schildt: Jyväskylä.
- Toivo 2016a.** Toivo, Raisa Maria, Luterilaisia maailmankuvia 1600-luvun Suomesta. Yksilön tarina ja yhteisön maailmankuva. Teoksessa Sulkunen, Irma, Niemi, Marjaana, Katajala-Peltomaa, Sari (toim.), Usko, tiede ja historiankirjoitus. Suomalaisia maailmankuvia keskiajalta 1900-luvulle HTutk 271. Helsinki: SKS.

Toivo 2016b. Toivo 2016b. Toivo, Raisa Maria, Religion and emotion. Rosaries as objects and the associated emotions in 17th-century Finland. *Scandinavian Journal of History* vol. 41, No. 3, 289–305 (<http://dx.doi.org/10.1080/03468755.2016.1179835>).

Van Gent - Toivo 2016. Van Gent, Jacqueline, Toivo Raisa Maria, Introduction, *Scandinavian Journal of History*, 41:3, 263–270 (DOI: 10.1080/03468755.2016.1179833).

Viergutz 1997. Viergutz, Gudrun, Der Musikunterricht in Åbo und Wiborg zwischen 1570 und 1650. *Teoksessa Musica Baltica. Greifswalder Beiträge zur Musikwissenschaft* 4. Ekkehard Ochs (Hrsg.). Frankfurt am Main: Lang, 197–204.

Viipurin kirkollinen elämä ja sen vaikutus kirkolliseen kulttuuriin 1200-luvun lopusta vuoteen 1710

JOHDANTO

Kirkollisen kulttuurin tutkiminen ja Viipuri

Kulttuuri on laaja, inhimilliseen elämään monitahoisesti ja -puolisesti kuuluva käsite, jota humanistinen tutkimus on tarkastellut eri näkökulmista. Tutkimus on kohdistunut käsitteen määrittelystä riippuen erilaisiin asiakokonaisuuksiin, yksittäisiin asioihin tai ilmiöihin, tai niiden osa-alueisiin tai yleisemmin kulttuurin ilmenemiseen. Tutkimusmenetelmät ovat voineet olla moni- ja poikkitieteisiä, mikä on mahdollistanut saman ilmiön käsittelyn esimerkiksi filosofian-, historian- ja teologiantutkimuksen viitekehyksessä sekä arkeologian ja luonnontieteiden menetelmin.

Uskonto eri ilmenemismuotoineen on kulttuurin laaja osa-alue, jota tutkijat ovat tarkastelleet viimeisten parin vuosikymmenen aikana moni- ja poikkitieteisesti. Esimerkkinä tästä on arkeologian sekä historian-, kirja- ja liturgian-historiantutkimuksen kysymyksenasetteluihin ja metodiikkaan liittyvät tutkimukset, joissa kuvataan, analysoidaan ja selitetään kirkollisia rakennuksia veistoksineen, maalauksineen ja esineineen sekä niiden ympäristöä.¹ Toiseksi on tutkittu kirkollisia asiakirjoja ja painettuja kirjoja, niiden käyttöä ja levineisyyttä.² Kolmanneksi tutkijoiden huomio on kohdistunut erilaisiin uskonnollisiin tapoihin ja uskomuksiin.³

Viipuria ja sitä ympäröiviä alueita kulttuurin näkökulmasta tutkineet ovat käsitelleet esimerkiksi kaupungissa sijainneita rakennuksia, kaupungin henkistä elämää ja koululaitosta. Huomiota on kiinnitetty myös kaupungin ja sen ympäristön kirkollisiin oloihin ja rakennuksiin, joita on tarkasteltu iänmäärittäytymisen, rakennustekniikan, arkkitehtuurin, säilyneiden kirkollisten esineiden, hautauspaikkojen ja kaupunkiarkkitehtuurin näkökulmista.⁴ Tässä johdannossa tiivistämme aluksi Viipurin kirkollisen elämän vaiheet ja määrittelemme sen jälkeen tutkimustehtävämme.

Viipurin seudulla oli harviahkoa, luultavasti osin keruutaloutta harjoittanutta asutusta 1000-luvulta lähtien. Asutus ei vielä tuolloin yltänyt vauraudeltaan tai kansainvälisiltä yhteyksiltään läheskään samalle tasolle kuin mitä on ruu-miskalmistolöydösten perusteella havaittu Laatokan läntisiltä ja pohjoisilta rannikkoalueilta. Viipurin maaperältään karuhkon seudun asutus muuttui 1200-luvulla pysyvämmäksi lännen suunnalta alueelle siirtyneen väestön myötä. Ruotsin valtakeskus oli tuolloin siirtynyt Götanmaalta Sveanmaalle, Birger Jaarlin (Ruotsin jaarli 1248–1266) yhdistäessä nämä suuralueet oman Bjälbo mahtisukunsa⁵ alaisuuteen. Näin voimistuneet ruotsalaiset reagoivat 1200-luvun lopulla Hansaliiton synnyn myötä tapahtuneeseen kauppapolitiikan muutokseen tekemällä ”Suomen kolmanneksi ristiretkeksi” kutsutun sotaretken Karjalankannakselle, joka oli maantieteellisesti, kaupallisesti ja maanviljelyksenkin kannalta sijainniltaan edullinen. Tässä artikkelissa ei oteta kantaa siihen, onko nimitys perusteltu. Viipurin seudusta muodostui kaupallinen keskus, joka houkutti kauppiaita kaikkialta Itämeren alueelta, erityisesti Saksasta, pohjoisen Baltian alueelta ja Venäjän jokien välityksellä kauempaakin.⁶

Kristinusko lienee levinnyt alueelle asutuksen ja kaupan välityksellä hieman jo ennen ruotsalaisten siirtolaisten tuloa 1200-luvun lopulla. He rakensivat edellä mainitun retken yhteydessä valtansa turvaksi linnoituksen, jonne tehtiin aluksi puinen kappeli. Viipurin ja sen ympäristön asukkaat perustivat luultavimmin 1200-luvun lopulla seurakunnan, jonka pyhätöstä tuli myöhemmin kaupunkiseurakunnan kirkko eli kaupunginkirkko.⁷

Juurruttaakseen ja syventääkseen kristinuskoa Karjalan alueella mendikanti- eli kerjäläisveljestöihin kuuluneet dominikaanit ja fransiskaanit rakensivat 1300-luvun lopulla Viipuriin tukikohtansa eli konventit kirkkorakennuksineen. Peräti kahden järjestön asettumisessa samaan kaupunkiin, jollaista ei tapahtunut edes hiippakunnan pääkaupungissa Turussa, voi ehkä nähdä ulkopo-liittisia taustatekijöitä: Viipuri sijaitsi kahden kulttuurialueen, kristinuskon itäisen ja läntisen perinteen rajalla.

Kaupungissa toimi 1400-luvulla myös kirkollinen hospitaali köyhille ja sairaille ja oma hospitaalinsa spitaalisille. Ainakin jälkimmäisessä oli kappeli, joka oli omistettu Maria Magdalenalle. Kullakin kristillisellä yksiköllä on ollut hautauksia ja rituaaleja varten kirkkomaa, tunnetuimpana niistä kaupungin-kirkkoa ympäröinyt ”kirkonaita”.

Viipurista tuli hiippakunnallinen keskus vuonna 1554, jolloin Kustaa Vaasa (kuninkaana 1523–1560) jakoi keskiaikaisen Turun hiippakunnan kahteen osaan. Viipurin kaupunginkirkko korotettiin piispankirkoksi, ja ylipäätään kaupungin asema aluehallinnollisena keskuksena vahvistui. Hiippakuntahal-

Viipurin hiippakunnassa oli vuonna 1645 yhteensä 13 rovastikuntaa. Ne jakautuivat 76 seurakuntaan, joista Uukuniemi ja Kesälahti muodostivat käytännössä yhden seurakunnan. Kirkkohallinnollisesti hiippakunta säilyi jokseenkin samanlaisena aina suureen Pohjan sotaan saakka. Kulttuurisesti seurakunnat olivat Viipurin voimakkaan vaikutuksen piirissä, mutta etenkin hiippakunnan länsiosissa Turun merkitys säilyi edelleen merkittävänä.

linto kehittyi 1500-luvun jälkipuoliskolla ja 1600-luvulla hiippakunta kattoi merkittävän osan silloisen Suomen suuriruhtinaskunnan itäisistä ja keskisistä osista. Viipurin hiippakunta käsitti suurimmillaan laajan alueen lännessä itään Helsingistä Kivennavalle ja etelästä pohjoiseen Uudeltakirkolta Kuopioon, vuodesta 1635 Viipurin ja Savonlinnan sekä Käkisalmen läänit. Hallintoalueeseen kuului vuonna 1693 kaikkiaan 76 seurakuntaa jakautuneina 13 rovastikuntaan.⁸

Vahva asema säilyi aina vuoteen 1710, jolloin Pietari Suuren joukot valloittivat Viipurin suuressa Pohjan sodassa.

Viipurissa oli kaupunkiseurakunnan ohella 1554–1710 ainakin kaksi seurakuntaa, nimittäin Viipurin linnanseurakunta (1542–1710), jota myöhemmin kutsuttiin myös Siikaniemen seurakunnaksi ja Viipurin saksalainen seurakunta (1636–1710). Lisäksi Viipurin yhteydessä olivat Säkkijärven, Koiviston ja Pyhän Johanneksen kappeliseurakunnat. Kaupungin suomenkielisen väestönosan kirkko on myös ollut toiminnassa.

Ruotsista tuli 1500-luvun jälkipuoliskolta alkaen varsin nopeasti perinnöllisen kuninkaan yhdestä keskuspaikasta, Tukholmasta, johtama yhteiskunta, joka saavutti 1600-luvulla suurvalta-aseman Itämeren alueella. Viipurin seudulla tämä näkyi Ruotsin uusina alueina ja aluehallintona. Kirkolla oli saksalaiselta maaperältä saadun esikuvan mukaan rooli tässä muutoksessa, mikä kiteytyi tuolloin uuden sisällön saaneeseen kolmisäätyoppiin. Sen mukaan maallisen hallituksen, esivallan sääty eli kuningasvalta asetti, säätö ja määräsi yhteiset päämäärät, jotka hengellinen hallituksen sääty eli kirkko opetti uskonnon avulla velvollisuuksina huoneenhallituksen säädylle eli yhteiskunnan perusyksiköille, perheille. Kunkin perheen pään oli opetettava perheelleen ja palvelijoilleen uskonnollisia tapoja ja niiden välityksellä kuuliaisuutta kirkon opetukselle. Se puolestaan tuki, selitti ja perusteli kuninkaan poliittisia päämääriä ja ratkaisuja huoneenhallituksen säädyn jäsenille. Kolmisäätyoppi toimi näin moraalisen ohjenuorana kaikille neljälle poliittiselle säädylle eli aatelistolle, papistolle, porvaristolle ja talonpojille.⁹

TUTKIMUSTEHTÄVÄ

Miten Viipurin keskiaikainen kirkollinen asema näkyi itse kaupungissa ja miten se vaikutti lähiympäristöön? Entä miten kirkolliselle esivallalle eli piispalle ja tuomiokapitulille annettu kolmisäätyopin mukainen tehtävä näkyi kaupungissa ja hiippakunnassa? Näitä kysymyksiä ei ole tutkimuksessa aiemmin käsitelty lainkaan tai korkeintaan vähän.

Tässä artikkelissa siis tarkastellaan sitä, miten Viipurin kirkolliset rakennukset sisätiloineen ja sisustuskoristeluineen, rakennusten ympäristö sekä niiden käyttö ovat mahdollisesti vaikuttaneet itse kaupunkiin ja sen lähialueille ajanjaksolla 1200-luvun lopulta 1700-luvun alkuun. Tapahtuiko 1500-luvun puolivälissä muutoksia, kun Viipurin kaupunkikirkosta tuli tuomiokirkko? Miten Viipuri kirkollisena keskuksena on muokannut ja kehittänyt kaupungin, lähialueen ja koko hiippakunnan henkistä ja kulttuurielämää vuoteen 1710 saakka? Tutkimusajanjaksoa voi luonnehtia ruotsalaisperäisen kirkollisen

kulttuurin ajaksi. Artikkelel selvittää näin osaltaan sitä, mitä ja millaista tämä kulttuuri oli Viipurissa ja sen lähialueilla. Lisäksi pohditaan alueen asemaa ensin Novgorodin ja sittemmin Moskovan ja Ruotsin – osan aikaa Kalmarin unionin – rajaseudun ulkopoliittisissa konstellaatioissa. Sen sijaan hiippakunnassa asuneen ortodoksisen väestön vaiheita seuraavassa ainoastaan sivutaan.

Artikkelissamme tarkastelemme Viipurin kirkollista elämää ja sen vaikutusta kirkolliseen kulttuuriin neljässä alaluvussa, joista ensimmäinen käsittelee keskiaikaa 1200-luvun lopulta 1500-luvun alkuun, toinen siirtymäkautta keskiajasta reformaatioon, kolmas Viipurin hiippakunnan vaiheita 1554–1618 ja neljäs suurvalta-aikaa. Aluksi tutkimme sitä, miten Viipurissa sijainneissa kirkollisissa rakennuksissa toimittiin liturgisesti eli miten jumalanpalveluselämää harjoitettiin käytännössä.¹⁰ Toiseksi huomio kiinnitetään kirkollisten rakennusten ja niiden eri rakennusosien sisustukseen ja monumentaalimaa-lauksiin, esineistöön ja kirjoihin. Kolmanneksi tutkitaan kirkon ympäristön eli kirkkomaan, sitä ympäröineen aidan, kellotapulien, porttien ja muiden rakenteiden muodostamaa kehystä uskonnolle ja kulttuurille. Viipurin kirkkojen liturgista käyttöä verrataan Turun hiippakunnan ja ”yleisvaltakunnalliseen” ruotsalaiseen käytäntöön. Lisäksi pohditaan syitä mahdollisiin eroihin. Edelleen mielenkiinnon kohteena on Viipurin vaikutus keskiajalla lähialueillaan ja Karjalan kannaksella sekä Viipurin hiippakunnassa (1554–1578, 1618–1721, joka lakkasi toimimasta käytännössä vuosien 1710–1711 tienoilla).

Artikkelin keskeinen käsite on laajasti ymmärretty *kirkollinen elämä*, jolla tarkoitetaan Viipurissa olleita kirkollisia rakennuksia ja niiden vaikutusta sekä kaupungin että laajemmin sen vaikutusalueen uskonnolliseen ja kulttuuriseen elämään. Vaikutusalueella tarkoitetaan koko Viipurin hiippakuntaa, vaikka hiippakunnan laajuuden vuoksi piirteitä seurakunnista ja niiden kirkoista voidaan esitellä tässä ainoastaan esimerkinomaisesti. Lähdetietojen ja tutkimuskirjallisuuden avulla poimitaan esimerkkejä, jotka valottavat Viipurin vaikutusta alueen kirkolliseen elämään.

Jotta Viipurin kirkollisten rakennusten vaikutusta voisi tutkia kirkollisen elämän näkökulmasta, kirkollisten rakennusten käyttötarkoitus ja merkitys on ensin asetettava ajalliseen ja paikalliseen yhteyteensä. Viipurin kirkolliset rakennukset, kaupunginkirkko, dominikaani- ja fransiskaanikonventin kirkot sekä linnan kappeli rakennettiin parinsadan vuoden aikana 1200-luvun lopulta 1400-luvun loppuun, ensin puisina ja sitten kivisinä. Sen sijaan Käkisalmen läänin alueella olleet ortodoksiset kirkolliset rakennukset jäivät käsittelyn ulkopuolelle.¹¹

Viipurissa tuolloin noudetun läntisen perinteen mukaisen kristinuskon tulkinnan mukaan kirkkorakennus oli arkikäytöstä vihkimällä erotettu tila eli sakraalirakennus, jossa papit toteuttivat virkansa edellyttämiä, erityisesti

jumalanpalveluselämään kuuluneita tehtäviä esteettä ja häiriöittä omaa oikeusjärjestystään noudattaen. Tämä tulkinta perustui roomalaiskatolisen kirkon kanonisen oikeuden eli kirkkoa koskeneisiin oikeussäännöksiin.¹² Niiden mukaan kirkolliset rakennukset jaettiin kahteen ryhmään, seurakunnallisiin ja yksityisiin. Edelliseen kuuluivat paikallisen seurakunnan jäsenten pystyttämät seurakuntakirkot ja -kappelit kuten Viipurin kaupunkikirkko. Yksityisiä rakennuksia puolestaan olivat esimerkiksi kirkollisten järjestöjen ja maallisen vallan rakentamat linnojen kirkot ja kappelit. Tällaisia olivat Viipurissa molempien konventtien kirkot ja linnan kappeli.¹³

Kanonisen oikeuden mukaan kirkot ja kappelit vihittiin sakraaliksi tilaksi jumalanpalveluselämän harjoittamista varten. Käytännössä tämä tarkoitti papiston edustaman instituution eli pappisviran tehtäviä, joista tärkein oli ripin ja ehtoollisen sakramenttien toimittaminen. Ne tuli suorittaa kirkkorakennuksessa omissa, tarkkaan kanonisessa oikeudessa määritellyissä paikoissa kirkon kuorin välittömässä läheisyydessä ja itse kuorissa päälattarilla. Kanoninen oikeus määräsi tarkasti, miten ehtoollisen ja ripin sakramentit tuli hoitaa. Myös muiden kirkkorakennuksessa ja sen ympäristössä suoritettavien jumalanpalveluselämään kuuluneiden toimitusten käytännön toteutuksesta annettiin yksityiskohtaisissa kanonisen oikeuden mukaisissa ohjekirjoissa täsmälliset ohjeet. Jumalanpalveluselämä oli suoritettava säännöllisesti ja normatiivista järjestystä noudattaen aina samanlaisena ja -muotoisena, mitä kutsutaan liturgiseksi käytännöksi tai käytöksi.¹⁴ Seuraavassa käsite *liturginen käyttö* kattaa messut, jumalanpalvelukset, pyhimysten kunnioittamiset, rukoushetket ja kirkolliset toimitukset sekä rippiin liittyneet käytännöt. Ohjekirjojen perusteella voidaan todentaa käytössä ollut jumalanpalvelusjärjestys eli millainen jumalanpalveluselämä on ollut muodoltaan ja sisällöltään.

Viipurin kirkolliset rakennukset ovat keskeinen osa tutkimusaineistoa, joten tiedot rakennuksista samoin kuin muu kirkkoihin liittyvä asiakirjamateriaali ovat tärkeitä tietolähteitä. Lisäksi käytetään Viipuria, sen lähiympäristöä ja hiipakuntaa sekä tutkimusajanjaksoa käsittelevää tutkimuskirjallisuutta.¹⁵

VIIPURI KIRKOLLISENA KESKUKSENA 1200-LUVUN LOPULTA 1500-LUVUN PUOLIVÄLIIN

Viipurin ja sen lähiympäristön seurakunnat kirkollisine rakennuksineen

---

Asutushistoriallisen tutkimuksen perusteella pysyvä asutus näyttää siis muodostuneen Karjalan kannaksen sisä- ja länsiosiin, siis Suomenlahden ”puolelle” sekä Saimaan suuntaan vasta 1200-luvulla, mitä ennen kristinusko ei

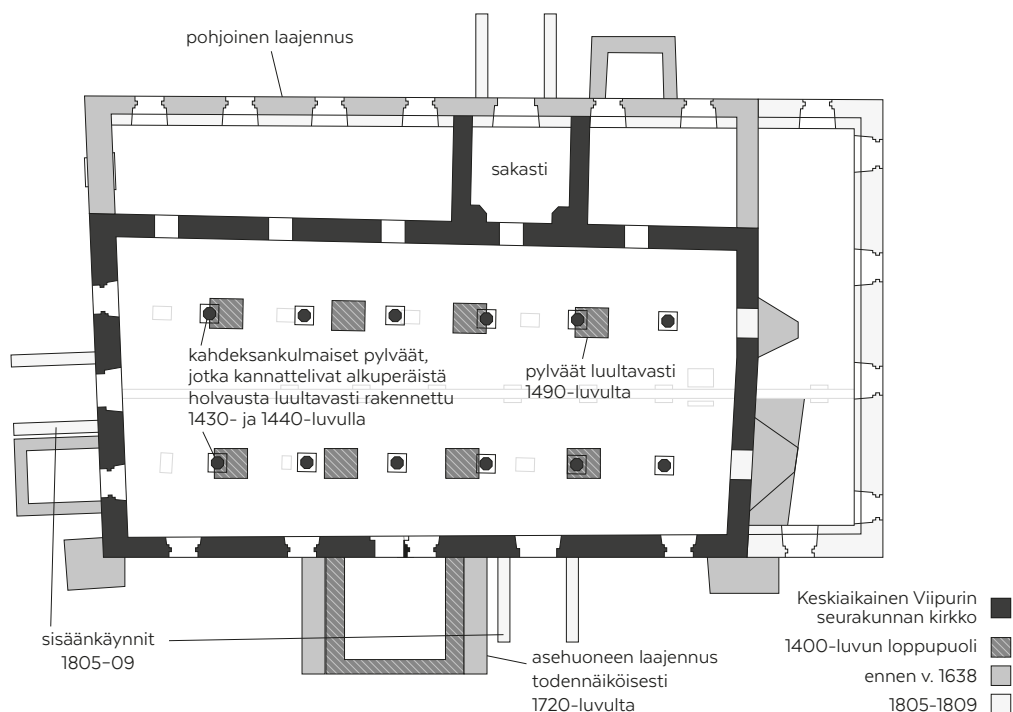
ole saanut vallitsevan uskonnon asemaa. Alueella ei siten ole ollut myöskään ennen ruotsalaisten siirtolaisuutta seurakuntia, tuskin yksityistyyppisiä kirkollisia rakennuksiaan.¹⁶

Karjalan kannaksen halkaiseman rajan tai ehkä ennemminkin intressivöhykkeen länsipuolisen alueen vanhimmat seurakunnat ovat Viipuri ja Lappee, jotka lienee perustettu 1200-luvun lopussa. Niiden lisäksi tälle alueelle muodostui 1300-luvun puoliväliin mennessä viisi muuta seurakuntaa, jotka olivat Jääski, Savilahti (myöh. Mikkeli), Vehkalahti, Virolahti ja Äyräpää (Muolaa). Kivennavan ja Uudenkirkon seurakunnat irtaantuivat sittemmin 1400-luvulla Äyräpäästä Säkkijärven kappeliseurakunnan muodostuessa Viipurin seurakunnan länsiosasta.¹⁷

Kaikkiin seura- ja kappelikuntiin rakennettiin ensimmäisenä puinen kirkko. Viipurin kaupunkia lukuun ottamatta useimpiin seurakuntiin ei rakennettu kivi-kirkkoa lainkaan Ruotsin ajalla eikä myöhemminkään niitä ilmaantunut monia.

Viipurin asutuskeskittymän, vuoden 1400 vaiheilta eteenpäin virallisesti kaupungin, ja sitä ympäröivän lähiseudun seurakuntakirkko sai paikkansa kallioiselta ja voimakaspiirteiseltä niemeltä linnansaaresta muutama sata metriä etelään. Asutuksen kirkollisen sekä hallinnollisen ja sotilaspoliittisen keskuksen välillä oli mitä ilmeisimmin näköyhteys: vielä 1600-luvun asemakaavakarttojen perusteella rannasta kirkkomaan aitaan ulottui rakentamaton, luultavasti jyrkähkösti nouseva, piirteiltään epätasainen ja kallioinen avoin alue, joka on mahdollisesti toiminut ainakin osittain kauppatorina.¹⁸ Näin myöhemmän kaupungin neljän kulttuurihistorian kannalta keskeisen väestöryhmän – papiston ja sotilaiden sekä kauppiaiden ja käsityöläisten – fyysisten symbolien elementit löivät kättä samaan tapaan muissakin Länsi-Euroopan keskiaikaisissa kaupungeissa.

Ensimmäinen, 1290-luvun, kirkkorakennus rakennettiin mitä todennäköisimmin hirsisalvostekniikalta pohjakaavaltaan suorakaiteen muotoiseksi.¹⁹ Ulkoseinät lienee jätetty veistopinnalle, mutta niiden sisäpinnat saatettiin maalata valkoisiksi liimamaalilla ja niihin ehkä tehtiin vihkiristien lisäksi muita monumentaalimaalauksia. Kirkkotilan jakoi kahteen osaan muista kirkkoista säilyneiden tietojen perusteella huolellisesti muotoiltu ja koristemaalattu kuoriaita, jonka itäpuolella oli kaikkein pyhin, kuori pääalttareineen. Kuorin, kirkon sekä kirkkomaan vihkiminen Turun piispan johdolla 1290-luvun alku-puolella on vahvistanut Viipurin äsken muodostettua ja kehityksensä idulla ollutta yhdyskuntaa.²⁰ Henkinen ja hengellinen kulttuuri katolisen Euroopan ”maailman” piirissä sai paikkansa ja lähtöpisteensä. Samalla Novgorodin kaupunkivaltio joutui vastaanottamaan ideologisen ja visuaalisen erikoissanoman Ruotsin kuningaskunnan aseman kiinteytymisestä ja pysyvyydestä seudulla.

Viipurin keskiaikaisen kaupunginkirkon ja vuodesta 1554 lähtien tuomiokirkon rakentamisen vaiheet ovat olleet pitkän, jo 1900-luvun alussa alkaneen keskustelun kohde. Oheinen kaavio esittää viimeisimmän tulkinnan. Olennaisimpia vaiheita ovat rakennuksen alkuperäinen 1430–1440-luvun pohjakaava, laajennusosa pohjoiseen päin luultavasti 1630-luvulta ja laajennusosa itään päin vuosina 1805–1809.

Viipurin hirsirakenteisen linnan kappelin varhaisimmat vaiheet ovat tavoittamattomissa. Ensimmäinen tieto kappelista on vuodelta 1449, jolloin mainitaan ihmeitä tekevä Neitsyt Maria, joka lienee ollut osa alttarikaappia. Pyhän tilan paikkaa tai piirteitä ei kuitenkaan tunneta.²¹ Muualta säilyneiden tietojen perusteella ulkonäköä voidaan silti arvioida ja silloin kenties sopivin vertailukohta on Olavinlinna, jossa linnan kappeli on säilynyt alkuperäisessä rakenteeltaan ja muilta piirteiltään hämmästyttävän hyvin.²²

Viipurissa puiset linnan kappeli ja kaupunkikirkko korvautuivat 1400-luvulla kivisillä rakennuksilla. Kaupunkiin perustetut dominikaani- ja fransiskaani-konventtien kirkot olivat nekin aluksi puisia, mutta 1400-luvun loppupuolelta lähtien kivistä rakennettuja. Viipurissa oli lisäksi Maria Magdalenan hospitaalin kappelikirkko sekä Pyhän Hengen hospitaalin kappeli, molemmat puusta rakennettuja.²³

Mikael Agricola (n. 1510–1557) laati kuninkaan käskystä 1540–1541 luettelon Turun tuomiokirkon tuloista (kymmenysveroluettelo), mitä kuninkaan voudit

sitten käyttivät hyväkseen suunnitellessaan kirkon verotuksen tehostamista. Agricolan Turun hiippakunnan seurakuntaluettelossa oli yhteensä 120 seurakuntaa, joista Karjalaan ja Savoan sijoittui 12: Juva, Jääski, Kivennapa, Lappee, Savilahti (Mikkeli), Säkkijärvi, Sääminki, Uusikirkko, Vehkalahti, Viipuri, Viro-lahti ja Äyräpää (Muolaa). Enintään parinsadan kilometrin säteellä kaupungista sijainneita seurakuntia voidaan pitää Viipurin piiriin kuuluvina.²⁴

Kirkkorakennuksen liturginen käyttö Viipurissa

Katolisen kirkon yksittäisessä seurakunnassa harjoitettu jumalanpalveluselämä oli monitahoinen koostuen ripistä, messuista, rukoushetkistä ja kirkollista toimituksista. Viimeksi mainittuja olivat toimitukset kastetta, konfirmaatiota, avioliittoon vihkimistä, sairaan voitelua sekä kuolemaa ja hautausta varten. Messuja ja rukoushetkiä vietettiin vuoden lähes jokaisena päivänä, kirkollisia toimituksia taas ainoastaan tarvittaessa. Saira-an voiteluun kuului myös rippi ja ehtoollinen.²⁵

Messujen, rukoushetkien sekä kirkollisten toimitusten sisällöstä ja käytännön suorittamisesta annetut ohjeet koostuivat erilaista osista eli elementeistä, joiden keskinäisen suoritusjärjestys määrättiin toimitusten kaavoissa. Nämä kaavat säätivät myös kunkin osan tarkan sanamuodon sekä sen, missä osassa kirkollista rakennusta kukin elementti tuli suorittaa. Käytännön ohjeita antaneet liturgiset kirjat olivat aina 1400-luvun loppupuolelle saakka käsinkirjoitettuja. Pappi sai ohjeet messun toimittamiseen pääsääntöisesti Missale-kirjasta, joka sisälsi tekstit messun kiinteille ja kummallekin edellä mainitun kirkkovuoden mukaan vaihtuvalle osalle. Pappi saattoi tämän lisäksi lukea messun vaihtuvia osia sellaisista kirjoista, jotka sisälsivät vain eräitä sen osia. Tällaisia kirjoja olivat liturgisia lauluja sisältäneet Graduale ja Antiphonaria, Raamatusta otettuja lukukappaleita käsittänyt Lectionaria sekä erilaista kalenteriaineistoa sisältänyt Kalendaria. Pappi saattoi toimittaa rukoushetket rukouskirjan eli Breviaria-kirjan sekä rukoushetkissä käytettyjä liturgisia lauluja sisältäneen Antiphonaria-kirjan ja psalmeja sisältäneen Psalterium-kirjan avulla. Rituaale- ja Manuale-kirjoissa oli puolestaan ohjeet kirkollisten toimitusten suorittamista varten.²⁶

Messut, rukoushetket ja kirkolliset toimitukset kehittyivät 1200-luvun alkuun mennessä muodoltaan ja perussisällöltään kiinteiksi ja olivat rakenteeltaan samanlaiset koko läntisessä kristikunnassa. Tästä huolimatta jumalanpalveluselämä kuitenkin poikkesi yksityiskohdissaan eri kirkkoprovinsseissa ja hiippakunnissa, joissa noudatettiin omaa liturgista käytäntöä. Näin meneteltiin myös Turun hiippakunnassa, johon Viipuri kirkollisesti kuului 1200-luvun lopulta vuoteen 1554. Turun hiippakunta oli puolestaan Upsalan kirkkoprovins-

sin suffragaanishiippakunta eli Upsalan arkkipiispalle alisteinen, oman piispan, Turun piispan johtama hiippakunta.²⁷

Messujen rukoushetkien vietto oli sisällöllisesti sidoksissa kirkkovuoteen, joka oli järjestetty vuoden kierron mukaisesti kahteen rinnakkaiseen kirkollisten pyhä-, juhla- ja muistopäivien järjestykseen. Ensimmäinen niistä oli pelastushistoriaan liittynyt kirkkovuosi ja toinen pyhien muistamiseen nivoutunut kirkkovuosi. Pyhimysten muistopäivät eli pyhimysjuhlat ja -päivät saattoivat olla myös samoina sunnuntai- tai pyhäpäivinä, joilla oli Jeesuksen elämään liittyvä muistoaihe. Kummankin kirkkovuoden pyhä-, juhla- ja pyhimyspäivienpäivien järjestys määrättiin kirkollisessa kalenterissa, joka liittyi yhtä lailla pelastushistoriaan kaikkialla läntisessä kristikunnassa, mutta oli erilainen pyhimyksiin nivoutuneen kirkkovuoden osalta. Kullakin kirkollisella hallintoalueella eli arkkipiispan johtamissa kirkkoprovinsseissa ja hiippakunnissa vietettiin omia, toisistaan määrältään ja keskinäiseltä järjestykseltään poikkeavia pyhimysjuhlia ja -päiviä.²⁸

Kaupunginkirkon erilaisten kirkollisten toimitusten puitteet olivat kirjallisten tietojen perusteella vaikuttavia, ja esimerkiksi alttarijärjestelyissä luultavasti vain Turun tuomiokirkko oli monimuotoisempi. Jo vuoden 1411 tulipalon jälkeen rakennettuun puukirkkoon sijoitettiin kolme kaikissa kirkkoissa tarvittavaa alttaria nimittäin pääalttari, Neitsyt Marian ja Pyhän Olavin alttari. Näiden lisäksi linnanpäällikkö Tord Röriksson Bonde (k. 1417) perusti pari vuotta ennen kuolemaansa Neitsyt Marialle, evankelista Johannekselle ja Katariina Aleksandrialaiselle omistetun prebendan eli palkkatilan perheensä ja ystäviensä sielujen hyväksi. Sillä rahoitettiin alttarisäätiö eli ylläpidettiin mainituille pyhimyksille omistettua alttaria ja sillä tapahtuvaa liturgista toimintaa.²⁹ Prebendan taloutta laajennettiin 1422.³⁰ Bonden suvun viikoittaisia sielunmessuja ja vigilioita varten rakennettiin prebendan varoin erityinen alttari ympäristöineen, joka on muodostanut eräänlaisen kuorin, tosin luultavasti ilman muusta kirkkotilasta erottavia seiniä.

Uusi kivinen kaupunginkirkko sai, kuten sitä edeltäneet puiset kirkkorakennukset, välttämättömät kolme alttaria. Niiden lisäksi siellä jo 1448 mainitaan olleen pyhien Erik ja Henrik prebenda-alttari.³¹ Vaikuttavin lisäys tuli taaskin Bonde-suvun edustajalta Karl Knutssonilta, joka sai paavi Nicolaus V:ltä luvan perustaa kolme juhlallisesti koristeltua kuoria, siis alttarikonaisuutta.³² Kaupunginkirkon monet – ainakin kuusi – alttarit jatkuvine messuineen ja muine toimitukseen lienevät vaikuttaneet voimakkaasti Viipurin muiden kirkkojen toimintaan, minkä lisäksi Karjalan alueen maaseurakuntien puusta rakennetut kirkot ovat todennäköisesti saaneet virikkeitä. Myös kaupunginkirkon holvi- ja seinämaalaukset, kallisarvoiset alttariastiastot ja messutekstiilit ja -vaatteet ovat

todennäköisesti antaneet innoitusta. Silti Turun hiippakunnan ja vielä yleisemmin Upsalan arkkihiippakunnan vaikutusta ei tässä mielessä voida yliarvioida.³³

Viipurin kirkoissa harjoitettu liturginen käytäntö

Minkälainen oli kirkkorakennuksen liturginen käyttö Viipurissa 1200-luvun lopussa ja 1300-luvun alussa, jolloin seurakunta rakennutti kaupunginkirkon ja linnanherra linnakappelin? Kysymykseen voi yrittää vastata vain yleisesti, sillä asiasta ei ole säilynyt lähdetietoja. Yrjö Kaukiainen on asutushistoriallisessa tutkimuksessaan katsonut Kymenlaaksoon ja Karjalan kannakselle tulleiden siirtolaisten olleen kotoisin Gotlannista, Smoolannista ja Itä-Götanmaalta. Kirkollisesti tämä alue kuului enimmäkseen Linköpingin, mutta pieneltä osaltaan myös Växjön hiippakuntaan. Näiltä alueilta Kymijoen eteläpuolelle asettuneet ruotsalaiset aateliset mahtisuvut toimivat läheisessä yhteistyössä kirkon kanssa, sillä saman suvun jäseniä oli sekä alueellisissa poliittisissa että kirkollisissa johtotehtävissä. Asiakirjoissa on säilynyt tieto Linköpingin tuomiorovasti Vimundin (1294–1312) toiminnasta Karjalassa 1300-luvun alkupuoliskolla.³⁴

Viipurin ja Växjön hiippakunnan yhteys näkyy myös 1338–1351, jolloin kuningas Maunu Eerikinpoika (kuninkaana 1319–1364) kävi sotaa Novgorodia vastaan. Sodan syyt olivat poliittiset, mutta 1300-luvun alkupuolella Ruotsiinkin levinnyt ristiretki-ideologia antoi sodalle uskonnollisen oikeutuksen. Kuninkaan neuvonantajana toiminut Birgitta Birgerintytär (1303–1373, myöh. Pyhä Birgitta) avusti sotaretken suunnittelussa ja toteutuksessa. Niiden mukaan kuninkaan valtaamille alueille tuli ”perustaa tuomiokirkko johonkin arvokkaaseen ja sopivaan paikkaan”. Siksi retkelle tuli osallistua myös piispan, joksi Birgitta valitsi Växjön piispan nimeltään Thomas Johannes (virassa 1344–1376). Hän osallistui sotaretkeen, jonka epäonnistuminen kuitenkin teki tyhjäksi aikeen tehdä Viipurista hiippakuntakeskus. Thomas Johannes suunnitteli sen jälkeen hiippakuntakeskuksen perustamista läntiseen Karjalaan, mutta tämäkin hanke raukesi.³⁵

Viipurin seudulla oli siis 1300-luvun ensimmäisellä puoliskolla tiiviit kirkolliset yhteydet Linköpingin ja Växjön hiippakuntiin. Tämä aiheuttaa kysymyksen siitä, olisiko Linköpingin tuomiorovasti Vimundin ja Växjön piispa Thomas Johanniksen toiminta voinut tuoda Karjalaan myös omien hiippakuntiansa liturgisia käytäntöjä. Suoranaista lähdetiedoin todistettavaa vastausta ei voi esittää.

Asiaa voi kuitenkin lähestyä epäsuorasti tarkastelemalla Kansalliskirjaston³⁶ *Fragmenta membranea* -kokoelmassa säilytettäviä *Missale*-, *Graduale*-, *Lectionaria*-, *Kalendaria*-, *Breviaria*-, *Antiphonaria*- ja *Rituale*-kirjojen katkelmia. Näistä 283 fragmenttia on liturgianhistoriallisessa tutkimuksessa ajoitettu

1200–1300-luvuille, ja niistä 32 varmasti käytetty Turun hiippakunnassa. Lisäksi ne on lokalisoitu eli paikannettu kuuluneen Englannissa, Ranskassa, Saksassa, Lundin hiippakunnassa sekä muualla Pohjoismaissa käytettyjen kaltaisiin liturgisiin kirjoihin, jotka välittyivät Turun hiippakuntaan Linköpingin ja Upsalan hiippakuntien kautta.³⁷

Kansalliskirjaston fragmenttikokoelmasta saatavien viitteiden perusteella Linköpingin hiippakunnasta peräisin olevia liturgisia ohjekirjoja on saatettu käyttää Viipurin kaupunginkirkossa ja linnan kappelissa 1200-luvun lopulta alkaen, jolloin Linköpingin hiippakunnan oma liturginen käytäntö oli vakiintunut. Sitä ennen siellä käytettiin Lundin hiippakunnan ja sen kautta välittyneitä liturgisia kirjoja.³⁸ On mahdollista, että tällaisia kirjoja on saatettu tuoda myös Viipuriin Linköpingistä edellä mainittujen yhteyksien ansiosta. Otaksumaa ei voi kuitenkaan todistaa varmasti, mutta käytäntö on saattanut jatkua koko vuosisadan ajan. Mahdollista on myös se, että linköpingiläinen liturginen traditio korvattiin vähitellen 1300-luvun aikana Turun hiippakunnassa vuonna 1330 virallisesti käyttöön otetulla dominikaanisilla liturgisella käytännöllä.³⁹ Kaupunkiin vuosisadan lopussa perustetun dominikaanisen konventin voimat edellyttää edistyneen hiippakunnan virallisen liturgian käyttöä, jolloin se olisi tullut viimeistään tuolloin vallitsevaksi myös Viipurissa. Tämän muutoksen syynä olisi tuolloin ollut liturginen yhdenmukaistaminen eli samanlaisen jumalanpalveluselämäkäytännön noudattaminen koko hiippakunnassa.

Siirtyminen dominikaanisen liturgian käyttöön saattaa selittyä myös politiikalla. Dominikaanisen ja fransiskaanisen konventin perustaminen tapahtui näet Kalmarin unionin syntyä aikana. Koska Viipurissa toimi tuolloin Tukholman tavoin kaksi konventtia, kun niitä esimerkiksi hiippakunnan keskuskirkossa Turussa oli vain yksi, lienee taustalla ollut kaupungin erikoisasema. Sillä oli poliittista merkitystä syntyvälle unionille ja sen osalle, Ruotsille. Koska dominikaaneilla oli ollut 1200–1300-luvuilla läheisiä suhteita Ruotsin mahtisukuihin, heidän uskonnollisilla tehtävillään saattoi olla myös muita poliittisia ulottuvuuksia. Konventtien perustaminen ja yhtenäinen liturgia tehostivat kirkollista toimintaa Novgorodin suunnalla ja lujitti siten osaltaan alueen kuulumista Turun hiippakunnan ja laajemmin Kalmarin unioniin kuuluneen Ruotsin yhteyteen.⁴⁰

Konventit liittivät Viipurin eurooppalaiseen kerjäläisluostarikulttuuriin. Opineilla dominikaaneilla oli otaksuttavaksi merkittävä panos myös kaupungin kouluelämässä. Näin ollen konventit toimivat samalla tietynlaisina sivistyksellisinä etuvartioina ajatellen kaupungin ja sen ympäristön, Savon ja Karjalan, kaakkois- ja itäpuolella sijainnutta kristinuskon itäisen tulkinnan mukaisia kulttuuria opetuksineen ja käytänteineen. Uskonnon olemus oli yhtenevä

Reuerendus in xristo pater ⁊ dñs. dñs Conradus Episcopus
 dei et aplice sedis grā p̄sul ecclie Aboens̄. Et tendens in
 sua diocesi libros missaliū paucitatē ⁊ corundē corrup-
 tiōz nō modicā. Et ex hoc quōdam sacerdotū celebratiū
 cōsurgē turbatōz et indevotionē. Hos libros missales
 scdm̄ verū ordinariū sue ecclie ⁊ ceimū virū Daniēlem
 de egherjalme vniūersitatis parisiē sacre theologie p̄fē-
 sorē insignē optime correctos. Ac ingratū et inspiratiōe
 dina ⁊ honorabilem virū Bartholomeū Ghoran p̄-
 grā crisi ihesu cū sumā diligētia in inclita ciuitate lube-
 reū impressos. Auctoritate ordinaria approbauit ⁊ cōfir-
 mauit. Et singulis sacerdotibz sue diocē et cōfē libris
 missas legitibz et celebrandi; cōtinentibz de om̄ipō-
 tētia dei misericōdia. Et auctē beatus Petri et Pauli cōfilius.
 quadraginta dies indulgētiās de misericōdia sibi penitētijs
 misericōrdiē relaxauit. Anno dñi Millesimo quingentesi
 mo octuagesimo octauo die vero. xvij. mens̄ augusti.

Lyypekissä vuonna 1488 painetun Turun hiippakunnan messukirjan, Missale Aboensen, 266 foliokokoista lehteä sisälsivät muun muassa ohjeet messun viettämiseksi sekä kirkollisen kalenterin. Teos on tietävästi ainoa suomalainen inkunaabeli eli kehtopainate, jollaisia laadittiin kirjapainotaidon varhaisaikoina.

suon toimittamista varten 1488 painettu liturginen ohjekirja *Missale Aboense* eli Turun hiippakunnan messukirja.⁴²

Rukoushetkikäytännöstä annettiin 1300–1400-luvuilla ohjeita käsikirjoiteissa Breviarium-, Antiphonaria- ja Psalterium-kirjoissa. Niitä yhdenmukaisesti 1400-luvulla ensin muokkaamalla käsikirjoitettuja kirjoja ja sitten ostamalla Turun hiippakuntaan 1480 painettu dominikaaninen Breviarium-kirja. Näin ollen Viipurissakin vietettiin rukoushetkiä dominikaanisen tradition mukaan. Papit saivat rukoushetkien viettämiseen aineistoa myös Psalterium-kirjoista, joita ostettiin painettuina Turun hiippakuntaan 1400-luvun lopussa ja 1500-luvun alussa. Sitä ennen nämäkin kirjat olivat olleet käsikirjoitettuja.⁴³

Kirkollisten toimitusten käytännön suorittamisesta annettiin ohjeita

Ruotsin kuningaskunnan perinteiden ulkopoliittisen linjan kanssa, joskin Kalmarin unionin aikana muutkin intressit vaikuttivat.

Viipurissa voikin olettaa käytetyn dominikaanista liturgista käytäntöä viimeistään 1300-luvun lopulta 1500-luvun alkupuolelle. Dominikaaninen käytäntö vallitsi todennäköisesti kaupunkikirkossa, dominikaanisen konventin kirkossa eli dominikaanikirkossa ja linnan kappelissa, kun taas fransiskaanisen konventin kirkossa eli fransiskaanikirkossa noudatettiin fransiskaanista traditiota.⁴¹

Periaatteessa Turun hiippakunnassa noudatettiin omaa dominikaanisiperusteista liturgista käytäntöä 1200-luvun lopulta alkaen. Se ei kuitenkaan ollut käytännössä kaikissa yksityiskohdissaan samanlainen kaikissa hiippakunnan seurakunnissa 1300-luvulla. Seuraavalla vuosisadalla turkulaista liturgista traditiota alettiin yhdenmukaistaa messukäytännön osalta. Liturginen yhdenmukaistaminen jatkui 1400-luvun lopulla, jolloin hiippakuntaan hankittiin mes-

1200–1400-luvuilla myös sellaisessa käsinkirjoitetussa käsikirjassa, jota voi kutua nimellä *Rituale Aboense*. Se sisälsi vain Turun hiippakunnassa käytettyjä ohjeita kirkollisia toimituksia varten. Liturgista yhdenmukaistamista suoritettiin 1400-luvulla myös tämän kirjan osalta. Yhdenmukaistamisen seuraavassa vaiheessa hiippakuntaan hankittiin 1522 painettu *Manuale Aboense* -kirja kirkollisten toimitusten suorittamista varten.⁴⁴

Kaikki mainitut jumalanpalveluselämän käytännön toimittamiseen tarkoitettut liturgiset ohjekirjat olivat latinankielisiä. Tästä huolimatta jumalanpalveluselämään kuului osia, joissa pappi kommunikoi ”seurakuntalaistensa” kanssa näiden äidinkielellä eli kansankielellä. Koska Viipurissa asui äidinkielenään ainakin ruotsia, saksaa ja suomea puhuvia ihmisiä, kaupungin kirkoissa oli jumalanpalveluselämän eri osissa latinan ohella käytössä ainakin näiden kielisiä osuuksia.⁴⁵

Edellä mainitut messun ja rukoushetkien toimittamiseen liittyneet liturgiset kirjat lienee hankittu Viipurin ja sen ympäristön kirkkoihin. Otaksuraa tukee alueiden kuuluminen Turun hiippakuntaan ja kaupungin suuri poliittinen, sotilaallinen ja taloudellinen merkitys. Siksi hiippakunnan liturgisen yhtenäisyyden tuli näkyä myös siellä. Todennäköisesti dominikaaniset kirjat hankittiin ainakin kaupunginkirkkoon, dominikaanisen konventin kirkkoon ja linnan kappeliin. Sen sijaan *Manuale Aboense* -kirjan hankkiminen Viipuriin on epävarmaa, sillä reformaation vaikutteet kulkeutuivat Viipuriin jo pian teoksen ilmestymisen jälkeen.⁴⁶ Näiden kirjojen perusteella Viipuriin syntyi messuja, rukoushetkiä ja kirkollisia toimituksia koskeva yhteinen liturginen kulttuuri.

Viipurissa katolisella ajalla kunnioitetut pyhimykset

Kysymykseen Viipurin kirkoissa kunnioitetuista pyhimyksistä on vaikea vastata täsmällisesti, mutta ainakin dominikaanista pyhimysjärjestyksestä voi olettaa noudatetun dominikaanikonventin kirkossa ja fransiskaanista vastaavaa puolestaan fransiskaanikonventin kirkossa. Ne erosivat toisistaan etupäässä pyhimysten muistamiseen liittyneiden pyhimysjuhlien ja -päivien osalta. Turun hiippakunnan normatiivista dominikaanista kalenteria voinee otaksua noudatetun myös Viipurin kaupunkikirkossa ja linnan kappelissa.

Turun hiippakunnassa tiedetään kunnioitetun 1400-luvun lopulla yhteensä jopa 185 eri pyhimystä. Tavallisissa seurakuntakirkoissa määrä lienee jäänyt noin viiteenkymmeneen ja on käsittänyt ne pyhimykset, joiden juhlapäivät oli määrätty työnteosta vapaiksi juhlapäiviksi.⁴⁷

Viipurin kaupungin kirkkojen suojeluspyhimyksistä tiedetään, että kaupunginkirkon suojelijat olivat Neitsyt Maria ja Pyhä Olavi, kun taas dominikaan-

Viipurin hiippakunnan alueen seurakuntien aineisto on suurelta osin tuhoutunut, ja sieltä tunnetaan vain muutamia keskiajan pyhimysveistoksia, kun koko Suomen alueella niitä tunnetaan noin 800. Anttolan kirkossa alttariveistoksena säilytettävä Ristiinraulittu on havaittu kuuluvan tähän joukkoon vasta 2000-luvulla. Veistos on tehty mitä todennäköisimmin 1500-luvun alussa, ja se on alun perin hankittu Juvan kirkkoon.

nikonventin kirkko oli dedikoitu eli omistettu Neitsyt Marialle ja Kaikille Enkeleille. Linnan kappelia suojeli Pyhä Olavi, mutta fransiskaanikonventin kirkon suojelijaa tai suojelijoita ei tiedetä.⁴⁸

Ritari Tord Röriksson Bonde lahjoitti vuonna 1415 Viipurin tuolloiseen, vuoden 1411 tulipalon jälkeen rakennettuun puiseen kaupunginkirkkoon Neitsyt Marialle, Johannes Kastajalle ja Katariina Aleksandrialaiselle omistetun prebendan papiston tulolähteeksi. Lahjoittajan perilliset lisäsivät prebendan tulopohjaa antamalla tähän tarkoitukseen vuonna 1422 yhden uuden maatilan ja mainitsivat tässä yhteydessä myös Maria Magdalenan ja ”Pyhän Johanneksen”, joka saattoi olla joko Johannes Kastaja tai Evankelista Johannes.

Puukirkon tilalle muurattiin kivi-kirkko noin vuosien 1435 ja 1445 välisenä aikana. Kuningas Karl Knutsson (kuninkaana 1448–1470) lahjoitti sille vuonna 1448 Pyhän Erikin ja Henrikin prebendan. Seuraavana vuonna hän sai paavi Nicolaus V:ltä luvan perustaa kirkkoon peräti ”kolme juhlallista ja koristeltua kuoria”, joilla kaiketi tar-

koitettiin kolmea sivualttarikokonaisuutta, ei niinkään erillistä rakennusosaa, mihin sana kuori viittaa.⁴⁹ Ne olivat Johannes Kastajan, Pyhän Erasmuksen ja Pyhän Annan sekä Kaikkien Enkeleiden, Evankelista Johanneksen ja Pyhän Katrina Aleksandrialaisen sivualttarit. Lisäksi kuningas perusti alttarin Kaikille pyhimyksille, apostoleille Pietari ja Paavali sekä Maria Magdalenalle. Tuo alttari oli joko sivualttari tai pääalttari. Lahjoituskirje vuodelta 1485 lisäsi näiden pyhimysten joukkoon vielä Pyhän Hengen ja Pyhän Birgitan.⁵⁰

Edellä sanotun perusteella Viipurissa kunnioitettiin ainakin näitä 15 pyhimystä, joiden määrä oli silti todennäköisesti suurempi, mikä johtui kaupungin poliittis-sotilaallisesta, kaupallisesta ja kirkollisesta luonteesta. Mainitut

pyhimykset voidaan jakaa kahteen ryhmään sen perusteella, kunnioitettiinko heitä koko kirkon piirissä vai jollakin alueella, tässä tapauksessa Pohjoismaisissa. Tällä tavoin ryhmitellen Neitsyt Marian, Pyhä Hengen, Johannes Kastajan, Evankelista Johanneksen, Apostoli Pietarin, Apostoli Paavalin, Kaikkien Enkeleiden, Pyhän Annan, Pyhän Erasmuksen, Maria Magdalenan ja Katariina Aleksandrialaisen pyhimyskultit olivat tunnetut kaikkialla roomalaiskatolisen kirkon piirissä. Heidän kulttinsa syntyivät ensimmäisiltä kristinuskon vuosidoilta alkaen ja siksi heitä kutsuttiin vanhoiksi pyhimyksiksi. Pyhä Erik, Pyhä Olavi, Pyhä Henrik ja Pyhä Birgitta olivat puolestaan pohjoismaisia pyhimyksiä, joiden kunnioitus syntyi vanhimman (Olavi) osalta vasta 1000-luvulta alkaen.⁵¹

Milloin mainittuja pyhimyksiä ryhdyttiin kunnioittamaan Viipurissa? Kaikkia, Pyhää Birgitta lukuun ottamatta, kunnioitettiin 1200-luvun lopulla myös Linköpingin ja Växjön hiippakunnissa, joten näiden kulttien voisi olettaa levinneen kaupunkiin ruotsalaisen maahanmuuton mukana jo 1200-luvun lopulta alkaen.⁵² Toisaalta Pyhän Erikin ja Pyhän Henrikin kultteja kehitettiin erityisesti Upsalassa ja Turussa samaan aikaan poliittisista syistä, mistä on osoituksena Upsalan provinssialikokouksen eli Upsalan kirkkoprovinsin papiston kokouksen määräys vuodelta 1300 viettää yksi Pyhän Erikin ja Pyhän Henrikin messu vuosittain Karjalan puolesta.⁵³ Näin ollen kultit saattoivat tulla omaksutuiksi Viipurissa myös tässä yhteydessä.

Pyhimysten kunnioittamiseen oli tietysti myös poliittisia syitä. Poliittista, taloudellista ja sotilaallista valtaa omaavalla ryhmällä tai ryhmillä saattoi olla suojelijanaan kuningaspyhimys, marttyyrikuoleman kokenut kuningas, jollaisia Viipurissa oli ainakin kaksi, Pyhä Erik ja Pyhä Olavi. Heidän opetettiin olevan vaikutusvaltaisia pyhimyksiä, koska Jumala oli antanut heidän hallita laajoja alueita. Kuningaspyhimykseen turvaava poliittinen ryhmä sai Jumalalta nämä samat alueet hallintaansa, minkä lisäksi kuningaspyhimys auttoi taistelussa vihollisia vastaan. Tällä tavoin pystyttiin myös perustelemaan läntisen kirkon kulttuurisia käytäntöjä ja tapoja rajaseudulla.⁵⁴

Pyhän Erikin ja Pyhän Henrikin maininta Karjalan yhteydessä on tulkittavissa siten, että Kannakselle ja läntisempään Karjalaan asettunut ruotsalaisperäinen väestö ja sen eliitit halusivat legitimoida haltuunsa ottamansa maa-alueet turvaamalla Pyhän Erikin, kuningaspyhimyksen ja Pyhän Henrikin, kirkollisia maa-alueita omanneen piispan nimeen. Tästä syystä on ymmärrettävää, että vasta kuninkaaksi valittu Karl Knutsson lahjoitti juuri heille omistetun prebendan. Tähän samaan yhteyteen kuului myös Pyhä Olavi, kuningaspyhimys, jonka mukaan Viipurin linnan päätorni oli nimetty. Hän saattoikin olla linnanväen suojelija.⁵⁵ Myös Pyhä Birgitta oli 1400-luvulla Viipurissa kunnioitettujen pyhimysten joukossa osin ehkä siksi, että hän oli ollut kuningas Maunu Eerikinpo-

jan Karjalaan 1300-luvun puolivälissä tekemän sotaretken ideoija. Pyhä Birgitan kunnioittamisesta on säilynyt muutenkin runsaasti tietoja itäisestä Suomesta.⁵⁶

Pyhimykset olivat tärkeitä kirkon opin mukaisessa kansanhurskaudessa, jossa pyhimysten opetettiin kirkon kannan mukaan rukoilevan kristittyjen puolesta Jumalaa. Siksi yksityisillä ihmisillä ja ihmisryhmillä tuli olla oma tai omat suojeluspyhimyksensä eli suojelijansa, joiden tähdennettiin rukoilevan hänen tai heidän puolestaan Jumalaa. Rukouksessa omalle suojeluspyhimykselleen tuli antaa tiedoksi niitä maallisen ja hengellisen elämän tarpeita, joita tämän toivottiin pyytävän sitten Jumalalta. Rukous tapahtui käytännössä kirkossa, joka saattoi olla omistettu suojelijalle tai hänelle nimetyn sivualttarin ääressä. Kristitty saattoi myös tehdä pyhiinvaellusmatkan suojeluspyhimykselleen omistettuun kirkkoon. Tällainen matka saatettiin tehdä siksi, että pyhiinvaeltaja halusi pyytää esimerkiksi vaikean sairauden paranemista, kiittää kokemastaan varjeluksesta pitkällä matkalla tai katua syntejään.⁵⁷

Neitsyt Maria ja Pyhä Olavi olivat siis Viipurin kaupunginkirkon suojelijoita. Merkille pantavaa on, että ainoastaan Neitsyt Maria tulee esille edellä mainituissa kirkon prebendoista ja sivualttareista kertovissa lähteissä, hänkin vain yhden kerran. Tästä voi päätellä, että kirkon suojelijat olivat itsestään selvyyksiä 1430–1440-luvulla, jolloin kirkko rakennettiin kivistä. Tord Röriksson Bonden ja Karl Knutssonin lahjoituksista ilmenee, että Johannes Kastaja, Evankelista Johannes, Apostolit Pietari, ja Paavalin, Kaikki Enkelit, Pyhä Anna, Pyhä Erasmus, Maria Magdalena ja Katariina Aleksandrialainen olivat heille ja heidän sukulaisilleen ja taustaryhmilleen tärkeitä suojelijoita. Viipurissa toimineilla kauppiailta ja käsityöläisillä oli omat suojeluspyhimyksensä. Niiden joukossa oli ainakin Pyhä Henki, sillä keskiajan lopulla kaupungissa toimi Pyhän Hengen kiltä.⁵⁸ Mahdollisesti Pyhä Olavi oli kaupungissa asuneiden pohjoismaisten kauppiaiden suojelija samaan tapaan kuin hän suojeli Tallinnassa tämän kauppiasryhmän kirkkoa, Olevisten eli Pyhän Olavin kirkkoa.⁵⁹ Kiinnostavaa on, ettei hiippakunnan pääpyhimys Henrik mainittavammin esiintynyt Viipurin ja sen ympäristön seurakuntien keskiaikaisissa lähdeaineistoissa.

Messut

.....

Viipurin kaupunkikirkossa sekä dominikaani- ja fransiskaanikirkkoissa oli useita pappeja hoitamassa liturgisia tehtäviä. Linnan kappelissa lienee sen sijaan ollut vain yksi pappi palvelemassa linnanheraa ja muita säätyläisiä; useampia tuskin tarvittiin.⁶⁰ Näin ollen voi olettaa, että ainakin kolmessa ensiksi mainituissa kirkossa papisto toimitti messuja 1400-luvulla siten, että periaatteessa vuoden jokaisena päivänä oli messu, joiinkin useampiakin. Messujen aihe vaihteli sekä

pelastushistorian että pyhimysten muistamisen ympärille rakentuneen kirkkokuuden mukaan. Messuja oli useampia, päämessu, aamu- eli ensimmäinen ennen sitä ja votiivimessu. Viimeksi mainitulla tarkoitettiin jostakin erityisestä syystä, esimerkiksi jonkun yksityisen ihmisen elämäntilanteeseen kuuluvasta syystä toimitettua messua. Myös avioliittoon vihkimisen ja hautauksen yhteydessä oli messuja. Pyhä- ja sunnuntaipäivien päämessu tapahtui pääalttarilta, muut messut taas sivualttareilta, joita Viipurin kaupunkikirkossa oli useita.⁶¹

Messun runko koostui kirkkokuuden mukaan samanlaisina pysyvistä ja vaihtuvista osista. Niistä muodostui kokonaisuus, jossa oli raamatunlukua, rukouksia, musiikillisia osia ja ehtoollinen. Kirkkokuuden kierron mukaan vaihtuvia osia olivat Raamatusta otetut resitoitavat eli puhelaulettavat epistola- ja evankeliumilukukappaleet sekä laulettavat introitus-, graduaali-, sekvenssi-, offertoria- ja kommuunio-osien raamatunkohdat. Messuun kuului viisi rukousta, jotka olivat kollehta, prefaatio, sekreta, canon missae (joka sisälsi useita rukouksia, muun muassa Isä meidän ja ehtoollisen asetussanat) ja postkommuunio. Kollehta-, sekreta-, prefaatio- sekä postkommuunio-rukouksen tekstit vaihtelivat kirkkokuuden mukaan. Suuri kunnia, uskontunnustus, Pyhä ja Jumalan karitsa -hymnit sekä Ite missa est -kehotus ja Benedicamus Domine -loppusiunaus olivat samanlaisina pysyviä messun osia, vaikka tarkkaan ottaen niidenkin musiikillinen sisältö vaihteli hieman kirkkokuuden eri aikoina.⁶²

Rukoushetket

Useapappisissa Viipurin kaupunkikirkossa sekä dominikaani- ja fransiskaanikirkkoissa vietettiin todennäköisesti rukoushetkiä 1400-luvulla. Linnan kapittelissa rukoushetkien vietto on epävarmempaa. Rukoushetkien vieton voi edelleen otaksua tapahtuneen mainituissa kirkossa siten, että kirkkojen pappisto ja mendikanttiveljistiköt toimittivat vuoden jokaisena päivänä kaikkiaan kahdeksan eri rukoushetkeä: 1) vesper (auringon laskiessa), 2) kompletorio (levolle mentäessä), 3) matutina (aamun kajossa tai aamutähden aikaan), 4) laudes (auringon noustessa), 5) prima (ensimmäisen lyönnin aikaan), 6) tertiat (kolmannen lyönnin aikaan), 7) seksta (kuudennen lyönnin aikaan) ja 8) noona (yhdeksännen lyönnin aikaan). Rukoushetkien sisältö oli sidoksissa kirkkokuuteen. Messu toimitettiin prima- ja tertiat-rukoushetkien välillä (kohdat 5–6).⁶³

Viipurin kaupunkikirkossa sekä dominikaani- ja fransiskaanikirkossa lienee yksi papeista ollut viikon kerrallaan yleisen kirkollisen käytännön mukaisesti vastuussa rukoushetkien toimittamisesta. Tällainen (h)ebdomadariukseksi kutsuttu pappi toimitti muiden pappien kanssa edellä mainitut kahdeksan rukoushetkeä ja messun. Kaikki rukoushetket sisälsivät laulettuja psalmeja,

muita puhelautettuja kohtia Raamatusta tai pyhimysten legendoista, rukouksia, antifooneja muita liturgisia osia. Rukoushetkistä määränneet liturgiset kirjat sisälsivät tekstejä sekä pelastushistoriaan että pyhimysten muistamiseen liittyntä kirkkovuotta varten. Papit toimittivat rukoushetket kirkon kuorissa, rukoushetken messun taas esimerkiksi asianomaiselle pyhimykselle, kuten Pyhälle Olaville omistetulla sivualttarilla.⁶⁴

Kirkolliset toimitukset

Viipurin kaupunginkirkossa ja linnan kappelissa lienee suoritettu myös kirkollisia toimituksia myöhemmällä keskiajalla. Sen sijaan dominikaani- ja fransiskaanikirkoissa ei todennäköisesti toimitettu ainakaan hautauksia kuin poikkeustilanteissa, sillä konventit olivat tarkoitettu pääasiassa veljestöjen hengellisen elämän harjoitukseen, vaikka muillakin oli pääsy näihin kirkollisiin tiloihin.⁶⁵

Kirkko oli näiden toimitusten välityksellä mukana yksityisen kristityn ajallisessa elämässä kehdestä hautaan. Opetuksen mukaan kristitty pelastui eli sai iankaikkisen elämän olemalla kosketuksissa koko elämänsä ajan kirkkoon, sen sakramenteihin ja esirukouksiin. Kaste ja konfirmaatio olivat luonteeltaan sakramenteja, avioliittoon vihkiminen sakramentaalisen luonteinen eli sakramentin välittävän toimituksen luonteinen. Kuolemaan tai kuolemaan liittyneisiin toimituksiin puolestaan kuului vainajan saattaminen kuoleman rajan yli toimittamalla ripin, ehtoollisen ja voitelen sakramentit.⁶⁶

Turun hiippakunnan kastekäytännön mukaan kastetoimitukseen kuului Raamatun lukua, rukouksia, siunauksia kysymyksiä sekä erilaisia symbolisia elementtejä sisältäneitä osia. Kastetoimituksen alkuosa tapahtui kirkon ulkopuolella ja oli aikuiskasteeseen kuulunut ja katekumeeneille eli kasteoppilaille tarkoitettu käytäntö. Silti se oli sisällöltään lähes muuttumattomana käytössä myös 1400-luvulla, jolloin lapsikaste oli vallitseva kastemuoto. Tässä osassa tärkein elementti oli se, jossa kummit lupasivat kastettavan puolesta tämän luopuvan paholaisesta eli sielunvihollisesta ja haluavan kasteen. Kasteoppilaat saivat myös siunauksen tässä yhteydessä.

Kastetoimituksen toinen osa tapahtui sisällä kirkossa funtin eli useimmiten kalkkikivestä veistetyyn suuren, jalallisen kastealtaan ääressä. Käytössä oli myös puusta veistettyjä funtin näköisiä ja kokoisia kastealtaan jalustoja, joissa oli metallinen vati varsinaisena kastealtaana.⁶⁷ Kastepaikka lienee sijainnut kirkon keskellä, idästä länteen johtavalla keskiakselilla vastapäätä pääalttaria. Yhtään funttia tai kastealtaan jalustaa ei kaupungista ole kuitenkaan säilynyt.⁶⁸

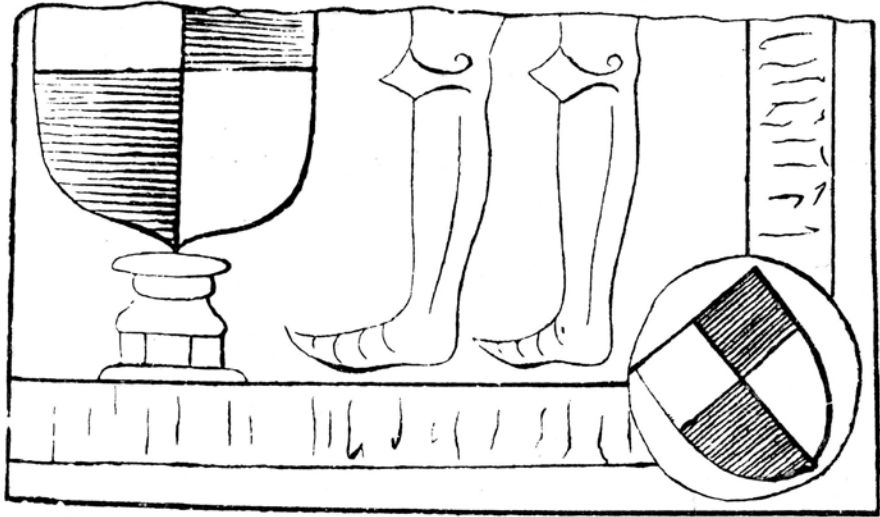
Pappi kastoi lapsen Kolmiyheteisen Jumalan nimeen upottamalla tämän kol-

me kertaa kastealtaan vihittyyn veteen kysytyään ensiksi kummeilta lapsen nimeä ja halua luopua paholaisesta. Kasteeseen sisältyneistä monista symbolisista elementeistä voi mainita esimerkkeinä kastetun pään voitelun öljyllä ja pukemisen valkeisiin vaatteisiin sekä kynttilän antamisen symbolina Pyhän Hengen saamisesta kasteen välityksellä, kasteen tuomasta elämän valosta ja Kristuksen toisen tulemisen odotuksesta.⁶⁹ Lapsia lienee kastettu myös dominikaanien ja fransiskaanien konventtien kirkoissa. Lisäksi kastetoimitukseen kuului synnyttäjien kirkkoonotto eli äidin puhdistautuminen synnytyksen jälkeen, mikä Viipurissakin suoritettiin 40 päivän päästä synnytyksestä kirkon ovelta raamatullisten esikuvien mukaisesti.⁷⁰

Avioliittoon vihkimisen toimitus alkoi kirkon ovelta suoritettulla kopulatiivisella eli vihkiparin yhdistävällä osalla, kihlauksella, jonka aikana vihkipari lupautui toisilleen vastaamalla vihkikysymyksiin. Tässä yhteydessä luettiin myös rukouksia ja Raamatua. Kirkon ovelta tarkoitetaan paikkana kirkkorakennuksen eteläseinässä olleen pääsisäänkäynnin eli pääportaalin edustaa eteisessä eli asehuoneessa. Toimittava pappi lienee seisonut taivasten valtakuntaa symboloineen portaalin edessä kasvot kohden etelää ja siten eteisen ulkoportaalia, josta vihkipari astui sisään. Viipurin keskiaikaisen kaupunginkirkon asehuone on kokonaan tuhoutunut eikä sellaista liene edes ollut kerjäläisjärjestöjen kirkoissa. Lähimmät paikat, joissa tällaisen rakennuksen alkuperäiseen kulttuurihistorialliseen sisätilaan, luonteeseen ja tunnelmaan voi tutustua, ovat myöhemmän Viipurin hiippakunnan alueella Pernajan ja Porvoon kirkot Uudellamaalla ja Hollolan kirkko Hämeessä.⁷¹

Kihlauksen jälkeen vihkipari siirtyi sisälle kirkkoon, jossa pappi siunasi heidät rukouksin ja lukemalla psalmeja. Tämän jälkeen seurasi morsiusmessu, jonka aikana vihkipari oli kirkon kuorissa. Morsiusmessu oli tavanomainen messu, johon oli lisätty aiheeseen eli avioliittoon vihkimiseen sopivia rukouksia ja tekstejä Raamatusta. Pappi toimitti vihkitoimituksen viimeisen osan sulhasen kotona, jossa oli morsiushuoneen siunaustoimitus. Siinä pappi siunasi häävuooteeseen asettautuneen hääparin.⁷² Morsiamet kirkotettiin kirkon ovelta viikon päästä häistä. Tapa perustui käsitykseen, jonka mukaan erityisesti nuoren aviovaimon oli puhdistauduttava häyön jälkeen.⁷³

Viipurissa haudattiin vainajia kaupunginkirkkoon, dominikaani- ja fransiskaanikirkkoihin sekä niiden ympärillä olleisiin kirkkomaihin. Ehkä myös hospitaalirakennusten eli kirkon ylläpitämien sairaalarakennusten ympärille on hautauksia tehty samalla tavalla kuin esimerkiksi Turussa.⁷⁴ Kaupunginkirkkoon haudattiin keskiajalla lähinnä kirkonmiehiä ja kaupungin ylimpien sosiaalisten ryhmien edustajia. Rahvaan edustajat ovat sen sijaan saaneet viimeisen leposijansa kirkon ympärillä olleelta kirkkomaalta. Dominikaani- ja

Keskiaikaisen rälssin ja uuden ajan aateliston edustajat korostivat henkilöään ja asemaansa muiden keinojen ohella hautamonumenteilla. Suomessa on säilynyt osin tai kokonaisuuksina noin 40 keskiaikaista hautamonumenttia. Ainoa varmasti Viipuriin sijoitettava muistomerkki on katkelma Tott-sukuun kuuluneen vainajan muistolle. Se ei enää löydettyessä ollut alkuperäisessä asemassaan eikä alkuperäinen katkelmakaan hauta-laa'asta ole tallessa, vaan tunnetaan siitä tehtyjen piirustusten perusteella.

fransiskaanikirkkoihin ja niitä ympäröiviin kirkkomaihin haudattiin todennäköisesti lähinnä näiden mendikanttijärjestöjen jäseniä, vaikka arkeologisia tietoja ei tästä ole säilynyt.⁷⁵ Muualta on kuitenkin tietoja myös maallikoiden saaneen hautapaikan konventeista.⁷⁶

Viipurissa 1400-luvulla noudatetun kirkollisen tradition mukaan kuolemaan tai hautaukseen liittyi useita kirkollisia toimituksia, joissa kaikissa oli Raamatusta luettuja, puhelaulettuja tai laulettuja osia sekä rukouksia. Kun kristityn elinaika oli päättymässä, omaiset kutsuivat papin hänen kuolinvuoteensa ääreen. Papin oli rangaistuksen uhalla tultava paikalle viipymättä, jossa hän toimitti kuolemaan valmistavia toimituksia (*ordo ad visitandum infirmus*). Niihin kuului raamatunlukua, rukouksia, litania-rukous, rippi ja ehtoollinen. Viime mainitussa käytettiin välineitä, jotka pappi avustajansa kanssa toi mukanaan. Porvoon tuomiokirkon omaisuuteen kuuluu nykyisin hopeinen, 1300-luvulla valmistettu ehtoollisleipärasia, joka alun perin kuului Viipurin kaupunginkirkolle.⁷⁷ On mahdollista, että sen käyttö liittyi sairaskäynteihin.

Kuoleman jälkeen pappi palasi surutaloon, jossa hän toimitti *commendatio animae* -toimituksen valmistellakseen vainajan hautaamista varten. Tähän toimitukseen kuului rukouksia sekä psalmeja ja antifooneja. Pappi kulki tämän

jälkeen surusaaton kärjessä kirkkoa kohti psalmeja ja antifoneja laulaen. Hän toimitti siellä sielunmessun tai rukoushetken (*officium pro defunctis*), jonka jälkeen suruväki siirtyi joko hautausmaalla tai kirkossa sijainneelle hautapaikalle. Kun vainaja laskettiin hautaan, pappi luki rukouksia ja lauloi psalmeja antifoneineen. Hän siunasi tässä yhteydessä myös vainajan ja haudan pirskestämällä vihkivettä sekä heittämällä kolme kertaa multaa (*ordo sepulturae*). Viikon tai kuukauden kuluttua kuolinpäivästä sekä sen vuosipäivänä seurasi sitten sielunmessu ja vigilia (*commemoratio defunctorum*) vainajan muistelemiseksi.⁷⁸

MILLOIN JA MITEN EVANKELINEN ELI REFORMATORINEN JUMALANPALVELUSELÄMÄ OMAKSUTTIIN VIIPURISSA?

Saksasta ja Baltiasta 1500-luvun toisella neljänneksellä kaupunkiin tulleet reformaation aatteet lienevät näkyneet jollakin tavoin myös jumalanpalveluselämässä, erityisesti linnan kappelissa. Linnan päällikkö, Jyllannin tyvessä sijaitsevien Hoijan ja Bruchhausenin kreivi Johan kutsui 1528 Tartosta linnan kappalaiseksi Johannes Blockin. Simo Heinisen mukaan Hoijan kreivi otti linnan kappelissa käyttöön luterilaisen eli protestanttisen uskontulkinnan mukaisen jumalanpalvelusjärjestyksen.⁷⁹ Minkälainen tämä jumalanpalvelusjärjestys olisi voinut olla, ei lähteiden puuttuessa tiedetä. Otaksuttavasti Johannes Block toi Viipuriin vaikutteita Tartossa 1520-luvun jälkipuoliskolla käytetystä jumalanpalvelusjärjestyksestä tai jopa koko järjestyksen.⁸⁰

Viipurin keskiaikaisista neljästä kirkosta dominikaani- ja fransiskaanikirkot ovat ongelmallisia ajatellen reformaation mukaisen jumalanpalvelusjärjestyksen käyttöön ottoa. Ruotsin katolista luostarilaitosta alettiin lakkauttaa 1530-luvulla, ja sen myötä Viipurin dominikaani- ja fransiskaanikonventit lopettivat toimintansa. Viimeiset kerjäläisveljet hylkäsivät ne lopullisesti 1541.⁸¹ Näin konventin kirkoissa ei liene käytetty reformaation mukaista jumalanpalvelusjärjestystä, sellaista ei nimittäin ollut olemassa suomenkielellä 1530-luvun alkupuolella, jolloin konventit vielä – riutuen – toimivat.⁸² Näin ollen Viipurin dominikaani- ja fransiskaanikirkoissa lienee jatkettu mendikanttijärjestöjen omaa liturgista käytäntöä messujen ja rukoushetkien osalta siihen saakka, kunnes konventit lakkasivat toiminnasta.

On siis syytä otaksua, että Viipurin kaupunginkirkko poikkesi näistä kolmesta muusta kirkosta protestanttisen eli evankelisen jumalanpalvelusjärjestyksen käyttöönoton suhteen. Kirkossa 1530-luvulta 1550-luvun puoliväliin toimineista papeista ja heidän opillisesta ajattelustaan on kuitenkin niukalti tai ei lainkaan tietoja. Säilyneen lähdeaineiston kirkossa toimi pappina ainakin vuonna 1536 Petrus Soroi, joka sittemmin oli Viipurin lääninrovastina ainakin 1552–1555.

Tutkijoiden mukaan hän oli aikajärjestyksessä toinen protestanttinen pappi kaupungissa seuraten linnan kappalaista Johannes Blockia. Vuosina 1543–1548 seurakunnan kirkkoherrana toimi Theobaldus Sigfridi. Lisäksi kaupungissa papina on toiminut Enevaldus Sigfridi ainakin 1546.⁸³ Papistoa koskevista tiedoista ei siis voi päätellä mitään siitä, miten ja milloin katolinen jumalanpalvelusjärjestys 1530-luvulta alkaen muutettiin Viipurin kaupunkikirkossa evankeliseksi.

Suomenkielinen, ruotsalaisperäinen reformatorinen jumalanpalvelusjärjestys korvasi Turun hiippakunnassa siihen saakka käytetyn dominikaanisen liturgisen käytännön vähitellen 1530-luvun lopulta alkaen. Evankelisen opin omaksuneet papit muuttivat ensin 1530-luvun lopulla joitakin katolisen messun opintulkinnan kannalta keskeisiä osia protestanttisiksi ja kansankielisiksi.⁸⁴ Seuraavalla vuosikymmenellä papisto korvasi katolisen messujärjestyksen ja kirkollisia toimituksia sisältäneet kirkolliset liturgiset kirjat kokonaan vastaavilla evankelisilla ohjekirjoilla. Tämä tapahtui hankkimalla ruotsinkielinen, vuonna 1541 painettu messukirja ja käyttämällä sitä joko ruotsinkielisenä tai suomenkielelle kääntäen. Käännös tehtiin ensin kirjoittamalla eräät kirjan kohdat rivien väliin tai laatimalla koko kirjasta suomennos. Tällaisia käsin kirjoitettuja käännöksiä tunnetaan 1540-luvulta ainakin kaksi. Mikael Agricola suomensi sitten messujärjestyksen ja painatti sen 1549.⁸⁵

Viipurin kaupunginkirkon papisto menetteli todennäköisesti samalla tavalla, vaikkei todisteita katolisen messun opillisesti tärkeimpien osien muuttamisesta evankelisiksi ja kansankielisiksi olekaan. Lisäksi käsite *kansankielinen* on Viipurissa ongelmallinen, sillä kaupungissa asui ainakin ruotsia, saksaa ja suomea äidinkielenään puhuvia. Ei tiedetä, ostettiinkö kaupunginkirkkoon ruotsinkielinen 1541 messukirja, ja jos, käytettiinkö sitä suomeksi käännettynä 1540-luvulla. Näin voi kuitenkin olettaa tapahtuneen, sillä Viipurin kaltaisessa valtakunnalle taloudellisesti ja ulkopoliittisesti merkittävässä kaupungissa piti noudattaa sitä liturgista yhdenmukaisuutta, jota kuningas Kustaa Vaasa piti tärkeänä kaikkialla Ruotsin alueella. Samasta syystä voi otaksua, että vuoden 1549 messukirja hankittiin Viipuriin pian sen painamisen jälkeen, vaikka tästäkään ei ole todisteita. Avoimeksi jää myös kysymys siitä, miten saksankielisen väestön jumalanpalveluselämään liittyneet kielelliset tarpeet tyydytettiin.

Rukoushetkien viettämisessä ei lähdetietojen perusteella tapahtunut olennaisia muutoksia 1500-luvun puoliväliin mennessä. Suurin teologinen muutos oli pyhimysten muistopäivien ja erilaisen pyhimysaineiston karsiminen ja muuttaminen evankeliseen muotoon. Vaikka asiasta ei ole todisteita, näin voi otaksua tapahtuneen myös Viipurin kaupunkikirkossa ja linnan kappelissa, jossa lienee käytetty rukoushetkien toimittamiseen 1400-luvun käsin kirjoitettua materiaalia, tosin reformatorisen opin mukaisesti muutettuna. Kuvan

tästä muutoksesta saa tarkastelemalla eri puolilta Suomea peräisin olevia 1500-luvulle ajoitettavia liturgisia käsikirjoituksia, joissa on evankelisen opin mukaan korjattuja antifooneja. Nämä korjaukset, lisäykset ja poistot on tehty latinaksi, ruotsiksi ja suomeksi. Ruotsissa julkaistiin 1530-luvulla joitakin sellaisia painettuja liturgisia kirjoja, joissa oli evankelisen opin mukaista aineistoa rukoushetkiin, esimerkiksi 1536 painetut, niissä käytettäviä musiikillisia osia ja Raamatun psalmeja sisältäneet teokset *Svenska sånger eller visor* ja *Psaltaren* eli Psalmien kirja. Evankelisen opin mukaista liturgista aineistoa sisältyi myös 1544 ilmestyneeseen Mikael Agricolan rukouskirjaan sekä hänen 1551–1552 laatimiinsa Raamatun kirjojen käännöksiin, joiden joukossa oli myös Psalmtari.⁸⁶

Kirkollisia toimituksia sisältäneiden käsikirjojen 1540-luvulla laadittuja suomenoksia tunnetaan ainakin kaksi, joiden käytöstä Viipurissa ei ole kuitenkaan todisteita. Mikael Agricolan 1549 julkaisema käsikirja oli sitten seuraava vaihe tässä prosessissa, jossa papille saatiin kirkollisten toimitusten suorittamisesta suomenkieliset, reformatorisen opin mukaiset ohjeet.⁸⁷ Viipurin kaupungin merkityksen vuoksi voi olettaa, että Agricolan Käsikirja on hankittu Viipuriin 1540–1550-lukujen vaihteessa, vaikka tätä ei voikaan todistaa lähdeaineistolla.

Reformatorinen jumalanpalvelusjärjestys olisi siis otettu Viipurissa käyttöön ainoastaan linnan kappelissa ja kaupunkikirkossa. Linnassa on saattanut olla käytössä Tarton kautta kulkeutunut riikalainen käytäntö, kaupunkikirkossa taas Turun hiippakunnassa käyttöön otettu jumalanpalvelustapa. Tällöin Viipurissa olisi menetelty samalla tavoin kuin saksalais-baltialaisella alueella, esimerkiksi Tallinnassa, jossa reformaation käytännön toteutus tapahtui eriaikaisesti ja eri tavoin eri kirkollisissa rakennuksissa.⁸⁸ Mikäli näin oli, Viipuri poikkeaisi tässä huomattavasti koko muusta Turun hiippakunnasta, jossa reformatorisen jumalanpalvelusjärjestyksen käyttöönotto tapahtui samalla tavalla ja ruotsalaisen vastaavan tradition mukaisesti. Viipuri olisi siten muodostanut aivan omanlaisensa kulttuurisen kokonaisuuden.

UUSI HIIPPAKUNTAKESKUS 1554–1618

Viipurin hiippakunnan vaiheet ja seurakuntien määrä

Kustaa Vaasa jakoi Turun hiippakunnan kahteen osaan 1554 ja nimitti Mikael Agricolan Turun ja Paulus Juustenin Viipurin piispaksi (Viipurin piispana 1554–1563, Turun piispana 1563–1575). Hiippakuntien rajaksi määrättiin linja Espoon ja Helsingin rajalta pohjoiseen Hämeenlinnan itäpuolitse ja sieltä edelleen Savon ja Pohjanmaan välistä rajaa seuraten valtakunnan itärajalles.⁸⁹

Näin uuden hiippakunnan alueeseen tulivat kuulumaan 1550-luvun puolivälin (1538–1569) aluehallinnolliset kokonaisuudet Itä-Uusimaa eli Porvoon lääni ja Kymenkartanon läänin voutikunta, Hattulan, Hauhon, Itä-Hämeen eli Hollolan kihlakunnat, Karjala ja Savo. Mikael Agricola luetteli 1541–1542 niihin kuuluneet seura-, kappeli ja anneksikunnat (toiseen seurakuntaan joksikin aikaa liitetty seura- ja kappelikunta). Luettelon mukaan Porvoon lääniin Kymenkartanon läänin voutikuntaan kuuluivat seuraavat seura-, kappeli ja anneksikunnat: Helsinki, Pernaja, Porvoo, Pyhtää, Sipoo, Vehkalahti ja Virolahti. Hattulan, Hauhon ja Hollolan kihlakuntaan taas lukeutuivat Hattula, Hauho, Hollola, Hämeenkoski, Iitti, Janakkala, Jämsä, Koskipää (Hartola), Kuhmoinen, Lammi, Padasjoki, Sysmä, Tuulos ja Vanaja. Savossa ja Karjalassa kihlakunnassa olivat puolestaan Juva, Jääski, Kivennapa, Kuopio, Lappee, Savilahti (Mikkeli), Säkijärvi, Sääminki, Uusikirkko, Viipuri ja Äyräpää (Muolaa). Viipurin piispan alaisuuteen kuului myös Vihdin seurakunta, joka lukeutui Agricolan mainitussa luettelossa Länsi-Uuteenmaahan, Raaseporin kihlakuntaan. Juhana III (1537–1592) siirsi Pohjois-Hämeeseen 1560 perustetun Rautalammin seurakunnan Viipurin hiippakuntaan.⁹⁰

Aikaisempi kirkkohistoriallinen tutkimus tulkitsi Viipurin hiippakunnan perustamisen syyksi sen, että Kustaa Vaasa halusi heikentää Turun piispan – sekä instituution että silloisen piispanistuimen haltijan, Mikael Agricolan – poliittista, taloudellista ja kirkollista vaikutusvaltaa. Tämä näkemys saa tukea lähteistä.⁹¹ Muitakin syitä on silti saattanut olla, kuten Viipurin edellä mainittu merkittävä poliittinen, taloudellinen, sotilaallinen ja uskonnollinen asema neljine kirkollisine rakennuksineen ja niiden liturgisine käyttöineen puhumattakaan ympäröivien alueiden maantieteellisestä laajuudesta. Viipurin linna Kustaa Vaasalle uskollisine päällystöineen takasi hänelle keinon valvoa uutta piispaa ja saada hänet toimimaan kuninkaan tahdon mukaan valtakunnan itärajan varmistamisessa samalla tavalla kuin Maunu Eerikinpoika oli kaksi sataa vuotta aikaisemmin Birgitan neuvosta yrittänyt menetellä.⁹²

Näin Viipurin strateginen asema vaikutti todennäköisesti päätökseen perustaa hiippakunta voimistuvan Moskovan vallan uhatessa. Ensimmäiset rajakahakat olivat tapahtuneet uuden hiippakunnan perustamisen aikoihin (1553–1554) Äyräpäässä. Niistä kehittyi sitten 1554–1557 käyty sota Ruotsin ja Venäjän välillä. Kustaa Vaasa ei kuitenkaan valinnut Viipurin ensimmäistä piispaa siihen rauhanneuvottelukuntaan, jonka hän lähetti Novgorodin kautta Moskovaan solmimaan rauhaa. Kuningas kutsui jostakin syystä tehtävään Turun piispa Mikael Agricolan eikä Paulus Juustenia, vaikka tuli tämän kanssa lähteiden mukaan hyvin toimeen.⁹³

Juusten hoiti piispanvirkaansa lähes yhdeksän vuotta, vuoteen 1563, jolloin

kuningas, Eerik XIV (1533–1577, hallitsijana 1560–1568) nimitti hänet Turun piispaksi. Juusten teki ainakin 1555–1558 piispatarkastusmatkoja Rantasalmelle ja Lappeenrantaan sekä valvoi Viipurissa, Porvoossa ja Helsingissä olleiden koulujen toimintaa. Hän järjesti synodaali- eli pappeinkokouksen piispantarkastuksen yhteyteen 1558 Lappeenrantaan. Juusten huolehti myös Viipurin tuomiokirkosta rakennuttamalla sinne 1560 penkit sekä kunnostamalla kello-
tapulin ja hankkimalla pari vuotta myöhemmin kaksi soittokelloa. Lisäksi hän luovutti fransiskaanikonventista takavarikoidut messuvaatteet ja ehtoollisvälineet 1552 rakennettuun Kuopionniemen seurakuntakirkkoon.⁹⁴ Mielenkiintoista olisi tietää, huolehtiko Juusten, ja jos, niin miten Agricolan haudan hoidosta tuomiokirkon kunnostamisen yhteydessä. Ottaen huomioon Agricolan ja Juustenin henkilökohtaiset välit, hautauksen pikaisuuden – Agricolan kuoltua perjantaina hänet haudattiin jo seuraavana maanantaina, siis muutaman päivän kuluttua – ja sen, ettei hän aikakaudelleen ollut sellainen suurmies, joksi 1800-luku hänet nosti, lienee hauta jäänyt vaille erityistä huolenpitoa.⁹⁵

Juustenin siirrettyä Turkuun kuningas Juhana III nimitti Viipurin piispaksi Turun tuomiorovasti Canutus Johanniksen (n. 1505–1564, piispana 1563–1564), joka ehti toimia tehtävässä vain vuoden ennen kuolemaansa. Juusten hoiti tämän jälkeen myös Viipurin piispan tehtäviä, kunnes avoin piispaistuin täytettiin 1568. Juusten siirsi myös Viipurin hiippakunnan länsirajaa ”viemällä mukanaan” Turun hiippakuntaan Uudeltamaalta Vihdin ja Hämeestä Hattulan, Hauhon, Hollolan, Janakkalan, Lammin ja Vanajan seurakunnat ja niistä saadut verotulot. Canutus Johannes vastusti ymmärrettävästi tätä toimenpidettä, jonka Juhana III vahvisti tämän kuoleman jälkeen.⁹⁶

Viipurin piispanistuin oli sittemmin muutaman vuoden tyhjänä, kunnes Juhana III nimitti piispaksi Eerik Härkäpään 1568. Hän toimi tässä tehtävässä kuolemaansa saakka 1578 suorittaen piispan tavanomaisia virkavelvollisuuksia, joista ei ole säilynyt lähdetietoja. Eerik Härkäpää pyysi Viipurin linnanpäällikön avustuksella kuninkaalta lupaa jakaa seurakuntia niin, että hiippakuntaan syntyisi seitsemän uutta seurakuntaa 1571–1578. Kuningas myöntyi pyyntöön, jonka seurauksena perustettiin Uudellamaalla Lapinjärven, Savossa Pieksämäen ja Rantasalmen sekä Karjalassa Taipalsaaren, Ruokolahden, Säkkijärven ja Koiviston seurakunnat.⁹⁷

Eerik Härkäpään kuoltua Juhana III ei poliittisista syistä täyttänyt vapautunutta piispanistuinta. Kuningas määräsi tehtävää hoitamaan 1579 Turun tuomiorovasti Henricus Canutin (tuomiorovastina 1568–1595). Hän sai tehtäväkseen hoitaa myös Turun hiippakuntaa, kun Juusten kuoli 1575. Vuonna 1579 Henricus Canuti nimitettiin superintendentiksi.

Kun Ericus Erici (Sorolainen, n. 1546–1625) valittiin 1583 Turun piispaksi,

hän sai tehtäväkseen kaitsea myös Viipurin hiippakuntaa virkanimikkeellä administraattori eli hallintovirkamies. Hän kuitenkin käytti itsestään parissa papistolleen lähettämässä kiertokirjeessä nimitystä ”Jumalan sallimuksesta Turun ja Viipurin piispa”. Tässä ominaisuudessa hän suoritti pappisvihkimyksiä, nimitti pappeja virkoihinsa, teki tarkastusmatkoja sekä vieraili muutenkin Viipurin hiippakunnassa. Hänen aloitteestaan seurakuntien jakaminen jatkui niin, että hiippakuntaan syntyi 1584–1616 kuusi uutta seurakuntaa: Mäntyharju Hämeen, Savon ja Karjalan rajalle (1595), Puumala Savoon (1615) sekä Käkisalmi, Sakkola ja Hiitola (1611–1616) Karjalaan, alueelle, jonne 1617 syntyi Käkisalmen lääni. Niiden lisäksi Viipurin linnanherra perusti Sorolaisen aikana kaupunkiin Siikaniemen seurakunnan (1584).⁹⁸

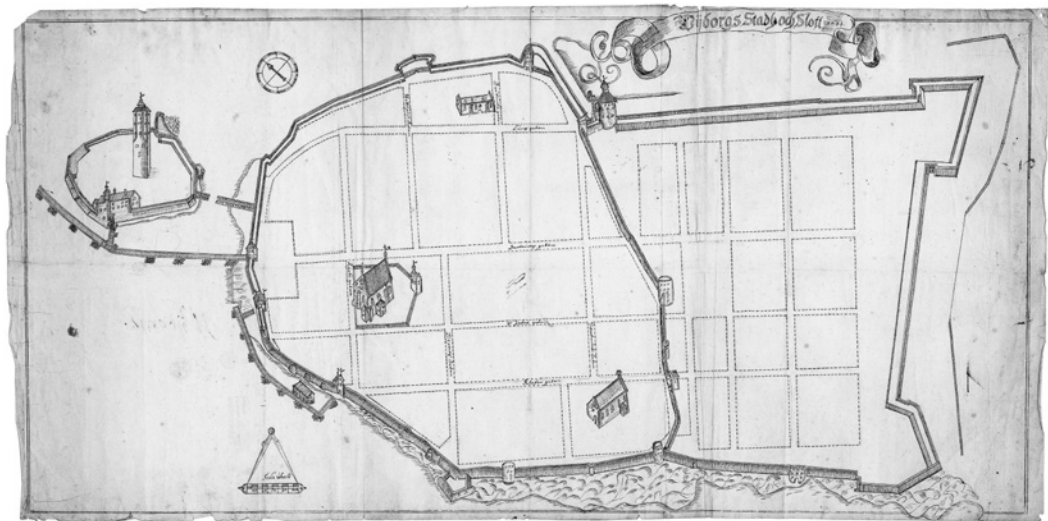
Viipurissa ei toiminut Paulus Juustenin, Canutus Johanniksen ja Eerik Härkäpään aikana tuomiokapitulia, sillä Juhana III elvytti tuomiokapitulilaitoksen vasta 1560–1570-luvuilla. Tämä ei kuitenkaan koskenut Viipuria ennen kuin vasta 1590-luvun ensimmäisellä puoliskolla, jolloin todisteet kertovat tuomiokapitulien toiminnasta Viipurissa. Sitä ennen piispan apuna toimivat tuomiorovasti ja koulumestari.⁹⁹

Viipurin kirkolliset rakennukset 1554–1618

Uudessa hiippakuntakaupungissa oli vuonna 1554 käytössä kaksi kirkollista rakennusta, nimittäin kaupunginkirkko ja linnan kappeli. Ensiksi mainitun asema oli kuitenkin muuttunut, sillä se oli nyt piispankirkko eli tuomiokirkko. Roomalaiskatolisen kanonisen oikeuden mukaan piispankirkko oli hiippakunnan kirkoista ensimmäinen. Piispa määräsi siellä harjoitettavasta liturgisesta toiminnasta, joka siten oli ohjeellinen ja normatiivinen muissa hiippakunnan kirkoissa harjoitettavalle jumalanpalveluselämän käytännölle.¹⁰⁰ Vaikka kanoninen oikeus ei enää ollutkaan käytössä Ruotsissa 1500-luvun puolivälissä, ruotsalaiset reformaattorit eivät olleet laatineet omaa kirkkolainsäädäntöä. Siksi monet kanonisen oikeuden luomat käytännöt olivat edelleen voimassa.¹⁰¹

Linnan kappeli jatkoi olemassaoloaan 1554 jälkeen. Vuonna 1567 linnanti-leissä mainitaan entisen porvarituvan muuttaminen linnan kirkoksi.¹⁰² Sen enempää uuden kuin vanhan kirkkotilan sijaintia ei kuitenkaan tiedetä. Vuonna 1571 mainitaan ensimmäisen kerran myös Linnansaarella ollut kirkkomaa. Linnanpäällikön asema oli muuttunut reformaation myötä entistä tärkeämmäksi, sillä hän valvoi kuninkaan puolesta myös piispaa. Voi silti olettaa, ettei linnanpäällikkö puuttunut liturgisiin kysymyksiin, vaan valvonnan painopiste oli piispan lojaalisuuden tarkkailemisessa.

Linnan länsipuoliselle niemelle ja sen mantereenpuoleiseen osaan alkoi

Suunnitelma Viipurin uudeksi asemakaavaksi 1640-luvun alusta. Kartan alue käsittää tiiviisti keskiaikaisen kaupunginmuurin sisäpuolisen kaupungin, jossa näkyvät muun muassa kolme kirkkoa sekä esimerkiksi Pyöreä torni. Uuden ajan alun asemakaavoituksen ihanteena oli ajatus säännöllisestä ruutukaavasta, jolla pyrittiin korvaamaan keskiaikainen kaupunkirakenne. Viipurissa uudistuksen toteutus näkyy edelleen esimerkiksi säännömukaisena tori- tai aukiokokonaisuutena linnan johtavan sillan kohdalla rannassa.

1550–1570-luvuilla muodostua entistä enemmän asutusta, jota Linnansaaren kirkko palveli. Linnanpäällikkö muodosti Siikaniemestä 1584 oman seurakunnan, joka samalla yhdistettiin linnan seurakuntaan. Siikaniemen seurakunta saattoi hyvinkin saada tässä vaiheessa ensimmäisen kirkkonsa, mutta kirkollinen toiminta linnan ns. porvarituvassa jatkui silti aina vuoteen 1668 asti.¹⁰³ Näin linnan statukseltaan ylempi väki on voinut vuosisataiseen tapansa käyttää omaa, eräällä tavalla yksityistä kirkkoaan rahvaan saadessa omaa tarvettaan varten kirkon Siikaniemelle. Tämä asia on kuitenkin epäselvä kirjallisten lähteiden ollessa varsin niukkoja.

Kaupunki sai 1560-luvulla kolmannen kirkollisen rakennuksen, sillä Paulus Juusten palautti dominikaanikirkon jumalanpalveluselämän harjoittamisen paikaksi. Viipurin kauppakaupungin asemasta ja monikielisyydestä sekä sosiaalisista ja etnisistä eroista kertoo se, että kirkko otettiin suomenkielisen seurakunnan käyttöön. Viipurissa meneteltiin tässä samoin kuin esimerkiksi Tallinnassa ja Tukholmassa, jossa oli eri kielellisten ryhmien omia kirkkoja. Viipuri oli tässäkin ainutlaatuinen Suomessa.¹⁰⁴

Kun Viipurin kolmea mainittua kirkollista rakennusta ajattelee kielisuhteiden kannalta, voi otaksua, että tuomiokirkossa käytettiin ruotsia ja saksaa, entisessä dominikaanikirkossa eli suomenkielisen seurakunnan kirkossa ja

Siikaniemen kirkossa suomea. Linnan kappelissa lienee käytetty sekä ruotsia että suomea. Kielisuhteet selittävät sen, miksi tuomiokirkko oli 1600-luvulla aatelisten ja porvariston kirkko ja dominikaanikirkko puolestaan ”rahvaan” eli alempien sosiaaliryhmien kirkko. Tällöin ruotsia ja saksaa puhunut vauras väki olisi pitänyt valtansa turvin ja siihen vedoten itsellään tuomiokirkon käytön yksinoikeuden, kun taas suomenkieliset köyhänä väkenä olisivat joutuneet väistymään vanhaan dominikaanikirkkoon.

Tilanne on voinut olla samankaltainen jo keskiajan loppupuolella, sillä kaupunginkirkkoon liittyneet lähteet kertovat nimenomaan aateliston, kauppiaiden ja käsityöläisten toiminnasta. Muiden yhteiskuntaryhmien toiminnasta taas ei ole säilynyt dokumentteja. Dominikaanien ja fransiskaanien toiminta kerjäläisveljinä ja konventtien kirkkojen avoimuus muillekin on saattanut houkutella niihin yhteiskunnan varattomampia kerroksia, joille veljet olisivat sitten saarnanneet suomeksi, antaneet kirkollista alkeisopetusta sekä huolehtineet rippien toimittamisesta.¹⁰⁵ Kokonaan toinen asia on, ovatko ne olleet samalla tavalla silloin heidän ”kotikirkkojaan”, koska ne olivat ensisijaisesti näiden mendikanttijärjestöjen pyhättöjä. Lisäksi sekä rikkaat että köyhät viipurilaiset kuuluivat Viipurin seurakuntaan, jolla oli oikeus kerätä jäseniltään veroja ja vaatia heiltä veroluonteisia töitä, kuten kirkon ja kirkkomaan kunnossapitoa ja korjausta. Siten nimenomaan kaupunginkirkko oli kaikkien kaupunkilaisten ja myös ympäröivän maaseudun keskus.

Jatkuvasti aktiivisessa käytössä olleen kivisen kaupunginkirkon kohtaloista 1500-luvun jälkipuoliskolla ja 1600-luvun alkuvuosina tiedetään mitättömän vähän. Ruotsin valtakunnan reformaatiopolitiikasta tehtävien päätelmien perusteella on alttareiden määrää ehkä vähennetty tai ainakaan niitä ei käytetty alkuperäiseen katoliseen tarkoitukseensa sielunmessuihin ja vigilioihin. Voi kuitenkin kysyä, purettiinko tuolloin varsinaiset alttarit ja niiden ympärillä olleet kuorikokonaisuudet vai jätettiinkö ne vielä paikoilleen. Myös pyhiä astioita on epäilemättä takavarikoitu, mutta toisaalta siellä oli niitä vielä vuonna 1601 peräti viidestä prebendasta.¹⁰⁶ Seinien ja holvien kalkkimaalauksiin ei mitä todennäköisimmin ole puututtu esimerkiksi peittämällä niitä kalkkisivellyllä.¹⁰⁷

Liturgiset ohjekirjat

Koska Viipurin tuomiokirkko oli piispankirkko, piispan määräämä liturginen käytäntö määritti vastaavan menettelyn kahdessa muussa viipurilaisessa kirkossa ja koko hiippakunnan kirkollisissa rakennuksissa. Edellä kuvailluista tuomiokirkon (kaupunginkirkon) sekä suomenkielisten kirkon kielisuhteista ilmenee, että ruotsinkieliset liturgiset kirjat olivat käytössä ensiksi mainitussa

ja suomenkieliset jälkimmäisessä. Tällä ei ollut asiasisällön kannalta merkitystä, koska suomenkieliset liturgiset kirjat oli suomennettu ruotsinkielisistä. Niin ruotsin- kuin suomenkielisten liturgisten kirjojen tuli näet olla 1500-luvun puolivälissä liturgisen yhdenmukaistamisen vuoksi sisällöltään identtiset. Kustaa Vaasan pyrkimys oli myös varmistaa hänen tahtonsa mukainen kirkollinen käytäntö kaikilla hallitsemillaan alueilla.¹⁰⁸ Näin ollen Viipurissa käytettiin todennäköisesti 1540–1550-luvuilla ruotsinkielisiä, 1541 painettuja messu- ja käsikirjoja sekä Mikael Agricolan 1549 julkaisemia suomenkielisiä vastaavia kirjoja. Ne lienee ”jaettu” 1560-luvulla entisen dominikaanikirkon jumalanpalveluskäyttöön palauttamisen jälkeen niin, että tuomiokirkossa käytettiin pääsääntöisesti ruotsinkielisiä ja dominikaanikirkossa puolestaan kirkossa suomenkielisiä liturgisia kirjoja.

Piispankirkon normatiivisen liturgisen aseman vuoksi voi edelleen otaksua, että sinne olisi hankittu vaikeista taloudellisista oloista riippumatta ainakin toinen niistä uusintapainoksista, jotka laadittiin 1548 ja 1557 ruotsinkielisistä messu- ja käsikirjoista vuodelta 1541.¹⁰⁹ Piispan oli näet valvottava liturgisen yhdenmukaistamisen ja ruotsalaisen yhtenäisen kirkollisen käytännön toteutumista hiippakunnassaan, joka oli sotilaspoliittisesti tärkeä koko valtakunnalle.¹¹⁰ Tähän häntä lienee kannustanut myös Viipurin linnanpäällikön asema kuninkaan edustajana kaupungissa.

Viipurin tuomiokirkossa käytettiin 1570-luvun lopulla ja 1580-luvulla 1576 ilmestynyttä Juhana III:n Liturgiaa eli teoksen kansien värin mukaan nimettyä Punaista kirjaa. Tätä katolisen ja evankelisen messujärjestyksen välimuodoksi luonnehdittua kirjaa oli näet Juhana III:n määräyksestä noudatettava koko valtakunnassa. Toinen samansuuntainen määräys annettiin 1578, jolloin ”Suomen” papistoa vaadittiin käyttämään Punaisen kirjan ohella myös 1571 ilmestynyttä ruotsinkielistä kirkkojärjestystä ja latinankielistä Nova Ordinantia-kirkkojärjestystä vuodelta 1576. Molemmat kirkkojärjestykset sisälsivät myös liturgisia määräyksiä. Tämä ilmensi Juhana III:n halua valvoa isänsä tavoin yhtenäistä kirkollista käytäntöä ja myös oman valtansa toteutumista kaikkialla kuningaskuntansa alueella.¹¹¹

Punaista kirjaa sekä Kirkkojärjestys 1571:tä ja Nova Ordinantia’a on näin käytetty kaikissa Viipurin kirkoissa. Tästä todistane se, että Viipurin tuomiokirkon kirkkoherra, koulumestari, hospitaalinsaarnaaja ja neljä kappalaista allekirjoittivat muiden suomenkielisten pappien kanssa Turussa 1593 asiakirjan, jossa he lupasivat olla käyttämättä Punaista kirjaa ja irtisanoutuivat sen teologisesta sisällöstä.¹¹² He olivat siis olleet sitoutuneita Punaisen kirjan määräämän liturgiseen käytäntöön, jonka he joutuivat nyt hylkäämään poliittisten voimasuhteiden muutosten takia.

Tuomiokirkossa ja muissa kaupungin kirkoissa voi kuitenkin olettaa käytetyn myös Paulus Juustenin messukirjaa vuodelta 1575. Juustenin messukirjaa käytettiin erityisesti 1580-luvulla niin, että papit tekivät siihen käsin lisäyksiä Punaisen kirjan mukaisesti.¹¹³

Kaarle-herttuan, sittemmin kuningas Kaarle IX:n (kuninkaana 1604–1611) valtopolitiikka ja sitä tukenut kirkkopolitiikka olivat mainitun Upsalan kokouksen (1593) takana. Hän laaditutti kokouksen päätösten ja Kirkkojärjestys 1571:n pohjalta uuden liturgisen käytännön noudatettavaksi kaikkialla valtakuntansa alueella julkaisemalla 1614 käsikirjan ruotsiksi. Tämä sekä messun että kirkolliset toimitukset sisältänyt kirja käännettiin samana vuonna suomeksi. Molemmat lienevät olleet käytössä kaikissa kolmessa Viipurin kirkossa. Koska kyse oli kuninkaan valta- ja uskontopolitiikasta sekä siihen liittyneestä opillisesta ja käytännöllisestä uskonnollisesta elämästä, sitä oli noudatettava Viipurissakin ”esivallan uhalla”.¹¹⁴

Viipurin kirkoissa lienee ollut myös ruotsinkielisiä Raamattuja, katekismuksia sekä virsi- ja rukouskirjoja.¹¹⁵ Samoin voi otaksua Agricolan *Rukouskirjan* 1544, *Uuden testamentin* 1548, *Piina-kirjan* 1549, hänen suomentamiensa Vanhan testamentin kirjojen 1551–1552 kuuluneen kirkon omaisuuteen. Suomenkieliset katekismukset sekä virsi- ja rukouskirjat 1593–1605 samoin kuin *Piae Cantiones*-laulukokoelma 1582 ovat mahdollisesti olleet käytössä myös Viipurin tuomiokirkossa.¹¹⁶ Reformaatioaikakauden uusien ohjekirjojen oli tarkoitus muokata kirkollisen käytänteitä.

Messu ja jumalanpalvelus

Ajanjaksolla 1554–1618 jumalanpalveluselämässä tapahtui sekä sisällöllisiä että rakenteellisia muutoksia kaikissa Viipurin kolmessa kirkossa, jotka käytetystä kielestä riippumatta ja pieniä yksityiskohtia lukuun ottamatta olivat samankaltaisia, sillä sekä kirkollinen että kuninkaallinen esivalta vaati liturgista yhtenäisyyttä koko valtakunnan alueella. Kuten aiemmin on todettu, Viipurin sotilaspoliittinen asema painotti tätä yhdenmukaistamista.¹¹⁷

Viipurin papisto toimitti messun 1550-luvun jälkipuoliskolta 1570-luvun alkupuolelle edellä mainittujen ruotsalaisten ja suomalaisten 1540–1570-lukujen jumalanpalvelusjärjestysten mukaan. Kaarle-herttua pakotti vuonna 1593 papiston luopumaan Nova Ordinantiasta ja Punaisesta kirjasta. Juustenin messu sai olla käytössä, kunhan siitä poistettiin Punaisen kirjan mukaiset teologiset korostukset. Tämä johtui siitä, että Juustenin messu kuului itse asiassa myös ruotsalaiseen 1541 messutraditioon. Vuoden 1614 uusi messujärjestys puolestaan sisältyi samana vuonna julkaistuun käsikirjaan, jossa ei enää käytetty

ehtoollisen sisältäneestä jumalanpalveluksesta termiä messu, vaan koko toimitus oli nyt nimeltään *jumalanpalvelus*. Tästä huolimatta tarkoituksena oli antaa ohjeet nimenomaan ehtoollisen sisältäneeseen jumalanpalvelukseen.¹¹⁸

Ruotsalainen 1541 messutraditio sisälsi ainoastaan ohjeet messujärjestyksen runkoa eli messun kiinteitä osia varten. Siinä ei ollut samanlaisia ohjeita messun vaihtuvia osia varten kuin *Missale Aboensessa*. Alussa olivat vapaaehtoinen rippi (kehotus synnintunnustukseen, synnintunnustus ja -päästö), kehotus ehtoolliselle osalistujille sekä papin latinankielinen rippi (synnintunnustus ja -päästö). Tämän jälkeen seurasivat kaikki messun muut osat, joita oli yhteensä 23. Ne sisälsivät lukukappeleita Vanhasta ja Uudesta testamentista, rukouksia, kiitos- ja ylistyslauluja, uskontunnustuksen ja siunauksen. Papille annettiin myös ohjeita, mistä hän saattoi saada materiaalia messun vaihtuvia osia varten.¹¹⁹

Ruotsalainen 1541 messutraditio, johon siis Agricolan ja Juustenin messut kuuluivat, oli kauttaaltaan kansankielinen, mutta runko vastasi *Missale Aboense'n* järjestystä. Siihen verrattuna saarnan aseman korostui, mutta ei ollut kokonaan uusi Viipurissakin käytössä olleessa messukäytännössä, johon kansankielinen saarna oli aikaisemminkin kuulunut. Toinen merkittävä muutos liittyi ehtoolliskäytäntöön, tosin siinäkin lähinnä eräisiin sanavalintoihin ja -muotoihin, jotka heijastivat reformatorisen ehtoollisteologian painotuksia.¹²⁰

Punaisen kirjan käyttö muutti messukäytäntöä Viipurissakin jonkin verran

Reformaation edetessä moni osa kirkkojen sisustuksesta säilyi katolisessa muodossa. Niinpä alttarikaapit pidettiin alttareilla, mutta vähitellen 1600-luvulla niitä alettiin korvata uuden maun ja uuden teologian vaatimilla alttarilaitteilla – tietysti talouden niin salliessa. Todennäköisesti Viipurin tuomiokirkkoon hankittiin viimeistään vuoden 1628 tuhoisan palon jälkeen uusi sisustus, jonka joukossa on ollut monumentaalinen renessanssin ja kehittyvän barokin tyylin mukainen alttarilaitte. Kokonaisuus on kadonnut, mutta käsityksen alttarilaitteen mahtavuudesta saa vuodelta 1671 olevasta Pyhtään kirkon alttarilaitteesta.

konservatiiviseen suuntaan, mikä tässä tapauksessa merkitsi joidenkin katolis-peräisten painotusten paluuta messujärjestykseen. Tästä huolimatta Punainen kirja oli reformatorinen, ei katolinen messujärjestys. Liturgiariidan ratkaisu Upsalassa 1593 ja uusi käsikirja loivat uuden ruotsalaisen jumalanpalveluksen, jossa luonnollisesti oli edelleen mukana runsaasti varhempia käytäntöjä. Kyseessä oli joistakin painotuseroista huolimatta itse asiassa sama liturginen käytäntö. Saarnan asema jumalanpalveluksessa korostui entisestään. Tähän liittyi edellisellä vuosisadalla syntyneen saarnatuoliliturgian eli saarnan yhteydessä olleen liturgisten osien muotoutuminen korostamaan saarnan asemaa jumalanpalveluksen keskuksena.

Viipurin kirkoissa on ollut saarnatuoleja keskiajalta alkaen, mutta vanhemmista ei ole sen enempää kirjallisia kuin aineellisia jälkiä. Näin siis myös reformaation aika aina luterilaisen ortodoksian ajan alkuun on pimennossa, ja ensimmäinen varma tieto saarnatuolista on 1600-luvun puolivälistä. Tämäkin laite on hävinnyt.¹²¹ Saarnan aseman korostuessa ehtoollisen merkitys jumalanpalveluksessa väheni, sillä ruotsalainen käytäntö salli jumalanpalveluksen viettämisen ilman ehtoollista.¹²² Messu ja jumalanpalvelus alkoivat siis vähitellen 1500-luvun jälkipuoliskolla muuttua.

Pyhimysten kunnioittamisessa tapahtunut muutos

Kirkollinen kalenteri säilyi Viipurin kirkoissakin periaatteessa entisellään siinä mielessä, että siellä pelastushistorian mukaisen kirkkovuoden ohella viestettiin myös pyhimysten muistopäiviä. Viimeksi mainittua oli kuitenkin karsittu niin, että jäljelle jäivät vain raamatullisten ja sellaisten pyhimysten päivät, jotka olivat kansanperinteessä merkittäviä juhlapäiviä. Niitä oli Agricolan messun mukaan yhteensä 37, Kirkkojärjestyksen 1571 ja Nova Ordinantia'n mukaan 23 ja Juustenin messun mukaan 22 kappaletta. Kirkollinen esivalta korosti tällaisten pyhimysten esikuvallisuutta ja sitä, että heidän avullaan voitiin opettaa kristinuskon perusasioiden soveltamista arkielämään. Tämä vaikutti myös messujen määrän vähenemiseen, sillä vuoden jokaisena päivänä ei ollut tarpeen enää viettää messuja. Votiivimessut jäivät myös pois, mutta ensimmäinen messu lie-nee säilynyt tuomiokirkossa yleisvaltakunnallisen käytännön mukaan pyhä- ja sunnuntaipäivisin ennen pääalttarilta toimitettavaa päämessua. Ensimmäinen messu on voinut tapahtua Viipurin tuomiokirkossa jollakin sen sivualttareista, sillä Kirkkojärjestys 1571 salli sellaisten olemassaolon kaupunkien kirkoissa.¹²³ Näin reformaatio muutti ja mukautti pyhimysten kunnioittamiseen liittynyttä käytäntöä, muttei lakkauttanut sitä kokonaan.

Rukoushetket

Koska rukoushetkien vietto jatkui 1500-luvun jälkimmäisellä puoliskolla Suomessa, voi näin otaksua tapahtuneen myös Viipurissa, ainakin tuomiokirkossa mutta mahdollisesti myös dominiikaanikirkossa. Syyn tähän otaksumaan antaa Paulus Juustenin synodaalstatuuttien 1573 eli piispan pappeinkokouksessa antamien määräysten lausuma, jonka mukaan piispa piti rukoushetkiä hyödyllisinä ”opetuksen, kiittämisen ja rukoilemisen” kannalta. Siksi rukoushetkiin tuli piispan mukaan kuulua raamatunlukua sekä kiitos- ja pyyntörukouksia. Piispa kuitenkin tähdensi, että kaikkien pienien rukoushetkien (*prima, tertia, sexta* ja *noona*) vietto ei ollut välttämätöntä. Tämä ilmentää sitä, että rukoushetket olivat saaneet reformatorisen leiman. Siksi ne saivat jäädä jumalanpalveluselämän osiksi.¹²⁴

Kirkolliset toimitukset

Kirkollisia toimituksia suoritettiin vuosina 1554–1618 Viipurin kirkoissa kielestä riippumatta ruotsalaisen 1541 käsikirjatradition mukaan, johon Agricolan käsikirja 1549 myös kuului. Kirkkojärjestys 1571 ja Nova Ordinatio -kirkkojärjestys 1576 täsmensivät määräyksillään joitakin yksityiskohtia eri toimituksissa. Ruotsin- ja suomenkielinen kirkkokäsikirja 1614 antoivat sitten uudet, aikaisemmasta jonkin verran poikkeavat ohjeet näiden toimitusten suorittamisesta.

Kastetoimituksen rakenne pysyi samana kuin ennen reformaatiota, mutta toimituksen liittyneiden rukousten ja toivotusten sanamuotoja muokattiin evankelisen opin mukaisiksi. Kastetoimituksesta oli myös poistettu sellaisia elementtejä, jotka eivät vastanneet tämän opin mukaista uskontulkintaa. Toisaalta kaavaan oli lisätty esimerkiksi joitakin Lutherilta otettuja kohtia. Toimitukseen liittyneitä vertauskuvallisia elementtejä poistettiin edelleen käsikirjassa 1614. Kasteen paikka siirrettiin tuolloin myös kirkon kuoriin.¹²⁵

Kasteeseen liittyviä esineitä ja sisustuksen osia on Viipurin hiippakunnan alueelta säilynyt vain muutama, mutta ei yhtään Viipurista. Todennäköisesti ainakin kaupunginkirkossa (vuodesta 1554 lähtien tuomiokirkossa) on ollut keskiajalla kalkkikivestä veistetty kasteallas eli funtti, mutta se on hävinnyt aikojen saatossa. Viipurilaisen kastealtaan kanssa samankaltaisia lienevät Pernajan ja Hollolan funtit. Useimmissa Viipurin hiippakunnan kirkoissa lienee ollut puinen kastevadintai maljan jalusta, vastaavanlainen kuin kuvan laite Hauhon kirkosta. Tämänkaltaisia esineitä tehtiin jo 1200-luvulta lähtien aina 1600-luvulle asti.

Avioliittoon vihkimistoimitus suoritettiin edelleen kirkon ovella eli käytännössä siis asehuoneessa, sisällä kirkossa ja morsiuustalossa. Toimituksen rukousten ja muiden osien sanamuotoja muokattiin paikoitellen vastaamaan evankelista uskontulkintaa, mutta muutokset eivät olleet suuria. Käsikirjassa 1614 toimituksen suorituspaikka muutettiin tapahtuvaksi kokonaan sisällä kirkossa, joten asehuoneen eli eteisen liturginen asema heikkeni kirkkorakennuksessa. Morsiushuoneessa tapahtunut siunaus säilyi edelleen vain hieman muuttuneena.¹²⁶

Kuolemaan ja hautaukseen liittyneitä toimituksia sen sijaan karsittiin 1541 ruotsalaisessa käytännössä siten, että niihin kuului ainoastaan sairaan luona käyminen ja hautaus kirkossa tai kirkkomaalla. Tästä huolimatta vainajan kotona suoritettu hartaushetki ennen hänen kuljettamistaan kirkolle jäi käytännöksi. Kaikkien näiden toimitusten sisältöä muutettiin kuitenkin jonkun verran evankelisen uskontulkinnan mukaisiksi. Kuoleman muistopäivinä vietetyt messut ja vigiliat sen sijaan poistettiin kokonaan.¹²⁷

Arkeologisia tietoja hautauksista on hyvin vähän, sillä valtaosa tutkimuksista on tehty aikana, jolloin tutkijapiireissä oltiin enimmäksi kiinnostuneita rakenteista. Viime vuosina on kuitenkin tullut esille kiinnostavia seikkoja Mikael Agricola -seuran aloitteesta käynnistyneiden tutkimusten myötä. Aleksandr Saksan ja Panu Savolaisen tutkimuksissa on havaittu kaupunginkirkon (tuomiokirkon) lattian alle haudattujen suuri määrä. Niinpä esimerkiksi vuosina 1599–1601 tällaisia hautauksia oli 60, kun taas kirkkomaalle haudattiin 127 vainajaa.¹²⁸

SUURVALTA-AJAN AJAN HIIPPAKUNTAKESKUS 1618–1711

Hiippakunnan piispat ja ”uudet” seurakunnat ja kirkkorakennukset

Hiippakunnallinen toiminta alkoi uudestaan 1618, jolloin piispanistuimelle nousi Olaus Elimaeus (n. 1570–1629, piispana 1618–1629).¹²⁹ Viipurin hiippakunnan alueen laajuus vaihteli ajanjaksolla 1618–1711. Kuningas Kustaa II Adolf (kuninkaana 1611–1632) liitti siihen 1617 valloittamansa Käkisalmen läänin ja Inkerin. Kuningatar Kristiinan hallinto muodosti niistä 1641 oman kirkollisen hallintoalueen. Turun ja Viipurin piispat kilpailivat 1620-luvun lopussa Viipurin hiippakunnan läntisistä alueista, jotka muodostuivat Hämeenlinnan ja Porvoon läänien seurakunnista. Seurakuntia oli kaikkiaan 16: Hauho, Hollola, Iitti, Jämsä, Lammi, Laukaa, Padasjoki, Rautalampi ja Sysmä Hämeen läänissä sekä Helsinki, Kirkkonummi, Lapinjärvi, Mäntsälä, Pernaja, Porvoo ja

Sipoo Porvoon läänissä. Valtiovalta palautti nämä verotulojen kannalta oleelliset seurakunnat takaisin Viipurin piispan hallintaan 1647. Tässä yhteydessä hän sai hallittavakseen myös Kuhmoisen, Orimattilan, Saarijärven ja Viitasaaren seurakunnat, jotka olivat syntyneet seurakuntajakojen seurauksena 1630–1640-luvuilla.¹³⁰

Viipurin piispat tekivät 1625–1653 kaikkiaan 27 seurakuntajakoa. Savon alueelle syntyivät tällä tavoin Iisalmen, Joroisten, Joutsenon, Kangasnimen, Kerimäen, Kymin, Laukaan, Leppävirran Luumäen, Ristiinan, Savitaipaleen, Sulkavan ja Valkealan seurakunnat. Käkisalmen läänissä saivat taas alkunsa Ilomantsin, Impilahden, Jaakkiman, Kiteen, Kurkijoen, Liperin, Pielisjärven, Pyhäjärven, Pälkjärven, Raudun, Räisälän, Salmen, Tohmajärven ja Uukunien seurakunnat.¹³¹ Kirkollisen organisaation ja aluejaon tehostamisella oli merkitystä sekä Viipurin hiippakunnan toiminnalle että ulkopoliittisestikin, sillä se vahvisti läntisen kulttuurin – niin uskonnollisen kuin maallisen – kiinteytymistä eleenä ja toimintana Moskovan johtaman venäläisen ja ortodoksisen maailman suuntaan. Tavoitteen voi arvioida olleen sama kuin jo 1300-luvulla, joskin eri painoituksin.

Hiippakunnan johto pyrki johdonmukaisesti pitämään yllä ja kehittämään seurakuntien toimintaa. Keinot olivat samat kuin Turussa ja myös vaikeudet olivat samat, sillä etäisten alueiden ohjeistus ja varsinkin niiden valvonta saattoi olla vaikeaa. Viipurin kulttuurinen vaikutus oli kuitenkin suuri piispojen kiertäessä seurakuntia tarkastusmatkoillaan ja delegoidessa samoja töitä pienempien alueiden rovasteille. Tämä näkyy esimerkiksi kirkollisten rangaistusten käytännössä, kuten jalkapuun rakentamisveloitteena kuhunkin seurakuntaan.¹³² Kirkkojen sisustusta saatettiin sen sijaan kiittää.¹³³ Kirkkomaan ja varsinkin sen aita, portit ja kellotapuli olivat jatkuvan silmälläpidon aiheita eikä ihmekään, sillä ne olivat varsin näkyviä piirteitä piispan tai rovastin tullessa kirkolle tarkastusta varten.¹³⁴ Tarkkaa silmälläpitoa vaativat myös hautaukset niin kirkon lattian alle kuin kirkkomaille.¹³⁵ Uukuniemellä kävi 1694 ilmi, että jotkut hautasivat kirkkomaan sijaan vainajansa salaa vanhoihin venäläisiin hautauspaikkoihin, mitä pidettiin epäkristillisenä ja rangaistavana.¹³⁶ Samoin huolehdittiin soittokellojen hankkimisesta ja kunnossapidosta, sillä massiivisina ja toisinaan Tukholmasta saakka hankittuina pronssiesineinä ne olivat pitäjien arvokkainta omaisuutta. Jopa ihmisten ulkonäköön kiinnitettiin huomiota: eräiden kiteeläisten talonpoikien tuli leikata Herran ehtoollisella pahennusta herättäneet pitkät ja likaiset partansa.¹³⁷

Viipurin tuomiokirkko oli hiippakunnan kirkkorakennusten esikuva. Se oli säilynyt edellisen vuosisadan tapahtumista verraten hyvin, joskin seurakuntien talous, ja niin muodoin myös Viipurin, oli käytännössä romahtanut. Tämän

Henrik Fleming (1584–1650) kuului aikanaan Ruotsin valtakunnan merkittävimpiin aatelisherroihin 1600-luvulla. Fleming teki myös monenlaisia kallisarvoisia lahjoituksia kirkkoille, sillä hän lahjoitti saarnatuolin ainakin kuuteen Suomessa olevaan temppeleihin. Viipurin tuomiokirkko sai omansa 1640-luvulla. Se on hävinnyt aikojen kuluessa, mutta kuvan laite vuodelta 1622 Naantalin keskiaikaisesta birgittalaisluostarin kirkosta kertoo, kuinka loistokkaista laitteista oli kysymys.

koko Ruotsin valtakunnasta kolehti. Uudistushankkeen lienee käynnistänyt piispa Olaus Elimaeus ja laajennuksen suunnitteli ja johti ehkä saksalainen rakennusmestari Peter Holtgref.¹³⁹ Holtgref saattoi viimeistellä töitä vielä 1638, jolloin hänet mainitaan oleskelleen kaupungissa.¹⁴⁰ Suurin varsinaiseen kirkkorakennukseen kohdistunut muutos oli sen laajentaminen pohjoiseen vajaalla kymmenellä metrillä. Tämän kirkon mittaisen käytävämäisen tilan käytöstä

on täytynyt aiheuttaa rakennusten ja niiden sisätilojen vähittäistä kulumista ja vaurioitumista samoin kuin joidenkin sisustuselementtien, kuten sivualttarien ja sakramenttisäiliöiden poistamista. Uuden vuosisadan alku oli sekä ylentävä että traaginen: yhtäältä hiippakunnan toiminta järjestyi kunnolla viimeinkin vuonna 1618, jolloin uuden piispan nimityksen kautta hiippakunnan ja sen tuomiokirkon toiminta vakiintui. Toisaalta kirkko vaurioitui vuonna 1628 pahasti tulipalossa, jolloin tuhoutui vesikaton lisäksi sisätilat ja jopa hautarakenteita.¹³⁸ Todennäköisesti suuri määrä, ehkä valtaosa tai jopa kaikki katolisen kulttitilan puisista osista (kuten alttari- ja pyhimyskaapit, krusifiksit, kuoriaita mahdollisine lehtereineen, kuori- ja muut penkit, saarnatuoli ja muut saarnaan liittyneet sisustuksenosat) paloivat tuhkakksi.

Kirkon pysyvä hierarkkinen kohottaminen muiden kirkkojen yläpuolelle ja palotuhho lienevät tarjonneet hiippakunnan johdolle mahdollisuuden aloittaa ikään kuin puhtaalta pöydältä rakennuksen entisen loiston palauttamisen ja ylittämisen uuden muodostuvan luterilaisen ortodoksisen kuvaihanteiden hengessä. Pian palon jälkeen (1629) kirkolle kerättiin

ei ole kunnollisia tietoja, mutta mitä ainakin sen itäisimpiä osia käytettiin muihin kuin kirkollisiin toimituksiin. Siellä ovat voineet esimerkiksi olla tilat sakaristolle, koululle ja tuomiokapitulin istuntokamarille. Sen sijaan länsiosa on voinut kaariaukkojen välityksellä olla yhteydessä kirkkosaliin.¹⁴¹

Kirkon sisustussuunnitelmista ja toteumasta on vain niukalti tietoja. Kirkkoon tehtiin ainakin urut, mikä oli ajankohtana poikkeuksellista Suomen alueella: tiettävästi sellaiset oli vain Turun tuomiokirkossa. Hankinnan perusteella sisustussuunnitelma on ollut kunnianhimoinen. Sisustaminen on voinut jatkua vielä 1640-luvulla, jolloin Viipurin käskynhaltijanakin toiminut vara-amiraali Henrik Klasson Fleming (1584–1650) lienee lahjoittanut kirkolle saarnatuolin, mikä vuonna 1694 mainitaan kirkon loistavaksi komistukseksi. Vuoden 1647 tiedon mukaan kuorissa oli kuninkaan ja kuningattaren kunniaistuimet, kun taas seuraavan vuosikymmenen lähteissä mainitaan piispan ja linnanisännän istuimet. Pilareissa ja seinissä on ollut ripustettuna aateliston hautauskulttuuriin kuuluneita vaakunoita ja lattiassa hautalaakoja.¹⁴²

Vaikka tiedot ovat niukkoja, voi edellä sanotun perusteella päätellä Viipurin tuomiokirkon sisätilan olleen kokonaisuutena korkealuokkainen ja monimuotoinen. Yksikään hiippakunnan muista kirkoista ei voinut päästä edes lähellekään sitä, vaan oli mentävä Tallinnaan tai Turkuun nähdäkseen vaikuttavampaa. Oman hiippakunnan seurakunnille kirkon on täytynyt olla esikuva, jonka visuaalisia piirteitä todennäköisesti pyrittiin mahdollisuuksien mukaan tavoittelemaan.

Vuoden 1650 tienoilta aina Viipurin valtaukseen asti tuomiokirkko säilyikin kuvatussa asussaan, mutta kesäkuun 1710 piirityksessä se sai tykistötulessa useita osumia ja vaurioitui pahoin. Viipurin valloituksen jälkeen rakennuksen aika Viipurin hiippakunnan tuomiokirkkona käytännössä päättyi, ja se siirrettiin tsaarin käskystä ortodoksisen kirkon omistukseen.¹⁴³

Muiden Viipurin kaupungin kirkkojen osa oli sen sijaan vaatimattomampi. Fransiskaaniensa jätettyä konventtinsa noin vuonna 1541 ei sen kivikirkkoa näytä enää käytetyn. Esimerkiksi vuonna 1636 sen sanotaan olevan hylätty ja ilman vesikattoa. Jotain toimintaa siellä on toisinaan ollut, varmuudella viimeisen kerran vuonna 1706. Viimein vuonna 1741 kirkko hävitettiin lopullisesti.¹⁴⁴ Fransiskaaniensa kirkolla ei näin ollut kulttuurista merkitystä reformaation jälkeisessä Viipurissa juuri lainkaan. Dominikaaniensa kirkko oli hylkäämisensä jälkeen ilman kirkollista käyttöä pitkähkön ajan. Vuonna 1594 sattuneen tuhoisan palon jälkeen rakennus korjattiin ja sitä käyttivät suomenkieliset kaupunkilaiset varakkaiden ruotsalaisten ja saksalaisten pitäessä omanaan tuomiokirkkoa. Kautta koko 1600-luvun kirkko oli vaatimattomassa kunnossa seurakuntalaisten vähävaraisuuden takia.¹⁴⁵

Varsinaisen kaupungin pohjoispuolella oleva Siikaniemeksi kutsuttu esikaupunkialue sai 1500-luvun jälkipuoliskolla kirkkoherran ja siitä muodostettiin seurakunta, joka sai 1580-luvulla oman kirkon. Kirkosta ei kuitenkaan tiedetä juuri muuta kuin että se oli keskiaikaista rakennustapaa noudatellen pohjakaavaltaan suorakaiteenmuotoinen.¹⁴⁶ Alueen väestön kasvaessa rakennus korvattiin uudella heinäkuussa 1664 käyttöön vihityllä Pyhän Kolminaisuuden kirkolla. Lars Petterssonin mukaan rakennuksen pohjakaava edusti todennäköisesti Ruotsissa tuolloinp kaikkein moderneinta kirkkoarkkitehtuuria eli ristirakennuksen muotoista keskeiskirkkoa. Luultavasti muotoratkaisuun vaikutti sekä linnan haltija – linna oli osa Siikaniemen seurakuntaa – että rakennuksen sijainti hiippakunnan ja läänin pääkaupungissa. Kirkon asemaa korostaa se, että sinne hankittiin myös urut. Kuten edellä todettiin, ensimmäisen kerran Viipurin hiippakunnan alueella urkuja oli soitettu tuomiokirkossa vuoden 1636 vaiheilla. Rakennus tuhoutui Viipurin piirityksen yhteydessä 1710, eikä siitä ja sen sisustuksesta tiettävästi ole jäänyt jäljelle ja talteen mitään.¹⁴⁷

Liturgiset ohjekirjat

Vuoden 1614 käsikirja sisälsi siis ohjeet sekä jumalanpalveluksen että kirkollisten toimitusten suorittamista varten. Se paalutti uskonopillisesti sen poliittisen ja kirkollisen tilanteen, joka oli syntynyt Upsalan kokouksen pohjalta 1593. Poliittinen valta oli Kaarle IX:n käsissä, ja hän käytti uskontoa ja uskonopillista tulkintaa hyväkseen valtansa vakiinnuttamiseen. Vuoden 1614 käsikirja oli siihen liittyvine ohjeineen uskonopillisen tulkinnan käytännön sovellus, jonka painoarvoa lisäsi sen virallinen, kuninkaallinen, asema, jonka vuoksi sitä piti noudattaa kaikkialla valtakunnassa. Näin varmistettiin, että jumalanpalveluselämä toteutettiin samalla tavalla kaikkialla Ruotsin valtakunnan alueella, myös Viipurin hiippakunnassa. Tämä näkyi myös siitä, että ruotsinkielisen käsikirjan suomenkos oli lähes sanatarkka alkuperäisestä. Poikkeukset alkupe-
räisestä muutamissa yksityiskohdissa johtuivat lähinnä Turun hiippakunnan perinteisistä liturgisista tavoista.¹⁴⁸

Piispa Olaus Elimaeus julkaisi ruotsinkielisen käsikirjan 1614 tarkan suomenoksen vuonna 1629-poistaen tällöin käännöksestään kaikki edellä mainitut pienet sisällölliset ja kokonaisuuden kannalta mitättömät erot. Näin Viipurin piispa halusi jatkaa jo edellisellä vuosisadalla hiippakunnassaan noudatettua käytäntöä, jonka mukaan toimittiin tarkasti maallisen keskushallinnon määräysten mukaan. Silti Elimaeus otti huomioon hiippakuntansa vakiintuneet, perinteiset jumalanpalveluskäytännöt, joihin lisäsi yhden sellaisen lisävaihtoehdon, jota ei ollut lainkaan ruotsin- ja suomenkielisessä vuoden 1614 käsikirjassa.¹⁴⁹

Ruotsinkielisestä käsikirjasta otettiin uusintapainoksia 1637, 1671 ja 1682. Suomenkielisestä käsikirjasta julkaistiin puolestaan uusintapainos 1669, johon oli lisätty yksi sellainen esirukousvaihtoehto, jota ei ollut ruotsinkielisissä 1614 ja 1637 eikä suomenkielisissä 1614 ja 1629 käsikirjoissa.¹⁵⁰ Tämä lisäys osoittaa, että Suomessa, myös Viipurin hiippakunnassa noudatettu liturginen käytäntö ei ollut identtinen Ruotsissa harjoitetun tradition kanssa.

Kuningas Kaarle XI:n (kuninkaana 1660–1697) aikana vuonna 1693 julkaistu käsikirja taas otti huomioon vuoden 1686 kirkkolain jumalanpalveluselämään tekemät täsmennykset. Tämä niin kutsuttu karoliininen kirkkolaki manifestoi myös kirkollisesti kuninkaan yksinvallan ja sinetöi koko 1600-luvun ajan käynnissä olleen prosessin, jonka tuloksena kuninkaan asema kirkon ylimpänä johtajana oli kiistaton. Kirkkolain ja kirkkokäsikirjan yhteys kuninkaallisina säädöksinä aikaansaivat sen, että vuonna 1694 julkaistu suomenkielinen käsikirja oli tarkka käännös ruotsinkielisestä esikuvastaan edelliseltä vuodelta. Niissä oli vain yksi pieni Suomen oloista johtunut poikkeama.¹⁵¹

Viipurin tuomiokirkossa, entisessä dominikaanikirkossa ja Siikaniemen kirkossa voi siis otaksua käytetyn mainittuja käsikirjoja sen mukaan, mitä kieltä kussakin kirkossa käytettiin. Ruotsinkielisten, tuomiokirkossa kokoontuneiden säätyläisten ja taloudellisesti vauraan väestönosan uskonnollisten tarpeiden papillinen hoito tapahtui otaksuttavasti ruotsinkielisestä käsikirjasta 1614 uusintapainoksineen ja vuoden 1693 käsikirjasta. Vastaavasti kahdessa muussa Viipurin kirkossa voi otaksua käytetyn suomenkielisiä vuosien 1614, 1629, 1667 ja 1694 käsikirjoja, mutta nämä liturgiset ohjekirjat lienevät kuuluneet myös Tuomiokirkon käyttökirjoihin, erityisesti Olaus Elimaeuksen käsikirja vuodelta 1629. Saksankielisen väestön käyttämistä liturgisista ohjekirjoista ei ole tietoja, mutta heidän voi otaksua käyttäneen saksalaiselta protestanttiselta kieli- ja kulttuurialueelta hankittuja painatuksia.

Jumalanpalvelukset

Säilynyt lähdeaineisto osoittaa, että papisto noudatti Viipurissa ja koko hiippakunnan alueella käsikirjojen ohjeita täsmällisesti. Liturginen yhdenmukais-taminen toteutui siis juuri siten kuin sekä valtiollinen että kirkollinen esivalta tahtoi ja määräsi. Saarnatuoliliturgiassa kirkollinen esivalta salli papistolle pieniä poikkeuksia, sillä käsikirjojen ohjeet antoivat tähän itse asiassa mahdollisuuden. Kirkollinen esivalta kiinnitti huomiota vuoden 1686 kirkkolain kieltämiin seremonioihin, kuten esimerkiksi polvistumiseen antaessaan ohjeita vuosien 1693/1694 käsikirjan käytöstä. Viipurin ja sen hiippakunnan papisto poikkesi käsikirjasta 1600-luvun lopulla toimittaessaan ehtoollisetonta

Viipurin vanha tuomiokirkko tuhoutui pahoin talvisodassa Neuvostoliiton pommitus aiheuttamassa tulipalossa 18. helmikuuta 1940. Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti Erkki Kartano oli yksi niistä tutkijoista ja antikvaareista, jotka dokumentoivat suomalaisten vallattua Viipurin takaisin kaupungin tuhoutunutta ja säilynyttä rakennuskantaa syksyllä 1941. Kartano otti tämän kuvan kellotornin huipusta kohti luodetta. Kirkonrauniosta pystyy edelleen hyvin hahmottamaan rakennuksen pääpiirteet.

---

jumalanpalvelusta pyrkiessään saamaan sen liturgisesti käsikirjan määräyksiä monipuolisemmaksi.¹⁵² Näin muutokset jumalanpalveluskäytännössä jatkuivat 1600-luvulla. Erona aikaisempaan oli kuitenkin se, että nyt valtiovalta ryhtyi määräämään myös toimitusten sisällöistä.

Pyhimysten muistopäivät ja rukoushetket

Viipurin kirkoissa noudatettu kirkollinen kalenteri koostui pääsääntöisesti juhla- ja pyhäpäivistä, jotka saattoivat osua myös viikon arkipäiville. Tämän lisäksi kirkkovuodessa oli raamatullisten ja kansanperinteessä merkittävien pyhimysten muistopäiviä, joita oli jonkin verran vähemmän kuin 1500-luvulla. Näitä yhteensä 16 muistopäivää vietettiin edelleenkin arkena, mikäli ne vuodenkierrossa osuivat tällaisille päiville.¹⁵³

Messun vietto lienee tapahtunut Viipurin tuomiokirkossa ruotsiksi ja saksaksi sekä suomenkielisten ja Siikaniemen kirkoissa puolestaan suomeksi juhla- ja sunnuntaipäivinä 1600-luvulla vakiintuneen tavan mukaan klo 8–10

aikoihin. Edelleen voidaan olettaa, että kaikissa kirkoissa oli vielä pyhä- ja sunnuntaipäivinä vielä messua edeltänyt ottesång- ja sitä myöhemmin seurannut aftonsång-jumalanpalvelus eli aamu- ja iltasaarnat. Oletus perustuu siihen, että Turun piispa Isaacus Rothoviuksen (1572–1652, piispana 1627–1652) aikana syntyi tapa toimittaa nämä saarnat ”suurissa Suomen kaupungeissa” sekä ruotsiksi että suomeksi. Viipurin kirkoissa lienee ollut myös keskiviikko- ja perjantai-iltaisain viikkojumalanpalvelus eli -saarna sekä rukous maanantaina, tiistaina, torstaina ja lauantaina samoin kuin pyhäpäivien aattoina. Käytäntö pitää aamu-, ilta- ja viikkosaarvoja vakiintui 1600-luvun aikana niin, että Kirkkolaki 1686 määräsi ne pakollisiksi. Tästä huolimatta viikkosaarnoilla ei ollut kovin suurta merkitystä. Näiden jumalanpalvelusten pääpaino oli saarnassa ja katekismuksen huoneentaulun opetuksessa tarkoituksenaan myös vakiinnuttaa yhteiskunnallista rauhaa kolmisäätyopin hengen mukaisesti. Aamusaarna korvasi perinteisen laudes-rukoushetken ja ensimmäisen messun, ilta- ja viikkosaarnat sekä rukoukset taas vesper-rukoushetket. Näin edellisiltä vuosisadoilta periytynyt rukoushetkikäytäntö jatkui edelleen 1600-luvun aikana, mutta sisällöltään muuttuneessa muodossa. Toinen oleellinen muutos oli, että messu kehittyi 1600-luvun aikana pääsääntöisesti ehtoollisettomaksi jumalanpalvelukseksi, sillä tapa käydä ehtoollisella ainoastaan kerran vuodessa vakiintui tuolloin.¹⁵⁴ Pyhimysten muistopäivien ja rukoushetkien kirkolliset käytänteet muuttuivat, mutta toimitukset eivät poistuneet kokonaan.

Kirkolliset toimitukset

Kirkolliset toimitukset ja niiden suorittamistavat Viipurin kirkossa eivät muuttuneet suuremmin 1693/1694 ruotsin- ja suomenkielisten käsikirjojen perusteella verrattuna vuosisadan alun tilanteeseen. Toimitusten tuolloin vakiintunut muoto edesauttoi liturgista yhdenmukaistumista ja sen avulla valtiollista yhtenäisyyttä Viipurin hiippakunnassa. Tästä on erityisenä osoituksena valtiiovallan määräysten mukaan tehdyt pienet muutokset hautausapoihin, jotka kirkollinen esivalta toteutti 1686 kirkkolain ja 1693/1694 käsikirjan määräysten ja ohjeiden välityksellä. Toisena osoituksena on, että kaikki kirkolliset toimitukset tapahtuivat entistä enemmän jumalanpalveluksen yhteydessä. Viipurin kirkkojen papisto lienee suorittanut hautausoimituksen Rothoviuksen luoman käytännön mukaan iltasaarnan yhteydessä sunnuntai-iltapäivällä. Saarnan korostunut asema näkyi siinä, että arkku sijoitettiin saarnatuolin viereen silloin, kun hautaus tapahtui jumalanpalveluksen yhteydessä. Samoin lapsensynnyttäjän ja avioavaimon kirkotuksen tuli tapahtua saarnatuolin vieressä, ei enää kirkon ovella.¹⁵⁵ Valtiovallan määräykset vaikuttivat näin myös kirkollisiin toimituksiin.

LOPPUSANAT

Viipurin alueen kirkollisen kulttuurin voi sanoa palautuvan melko kauas 1290-lukua edeltävään aikaan. Ilmaisuu kirkollinen kulttuuri on ymmärrettävä alueellisesti väljästi tarkoittamaan esimerkiksi hautaamista, jossa arkeologisen aineiston perusteella voi nähdä kristillisiä piirteitä esimerkiksi Laatokan länsi- ja pohjoisrannikoilla. On vaikea sanoa, toimitettiin ko hautaamisia täällä itäisen vai läntisen riitin mukaisesti, mutta myöhemmiltä vuosisadoilta toki tiedetään Laatokan rantaseutujen asukkaiden olleen nykyilmaisua käyttäkösemme ortodokseja. Sen sijaan Kannaksen länsiosien ja Suomenlahden rannikon asutus aina Virolahdelle asti lännessä alkoi 1200-luvulla muodostua läntisten muuttajien mukana, ja heidän uskonsuuntansa oli katolinen. Lie neekin niin, että osittain tähän muotoutuvaan ja maata viljelykseen raivaavaan väestöön, niin suomen- kuin ruotsinkieliseen, saattoi tukeutua se poliittisotilaallinen toimenpiteiden sarja, jonka tuloksena syntyi Viipurin linna ja sen asutustihentymä.

Alueen ensimmäiseksi seurakunnaksi on melko varmasti perustettu Viipuri ympäristöineen, ja sen keskuskirkon paikaksi päätettiin se, jossa edelleenkin on kivisen kirkon raunio vieressä seisovine kellotorneineen. Vuoden 1293 tienoon tai ainakin laajemmin 1290-luku voinee määrittellä perustamisen ajankohdaksi. Seuraavan vuosisadan puoliväliin mennessä perustettiin Kannakselle Äyräpään ja Jääsken seurakunnat, Viipurin länsipuoliselle sektorille taas ainakin Lappee, Virolahti, Vehkalahti ja Pyhtää. Pohjoisen laajoilla erämaa-alueilla mainitaan Savilahden, myöhemmän Mikkelin katolinen kirkkopitäjä jo vuonna 1329. Hiukan myöhempiä, vuoden 1400 tienoilla tapahtuneita seurakuntamuodostuksia Kannaksella olivat Äyräpäästä irtautuneet Uusikirkko ja Kivennapa.

Tämän noin vuosien 1293 ja 1400 välissä muodostettu seurakuntaverkko oli tulevan, 1500-luvun puolimaissa perustettavan Viipurin hiippakunnan ydin. Asutuksen laajeneminen ja tihentyminen yhdessä seudun ulkopoliittisen merkityksen kanssa tuotti koko ajan lisää kirkollisia alueyksiköitä ja Viipurin kaupunkiin peräti kaksi sääntökuntaa, dominikaanit ja fransiskaanit. Ne ja Viipurin seurakunta kykenivät varallisuutensa avulla rakentamaan kiviset kirkot, aikansa merkittävimmät kirkollisen sisäpolitiikan ja Novgorodin/Venäjän rajan läheisyyden takia ulkopoliitiikan tukikohdat. Muissa seurakunnissa varat riittivät puukirkkoihin.

Viipurissa harjoitettu jumalanpalveluselämä on saattanut saada vaikutteita 1200-luvun lopulla ja 1300-luvun alussa Linköpingin hiippakunnan liturgisesta traditiosta. Se korvaantui viimeistään 1300-luvun lopussa dominikaanisella jumalanpalveluselämäkäytännöllä, joka jatkui ainakin 1520-luvun alkupuolelle reformaation tuloon asti. Dominikaanista liturgista traditiota voi olettaa käy-

tetyt kaupunginkirkossa sekä dominikaanisen konventin kirkossa ja linnan kappelissa, fransiskaanikonventin kirkossa noudatettiin sen sijaan järjestön omaan liturgista käytäntöä. Kumpaakin liturgista traditiota varten oli olemassa ohjekirjoja jumalanpalveluselämän käytännön toimittamiseen.

Viipurin kirkossa harjoitettu jumalanpalveluselämä muodostui liturgiselta käytöltään messuista, rukoushetkistä, ripistä ja kirkollisista toimituksista. Niistä määrättiin latinankielisissä kirkollisissa ohjekirjoissa, jotka olivat ensin 1300–1400-luvuilla käsinkirjoitettuja sekä sitten 1400-luvun lopussa ja 1500-luvun alussa painettuja. Tästä huolimatta jumalanpalveluselämä ei ollut kokonaan latinankielistä, vaan siihen kuului kansankielisiä, eli ruotsin-, saksan- ja suomenkielisiä osia. Jumalanpalveluselämään kuului myös pyhimysten kunnioittaminen. Viipurissa tiedetään kunnioitetun ainakin 15 eri pyhimystä, mutta heidän lukumääränsä on ollut todennäköisesti suurempi.

Jumalanpalveluselämän muutoksen näkökulmasta tarkasteltuna reformaatio saapui Viipuriin, linnan kirkkoon 1520-luvun lopussa, mahdollisesti Tartosta. Dominikaani- ja fransiskaanikonventtien kirkoissa tuskin käytettiin reformaation mukaista jumalanpalvelusjärjestystä, koska kerjäläisveljet hylkäsivät ne jo 1540-luvun alussa ennen kuin ruotsalaisperäinen, suomenkielelle käännetty reformatorinen jumalanpalveluselämä oli olemassa. Se levisi kaupunginkirkkoon ja myös linnan kappeliin 1540-luvulla. Näin Viipuri poikkesi muusta Turun hiippakunnasta, jossa reformatorinen jumalanpalveluselämä omaksuttiin kaikkialle yhtenäisesti ja samanaikaisesti. Viipuri oli tässä asiassa lähempänä saksalais-baltialaisen alueen käytäntöjä, sillä esimerkiksi Tallinnassa reformaation jumalanpalveluselämä otettiin käyttöön eriaikaisesti eri kirkoissa.

Kirkollisen kulttuurin ekspansiivisuus laantui tai ainakin näyttää hiljentyneen reformaation aikana 1520-luvulta eteenpäin. Vuosisadan lopulla ja varsinkin 1600-luvun alusta eteenpäin kirkollinen kulttuuri koki uuden, voimakkaan nousun ja laajentumisen. Viipurin hiippakunnan toiminta kiinteytyi ja sai yhtenäisen kehityslinjan piispojen lähes yhtäjaksoisesti johtaessa ja kehittäessä alueen seurakuntien toimintaa. Tänä aikana seurakuntaverkosto laajeni ja tiheni, samalla kun rakennettiin uusia kirkkoja uusin, ajanmukaisin liturgisin sisustuksin. Viipurin kaupunki oli tämän kirkollisen kulttuurin voimakas keskus, josta säteili vaikutuksia kaikkialle hiippakuntaan. Niinpä esimerkiksi niin sanottujen pitkäkirkkojen, toisin sanoen pohjakaavaltaan pitkänomaisen suorakaiteen muotoisten rakennusten, jo 1200-luvun lopulla alkanut perinne sammui 1660-luvun jälkeen. Alkoi uusi kirkollisen arkkitehtuurin, ristikirkkojen kausi, joka kuitenkin katkesi dramaattisesti venäläisten vallattua kaupungin kesällä 1710 ja suuren osan hiippakunnasta ja Viipurin läänistä tultua Uudenkaupungin rauhassa 1721 liitetyksi Venäjään.

Kaupunginkirkko muuttui 1554 piispan- eli tuomiokirkoksi ja siitä tuli johdava kirkko koko uudessa hiippakunnassa. Siitä muodostui 1600-luvulla erityisesti aatelisten ja porvariston kirkko, jossa jumalanpalveluselämän kielenä lienee käytetty ruotsia ja saksaa. Linnan kappeli jatkoi toimintaansa ja muuttui 1560-luvulla kirkoksi. Koska linnanpäällikön tehtävänä oli myös valvoa piispaa, linnan kirkko sai poliittis-sotilaallisen luonteen ja toimi linnan päällikön ja varusväen omana, eräällä tavalla yksityisenä kirkkona. Todennäköisesti siellä käytettiin sekä ruotsia että suomea. Linnan länsipuolelle muodostunut asutus synnytti uuden, Siikaniemen seurakunnan 1580-luvulla. Sen kirkkona lienee ollut linnan kirkko, mutta sillä on voinut olla myös oma erillinen kirkko.

Dominikaanikonventtien kirkko muuttui 1560-luvulla jälleen toimivaksi kirkoksi, sillä Paulus Juusten palautti sen jumalanpalveluselämän harjoittamisen paikaksi. Siitä muodostui nimenomaan kaupungin suomenkielisen väestön oma kirkko. Näin ollen Viipurissa oli useita, eri kieliryhmien kirkollisia rakennuksia 1500–1600-luvuilla samalla tavalla kuin esimerkiksi Tallinnassa ja Tukholmassa.

Viipurin kirkollisissa rakennuksissa käytetyt jumalanpalveluselämästä määränneet liturgiset kirjat voidaan reformaation jälkeen jakaa neljään ryhmään. Ensimmäiseen ryhmään kuuluvat 1540-luvun ruotsinkieliset ja niiden pohjalta suomennetut käsikirjat, jotka olivat sekä käsinkirjoitettuja että painettuja. Toisen ryhmän muodostavat 1500-luvun loppupuolen liturgiset kirjat, joiden pohjalta syntyi myös liturginen riita. Tässä ryhmässä on Kirkkojärjestys vuodelta 1571, Paulus Juustenin Messu 1575 ja Juhana III:n Punainen kirja vuodelta 1576. Kolmannessa ryhmässä on Upsalan kokouksen 1593 jälkeen syntynyt ruotsin- ja suomenkielinen käsikirja 1641 ja sen uusintapainokset 1600-luvulla. Tähän ryhmään kuuluu erityisesti Viipurin hiippakuntaa varten laadittu suomenkielinen käsikirja 1629. Neljäs ryhmä koostuu sitten Kirkkolaki 1686:n jälkeisestä ruotsinkielisestä käsikirjasta 1693 ja suomenkielisestä käännöksestä vuodelta 1694.

Nämä liturgiset kirjat muuttivat jumalanpalveluselämän käytäntöjä verrattuna reformaatioaikaa edeltäneeseen vastaaviin traditioihin aluksi varovaisesti. Reformaation peruseriaatteet ja esimerkiksi opetukset sakramenteista näkyvät kuitenkin niissä selkeästi. Saarnan asema jumalanpalveluselämässä korostui myös 1500-luvulta alkaen. Tämä jumalanpalveluselämän muutos korostui sitten seuraavalla vuosisadalla. Näitä ruotsin- ja suomenkielisiä liturgisia kirjoja lienee käytetty Viipurin eri kirkoissa niissä olleen kielisuhteiden mukaan. Siitä, miten ja millä tavoin ohjeistettuna saksankielisen väestön jumalanpalveluselämä käytännössä toimitettiin, ei ole tietoa.

Jumalanpalveluselämä toimitettiin Viipurin kirkoissa 1500–1600-luvuilla käytettyjen liturgisten ohjekirjojen mukaan myös siksi, että näin haluttiin

varmistaa yhdenmukainen, ruotsalaisen reformatorisen liturgisen käytännön mukainen menettely sotilaallis-poliittisesti tärkeässä kaupungissa. Samalla erityisesti opetuksellinen saarna korostui, eikä kyseessä ollut vain kirkollinen toiminta vaan myös poliittinen, valtakunnan yhtenäisyyteen liittynyt menettely. Viipurin tuomiokirkossa, entisessä dominikaanikirkossa ja linnan kirkossa sekä Siikaniemen kirkossa toimitettiin messuja ja jumalanpalveluksia sekä kirkollisia toimituksia. Ennen reformaatiota käytössä ollut rukoushetkitraditio jatkui sisällöltään ja teologialtaan muuttuneena aina 1700-luvun alkuun saakka. Pyhimysten kunnioitus jatkui myös muuttuneena ja karsiutuneena, mikä näkyi esikuvallisina pidettyjen pyhien henkilöiden muistopäivien viettämisenä.

Viitteet

- 1 Esimerkiksi Hiekkänen 2014b; Knuutila 2010b; Lahtinen - Ijäs (toim.) 2015.
- 2 Laine T (toim.) 1997; Laine T 2000; Forselles - Laine T (toim.) 2008.
- 3 Anttonen 1996.
- 4 Meurman 1983; Hirn - Lankinen 1992; Rinno - Laukkanen (toim.) 1997; Koponen 1999; Hirn - Lankinen 2000; Hiekkänen 2004a; 2004b; 2004c; 2004d; Savolainen 2015; Savolainen - Saksa 2015.
- 5 Bjälbo-suvusta on käytetty jossain määrin harhaan johtavaa nimitystä Folkunga-suku.
- 6 Esim. Hiekkänen 2003, 498-504; Knuutila 2010, 39 viite 57 sekä niissä mainittu kirjallisuus.
- 7 Samaa tapaan kuin monissa muissa Turun hiippakunnan kirkollisissa yksiköissä, ensimmäinen maininta Viipurin seurakunnasta on tosiasiaa paljon myöhemmältä ajalta kuin seurakunnan tosiasiallinen perustaminen. Se mainitaan ensimmäisen kerran vuonna 1352. REA, 98; Kopisto - Paloposki 1967, 59; Ruuth et al. 1982, 161; Hiekkänen 1993. Kirkko oli samalla myös Viipuria ympäröineen maaseudun, myöhemmän maaseurakunnan, kirkko.
- 8 Käytännössä Kesälahti ja Uukuniemi muodostivat yhden seurakunnan, joten seurakuntia oli tosiasiaa 75. Koskenvesi 1968, 99-101; Häkli 2015, 18-19, 45.
- 9 Aatelissäädyn ylin osa, ylhäisaateli oli osa maallisen esivallan säätyä ja papisto puolestaan taas kuului hengelliseen säätyyn. Näin aatelisto ja papisto säätyinä olivat myös kolmisäätöopin mukaisten asioiden säätäjiä ja toteuttajia. Esimerkiksi Parvio 1984, 247-257 ja siinä mainittu kirjallisuus; Hanska - Vainio-Korhonen (toim.) 2010, passim.
- 10 Keskiaikaa koskeva esitys painottuu ajallisesti 1400-luvulle, sillä muuten yksityiskohtaisia tietoja ei keskiajalta juuri ole säilynyt.
- 11 Esimerkiksi Hiekkänen 2004d.
- 12 Kanonisesta oikeudesta esimerkiksi Knuutila 2009a, 168-169; Knuutila 2010a, 4-5, sekä niissä mainittu kirjallisuus.
- 13 Knuutila 2010b, 59 viite, ja siinä esitetty tutkimuskirjallisuus; Ecclesiastical Buildings, [Sections] I-III, V-VI. (<http://www.newadvent.org/cathen/03041a.htm>, luettu 15.12.2015). Tässä yhteydessä ei käsitellä tämän enempää kirkon vihkimistä, sen perusteita eikä käytännön toimittamista. Kirkon vihkimisestä Parvio 1968, 31-32; Hiekkänen 2003, 46-52 sekä kummassakin mainittu tutkimuskirjallisuus.
- 14 Kielitoimiston sanakirjassa käsite liturgia täsmennetään käsittämään jumalanpalveluksen toimittamista joko kokonaisuudessaan tai joidenkin sen osien osalta. Kuvaannollisesti käsitteen selitetään

tarkoittavan ”kaavamaisia, samanlaisina toistuvia sanakäänteitä”. Liturgia 2015.

- 15** Kirjoittajista Hiekkänen tarkastelee rakennuksia ”fyysisinä” kohteina ja Knuutila niiden käyttöä liturgian, kirkko-oikeuden ja kirkollisen säädösten näkökulmista. Aineistoista esimerkiksi FMU, REA, vuoden 1629 Kirkkokäsikirja, tiedossa oleva 1500–1600-lukujen aineisto, kuten esimerkiksi tuomiokirjat, kirkontilit, piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat ja muu aineisto.
- 16** Hiekkänen 2003a, 486–487.
- 17** Hiekkänen 2003b, 498–504. Ks. laajemmin aiheesta Korpela 2004, passim.
- 18** Hiekkänen 2005, 96–99.
- 19** Näihin aikoihin oltiin Itämeren pohjoispuolisilla alueilla siirtymässä arkkitehtuuriltaan roomanisesta kapeakuorisesta kirkkorakennuksesta yhtenäiseen kirkkotilaan, jota luonnehti suorakaiteinen pohja. Esimerkiksi Bonnier 1987, 30–35, 147–149; Ullén 1996, 116–133.
- 20** Katolisen kirkon vihkimisestä Turun hiippakunnan keskiajalla Hiekkänen 2003 (2005), 46–52.
- 21** Etiam, pater sancte, in castro dicti opidj est notabilis ecclesia, in cuius altari beate Marie virginis est quedam ymago eiusdem virginis, per quam Deus mira et multa miracula operatus est et cottidio(!) operatur, habens notabilem circuitum, dotatum multum indulgencijs diuersorum pontificum. Supplicat igitur rex prefatus has indulgencias a s. v. confirmari ac eas apostolica auctoritate vberori dono indulgenciarum augmentari et pro quolibet passu gratiam et indulgenciam misericorditer indulgere specialiter visitantibus omnium festiuitatum beate Marie virginis et diebus sabbatis. Kiitämme fil. tri Tapio Salmista asiaa koskevista huomioista. Ks. aikaisemmat lyhyet maininnat kirjallisuudessa Meurman 1983, 11–12; Ruuth et al. 1982, 161; Hiekkänen 2014a, 241–261.
- 22** Sinisalo 1976, 11; Sinisalo 1966, 64–84. Näyttää siltä, että kaikissa Suomeen rakennetuissa kivilinnoissa on keskiajalla ollut kappelitila, mutta niistä on jäljellä vain vähän tai ei mitään. Olavinlinnan kappelin lisäksi kohtuullisen hyvin jälkiä sellaisista on säilynyt Turun linnassa. Gardberg 1960, 38–42; Drake 1987, 118–134; 1989, 154–162.
- 23** Kannaksella on ollut joitakin kirkkorakennuksia, jotka ovat mahdollisesti olleet kappelikirkkoja. Tällaisia seurakunnalliselta asemaltaan epäselviä kirkollisia rakennuksia on eri tietojen mukaan ollut ainakin Kanneljärven etelärannalla, Hatjalahden ja Kuolemajärven yhtymäkohdassa ja Kaukjärven itärannalla (ns. pyhän Birgitan kappeli). Leinberg 1906, 118; Rinne 1932, 270–272; Kähönen 1959, 164; Hiekkänen 2003b, 503.
- 24** Viipurin lähi- ja kaukaisemman alueen liikenneyhteyksistä keskiajalta 1600-luvulle eri kohdin: Wallin (Voionmaa) 1893; Voionmaa 1915; Viertola 1974; Salminen 1993; Pakarinen – Miettinen 1994; Mauranen (toim.) 1999; Kaukiainen 2008. Koko Viipurin hiippakunnan osa-alueutkimuksen huomattavan tärkeä esimerkki kulkuyhteystutkimuksen mahdollisuuksista hiippakunnan keskuspaikan ja seurakuntien välillä ks. Salminen 2013, 213–250.
- 25** Knuutila 2009a, 176–177 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 26** Knuutila 2009a, 177–178 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 27** Knuutila 2009a, 171–172, 177 ja siinä mainittu kirjallisuus. Rippiä ei käsitellä tässä yhteydessä. Ripistä ja sen käytännön toimittamisesta 1400-luvulla Turun hiippakunnassa Lempiäinen 1963, 38–49 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 28** Knuutila 2009a, 177 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 29** FMU 1454; Lagus 1893, 41; Ruuth 1931, 32; Hiekkänen 2014b, 550.
- 30** FMU 1700.
- 31** FMU 2744; Lagus 1893, 42.
- 32** FMU 2791: tres solempnes ac ornatos choros. Myös Rinne 1914, 80; Hiekkänen 2003, 91.
- 33** Venäläisistä Viipurissa kävijöistä esimerkiksi Hiekkänen 2000b, 34–35.

- 34** Kaukiainen 1974, 105–125; Läntinen 1982; Pirinen K 1991, 96; Hiekkänen 2003b, 503; Tarkiainen 2008, 140–142; myös Jaakkola 1944, 294–295.
- 35** Läntinen 1982, 195–207; Pirinen K 1988, 46–52; Heininen 2005, 15–16; Tarkiainen 2008, 140–142.
- 36** Suomen Kansalliskirjasto (KK) oli vuoteen 2009 saakka Helsingin Yliopiston Kirjasto (HYK). Tästä syystä aikaisemmissa tutkimuksissa KK:ssa säilytettävien fragmentaaristen käsikirjoitusten signumit eli paikanmerkit alkoivat lyhenteellä HYK. (<http://fragmenta.kansalliskirjasto.fi>)
- 37** Esimerkiksi Knuutila 2003, 114, 116–118 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 38** Helander 1957, passim.
- 39** Dominikaanisesta liturgisesta traditiosta Turun hiippakunnan virallisena jumalanpalveluskäytäntönä Parvio 1988, 531 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 40** Myös Pirinen K 1988, 52.
- 41** Kansalliskirjaston mainittujen fragmenttien joukossa on kaksi fransiskaanista käsikirjoituskatkelmaa. Knuutila 2003, 117.
- 42** Knuutila 1988, 11; Knuutila 1997, 102–106.
- 43** Knuutila 1997, 106–108; 2009a, 177 ja niissä mainittu kirjallisuus.
- 44** Knuutila 1984, 68–113; Knuutila 1997, 106–108 ja niissä mainittu kirjallisuus.
- 45** Kansankielen käytöstä jumalanpalveluselämässä esim. Knuutila 2009a, 179–181 ja siinä mainittu kirjallisuus. Tässä artikkelissa ei jatkossa käsitellä lähemmin kysymystä ruotsin, saksan ja suomen käytöstä jumalanpalveluselämässä ennen reformaatiota.
- 46** Manuale Aboense -kirjan leviämisestä Suomeen Parvio 1980, 173.
- 47** Knuutila 2010b, 384–385 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 48** Hiekkänen 2014b, 544, 546, 548; Knuutila 2010b, 79–80 sekä siinä mainittu kirjallisuus.
- 49** Asiakirjassa rakenteet ilmaistaan latinaksi sanoin tres solemnes ac ornatos choros. FMU nro 2744; Hiekkänen 2014b, 551 viite 70.
- 50** FMU 1545, 1700, 2791, 4037; Korpela 2008, 291; Hiekkänen 2014b, 550–551 sekä siinä mainitut lähteet ja kirjallisuus.
- 51** Knuutila 2010b, 23, 386 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 52** Helander 1957, 167–189; Fröjmark 1998, 136; Helander 2001, 113–121, 263–272; Heikkilä 2005, 197–207.
- 53** Helander 2001, 129; Knuutila 2003, 114–116.
- 54** Knuutila 2010b, 160–174, 183–184.
- 55** Myös Kannaksella Novgorodin vastaisella raja-alueella Kivennavan kirkko oli hänen suojeluksessaan. Knuutila 2010b, 166.
- 56** Pirinen K 1988, 52 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 57** Knuutila 2014, 132–138. Tämän artikkelin kirjoittajat osallistuivat kesällä 2009 Viipuriin suuntautuneelle matkalle. Retkeläisten käytössä ollut linja-auto seiso Viipurin kauppatorilla, jolloin bussiin nousi kaksi nykyistä viipurilaista. He jatkoivat kauppakaupungin asukkaiden perinnettä kauppaamalla pientä, silmämääräisesti jostakin metallista valmistettua esinettä. Se muistutti 1300–1400-luvuilla käytössä ollutta pyhiinvaellusmerkin kaltaista esinettä, jossa näytti olevan Pyhän Olavin kuva. Kauppamiehet näyttivät esinettä vain hetken, eikä sen tarkempaan tarkasteluun ja analysointiin ollut mahdollisuutta. Siksi ei voi todeta varmasti, oliko kyseessä Pyhän Olavin nimessä tehdystä pyhiinvaelluksesta todistava ”alkuperäinen” Pyhän Olavin pyhiinvaellusmerkki, jota voisi kutsua myös ”pinssiksi”.
- 58** Ruuth et al. 1982, 171–172, 285–286; Pirinen K 1991, 194; Katajala-Peltomaa 2000, 175–180; Katajala-Peltomaa 2015, 163–175.
- 59** Knuutila 2011b, 18–29. Tallinnan kauppayhteyksistä mm. Viipuriin Salminen 2016, passim ja siinä mainittu lähde- ja tutkimuskirjallisuus.
- 60** Kirjallisia lähteitä keskiaikaisen linnankappelin papeista ei ole säilynyt. Meurman 1983, 11.
- 61** Äikää 1996, 196–197; Helander 2001, 125–126.

- 62** Helander 1993, 67–93; Äikää 1996, 112–115; Knuutila 2003, 120–121.
- 63** Rukoushetkien viettämisestä Viipurin kaupunkikirkossa mainitaan esimerkiksi FMU 4037; Äikää 1996, 196; Helander 2001, 83–85, 87–89, 125–127; Knuutila 2003, 121–122.
- 64** Helander 2001, 126; Knuutila, 2003, 121.
- 65** Suomesta kiistattomia tietoja ei käytännössä ole. Muista alueista esimerkiksi Lawrence 1989, 261–265; Gilchrist - Sloane 2005, 213, 223–227.
- 66** Rimpiläinen 1971, 14–18; Lempiäinen 2004, 11–19; Knuutila 1990, 39, 490–493.
- 67** Kuvia keskiaikaisen Turun hiippakunnan funteista ja kastealtaan jalustoista Hiekkänen 2014b, 298 (Hollola, funtti, yleiskuvassa oikeanpuoleisen pilarin edessä), 384 (Saltvik, funtti), 365 (Eckerö, kastealtaan jalusta), 222 (Huittinen, kastealtaan jalusta, alttarin vasemmalla puolella).
- 68** Lähin säilynyt funtti (1300-luvulta) on Pernajan kirkossa (Hiekkänen 2014b, 452–453), kun taas Hattulassa on 1400-luvun jälkipuoliskolla veistetty kastealtaan jalusta (sama, 290).
- 69** Lempiäinen 1965, 76–153; Hiekkänen 2003, 115–123. Keskustelusta funtin paikasta kirkkorakennuksessa Knuutila 2009b, 153 ja siinä esitetty kirjallisuus.
- 70** Lempiäinen 1969, 29.
- 71** Oikeastaan Pyhtään kirkko on Pernajaa lähempänä, mutta siellä Creutzin mahtisuvun edustaja 1670-luvulla teki asehuoneesta hautakappelin. Tällöin sen piirteet suurelta osin hävisivät uuden barokkiarkkitehtuurin ja sisätilan muotoilun tieltä. Hiekkänen 2000a, 72–98; Hiekkänen 2004b, 188–189.
- 72** Knuutila 1990, passim, erityisesti 609–610.
- 73** Lempiäinen 1969, 154–156.
- 74** Nikula - Nikula 1987, 673, 685, 717–718; Pihlman 1994; Hiekkänen 2014b, 191.
- 75** Dominikaanikonventin kirkon sisätilasta teki Elisabeth Euler juuri ennen rakennuksen perusteellista modernisointia kaksi piirustusta, joista näkyy, että lattiassa oli suuri määrä hautalaakoja. Esimerkiksi Museoviraston kuva-arkisto, kuvat, n:rot 12968 ja 36022. Voisi sanoa lattian itse asiassa ainakin piirustusten perusteella muodostuneen vieri vieressä olleista laaoista, mutta toisaalta piirustuksissa on eräänlaista muodollisuutta, mikä viittaa siihen, ettei niitä ole tehty tarkkojen havaintojen perusteella. Melko varmasti ainakin jokin osa niistä oli dominikaaniveljien muistoksi haudan päälle asetettuja. Uudella ajalla kirkkoa nimitäin käyttivät ennen kirkkoon hautaamisen käytännön päättymistä Turun hiippakunnassa 1700-luvun loppupuolella ja 1800-luvun alussa pääasiassa kaupungin ja maaseurakunnan köyhemmät ihmiset, joilla ei ainakaan laajassa mitassa liene ollut mahdollisuuksia hankkia kallista hautamuistomerkkejä. Toiselta puolen monessa hautakivessä näyttäisi olevan ristiin asetettujen sääriluiden ja pääkallon muodostama koristeaihe. Tämä viittaa selkeästi renessanssin ja barokin vanitas-ilmaisuun, jolloin kyseiset kivet olisivatkin uudelta ajalta (keskiajan hautalaa-koihin aihe ei juuri kuulu). Tässä kohdassa joutuu sitten taas kysymään, käyttikö Euler aihetta eräänlaisena aikansa tuntemana geneerisenä viestinä kuvien katsojalle siitä, että kyse on hautalaa-oi-
76 Savolainen - Saksa 2015, 66–69.
77 Hiekkänen 2003, 126–127 kuvineen; Immonen 2008b, 55; Hiekkänen 2014b, 463 viitteineen.
78 Rimpiläinen 1971, 18–31; Knuutila 2009c, 138–141.
79 Heininen 2007, 36.
80 Tartto kuului 1530-luvulla Vanha-Liivinmaahan eli saksalaisten hallitsemaan Baltiaan, joka kattoi maantieteellisesti nykyisten Latvian ja Viron alueet. Kirkollisesti Vanha-Liivinmaa kuului Riian kirkkoprovinsiin, joka yksi suffragaanishiippakunta oli Tarton hiippakunta. Riiaassa olivat 1520-luvun puolivälissä käytössä preussilaisperäiset ja -vaikutteiset liturgiset ohjeet, joiden voi olettaa levinneen myös Tarttoon. Näistä ohjeista ja niiden levinneisyydestä Riikaan Petkūnas [2016], 81–91. Näiden ohjeiden ja Johannes

- Blockin kirjastosta säilyneiden tietojen avulla on periaatteessa mahdollista rekonstruoida sitä liturgista käytäntöä, jota hän on nähnyt harjoitettavan Tartossa ennen matkustamistaan Viipuriin ja jonka avulla hän itse on ryhtynyt toteuttamaan protestanttisen uskontulkinnan mukaista jumalanpalvelusjärjestystä.
- 81** Esimerkiksi Knuutila 2009d, 162; Hiekkänen 2014b, 545, 547 viitteinen. Andrén 1999, 89.
- 82** Suomenkielinen jumalanpalvelusjärjestys syntyi vähitellen 1530-luvun lopulla. On mahdollista, että ensimmäinen suomenkielinen messu on pidetty 1530-luvun lopulla Tukholmassa suomalaisen seurakunnan tarpeita varten joko Tukholman kaupunkikirkossa tai suomalaisen seurakunnan kokoontumispaikaksi otetussa, tuolloin jo entisessä dominikaanikonventin kirkossa. Knuutila 2010c, 100–101. Viipurin dominikaanikonventin kirkko oli vastaavassa suomalaisen väestön käytössä vuonna 1575, mutta konventin 1540-luvulla tapahtuneen lakkauttamisen jälkeen oli kausi, jolloin se oli varastokäytössä. Samankaltainen kehityskulku näyttää olleen fransiskaanikonventin kirkossa. Hiekkänen 2004d, 252–254.
- 83** Leinberg 1895, 162; Akiander 1869, 402–403 (jo Akiander osoitti, ettei Petrus Soroi voinut toimia protestanttisena pappina Viipurissa jo vuonna 1529).
- 84** Esimerkiksi Häkkinen 2012; Häkkinen – Toropainen 2015, 135–151; Häkkinen 2016b, 238–242.
- 85** Knuutila 1997, 108–114; Knuutila 2010c, 89–90 ja niissä mainittu kirjallisuus; Häkkinen (toim.) 2011.
- 86** Knuutila 2010c, 95–98.
- 87** Knuutila 1988, 31–34; Häkkinen 2013, 85–95; Häkkinen 2016a, 243–248.
- 88** Reformaation käytännön toteuttamisesta Tallinnassa esimerkiksi Murtorinne 1995, 146–148.
- 89** Korpela 2006, ja siinä mainitut lähteet ja tutkimuskirjallisuus.
- 90** Agricola 2007, 12–14; Pirinen K 1969, 13; Heininen 2005, 13–14; Knuutila 2007, 39, 42–51; Heininen 2012, 50–54. Kuo-pio (aluksi Tavinsalmi) ei ollut Agricolan 1541–1542 laatimassa luettelossa, koska hän perusti sen Juvaan kuuluneelle Kuopionniemelle 1549. Esimerkiksi Heininen 2005, 18.
- 91** Pirinen K 1969, 13; Heininen 2005, 13–14; Heininen 2012, 51–52.
- 92** Kiitämme professori Kirsi Salosta ajatuksesta, jonka mukaan Viipurin perinteinen kirkollinen merkitys on saattanut myös vaikuttaa Kustaa Vaasan päätökseen perustaa sinne piispanistuin.
- 93** Heininen 2005, 16–17; Heininen 2012, 54–57.
- 94** Paarma 1980, 310–311; Lappalainen 1982, 23; Heininen 2005, 17–18; Heininen 2012, 59–60.
- 95** Mikael Agricola ja Paulus Juusten olivat kilpailijoita, jotka eivät ilmeisesti pitäneet toistaan. Heininen 2012, 167–170. Agricolan hautapaikan voi tuolloisista Viipurin kirkkorakennuksista todennäköisimmin olettaa olleen tuomiokirkossa eli entisessä kaupunginkirkossa. Hiekkänen 2004a; Hiekkänen 2007.
- 96** Pirinen K 1969, 13; Heininen 2005, 17–18; Heininen 2012, 57–58.
- 97** Heininen 2005, 18–19.
- 98** Heininen 2005, 19–20.
- 99** Heininen 2005, 21.
- 100** Piispankirkoista esimerkiksi Knuutila 2010b, 59 viite 8 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 101** Esimerkiksi Knuutila 2012, 4 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 102** Hackman 1944, 74, 150–152; Ruuth et al. 1982, 183.
- 103** Hackman 1944, 152; Ruuth – Halila 1974, 15, 307.
- 104** Turkuun tosin suunniteltiin rakennettavaksi suomenkielisille tarkoitettu Pyhän Hengen kirkko ja työ käynnistyikin vuosina 1588–1591, mutta rakennus ei koskaan valmistunut. Nikula – Nikula 1987, 673, 685, 717–718; Pihlman 1994; Hiekkänen 2014b, 191.
- 105** Kustaa Vaasa määräsi 1533 suomenkielisen saarnan pidettäväksi Tukholman

- dominikaanikirkossa. Siellä oli ollut aikaisemminkin 1300-luvulta 1500-luvun alkuun suomenkielistä saarnatoimintaa. Knuutila 2010, 85–86, 100–101.
- 106** Lagus 1893, 76; Ruuth 1931, 194; Hiekkänen 2014b, 551.
- 107** Hanna Pirinen on osoittanut keskiaikaisten kalkkimaalausten useimmiten näin koristelluissa kivikirkoissa jätetyn koskematta. Mitään merkkejä esim. kaotisuuden vastaisista kuvatuhoista ei voida havaita. Ks. Pirinen H 1996, passim. Kalkkisivelystä 1600-luvulla yhtenä esimerkkinä voi mainita Mynämäen kirkon Turun hiippakunnan alueella. Sielläkään kysymys ei ollut ikonoklastisesta teosta, vaan luultavimmin yksityisen, hyvin suuruusuntaisen hautamonumentin muodostamiseen liittyvistä järjestelyistä. Maalauksista ks. Hiekkänen 2011 ja hautamonumentista Tuhkanen 2008.
- 108** Knuutila 1988, 9–10.
- 109** Näistä ruotsinkielisistä liturgisista kirjoista Knuutila 1990, 73 viite 126, 79 viite 140, 474 viite 178 sekä niissä mainittu kirjallisuus.
- 110** Knuutila 2012, 4–5.
- 111** Knuutila 1988, 29 ja siinä mainittu kirjallisuus; Knuutila 2012, 5.
- 112** Esimerkiksi Heininen 2005, 21.
- 113** Knuutila 1997, 114–117 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 114** Knuutila 2012, 5.
- 115** Näistä kirjoista esimerkiksi Malmgren 1966, passim.
- 116** Knuutila 1997, 135–140. 1600-luvulla käytössä olleesta muusta kirkollisesta kirjallisuudesta enemmän Tuija Laineen artikkelissa.
- 117** Knuutila 1988, 9–36 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 118** Rimpiläinen 1980, 61; Knuutila 1988, 36–37; Knuutila 1997, 123–125.
- 119** Knuutila 1997, 111–114; Laitinen 2016, 228–229.
- 120** Pirinen K 1962, 89.
- 121** Hiekkänen 2014b, 551.
- 122** Rimpiläinen 1980, 52–54; Parvio 1983, 9–22; Knuutila 1997, 115–117.
- 123** Lindquist 1945, 30–42; Parvio 1959, 59; Knuutila 2011a, 194–196.
- 124** Knuutila 2010c, 97–98.
- 125** Hiekkänen 2003, 179–180; Lempiäinen 2004, 63–64.
- 126** Knuutila 1990, passim; Lempiäinen 2004, 179–181.
- 127** Rimpiläinen 1971, passim; Lempiäinen 2004, 220–221.
- 128** Saksa - Savolainen 2015, 66–69. Muina vuosina, joista tietoja ei ole säilynyt, määttä tuskin on kovin paljon pienempi tai suurempi. Jo suuri hautausvolyyymi, mikä merkitsi jatkuvia hautakuoppien kaivamista läpi vanhempien hautojen, antaa syyn olettaa, ettei piispa Agricolan oletettava multahauta ole kauaa voinut säilyä koskemattomana edellyttäen, että vainaja tuomiokirkkoon ylipäätään haudattiin.
- 129** Viipurin piispoista 1618–1711 ja heidän toiminnastaan Heininen 2005, 22–31, 40–51, 55–64 sekä Simo Heinisen artikkelin tietolaatikko tässä teoksessa sivulla 86.
- 130** Heininen 2005, 38–39.
- 131** Heininen 2005, 39–40.
- 132** Esimerkiksi Kitee 1686, Häkli 2015, 178, 235.
- 133** Häkli 2015, 238.
- 134** Häkli 2015, 335. Tarkemmin Savon osalta esimerkiksi Kuha 2016, luku 2.
- 135** Häkli 2015, 233.
- 136** Häkli 2015, 364. Ortodoksisen kulttuurin piirteistä Viipurin hiippakunnan alueella Laasonen 2005; Laakso 2014.
- 137** Häkli 2015, 183.
- 138** Lagus 1893, 77, 97, 123–124; Ruuth 1908, 254; Hiekkänen 1994a, 34; Hiekkänen 2003a, 246; Hiekkänen 2005, 99.
- 139** Lagus 1893, 97; Ruuth 1908, 256; Gardberg 1980, 167, 178.
- 140** Äskettäin on pohjoispuoleiselle laajennukselle annettu vuosiluvuin varsin väljät rajat, joiden mukaan mikä tahansa ajoitus 1500-luvun lopun ja 1600-luvun alun välillä on mahdollinen ja että ante quem -ajoitus on 1636. Saksa - Savolainen 2015, 64. Tässä ehkei kuitenkaan ole kokonaan otettu huomioon historiallista tilannetta, jonka edellytykset antavat

vuodet 1618 ja 1628. Sen sijaan ante quem vuosi 1636 voi hyvinkin pitää paikansa, mutta on myös mahdollista, että kaupunkikartan tuomiokirkkoa esittävä perspektiivipiirros on voitu tehdä, ”lainata”, rakennuksen palon jälkeen laaditun uudistussuunnitelman hypoteettisesta piirroksesta.

- 141** Saksa - Savolainen 2015, 62–63.
142 Lagus 1893, 94–114; Ruuth 1908, 85–90. Flemingin lahjoituksista kirkoille Tuhkanen 2008. Myös Petri Karosen tietolaatiko tässä teoksessa.
143 Lagus 1893, 140–141; Rinne 1914, 67, 82–85; Ruuth - Kuujo 1975, 71–72; Knapas 1988, 161–162.
144 Ruuth 1931, 179–180; Neuvonen 2008; Hiekkänen 2014b, 547.
145 Hiekkänen 2014b, 545 viitteineen.
146 Leinberg 1906, 115–116; Lagus 1893, 147–150; Ruuth 1908, 148, 282, 469–482; Ruuth - Halila 1974, 56–57.
147 Pettersson 1989, 299–300. Kirkon tarkkaa maastosijaintia ei tietävästi ole yritetty määrittellä esimerkiksi vanhan kartta-aineiston perusteella tai kenttätutkimuk-

sin. Näin ollen ei myöskään arkeologisia tutkimuksia ole tehty.

- 148** Rimpiläinen 1980, 61.
149 KK 1629; Rimpiläinen 1980, 26, 61. Kyseessä oli dekalogin eli kymmenen käsken lukeminen yhtenä gradualen eli epistolana ja evankeliumin välisen rukouksen vaihtoehtona silloin, kun koko messu luettiin.
150 Rimpiläinen 1980, 61; Knuutila 1997, 122–134.
151 Rimpiläinen 1980, 61; Knuutila 2012, 5–7. Poikkeama näkyi gradualivirsien lukumäärässä, joka oli suurempi suomenkielisessä käännöksessä kuin ruotsinkielisessä alkutekstissä.
152 Rimpiläinen 1980, 61–62.
153 Knuutila 2011a, 189–197.
154 KL 1686 (1986) II: § 3–5; Lindquist 1945, 42–77; Parvio 1959, 95–98; Parvio 1984, 247–257; Laasonen 1991, 69–72, 162–168; Knuutila 2010c, 97–98; Laitinen 2016, 233–234.
155 Parvio 1959, 96; Rimpiläinen 1971, 182–186, 207–217; Laasonen 1977, 230–256; Lempiäinen 2004, 63–64, 181, 221.

Lähdeluettelo

Painetut lähteet

- Agricola 2007.** Agricola, Mikael, Jttm J Tesse Her efftrskrefne Register. Turun tuomiokirkon ja papiston tulot 1541–1542. Åbo domkyrkas och prästerskaps inkomster 1541–1542. Toim. Jyrki Knuutila ja Anneli Mäkelä-Alitalo. SKST 1129. Helsinki: SKS.
- Häkli 2015.** Biskops- och prostvisitationsprotokoll från det äldre Wiborgska stiftet. På basis av Albin Simolins samling kompletterande och utgivna av Esko Häkli. SKHSH 231. Helsingfors: Finska kyrkohistoriska samfundet.
- KK 1629.** KK, Käsikiria, Jossa on Käsitetty, millätawalla Jumalan palwelus, Christilisten Ceremoniain ia Kirkonmenoin cansa, Somen Seuracunnis pidhettämän pitä. Sen Cunnialisen Herran M. Olewin Elimaeuxen, Wiburin Pispän, tiedhost ia tahdost, wastiudhest Rodzinkelisen Käsikirian iälken ylidzeczadzottu ia oiettu. Stockholmis.
- KL 1686 (1986).** KL, Kircko-Laki ja Ordningi 1686. Näköispainos ja uudelleen ladottu laitos vuoden 1686 kirkkolain suomennoksesta. Toim. Lahja-Irene Hellemaa, Anja Jussila, Martti Parvio. Jälkisana Martti Parvio. SKST 444. Helsinki: SKHS.

Tutkimuskirjallisuus

- Akiander 1869.** Akiander, Matthias, Herdaminne för fordna Wiborgs och nuvarande Borgå stift. II. Bidrag till Kännedom af Finlands Natur och Folk, utgifna af Finska Vetenskaps-Societeten. Fjortonde Häftet. Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten.
- Anttonen 1996.** Anttonen, Veikko, Ihmisen ja maan rajat. ”Pyhä” kulttuurisena kategoriana. SKST 646. Helsinki: SKS.
- Bonnier 1987.** Bonnier, Ann Catherine, Kyrkorna berättar. Upplands Kyrkor 1250–1350. Upplands Fornminnesföreningens Tidskrift 51. Uppsala: Upplands Fornminnesförening och Hembygdsförbund.
- Drake 1987.** Drake, Knut, Herrekällaren i Åbo slott. Turun linnan Herrainkellari. Aboa 1984. Turku: Turun maakuntamuseo.
- Drake 1989.** Drake, Knut, Träkapellet i lägerkastellet. Medeltida husbyggnade. Symposium i Lund, November 1989. Lund.
- Ecclesiastical Buildings 2015.** Ecclesiastical Buildings. – The Catholic Encyclopedia. (<http://www.newadvent.org/cathen/03041a.htm>, Luettu 15.12.2015).
- Forselles - Laine T (toim.) 2008.** Forselles, Cecilia af, Laine, Tuija (toim.), Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla. SKSKj 20. Helsinki: SKS.
- Fröjmark 1998.** Fröjmark, Anders, Erik den helige, Sveriges kyrkohistoria I. Missionstid och tidig medeltid. Arlöv: Verbum.
- Gardberg 1960.** Gardberg, Carl Jakob, Turun linnan kirkot. Kilvoituksen kirkko 1960. Turku: Turun arkkhiippakunta.
- Gilchrist - Barney 2005.** Gilchrist, Roberta, Barney, Sloane, Requiem. The Medieval Monastic Cemetery in Britain. London: Museum of London Archaeology Service.
- Hackman 1944.** Hackman, Alfred, Bidrag till Viborgs slotts byggnadshistoria. Analecta archaeologica Fennica XI. Helsingfors: Arkeologiska kommissionen.
- Hanska - Vainio-Korhonen (toim.) 2010.** Hanska, Jussi, Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.), Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle. Suomen kasvatuksen ja koulutuksen historia 1. Helsinki: SKS.
- Heininen 2005.** Heininen, Simo, Vanha Viipurin hiippakunta 1554–1711. Teoksessa Viipurin & Porvoon & Tampereen hiippakunnan historia 1554–2004. Tampereen hiippakunnan tuomiokapituli. Helsinki: Edita.
- Heininen 2007.** Heininen, Simo, Mikael Agricola. Elämä ja teokset. Helsinki: Edita.
- Heininen 2012.** Heininen, Simo, Agricolan perintö. Paulus Juustenin elämä. Helsinki: Edita.
- Helander 1957.** Helander, Sven, Ordinarius Lincopensis c:a 1400 och dess liturgiska förebilder. Bibliotheca Theologiae Practicae 4. Lund: Gleerup.
- Helander 2001.** Helander, Sven, Den medeltida Uppsalaliturgin. Studier i helgonlängd, tidedgård och mässa. Bibliotheca Theologiae Practicae 63. Lund, Uppsala: Lunds universitet, Uppsala universitet.
- Hiekkänen 1994a.** Hiekkänen, Markus, Näkökohtia Viipurin keskiaikaisesta kaupunginkirkosta ja dominikaanikonventin kirkosta. Viipurilaiset muistomerkit. Puheenvuoroja tutkimuksesta ja restauroinnista. Seminaari Helsingissä 21. ja 22.4.1992. Suomen Unesco-toimikunnan julkaisusarja 68. Helsinki.
- Hiekkänen 1994b.** Hiekkänen, Markus, The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology. (Acad. diss.) Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikauskirja, Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 101. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

- Hiekkanen 2000a.** Hiekkanen, Markus, Pyhtään kivikirkko keskialjalta 1600-luvulle. Pyttis stenkyrka från medeltiden till 1600-talet. Teoksessa Pyhtää ristiretkiajasta nykypäivään. Strukan silmäsoljesta Pyhtään kivikirkon vaiheille, Ahvenkosken kartanoon ja raja-asemalle. Kotka: Pyhtään kunta.
- Hiekkanen 2000b.** Hiekkanen, Markus, Viipurin kirkot ja keskiajan viipurilainen. Joulukannel 2000. Helsinki: Karjalan Liitto ry.
- Hiekkanen 2003a.** Hiekkanen, Markus, Suomen kivikirkot keskialjalla. Helsinki: Otava.
- Hiekkanen 2003b.** Hiekkanen, Markus, Viipurin lääni - rautakaudesta keskiaikaan. Teoksessa Saarnisto, Matti (toim.), Viipurin läänin historia I. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino.
- Hiekkanen 2004a.** Hiekkanen, Markus, Piispa Mikael Agricolan hautapaikka ja mahdollisuudet sen arkeologiseen tutkimukseen. Teoksessa Tuusvuori, O. (toim.), Agricola-symposiumi Turku 20.-21.9.2004. Agricola-työryhmän julkaisuja 1. Turku.
- Hiekkanen 2004b.** Hiekkanen, Markus, Ruotsin Karjalan keskiaikaiset kirkot. Teoksessa Kaukiainen, Yrjö, Nurmiainen, Jouko (toim.), Viipurin läänin historia II. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino.
- Hiekkanen 2004c.** Hiekkanen, Markus, Novgorodin Karjalan kirkot ja tsasounat. Teoksessa Kaukiainen, Yrjö, Nurmiainen, Jouko (toim.), Viipurin läänin historia II. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino.
- Hiekkanen 2004d.** Hiekkanen, Markus, Viipurin kolme kivikirkkoa. Teoksessa Kaukiainen, Yrjö, Nurmiainen, Jouko (toim.), Viipurin läänin historia II. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino.
- Hiekkanen 2005.** Hiekkanen, Markus, Viipurin keskiaikaiset kivikirkot ja niiden kohtalo. Teoksessa Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 15. Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura.
- Hiekkanen 2007.** Hiekkanen, Markus, Varmaa tietoa Agricolan haudasta ei ole. Helsingin Sanomat 28.1.2007.
- Hiekkanen 2011.** Hiekkanen, Markus, Keskiaikaisia kalkkimaalauksia Mynämäen kirkossa. TAHITI Taidehistoria tieteenä, Konsthistoria som vetenskap 01/2011. Taidehistorian seura. (<http://tahiti.fi/01-2011/>)
- Hiekkanen 2014a.** Hiekkanen, Markus, Kirkkorakennukset ja pyhiinvaellukset Suomessa noin 1000-1550. Suomalaisen pyhiinvaellukset keskialjalla. Toim. Katajala-Peltomaa, Sari, Krötzl, Christian, Meriluoto-Jaakkola, Marjo (toim.), Kun maailma aukeni. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1399. Tampereen museoiden julkaisuja 136. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hiekkanen 2014b.** Hiekkanen, Markus, Suomen keskiajan kivikirkot. 3. uudistettu painos. Kirjokansi 87. Helsinki: SKS.
- Hirn - Lankinen 1992.** Hirn, Sven, Lankinen, Juha, Viipuri. Kansainvälinen kaupunki. 2. tark. p. Jyväskylä: Gummerus.
- Hirn - Lankinen 2000.** Hirn, Sven, Lankinen, Juha, Viipuri. Suomalainen kaupunki. Helsinki: WSOY.
- Häkkinen 2011.** Häkkinen, Kaisa (toim.), Mikael Agricolan Käsikirja 1549. Wanhan suomen arkisto 4. Turku: Turun yliopisto.
- Häkkinen 2012.** Häkkinen, Kaisa, Westhin koodeksin suhde Mikael Agricolan teoksiin. Häkkinen, Kaisa (toim.), Tutkimuksia Westhin koodeksista. Turun yliopiston suomen kielen ja suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen oppiaineen julkaisuja 2. Turku: Turun yliopisto.
- Häkkinen 2013.** Häkkinen, Kaisa, Vihkikaavat vanhimmissa suomalaisissa kirkkokäsikirjoissa. Teoksessa Innanen, Tapani, Pitkänen, Teija, Åvist, Timo. Mikael (toim.), Olavin ja Mikaelin jalanjäljissä. Professori Jyrki Knuutila 60 vuotta. Hymnos 2013. Hymnologian ja liturgiikan seuran vuosikirja. Helsinki: Hymnologian ja liturgiikan seura.

- Häkkinen 2016a.** Häkkinen, Kaisa, Kasteen kaava vanhimmissa suomenkielisissä kirkkokäsikirjoissa. Teoksessa Heinonen, Meri, Räsänen, Marika (toim.), Pohjoinen reformaatio. Turku: Tucemems & Turun historiallinen yhdistys.
- Häkkinen 2016b.** Häkkinen, Kaisa, Liturgiset muutokset reformaation alkuvaiheessa. Teoksessa Heinonen, Meri, Räsänen, Marika (toim.), Pohjoinen reformaatio. Turku: Tucemems & Turun historiallinen yhdistys.
- Häkkinen 2015.** Häkkinen Kaisa & Toropainen, Tanja, Westhin koodeksi ja liturgisen suomen kielen alkuvaiheet. Teoksessa Lahtinen, Anu, Ijäs, Miia (toim.), Risti ja lounatuuli. Rauman seurakunnan historia keskialjalta vuoteen 1640. Helsinki: SKS.
- Immonen 2008a.** Immonen, Visa, Golden Moments. Artefacts of Precious Metals as Products of Luxury Consumption in Finland c. 1200-1600. I. Text. *Archaeologia Medii Aevii Finlandiae XVI*. Turku: Suomen keskiajan arkeologian seura.
- Immonen 2008b.** Immonen, Visa, Golden Moments. Artefacts of Precious Metals as Products of Luxury Consumption in Finland c. 1200-1600. II. Catalogue. *Archaeologia Medii Aevii Finlandiae XVI*. Turku: Suomen keskiajan arkeologian seura.
- Jaakkola 1944.** Jaakkola, Jalmari, Suomen sydänkeskiaika. Itämaan synty ja vakiintuminen. Suomen historia IV. Porvoo, Helsinki: WSOY.
- Katajala-Peltomaa 2000.** Katajala-Peltomaa, Sari, Devotissime votum fecit. Naisten toiminta pyhimyskulteissa. Teoksessa Linder, Marja-Liisa, Saloniemi, Marjo-Riitta, Krötzl, Christian (toim.), Ristin ja Olavin kansaa. Keskiajan usko ja kirkko Hämeessä ja Satakunnassa. Tampereen museoiden julkaisuja 55. Tampere: Tampereen museot.
- Katajala-Peltomaa 2014.** Katajala-Peltomaa, Sari, Arki, hoiva ja pyhiinvaellukset. Teoksessa Katajala-Peltomaa, Sari, Krötzl, Christian, Meriluoto-Jaakkola, Marjo (toim.), Suomalaisten pyhiinvaellukset keskialjalla. Kun maailma aukeni. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1399. Helsinki: SKS.
- Kaukiainen 1974.** Kaukiainen, Yrjö, Viipurin läänin ruotsalaisasutuksen synty varhaiskeskialjalla. HAik 1974. Helsinki: SHS, HYL.
- Kaukiainen 2008.** Kaukiainen, Yrjö, Ulos maailmaan! Suomalaisen merenkulun historia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1155. Helsinki: SKS.
- Knapas 1988.** Knapas, Rainer, Vanhan Suomen kaupungit 1743-1809. Teoksessa *Ars Suomen taide 2*. Helsinki: W & G.
- Knuutila 1984.** Knuutila, Jyrki, Ritualet i Åbo stift. Den medeltida finländska manualetraditionen i ljuset av ritualfragmenten i Helsingfors universitetsbibliotek. SKHSV 74 (1984). Helsinki: SKHS.
- Knuutila 1988.** Knuutila, Jyrki, Liturgisen yhdenmukaistamisen toteutuminen Suomessa reformaatiokaudella 1537-1614. SKHSV 77 (1987). Helsinki: SKHS.
- Knuutila 1990.** Knuutila, Jyrki, Avioliitto oikeudellisena ja kirkollisena instituutiona Suomessa vuoteen 1629. SKHST 151. Helsinki: SKHS.
- Knuutila 1997.** Knuutila, Jyrki, Michael Olai Agricola: Käsikirja, 1549; Michael Olai Agricola Messu, 1549; Paulus Juusten: Se pyhä Messu, 1575; Manuale seu exequiale, 1522; Missale Aboense, 1488; Virsikirjat ja hengelliset laulukirjat; 1600-luvun kirkkokäsikirjat. Teoksessa Laine, Tuija (toim.), Vanhimmalla suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. SKST 686. Helsinki: SKS.
- Knuutila 2003.** Knuutila, Jyrki, Liturginen toiminta Koroisten piispankirkossa 1200-luvulla. Den liturgiska verksamheten i Korois på 1200-talet. Teoksessa Koroinen eläväksi. Korois till liv. Koroinen -seminaari. Korois-seminarium 7.-8. 4. 2001. Turun maakuntamuseo. Åbo landskapsmuseum. Raportteja. Rapport 19. Turku: Turun maakuntamuseo.

- Knuutila 2007.** Knuutila, Jyrki, Selvitys Turun tuomiokirkon ja sen papiston tuloista 1541-1542. Åbo domkyrkans och dess prästerskaps inkomster 1541-1542. Teoksessa Knuutila, Jyrki, Mäkelä-Alitalo, Anneli, Mikael Agricola: Jttm J Tesse Her efftrskrefne Register. Turun tuomiokirkon ja papiston tulot 1541-1542. Åbo domkyrkans och prästerskaps inkomster 1541-1542. SKST 1129. Helsinki: SKS.
- Knuutila 2009a.** Knuutila, Jyrki, Kirkolliset lähteet & [Tapaustutkimus:] Miten liturgisia käsikirjoituskatkelmia tutkitaan? Teoksessa Lamberg, Marko, Lahtinen, Anu, Niiranen, Susanna (toim.), Keskiajan avain. SKST 1203. Helsinki: SKS.
- Knuutila 2009b.** Knuutila, Jyrki, Liturginen toiminta kirkkorakennuksen eri osissa 1300-1600-luvuilla. Teoksessa Pellinen, Hanna-Maria (toim.), Maasta, kivistä ja hengestä. Earth, Stone and Spirit. Markus Hiekkänen Festschrift. Kulttuurien tutkimuksen laitos, arkeologia, Turun yliopisto, Taiteiden tutkimuksen laitos, Taidehistoria, Helsingin yliopisto, Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Suomen keskiajan arkeologinen seura. Turku: Turun yliopisto.
- Knuutila 2009c.** Knuutila, Jyrki, Lähimmäiseskeinen sielunhoito ja kirkollisessa lainsäädännössä sairaskäynnistä 1200-1900-luvuilla annetut ohjeet. Teoksessa Mustakallio, Hannu (toim.), Terve sielu terveessä ruumiissa. Juhlakirja professori Paavo Kettusen täyttäessä 60 vuotta 27.11.2009. Hannu Mustakallio. Joensuu: Karjalan teologinen seura.
- Knuutila 2009d.** Knuutila, Jyrki, Suomen keskiaikaiset konventit ja luostarit. Teoksessa Lamberg, Marko, Lahtinen, Anu, Niiranen, Susanna (toim.), Keskiajan avain. SKST 1203. Helsinki: SKS.
- Knuutila 2010a.** Knuutila, Jyrki, Kirkkolainsäädäntö ja kirkon Suomessa kanonisesta oikeudesta vuoden 1993 kirkkolakiin ja -järjestykseen. Edilex 2010 / 25, Kirkko-oikeus. Artikkelit, versio 1.0 julkaistu 15. 9. 2010. www.edilex.fi/teema/kirkko-oikeus. Edilex teema. Puheenvuoroja ajankohtaisesta oikeudesta. (www.edilex.fi/teema/kirkko-oikeus, luettu 1.12.2015).
- Knuutila 2010b.** Knuutila, Jyrki, Soturi, kuningas ja pyhimys. Pyhän Olavin kultti osana kristillistymistä Suomessa 1200-luvulta 1500-luvun puoliväliin. SKHST 203. Helsinki: SKS.
- Knuutila 2010c.** Knuutila, Jyrki, Tukholman suomalaisen seurakunnan "messukirja" ja jumalanpalveluselämän muuttaminen evankeliseksi 1500-luvulla. Teoksessa Hannikainen, Jorma (toim.), Facultas Ludendi. Erkki Tuppuraisen juhlakirja. Kuopio: Sibelius Akatemia.
- Knuutila 2011a.** Knuutila, Jyrki, Muistopäivät suomalaisessa kirkollisessa kalenteriperinteessä. Teoksessa Heikkinen, Jouko N.V., Koivula, Veijo (toim.), Kuninkaani on tieni. Professori Jouko Martikainen 75 vuotta. Helsinki: Väyläkirjat.
- Knuutila 2011b.** Knuutila, Jyrki, Pyhä Olavi ja Tallinnan 1200-luvulta 1500-luvun alkuun. Teoksessa Saard, Riho (toim.), Kulttuurisillad Läänemere-ääres kultuuriruumis. Toid eesti kirikuloo, süstemaatilise teoloogia ja piibliteaduste alalt. Cultural Bridges Across the Baltic Sea: Studies in Estonian Church History, Systematic Theology and Bible. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXI. Publications of the EELC Institute of Theology XXI. EELK Usuteaduse Instituut. Tallinn: EELC Institute of Theology.
- Knuutila 2012.** Knuutila, Jyrki, Kirkkolainsäädäntö - kirkon vai yhteiskunnan asia? Kirkon ja yhteiskunnan väliset suhteet ja Suomessa käytetyt säädökset kanonisesta oikeudesta vuoden 1993 kirkkolakiin. Edilex 2012. (www.edilex.fi/teema/kirkko-oikeus, luettu 1.12.2015).
- Knuutila 2014.** Knuutila, Jyrki, Pyhiinvaeltaja ja Hämeen Härkätien kirkkojen pyhimyskultit 1400-luvulla. Teoksessa Katajala-Peltomaa, Sari, Krötzl, Christian, Meriluoto-Jaakkola, Marjo (toim.), Suomalaisten pyhiinvaellukset keskiajalla. Kun maailma aukeni. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1399. Helsinki: SKS.
- Kopisto - Paloposki 1967.** Kopisto, Aarne, Paloposki, Toivo J., Viipurin pitäjän historia I. Vuoteen 1865. Joensuu.
- Koponen 1999.** Koponen, Paavo, Karjalan kirkkokummut. Sulkava: Tammi.
- Korpela 2004.** Korpela, Jukka, Viipurin linnaläänin synty. Viipurin läänin historia II. Toim. Yrjö Kaukiainen ja Jouko Nurmiainen. Helsinki: Karjalan kirjapaino.

- Korpela 2006.** Keskiaikainen itäraja läpi itäisen Fennoskandian metsävyöhykkeen – Mikä se on! HaiK 4/2006.
- Korpela 2008.** Korpela, Jukka, *The World of Ladoga. Society, Trade, Transformation and State Building in the Eastern Fennoscandian Boreal Forest Zone c. 1000–1555.* Münster: LIT Verlag.
- Koskenvesa 1968.** Koskenvesa, Esko, *Rovastikuntajako Suomen itäisessä hiippakunnassa vuoteen 1741.* SKHSvk 54–57, 1964–1965. Helsinki: SKHS.
- Kuha 2016.** Kuha, Miia, *Pyhäpäivien vietto varhaismodernin ajan Savossa (vuoteen 1710).* Jyväskylä Studies in Humanities 286. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. (https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/49350/978-951-39-6598-3_vaitos29042016.pdf?sequence=1)
- Kähönen 1959.** Kähönen, Ester, *Vuoteen 1700. Vanha Äyräpää I.* Helsinki.
- Laakso 2014.** Laakso, Ville, *Papinniemi in Uukuniemi and Related Archaeological Sites of the Eastern Orthodox Cultural Area in Finland.* *Archaeologia Medii Aevii Finlandiae XIX.* Turku: The Society for Medieval Archaeology in Finland.
- Laasonen 1977.** Laasonen, Pentti, *Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia.* SKHST 103. Helsinki: SKHS.
- Laasonen 1991.** Laasonen, Pentti, *Suomen kirkon historia 2. Vuodet 1593–1808.* Porvoo: WSOY.
- Laasonen 2005.** Laasonen, Pentti, *Novgorodin imu. Miksi ortodoksit muuttivat Käkisalmen läänistä Venäjälle 1600-luvulla? Historiallisia tutkimuksia 222.* Helsinki: SKS.
- Lahtinen - Ijäs (toim.) 2015.** Lahtinen, Anu, Ijäs, Miia (toim.), Risti ja lounatuuli. *Rauman seurakunnan historia keskiajalta vuoteen 1640.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Rauman seurakunta.
- Laine T (toim.) 1997.** Laine, Tuija (toim.), *Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja.* SKST 686. Helsinki: SHS.
- Laine T 2000.** Laine, Tuija, *Ylösherätys suruttomille. Englantilaisperäinen hartauskirjallisuus Suomessa Ruotsinvalian aikana.* SKHST 775. Helsinki: SKHS.
- Laitinen 2016.** Laitinen, Riitta *Kirkkotilan hidas reformaatio. Materiaaliset ja opilliset muutokset Turun tuomiokirkossa.* Teoksessa Heinonen, Meri, Räsänen, Marika (toim.), *Pohjoinen reformaatio.* Turku: Tucemems & Turun historiallinen yhdistys.
- Lappalainen 1982.** Lappalainen, Pekka, *Kuopion kaupungin esivaiheet ja perustamistoimet.* Teoksessa Toivanen, Pekka (toim.), *Kuopion historia I.* Kuopio: Kuopion kaupunki.
- Lawrence 1989.** Lawrence, Clifford Hugh, *Medieval Monasticism. Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages.* Second Edition. London, New York: Longman.
- Leinberg 1895.** Leinberg, K. G., *Det odelade finska biskopstiftets herdaminne.* SKHST I. Helsingfors: FKHS.
- Leinberg 1906.** Leinberg, K. G., *Finlands territoriala församlingars namn, ålder, utbildning och utgrening. Andra reviderade och tillökta upplagan.* SKHST VII. Helsingfors: FKHS.
- Lempiäinen 1963.** Lempiäinen, Pentti, *Rippikäytäntö Suomen kirkossa uskonpuhdistuksesta 1600-luvun loppuun.* SKHST 64. Helsinki: SKHS.
- Lempiäinen 1969.** Lempiäinen, Pentti, *Lapsensynnyttäjien ja morsianten kirkkoonotto.* STKSJ LXXXI. Helsinki.
- Lempiäinen 2004.** Lempiäinen, Pentti, *Pyhät toimitukset.* Helsinki: Kirjapaja.
- Lindquist 1945.** Lindquist, David, *Första-mässan i Stockholm. En liturgihistorisk studie. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 12.* Stockholm: Verbum.
- Liturgia 2015.** *Liturgia. Kielitoimiston sanakirja.* (<http://www.kielitoimistonsanakirja.fi/netmot.exe?motportal=80>, Luettu 30.11.2015).
- Läntinen 1982.** Läntinen, Aarre, *Viipurin hiippakunnan perustamisen esivaiheet.* Historiallinen Aikakauskirja 1982. Helsinki: SHS, HYL.
- Mauranen (toim.) 1999.** Mauranen, Tapani (toim.), *Tiet, liikenne ja yhteiskunta ennen vuotta 1860. Maata, jäätä, kulkijoita I. Tielaitos.* Helsinki: Edita.

- Malmgren 1966.** Malmgren, Arthur, De fyra kyrkliga böckerna av år 1562. Deras bakgrund och funktion. Fyra svenska reformationsskrifter III. Malmö.
- Meurman 1983.** Meurman, O.-I., Viipurin kirkot. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 6. Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura.
- Neuvonen 2008.** Neuvonen, Petri, Viipuri – Rakennusperinnön seitsemän vuosisataa. Helsinki: SKS.
- Murtorinne 1995.** Murtorinne, Eino, Kirkolliset vaiheet. Teoksessa Zetterberg, Seppo (toim.), Viro, historia, kansa, kulttuuri. SKST 610. Helsinki: SKS.
- Nikula – Nikula 1987.** Nikula, Oscar, Nikula, Sigrid, Turun kaupungin historia 1521–1600. I–II. Turku: Turun kaupunki.
- Paarma 1980.** Paarma, Jukka, Hiippakuntahallinto Suomessa 1554–1604. SKHST 116. Helsinki: SKHS.
- Pakarinen – Miettinen 1994.** Pakarinen, Olavi, Miettinen, Marita, Suuri Savontie. Vanhan valtatieen tarina. Mikkeli: Tielaitos, Kaakkois-Suomen tiepiiri.
- Parvio 1959.** Parvio, Martti, Isaacus Rothovius. Turun piispa. SKHST 60. Helsinki: SKHS.
- Parvio 1968.** Parvio, Martti, Kirkon vihkiminen Suomessa uskonpuhdistuksen jälkeen ja varhaisimmat vihkimiskaavat. SKHSV 54–57 (1964–1967). Helsinki: SKHS.
- Parvio 1980.** Parvio, Martti, Manuale Aboese 1522. Manuale seu Exequiale Aboense 1522. Editio stereotypa cum postscripto a Martti Parvio. Societas Historiae Eccleasticae Fennica. Helsinki: SKHS.
- Parvio 1983.** Parvio, Martti, Yx Kiitossana ia Rucous Wden vuoden päivänä. Suomalainen saarnatuolilurgia 1500-luvulla. Suomi 126. Helsinki: SKS.
- Parvio 1984.** Parvio, Martti, Den svenska kyrkorätten under 1600-talet. Teoksessa Den svenska juridikens uppblomstring i 1600-talets politiska, kulturella och religiösa stormaktssamhälle. Skrifter utgivna av Institutet för rätthistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin. Serien 2:9. Stockholm: Institutet för rätthistorisk forskning.
- Parvio 1988.** Parvio, Martti, Postscriptum. – Missale Aboense. Secundum ordinem fratrum praedicatorum 1488. Editionem curavit Martti Parvio. Redactores Martti Parvio, Kauko Pirinen, Jorma Vallinkoski. Societas Historiae Ecclesiasticae Fennica. 2. p. Helsinki: SKHS.
- Petkūnas 2016.** Petkūnas, Darius, Prussian Lutheran Liturgies: From the Reformation to the Prussian Union. Volume I. The Lutheran Liturgies. Painossa. Käsikirjoitus Jyrki Knuutilan hallussa.
- Pihlman 1994.** Pihlman, Sirkku, Begravningar i Åbo under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet. Tolkningsproblem kring Helgeandskyrkans gravar. Finskt Museum 1992. Helsingfors: Finska Fornminnesförening.
- Pirinen H 1996.** Pirinen, Hanna, Luterilaisen kirkkointeriöörin muotoutuminen Suomessa. Pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun (1527–1718). Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 103. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Pirinen K 1962.** Pirinen, Kauko, Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa. SKHST 62. Helsinki: SKHS.
- Pirinen K 1987.** Pirinen, Kauko, Lännen näkemys idän kristityistä keskiajalla. Teoksessa Pulliainen, Kyösti, Sihvo, Hannes (toim.), Carelia rediviva. Juhlakirja professori Heikki Kirkselle 22.9.1987. Joensuu: Joensuun yliopisto, Joensuun yliopiston tukisäätiö, Karjalaisen kulttuurin Edistämissäätiö.
- Pirinen K 1988.** Pirinen, Kauko, Karjala ja Växjö. Keskiaikaisen Karjalan hiippakunnan perustamishanke. SKHSV 78. Helsinki: SKHS.
- Pirinen K 1991.** Pirinen, Kauko, Suomen kirkon historia. 1. Keski aika ja uskonpuhdistuksen aika. Porvoo: WSOY.
- Rimpiläinen 1971.** Rimpiläinen, Olavi, Läntisen perinteen mukainen hautauskäytäntö Suomessa ennen isoavhaa. SKHST 84. Helsinki: SKHS.

- Rimpiläinen 1980.** Rimpiläinen, Olavi, Päiväjumalanpalvelus Viipurin hiippakunnassa puhdasoppisuuden aikana. STKSJ 117. Helsinki.
- Rinne 1914.** Rinne, Juhani, Viipurin entinen tuomiokirkko. Suomen Museo 1914. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Rinne 1932.** Rinne, Juhani, Suomen Karjalan vanhat linnat. Teoksessa Karjalan kirja. Viipuri.
- Rinno - Laukkanen (toim.) 1997.** Rinno, Soile, Laukkanen, Minna (toim.), Karjalan luterilaiset kirkot ja seurakuntien pyhät esineet. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:1a. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo.
- Ruuth 1908.** Ruuth, J. W., Wiipurin kaupungin historia. Viipuri: Viipurin kaupunki.
- Ruuth 1931.** Ruuth, J. W., Vuoteen 1617. Viipurin kaupungin historia I. Viipuri: Viipurin kaupunki.
- Ruuth - Halila 1974.** Ruuth, J. W., Halila, Aimo, Vuodet 1617-1710. Viipurin kaupungin historia II. [Helsinki]: Torkkelin säätiö.
- Ruuth - Kuujo 1975.** Ruuth, J. W., Kuujo, Erkki, Vuodet 1710-1812. Viipurin kaupungin historia III. [Helsinki]: Torkkelin säätiö.
- Ruuth et al. 1982.** Ruuth, J. W., Viipurin kaupungin historia. I osa. Vuoteen 1617. Uudistaneet Ragnar Rosén, Erkki Kuujo, Gunvor Kerkkonen, Aito-Veikko Koskiviirta, Viljo Nissilä sekä V. A. Tjulenev. Helsinki: Torkkelin säätiö.
- Salminen 1993.** Salminen, Tapio, Suuri Rantatie. Stora Strandvägen. Tiemuseon julkaisuja, Vägmuseets publikationer 7. Helsinki: Tielaitos, Vägverket.
- Salminen 2008.** Salminen, Tapio, Vantaan ja Helsingin pitäjän keskiaika. Vantaa: Vantaan kaupunki.
- Salminen 2016.** Salminen, Tapio, *Obscure Hands - Trusted Men*. Textualization, the Office of the City Scribe and the Written Management of Information and Communication of the Council of Reval (Tallinn) before 1460. Väitöskirja, Tampereen yliopisto. (<http://tampub.uta.fi/handle/10024/98652>)
- Savolainen 2015.** Savolainen, Panu, Viipurin vanha tuomiokirkko ja kirkkoomaa. Arkistokaivaus 1600-luvun puolivälin hautausmaalle (http://www.academia.edu/7210223/Viipurin_vanha_tuomiokirkko_ja_kirkkoomaa.) Arkistokaivaus_1600-luvun_puolivälin_hautausmaalle, Luettu 27.11.2015.).
- Savolainen - Saksa 2015.** Savolainen, Panu, Saksa, Aleksandr, The Old Cathedral of Viborg. Historical Archaeology of the Eastmost Cathedral of the Swedish Empire. *Mirator* 16:1. 2015. (http://www.glossa.fi/mirator/index_fi.html, Luettu 28.11.2015).
- Sinisalo 1966.** Sinisalo, Antero, Olavinlinnan keskiaikainen kappeli. Suomen Museo 1966. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Sinisalo 1976.** Sinisalo, Antero, 500-vuotias Olavinlinna. Helsinki: Museovirasto.
- Tarkiainen 2008.** Tarkiainen, Kari, Sveriges Österland. Från forntiden till Gustav Vasa. *Finlands svenska historia* 1. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Tuhkanen 2008.** Tuhkanen, Tuija, Kirkon kaunistukseksi ja lahjoittajan kunniaksi. Henrik Flemingin lahjoitukset Suomen kirkoissa. *Historiallisia Tutkimuksia* 241. Helsinki: SKS.
- Ullén 1996.** Ullén, Marian, Gotikens kyrkobyggande. Den gotiska konsten. *Signums svenska konsthistoria*. Lund: Bokförlaget Signum.
- Wallin 1893.** Wallin, Väinö, Suomen maantiet Ruotsin vallan aikana. Fennia: 2. Kuopio.
- Viertola 1974.** Viertola, Juhani, Yleiset tiet Ruotsin vallan aikana. Pakanuuden ajalta Suomen itsenäistymiseen. Suomen teiden historia I. Tie- ja vesirakennushallitus. Helsinki: Suomen Tieyhdistys.
- Voionmaa 1915.** Voionmaa, Väinö, Suomen karjalaisen heimon historia. Porvoo ja Helsinki: WSOY.
- Äikää 1996.** Äikää, Ermo, Hymnus angelicus. Turun hiippakunnan keskiaikaisen messusävelmiston Gloria-melodiat, niiden tekstipohja ja käyttö. 2. tarkistettu painos. SKHST 170. Helsinki: SKHS.

Viipurin lukion lehtorit 1641–1710¹

JOHDANTO

Kustaa II Aadolfin (1594–1632) ja hänen kanslerinsa Axel Oxenstiernan (1583–1654) kulttuuriohjelmaan oli 1620-luvulta alkaen kuulunut barbaarisina pidettyjen suomalaisten kasvattaminen. Koululaitoksen kehittäminen oli yksi keskeisiä keinoja tavoitteen saavuttamiseksi, ja siten Turkuun perustettiin vuonna 1640 yliopisto ja vuotta myöhemmin myös itäinen hiippakuntakaupunki sai lukion. Tämä oli – samoin kuin piispannimitykset – ennen muuta yhtenäistämispolitiikkaa: ”Suomi pyydystettiin keskusvallan alaisuuteen verkolla, joka oli nerokkaasti suunniteltu ja kattoi niin hallinnon, talouselämän, kirkolliset asiat ja oikeudenhoidon.”² Viipuriin osoitettu kuninkaankirje on päivätty 15. huhtikuuta 1641, ja sen mukaisesti ”kaikkein loistavin ja suopein herra, Viipurin läänin maaherra Erik Gyllenstierna (1602–1657) perusti ja vihki Viipurin lukion Pyhän Laurentius Marttyyrin päivänä 10. lokakuuta vuonna 1641.”³

Tultuaan Viipuriin lokakuussa 1643 uusi piispa Petrus Bjugg kuulusteli ensi töikseen sekä alkeis- eli triviaalikoulun että lukion oppilaat ja raportoi itsevarmaan tapaansa ”saattaneensa molemmat koulut parempaan järjestykseen”.⁴ Lukion ”parempi järjestys” kirjattiin 1654 laadittuun kolmenkymmenen sivun laajuiseen ohjesääntöön.⁵ Sen pohjana ovat koulun aikaisemmat säännökset, tuore vuoden 1649 kuningatar Kristiinan (1626–1689) koulujärjestys sekä emämaan suurten piispojen Johannes Rudbeckiuksen (1581–1646) ja Laurentius Paulinus Gothuksen (1565–1646) Västeråsin ja Strängnäsien lukioille kirjoittamat säännöt.⁶ Bjuggin latinankielinen ohjesääntö korostaa esipuheessaan kurin, järjestyksen, esivallan ja vanhempien kunnioituksen merkitystä. Samoin kuin Västeråsin ja Strängnäsien lukioiden vastaavat säännöt se antaa ymmärtää, ettei lukio eronnut paljoakaan varsinaisesta yliopistosta. Uusien opettajien virkaanastujaisia, rehtorivaihdoksia, lukukauden avajaisia ja päättäjäisiä juhlittiin ”Kuninkaallisessa Viipurin lukiossa” lähes samanlaisin seremonioin kuin oikeissa yliopistoissa. Viipurissa järjestettiin väitöstilaisuuksia ja pidettiin oraatioita akateemiseen tyyliin.⁷

Lukiolla oli yliopistojen tavoin itsehallinto. Teinien kurinpito oli rehtorin eikä raastuvanoikeuden käsissä. Tästä aiheutui kiistoja koulun ja maistraatin välillä, joka yritti – turhaan – saada lukion erioikeuden kumotuksi.⁹ Lehtorit tunsivat vastuunsa myös silloin, kun maallinen oikeus oli jo ehtinyt lausua tuomion-

TURUN JA VIIPURIN HIIPPAKUNNAN PIISPAT 1554-1718⁹

SIMO HEININEN

Itäisellä hiippakunnalla oli huono herraonni. Ennen sen viimeisen piispan valintaa Turun piispa Johannes Gezelius nuorempi (1647-1718) selvitti tilannetta valtioneuvos Carl Piperille (1647-1716):

On yleisesti tunnettua, kuinka onnettomassa tilassa tämä [Viipurin] hiippakunta on ollut viimeisen 50 vuoden aikana. Jotkut piispoista ovat olleet vanhuutensa vuoksi alusta lähtien kykenemättömiä tekemään mitään, kuten maisteri Henrik Carstenius ja viimeksi tohtori Laurbecchius, osa ei ole osannut sitä kieltä, jolla Jumalan sana siellä pääasiassa piti opettaa, kuten maisteri Brommius. Jotkut olivat sotkeutuneet riitoihin, kuten tohtori Bång, jotkut olivat siellä vain vähän aikaa, kuten maisteri Nicolaus Nycopensis ja maisteri Abraham Thauvonius. Hiippakunta on myös monien piispanvaihdosten ja leskien armovuosien aikana ollut vailla kunnollista johtoa.

Turun piispan valitus olisi voinut ulottua suurvaltakauden alkupuolelle, sillä vanhuus vaivasi myös Olaus Elimaeusta, Nicolaus Careliusta ja Gabriel Melartopaeusta. Petrus Bjugg oli Brommiuksen tavoin suomenkielessä ummikko.

Suomen piispanistuinten haltijat vuosina 1554-1718

Piispa	Turku	Piispa	Viipuri
Mikael Agricola	1554-1557	Paulus Juusten	1554-1563
Petrus Follingius	1558-1563		
Paulus Juusten	1563-1575	Canutus Johannis	1563-1564
		Ericus Härkäpää	1564-1578
Ericus Erici	1583-1625	Olaus Elimaeus	1618-1629
Isaacus Rothovius	1627-1652	Nicolaus Carelius	1630-1632
		Gabriel Melartopaeus	1633-1641
Aeschillus Petraeus	1652-1658	Petrus Bjugg	1642-1656
Johannes Terserus	1660-1664	Nicolaus Nycopensis	1658-1664
Johannes Gezelius vanh.	1664-1690	Petrus Brommius	1664-1672
		Abraham Thauvonius	1672-1679
		Henricus Carstenius	1679-1681
Johannes Gezelius nuor.	1690-1718	Petrus Bång	1681-1696
		Petrus Laurbecchius	1696-1705
		David Lund	1705-1711

Aikakauden piispannimityksissä kysyttiin hiippakunnan papiston mielipidettä, mutta viimeisen sanan sanoi maallinen esivalta. Valtakunnallinen yhtenäistämispoliittikka painaakin leimansa nimityksiin. Selvimät esimerkit ovat Turussa Isaacus Rothoviuksen ja Viipurissa Petrus Bjuggin nimittäminen. Kummallakaan ei ollut kannatusta hiippakunnassaan, ja kumpikin vastusteli siirtoa ”barbaaristen”, outoa ”slavonian” kieltä puhuvien suomalaisten painemeneksi. Axel Oxenstiernan käskyä ei kuitenkaan ollut tapana vastustaa. Valtakunnankansleri tiesi molemmat koviksi miehiksi. He olivat valittu ase itäisten hiippakuntien sopeuttamiseksi samaan järjestyksen kuin Pohjanlahden länsipuoli.

Kirkollinen yhtenäistämispoliittikka näkyy myös myöhemmissä nimityksissä, tosin selvempänä Turussa kuin Viipurissa. Bjuggin seitsemästä seuraajasta ainoastaan Henricus Carstenius nousi omasta tuomiokapitulista Viipurin piispanistuimelle. Hänen poikansa Petrus yritti samaa ja saikin kahdessa peräkkäisessä piispanvaalissa enemmistön hiippakuntapapiston äänistä. Kapitulिन jäsenet asettuivat kuitenkin omaa tuomiorovastiaan vastaan, eikä ”kunnianhimon suuresti ahdistamalle” ja riitaisalle maisteri Petrukselle löytynyt ymmärtämystä korkeimmassa paikassa.

Tie itäisen hiippakunnan johtoon kulki Turun akatemian kautta. Nicolaus Nycopensis, Abraham Thauvonius, Petrus Bång, Petrus Laurbecchius ja David Lund olivat entisiä professoreita. Thauvonius ja Bång tulivat Viipuriin oltuaan lyhyen kauden Narvan superintendenttinä. Tätä virkaa oli hoitanut myös Brommius, jolta puuttui aikaisempi kokemus Suomesta sekä suomen kielen taito. Gezelius nuoremman 1705 antama arvio itäisen hiippakunnan piispoista on oikeaan osuva. Hän suositteli virkaan vävypoikaansa, professori David Lundia aavistamatta, että myös tämän kausi tulisi jäämään lyhyeksi.

sa. Kun muutamat lukiolaiset olivat ”nuoruuden ajattelemattomuudessaan” joutuneet tappeluun riikalaisen kauppiaan kanssa ja saaneet hovioikeudelta sakot, lehtorit kääntyivät Kuninkaallisen Majesteetin puoleen ja anoivat armoa teineille; nämä olivat hyvistä perheistä, lahjakkaita, ahkeria ja katuvaaisia.¹⁰

Lukiolla oli karsserinsa kuten Turun yliopistossa, ja remuaminen, juopottele, tappelut kapakoissa ja kaduilla samoin kuin porvarien ikkunoiden rikkominen kuuluivat opiskelevan nuorison perinteisiin harrastuksiin myös Karjalan pääkaupungissa.¹¹ Opettajienkin käytöksessä oli moittimisen syytä. Kaunopuheisuuden lehtori Michael Watrangius joutui 1652 eräissä hääpidoissa ”riitaan ja tappeluun” lääninsihteerin kanssa ja sai hopeakannusta haavan otsaansa¹² Hänen kollegansa, riidanhaluiseksi tunnettu Barthollus Lacmannus haavoitti 1679 erästä triviaalikoulun opettajaa hengenvaarallisesti.¹³

Lehtorit muodostivat tuomiokapitulिन samoin kuin muissakin piispankaupungeissa. Teologian lehtorin virkoja oli kaksi; järjestyksessä ensimmäisen hoitaja oli samalla tuomiorovasti. Teologien jälkeen tulivat kaunopuheisuuden,

matematiikan ja runouden sekä logiikan ja fysiikan lehtorit. Pyhien kielten lehtoraatti perustettiin 1648, seitsemäs eli historian ja moraalin lehtoraatti 1696. Virat eivät aina olleet kaikki täytettyinä, eivätkä lehtorit aina osallistuneet tuomiokapitulin kokouksiin täysilukuisina.

VIRKAURA

Virkaura kulki kohti teologian lehtoraatteja; tuomiorovastin seuraava tavoite oli piispanistuvin kuten muissakin hiippakuntakaupungeissa. Viipurissa tämä onnistui vain vanhemmalle Carsteniukselle, kun taas kahdet piispanvaalit voitaneet Petrus Carstenius jäi nimittämättä. Myös 2. teologian lehtorina isoavihaa paennut Matthias Martinius katsoi itsensä arvolliseksi hiippakunnan johtoon, mutta esivalta ei ollut hänelle suojea.

Useimmat tuomiorovastit olivat nousseet virkaansa muista lehtoraateista: Christiernus Winter ja Arvidus Forstadius alemmasta teologian virasta, Claudius Thesleff ja Andreas Heinricius logiikan ja fysiikan lehtoraatista. Arvidus Forstadius oli aloittanut yhteensä 31 vuoden uransa lukiossa pyhien kielten lehtorina ja noussut 2. teologian lehtoraatin kautta tuomiorovastiksi. Toiseksi korkeimpaan virkaan Henricus Boisman oli tullut kaunopuheisuuden lehtoraatista, Michael Watrangius ja Matthias Martinius logiikan ja fysiikan virasta, Henricus Winter matematiikan ja runouden sekä Magnus Laghe pyhien kielten lehtoraateista.

Paremmiin palkatut teologian virat kiinnostivat nuorempia lehtoreita, mutta urapolku koulussa ei auennut kaikille. Sen sijaan koulutyö ja paikka tuomiokapitulin pöydän ääressä avasi väylän oman hiippakunnan parhaisiin pitäjiin.¹⁴ Tälle tielle suuntasivat teologitkin, sillä tuomiorovastit Christiernus Winter ja Andreas Heinricius vanhempi sekä alemman lehtoraatin hoitaja Henricus Boisman siirtyivät Jääsken kirkkoherroiksi. Kaunopuheisuuden lehtoraatista Barthollus Lacmannus siirtyi samoin Jääskeen, Samuel Nycopensis Parikkalaan, Gustavus Berner Hollolaan, Arvidus Alopaeus Porvooseen ja Andreas Heinricius nuorempi Rantasalmelle. Matematiikan ja runouden oppituolista Andreas Strandenius lähti Mikkeliin, Johannes Serlachius Käkisalmeen ja Laurentius Stachaeus Porvooseen. Logiikan ja runouden lehtoreista Jacobus Ursinus siirtyi Kerimäelle ja Abraham Thauvonius nuorempi Mikkeliin. Lihavia pastoraatteja oli tarjolla myös pyhien kielten opettajille: Benjaminus Krook ja Andreas Peuronius saivat Nevanlinnan kirkkoherran viran, Jääsken pastoriksi päätyivät Marcus Helsingius, Paulus Heintzius ja Ernestus Gestrinius, kun taas nuorempi Helsingius sai Mikkelin pastoraatin ja yleni lopulta Porvoon tuomiorovastiksi. Nuorimmasta eli historian ja moraalin lehtoraatista ehti ainoastaan Jacobus Printz oman hiippakunnan kirkkoherranvirkaan Pyhtäälle.

Omassa kouluvirassaan kuoli neljä tuomiorovastia, kolme 2. teologian lehtoria, kaksi matematiikan ja runouden lehtoria ja samoin kaksi logiikan ja fysiikan lehtoria. Logiikan ja fysiikan lehtori Magnus Klingius palasi kotiseudulle Itä-Götanmaalle jo 1648. Isoviha heitti Smoolannissa syntyneen Nicolaus Bruzeliuksen kotimaakuntaansa, ja Pohjanlahden länsipuolelle päätyivät myös suomalaissyntyiset Gustavus Berner, Ericus Brumerus, Carl Laurbecchius ja Johannes Serlachius. Ericus Dahlman kuoli pakomatalla Vesilahdella.

HUONETTA JA SUKUA

Suomen jakava hiippakuntaraja oli ”kiinalainen muuri, jonka yli ei ollut helppo hypätä”.¹⁵ Ilman syytä ei itäiseen hiippakuntaan tultu. Piispoista Nicolaus Nycopensis, Abraham Thauvonius ja Petrus Laurbecchius toivat mukanaan Turussa syntyneet poikansa. Sen sijaan on epäselvää, mikä sai Kalannista kotoisin olevan Johannes Wängin saapumaan Viipuriin kaupungin viimeisillä hetkillä 1710.

Norrköpingin pormestarin poika Magnus Klingius, Södertäljen kirkkoheran poika Michael Wattringius sekä itägötanmaalainen Benedictus Ristelius saivat lehtoraatin ohella puolisoikseen piispa Petrus Bjuggin tyttäret. Västmanlandista kotoisin oleva Martinus Agrelius avioitui puolestaan piispa Nycopensuksen tyttären kanssa. Smoolantilainen Nicolaus Bruzelius oli Turussa opiskellessaan Petrus Laurbecchiuksen lasten kotiopettajana ja seurasi piispaksi nimitettyä professoriaan Viipuriin. Toinen smoolantilainen, Magnus Laghe opiskeli samoin Turussa, josta piispa Thauvonius kutsui hänet vanhan tuomiorovasti Henricus Carsteniuksen apulaiseksi. Oudompi lintu lehtorien parvessa oli Sleesian Bautzenista kotoisin oleva Johannes Rachlitius, joka tosin tunnetaan jo 1621 Upsalan ylioppilaana.

Muut 29 lehtoria olivat itäisen hiippakunnan omia poikia. Matrikkelissa ovat edustettuina monet myöhemmät itäsuomalaiset pappis-, porvaris- ja virkamies-suvut, jotka tulivat painamaan leimansa suomalaisen kulttuurin historiaan: Alopaeus, Berner, Boisman, Carsten, Gestrin, Heinricius, Heintzius, Helsingius, Lackman, Nykopp, Serlachius, Thesleff, Ursin ja Winter.¹⁶

Karjalan pääkaupungista oli syntyisin 12 lehtoria,¹⁷ naapuripitäjästä Jääskestä kolme.¹⁸ Nämä muodostivat jo enemmistön oman hiippakunnan kasvateista; loput olivat kotoisin eri puolilta hiippakuntaa. Tarkasteltaessa lehtorien syntyperää ei herätä hämmästyksiä, että kokonaismäärästä vajaat puolet eli 17 on papillista sukua; joukossa on viisi piispanpoikaa¹⁹, kymmenen kirkkoherran²⁰ ja kaksi kap-palaisen²¹ poikaa. Lehtoreissa on neljä pormestarinpoikaa²², muusta porvaristosta on peräisin viisi lehtoria²³, sotilassäädystä yksi²⁴, siviilivirkamiessäädystä viisi²⁵ ja talonpojistosta kolme²⁶. Syntyperältään tuntemattomaksi jää seitsemän lehtoria.

VIIPURIN LUKION LEHTORINVIRKOJEN HOITAJAT SEKÄ HEIDÄN SEURAAVAT VIRKAPAIKKANSÄ

SIMO HEININEN

Lehtoraatti	Virassaoloaika	Mahdollinen seuraava virka
1. teologian lehtori		
Matthias Tolia	1641-1648	Tuomiorovasti
Christiernus Winter	1648-1652	Jääsken kirkkoherra
Claudius Thesleff	1653-1666 (k.)	
Andreas Heinricius vanh.	1668-1670	Jääsken kirkkoherra
Henricus Carstenius	1670-1679	Viipurin piispa
Arvidus Forstadius	1679-1683 (k.)	
Petrus Carstenius	1683-1712 (k.)	

2. teologian lehtori

Christiernus Winter	1641-1648	1. teologian lehtori
Henricus Boisman	1648-1653	Käkisalmen kirkkoherra
Michael Wattrangius	1653-1656 (k. 1657)	
Arvidus Forstadius	1659-1679	1. teologian lehtori
Henricus Winter	1682-1694 (k.)	
Magnus Laghe	1694-1697 (k.)	
Matthias Martinius	1697-1711	Hauhon kirkkoherra

Kaunopuheisuuden lehtori

Henricus Boisman	1641-1648	2. teologian lehtori
Michael Wattrangius	1652-1653	2. teologian lehtori
Barthollus Lacmannus	1653-1679	Jääsken kirkkoherra
Gustavus Berner	1680-1682	Hollolan kirkkoherra
Samuel Nycopensis	1682-1685	Parikkalan kirkkoherra
Gustavus Berner	1685-1688	Hollolan kirkkoherra
Arvidus Alopaeus	1688-1698	Porvoon kirkkoherra
Andreas Heinricius nuor.	1698-1704	Rantasalmen kirkkoherra
Carolus Laurbecchius	1704-1711	Linköpingin lehtori

Matematiikan ja runouden lehtori

Johannes Rachlitius	1641-1657 (k.)	
Martinus Agrelius	1659-1661 (k.)	
Joachimus Nycopensis	1662-1668	logiikan ja fysiikan lehtori
Andreas Strandenius	1669-1676	Mikkelin kirkkoherra

Henricus Winter	1679-1682	Jääsken kirkkoherra
Gustavus Berner	1682-1684	kaunopuheisuuden lehtori
Johannes Serlachius	1684-1689	Käkisalmen kirkkoherra
Laurentius Stachaeus	1689-1695	Porvoon kirkkoherra
Nicolaus Limatius	1694-1705 (k.)	
Magnus Alopaeus	1705-1710	Viipurin tuomiorovasti

Logiikan ja fysiikan lehtori

Claudius Thesleff	1641-1653	1. teologian lehtori
Magnus Klingius	1644-1648	Linköpingin lehtori
Michael Wattringius	1648-1653	2. teologian lehtori
Benedictus Ristelius	1652-1655 (k.)	
Andreas Heinricus vanh.	1661-1668	Jääsken kirkkoherra
Joachimus Nycopensis	1668-1671 (k.)	
Petrus Carstenius	1672	Pyhien kielten lehtori
Jacobus Ursinus	1673-1680	Kerimäen kirkkoherra
Abraham Thauvonius nuor.	1679-1688	Mikkelin kirkkoherra
Matthias Martinius	1688-1697	2. teologian lehtori
Ericus Brumerus	1698-1710	Helsingin triviaalikoulun rehtori

Pyhien kielten (vuoteen 1659 kreikan kielen) lehtori

Benedictus Ristelius	1648-1652	Logiikan ja fysiikan lehtori
Arvidus Forstadius	1652-1659	2. teologian lehtori
Benjaminus Krook	1659-1668	Nevanlinnan kirkkoherra
Marcus Helsingius	1668-1675	Jääsken kirkkoherra
Petrus Carstenius	1675-1676	Nevanlinnan kirkkoherra
Paulus Heintzius	1676-1680	Jääsken kirkkoherra
Magnus Laghe	1681-1694 (k. 1697)	
Georgius Helsingius	1694-1695	Mikkelin kirkkoherra
Andreas Peuronius	1695-1697	Nevanlinnan kirkkoherra
Ernestus Gestrinus	1698-1705	Tunan kirkkoherra
Nicolaus Bruzelius	1705-1711	Huarödin kirkkoherra

Historian ja moraalin lehtori

Jacobus Printz	1696-1701	Pyhtään kirkkoherra
Ericus Dahlman	1701-1709	Vehkalahden kirkkoherra
Johannes Wång	1710-1711	Helsingin kirkkoherra

Lehtorit hakivat puolisonsa mieluiten oman säätynsä keskuudesta. Yhdeksän heistä löysi nuorikkonsa piispantalosta, kuten oheinen asetelma osoittaa.

Lehtori	Vaimo	Appi
Christianus Winter	Karin	Nicolaus Carelius
Magnus Klingius	Anna	Petrus Bjugg
Benedictus Ristelius	Karin	—” —
Michael Wattrangius	Brita	—” —
Martinus Agrelius	Kristina (1661)	Nicolaus Nycopensis
Benjaminus Krook	Kristina (1663)	—” —
Andreas Strandenius	Sara	—” —
Petrus Carstenius	Katarina	Abraham Thauvonius
Johannes Serlachius	Maria	Petrus Laurbecchius

Nicolaus Nycopensiksen tytär Kristina meni naimisiin matematiikan ja runouden lehtorin Martinus Agreliuksen kanssa, mutta tämä kuoli kuukauden kuluttua häistä. Samanlainen kohtalo oli lehtori Benjaminus Krookilla, jonka vaimo, tuomiorovastin tytär Wendla Thesleff kuoli kaksi kuukautta aikaisemmin. Suruajan päätyttyä nuoret lesket menivät naimisiin. Kristinasta tuli jälleen lehtorinrouva, tuomiorovastin vävystä piispan vävy.

Lehtoreita yhdistivät toisiinsa ja piispaansa myös verisiteet. Bjuggin kapitulissa istuivat hänen emämaasta tulleet vävynsä, ja piispan neljäs tytär sai puolisokseen tuomiorovasti Tolian pojan. Aikaisempaa piispallista perintöä edusti teologian lehtori Christianus Winter, piispa Careliuksen vävy.

Nicolaus Nycopensiksen piispuuskaudella (1658–1664) lukiossa opettivat ja kapitulissa istuivat piispan poika Joachimus sekä vävyt Agrelius ja Krook. Piispan toinen poika Samuel ja kolmas vävy Andreas Strandenius tulivat virkaansa vasta Abraham Thauvoniuksen piispuuskaudella (1672–1679). Thauvonius oli Viipurin ensimmäisen piispan Paulus Juustenin pojantyttären poika ja Nicolaus Nycopensiksen lankomies. Hän sai vävykseen tuomiorovasti Henricus Carsteniuksen pojan Petruksen. Kun Thauvonius matkusti vuoden 1675 valtiopäiville, seurueeseen kuului kaksi lehtoria, nimittäin hänen vävynsä Petrus Carstenius ja hänen lankonsa Nicolaus Nycopensiksen vävy Andreas Strandenius. Toinen maaseutupapiston edustajista oli Porvoon kirkkoherra Ulric Carstenius, tuomiorovasti Henricuksen veli. Toinen Viipurin kaupungin edustajista oli tuomiorovastin lanko raatimies Henrik Schmidt.

Thauvoniuksen kuoltua piispaksi tuli tuomiorovasti Henricus Carstenius. Hän osoittautui kuitenkin vanhuuttaan raihnaiseksi, niin että korkea esivalta nimitti Petrus Bångin 1681 piispaksi ja siirsi Carsteniuksen eläkkeelle. Ennen

kuolemaansa emerituspiispa ehti kuitenkin sukuverkostonsa avulla järjestää poikansa Petruksen tuomiorovastiksi. Bångilla ei ollut siteitä Viipuriin, ja hän saattoikin valittaa, että päätöksiä eivät ohjanneet kunniallisten miesten neuvottelut vaan sukulaissuhteet ja akkojen juonittelut.²⁷

Bångin piispuuskauden (1681–1696) kapitulissa istui tuomiorovasti Petruksen lanko Abraham Thauvonius nuorempi. Samaan sukuryppääseen kuului Gustavus Berner, joka oli tuomiorovastin sedän Ulric Carsteniuksen vävy, sekä Magnus Laghe, joka oli nainut Ulric Carsteniuksen lesken ja oli kapitulissa 1688 aloittaneen Arvidus Alopaeuksen isäpuoli. – Viipurin 1600-luvun pormestareista kolme oli toisilleen sukua, niin että ”nimitys sukumaistraatista on täysin paikallaan”.²⁸ Hiippakuntahallinnossa voitaisiin puhua ”sukukapitulista.”

OPIN TIELLÄ

Kaikilla lehtoreilla oli takanaan akateemiset opinnot. Useimmat eli 35 lehtoria olivat saaneet oppinsa Turun akatemiassa, pelkästään siellä opiskelleita on joukosta 22. Kaikilla lehtoreilla oli takanaan akateemiset opinnot. Useimmat eli 35 lehtoria olivat saaneet oppinsa Turun akatemiassa (perustettu 1640), pelkästään siellä opiskelleita on joukosta 22. Varhaisimmat opinkävijät kuitenkin suuntasivat mannermaalle. Ensimmäinen heistä, Matthias Jacobaeus Tolia kirjoitautui Wittenbergiin 1615, promovoiitiin maisteriksi ”luterilaisen evankeliumin juhluvuonna” 1617 ja sai pitää promovoitujen puolesta latinankielisen puheen, jonka aiheena olivat sotien monenlaiset seuraukset ja onnettomuudet. Hän käsitteli raamatullisia ja antiikin historian aiheita, mutta kertoi myös omista kenttäpappien kokemuksistaan Venäjän sodassa. Tolia pistäytyi Greifswaldin ja Rostockin yliopistoissa, mutta palasi sitten sisämaahan ja puolusti 1619 Giesenin yliopistossa kahta teologista väitöskirjaa.

Claudius Thesleff opiskeli samoin neljässä akatemiassa. Hän aloitti Upsalassa, jatkoi sitten 1632 perustetussa Tarton yliopistossa, kävi kalvinistisessa Leidenissä ja palasi Königsbergin kautta kotiin. Maisteriksi hänet promovoiitiin Tartossa.

Rostockin yliopisto oli vanhastaan viipurilaisten opinkävijöiden suosiossa. Tolian jälkeen siellä kävi Christiernus Winter 1623, Henricus Carstenius 1633, Magnus Klingius 1646, Benedictus Ristelius 1648 ja viimeisenä Viipurin lehtoreista Petrus Carstenius 1672.

Lehtorien oppineisuus perustui kotimaisten akatemioiden varaan; ulkomaiseen opinkäyntiin ei ollut Turun yliopiston perustamisen jälkeen tarvetta, mistä kertoo, että ainoastaan kolme lehtoria kävi sen jälkeen Euroopan mannermaalla. Myöskään Tartto ei houkutellut, sen matrikkeliin kirjoitettiin

Muulla kuin Turussa opiskelleiden yliopistokäynnit	
Lehtori	Opiskelukaupungit
Matthias Tolia	Rostock, Wittenberg, Greifswald, Giessen
Claudius Thesleff	Upsala, Tartto, Leiden, Königsberg
Magnus Klingius	Upsala, Turku, Rostock, Greifswald
Henricus Carstenius	Turku, Rostock, Wittenberg
Petrus Carstenius	Upsala, Turku, Rostock
Benjaminus Krook	Upsala, Tartto, Turku
Martinus Agrelius	Upsala, Turku
Arvidus Alopaeus	Upsala, Turku
Georgius Helsingius	Upsala, Turku
Barthollus Lacmannus	Upsala, Turku
Matthias Martinius	Upsala, Turku
Joachim Nycopensis	Upsala, Turku
Benedictus Ristelius	Upsala, Rostock
Johannes Serlachius	Upsala, Turku
Laurentius Stachaeus	Upsala, Turku
Christiernus Winter	Upsala, Rostock
Johannes Wång	Upsala, Turku
Johannes Rachlitius	Upsala
Michael Wattrangius	Upsala
Henricus Boisman	Tartto

vuoden 1640 jälkeen vain yksi Viipurin lehtori, Benjaminus Krook. Viipurin lehtorien oppineisuus näyttää näin ollen kotikutoiselta; sen johtotähtinä olivat Upsala ja Turku. Piispat kuuluivat samaan sarjaan – yhtä lukuun ottamatta. Petrus Bång oli opiskellut Greifswaldissa ja kierrellyt 1663–1664 Keski-Euroopan akatemioiden: Heidelbergissä, Tübingenissä, Leidenissä ja Strassburgissa hän tutustui ajankohtaisiin teologisiin kiistakysymyksiin.²⁹

KIRJALLINEN TUOTANTO

Lehtorien julkaisuluettelo käsittää puolensataa painotuotetta.³⁰ Suurin osa niistä on pienpainatteita, etupäässä ruumis- ja hääsaarvoja sekä muita henkilökirjasia. Tuotteliaimpia olivat isä ja poika Carstenius, jolta kummaltakin tunnetaan yhdeksän nimikettä. Tunnetuin niistä on kylläkin hävinnyt, nimittäin Petrus Carsteniuksen ”pieni kouluharjoitus ja komedia”, jonka muutamat kou-

lupojat esittivät Viipurin linnassa helmikuussa 1674. Se oli nimeltään *Taivaallinen konsistori, joka on kutsuttu kokoon meidän ensimmäisten esivanhempiemme surkean lankeemuksen vuoksi*. Näytelmä ilmestyi samana vuonna Tukholmassa 64 sivun mittaisena, mutta yhtään kappaletta ei ole tiettävästi säilynyt. Sisältö tunnetaan Porthanin julkaisemasta referaatista.

Näytelmä kuvaa taivaallista tuomiokapitulia, joka joutui ensimmäisenä oikeusjuttunaan käsittelemään Aadamin ja Eevan lankeemusta. Neuvospöydän päässä istuu Isä Jumala, muut konsistorin jäsenet ovat eri hyveiden henkilöitymiä. Nämä kaikki ovat naishahmoja, samoin kuin puolustusasianajaja nimeltä Ihmissuvun heikkous. Oikeudenpalvelija Lucifer renkeineen on valmiina lyömään syytetyt rautoihin ja viemään heidät tyrmään.

Nelinäytöksinen draama päättyy onnellisesti. Loppunäytöksessä Viisaus esittää, että Jumalan pojan pitäisi tulla ihmiseksi ja kuolemallaan sovittaa ihmissuvun synnit. Poika astuu esiin ja myöntyy tehtävään, mihin myös Isä antaa suostumuksensa. Näytelmä loppuu enkelikuoron laulamaan Gloriana.

Kirjallisuudentutkijat ovat paremminkin ihmetelleet kuin ihastelleet viipurilaista koulunäytelmää eivätkä ole pitäneet sen tuhoutumista suurena vahinkona. Teema oli kylläkin arvokas, eivätkä aikalaiset oudoksuneet sen sovittamista barokkiajan miljööseen. John Miltonin (1608–1674) *Paradise Lost* ilmestyi seitsemän vuotta ennen Taivaallisen konsistorin ensi-iltaa. Maisteri Petrus kirjoitti tosin ruotsinkielistä proosaa Euroopan laitakulmalla, eikä häntä voi verrata englantilaisen silosäkeen mestariin. Mutta aihepiiri on sama.³¹

Kohtalo oli suopeampi vanhemman Carsteniuksen pääteokselle. *Cantio Cygnaea Domini nostri Jesu Christi: thet är: vår Herres Jesu Christi swane-sång* ilmestyi 1656, ja siitä otettiin viisi uutta painosta, viimeinen Lundissa 1849. Se ilmestyi 1667 Andreas Pacchaleniuksen (k. 1704) ”hämeen-suomeksi” kääntämänä alaotsakkeenaan *Meidän Herran Jesuxen Christuxen wijmeisest puhest, ristin päälle rippuesa*. Se sisältää seitsemän saarnaa, joiden teksteinä ovat Jeesuksen seitsemän sanaa ristillä. Lukuisat viitteet antiikin auktoreihin ja kirkkoisiin kertovat saarnamiehen oppineisuudesta.⁴⁰

Matthias Martinius osoitti oppineisuutensa jo ylioppilaana laatimalla yli sataisivuisen latinankielisen runoelman Ruotsin kuninkaiden urotöistä. *Parnassus regum Sveciae* alkaa göötiläisen historiankirjoituksen linjoja seuraten maan ensimmäisestä kuninkaasta, Nooan pojanpojasta Magogista. Se ulottui hallitsevaan monarkkiin Kaarle XI:een saakka, jolle Martinius saattoi sen henkilökohtaisesti ojentaa.⁴¹ Käsitellessään Kaarle-herttuan ja Sigismundin välistä taistelua Martinius kertoo kouluaikana nähneensä siitä ”surullisen muiston”. Valloitettuaan Viipurin syksyllä 1599 Kaarle mestautti linnaa puolustaneet aateliset ja antoi iskeä heidän päänsä Karjaportin yläkaaren rautapiikkeihin.⁴²

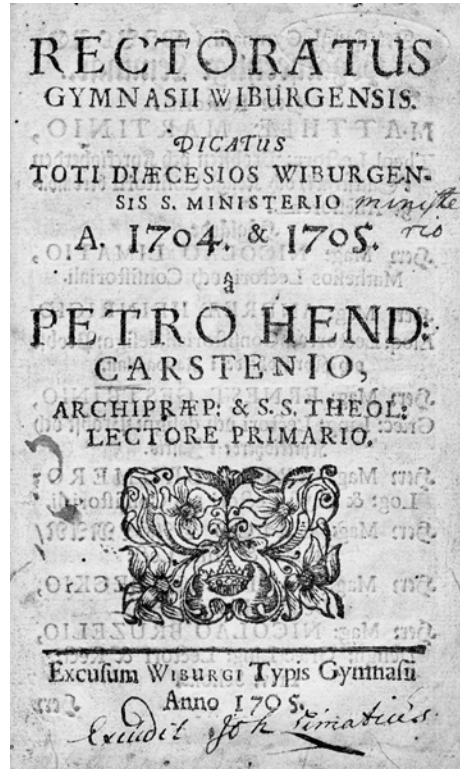
BAROKKITEATTERIA VIIPURIN LINNASSA

PENTTI PAAVOLAINEN

Vuonna 1674, torstaina helmikuun 19. päivänä Viipurin linnan salissa³² nähtiin ”ylempien ja alempien säätyläisten” läsnä ollessa teatteriesitys, jonka toimeenpani Viipurin koulun rehtori, maisteri Petrus Carstenius. Vielä samana vuonna Tukholmassa painettu näytelmä *Taivaallinen neuvonpito* eli koko nimeltään *Thet Himmelske Consistorium, tilhoopa kallat, för våra förste föräldrars ynkeliga affall skull: uthi een lijten Skohle öfning och Comoedia medh någre Skohle-gåssar* käsitti vain 64 octavo-sivua.³³ Ainuttakaan kappaletta julkaisusta ei ole säilynyt nykyaikaan, mutta Åbo Tidningarissa julkaistiin vuonna 1792 Henrik Gabriel Porthanin laatimaksi arveltu laaja selostus teoksesta.³⁴

Näytelmässä Aadam ja Eeva syyttävät syntiinlankeemuksesta toisiaan. Jumala moittii ihmiskuntaa ja kutsuu joukon allegorisia henkilöitä auttamaan häntä vaikeassa päätöksessä: tulisiko tottelemattomat ihmiset antaa Luciferin käsiin vai armahtaa? Kärkäimpinä syyttäjinä esiintyvät Oikeudenmukaisuus ja Ankaruus, kun taas Pitkämielisyys, Lempeys ja Armeliaisuus puhuvat ihmisen puolesta. Oppinut argumentointi muodostaa näytelmän laajimman kokonaisuuden. Lopulta Jumala päättää lähettää Vapahtajan sovittamaan ihmiskunnan rikkomusta. Enkelikuoro ylistää päätöstä.

Barokin koulunäytelmien tapaan kohtausten väliin oli punottu rinnakkaisjuoni.³⁵ Näihin välikohtauksiin Carstenius käytti Ruotsin huomattavimman barokkirunoilijan Georg Stiernhielmin (1598–1672) kuningatar Kristiinan kunniaksi laatimaa hovibalettia *Thet fångne Cupido*. Marraskuussa 1649 esitetty teos oli käännösmukaelma ranskalais-

Vaikka ”pienstä kouluharjoitusta ja komediaa” ei Petrus Carsteniukselta olekaan säilynyt, on sen sijaan esimerkiksi olemassa tämä luettelo Viipurin hiippakunnan papeista ja koulujen opettajista.

ta teoksesta *Le vaincu de Diane*.³⁶ Cupido hallitsee maailmaa ja kuten hänen äitinsä Venus kertoo, myös jumalia. Diana ihailee veljensä Apollon kantamia laakereita ja saa kuulla, että niiden takana on rakkaus nymfi Dafneen, joka kunniansa säilyttäen muuttui laakeripuuksi. Cupidon yrittäessä ampua rakkauden nuolta Dianaan tämä käskee veljeään vangitsemaan pojan. Dianan hyveellisyys tekee Cupidoon vaikutuksen ja hän kiinnittää kilpeensä tämän kuvan. Pallas Athene lupaa

ottaa kouluttaakseen Cupidon, jotta hän oppisi käyttämään valtaansa viisaasti. Tässä Dianaa ylistävässä baletissa rakkauden kiihko tuli siis hillitä ja kääntää sen voimat edistämään yleviä pyrkimyksiä, kuten taiteita.³⁷

Åbo Tidningarissa (1792) Carsteniuksen *Taivaallista konsistoria* moititaan ”tolkuttomaksi sekasotkuksi” ja Carstenius saatetaan muutenkin noloon valoon. Selostaja kuvaa yksityiskohtaisesti näytelmän argumentointia, ja loppuarvio on tyrmäävä niin kirjoittajasta kuin aikakauden mausta. Anakronistinen tuomio on leimannut hankkeen, jonka pyrkimykset ansaitsevat kuitenkin teatterintutkijan huomiota. Carsteniuksen poiminnat Stiernhielmin tunnetusta baletista eivät olleet vain ”sattumanvaraisia kohtauksia”, sillä koulunäytelmien rinnakkaisjuonet asettuivat aina täydentämään toisiaan.

Ensimmäisen näytöksen lopussa Eeva harmittelee, miksei hän maistanut jotain muuta kuin kirottua omenaa, ja miksei Adam estänyt häntä siitä. Siihen Adam ”kohteliaasti vastaa: ’Ainokaiseni, olisinko julmasti ja tahtomattani asettunut torjumaan sinua, jonka kanssa olen niin monet rakkauden ilot ja riemut aina löytänyt; enhän minä voisi vähimmässäkään määrin asettua sinua vastaan. Pidätkö minua petona tai epäinhimillisenä, vai ajatteletko, että meidän kanssakäyntiämme ei ohjaisi tai johtaisi vain sinun rakkautesi?’” Carstenius esittää siis miehen ja naisen välisen rakkauden niin voimakkaana, että se saattaa ihmisen unohtamaan Jumalan tahdon. Seuraavassa kohtauksessa Lucifer miehineen vie parin tutkintavankilaan.

Välinäytöksessä siirrytään taas Cupidon, Venuksen, Dianan ja Nymfien maailmaan, jossa ongelmat johtuvat rakkaudesta. Cupidon aseiden riisto ja vangitseminen vertautuvat rakenteellisesti Aadamin ja Eevan saa-

maan tuomioon ja uuteen vangitsemiseen.

Lopussa, kun Jumalan pelastussuunnitelman ylistystä on laulettu, palataan vielä antiikin mytologiaan: Vergiliuksen *Bucolicasta* tutut paimenet Tityrus ja Meliboeus selittävät Nymfeille millainen Cupido tai Astrild, lemmentuli³⁸, on luonteeltaan ja viekkaudeltaan. Tityrus esittelee runoilijoiden kuvauksia rakkaudesta, mutta tekee niihin huomautuksia. Meliboeus taas kohteliaasti runomuodossa puhuttelee naisia ja selittää laajakantoisesti, miten Astrildin valta johtuu vain naisten suunnattomasta miellyttävyydestä ja kauneudesta. Nymfit ylistävät Astrildia, jonka mahtia edes vuodenajan kylmyys ei kykene taltuttamaan.

Tähän rakkauden voimaan varsin myönteisesti suhtautuvaan lopetukseen esitys päättyi ja helmikuinen Viipurin linnaan kutsuttu yleisö saattoi jatkaa laskiaisjuhlintaa, johon perinteisesti ovat kuuluneet näytännöt. Yliopisto- ja kouluteatteri olivat Turussa hiipuneet puhdasoppisten piispojen silmien alla. Viipurissa oli ehkä mahdollista sellaisessa kunnostautua. Carstenius omisti näytelmän Ruotsin tuolloisen mahtimiehen, Lorentz Creutz nuoremman (1615–1676) vaimolle, paronitar Elsa Duwallille (1620–1675), joilla oli merkittävät läänityksensä lähiseudulla Vehkalahden ja Kymenlaakson alueella.³⁹ Carstenius kiittää pariskunnan ansioita koulujen ja kirkkojen edistäjinä, niiden ”istuttajina, kasvattajina ja kastelijoina”. Olisiko virkakauttaan päättävä maaherra Konrad Gyllenstierna (1638–1684) kutsunut tavallista enemmän vieraita laskiaisviikoille? Elsa Duwallin ja muiden ylempien säätyläisten läsnäolo tai saapuminen Viipurissa on hyvin voinut siivittää Carsteniusta tähän kunnianhimoiseen ja valistunutta naista ylistävään näytökseen.

Quæ est agnitio I: Declinationis?

Cujus Genitivus singularis in *an* desinit.
 Dat. in *le* / Accus. in *an* / *ah* & *a*. Vocat. similis
 Nominativo. Abl. in *da* / *sta* / *sa* / & *la*. Nom.
 Plur. in *at* & *a*. Gen. in *ten* & *ain*. Dat. in *ten*.
 Accus. in *at* & *a*. Voc. similis Nom. Abl. in *da* /
oista / *oisa* / *oilla*.

Rem paucis dico verbis, tibi candide Lector:

Omnia Vocabula, quæ Genitivum Singu-
 larem formant in *an* sunt primæ Declinationis.
 Declina *Siria* / *Doof* / liber.

Sing.	Plur.
N. <i>Siria</i> /	N. <i>Siriāt</i> / <i>Siriōsa</i> .
G. <i>Sirian</i> /	G. <i>Siriain</i> .
D. <i>Siriāle</i> /	D. <i>Siriōillen</i> /
A. <i>Sirian</i> & <i>Siria</i> /	A. <i>Siriāt</i> / <i>Siriōsa</i> .
V. <i>Siria</i> .	V. <i>Siriāt</i> .
Abl. <i>Siriāda</i> / <i>asta</i> / <i>asa</i> / <i>alla</i> .	Abl. <i>Siriōilda</i> / <i>oista</i> / <i>oisa</i> / <i>oilla</i> .

Ad eundem modum declinantur: *Suma* /
la. *Palvelia* / *Voica* / *Galca* / *Foot* / pes. *Paicta* /
rum / locus.

Declina Lucas.	Nomen Proprium. & Plurali caret.
Sing.	De pluribus tamen: Sic:
N. <i>Lucas</i> .	N. Plur. <i>Lucat</i> / <i>Lucaita</i> .
G. <i>Lucan</i> .	Gen. <i>Lucasten</i> .
D. <i>Lucalle</i> .	D. <i>Lucailen</i> .
	Accus.

Matthias Martiniuksen *Hodegus finnicus Eller finsk wägwijsare* taivutteli suomen kieltä monin tavoin.

Martinius julkaisi 1689 ”monien suomen kieltä harrastavien toivomuksesta” kieliopin nimeltä *Hodegus finnicus Eller finsk wägwijsare*. Sen tarkoitus on samoin kuin sen edeltäjän Eskil Petraeuksen (1593–1657) kieliopin perehdyttää maahan lähetetyt ruotsalaiset virkamiehet ymmärtämään kansan kieltä. Se on ajalle tyyppillinen humanistinen kielioppi, joka pyrki osoittamaan, miten kansankieli mukautui latinan yleispäteviin sääntöihin. Tällaisena se on laajennettu ja tarkistettu laitos Petraeuksen neljäkymmentä vuotta aikaisemmin ilmestyneestä kieliopista.⁴³

Petrus Bångin aloitteesta lukio sai 1689 kirjapainon, joka tuli sekä koulun että koko hiippakunnan tarpeeseen. Viipurin suurpalo 1690 tuhosi kirjapainon, josta onnistuttiin pelastamaan muutamia kirjoja, karttapalloja ja kirjakkeet. Seuraavana vuonna Daniel Medelplan (n. 1657–1737) painoi ainoastaan yhden asetuksen ja yhden ruumissaarnan, mutta 1692 teinit saivat käsiinsä ensimmäiset oman kirjapainonsa koulukirjat, Horatiuksen runousopin ja Erasmusuksen kollokviot.⁴⁴

Lehtoreista ainoastaan Arvidus Alopæus toimi oppikirjailijana. *Breviarium rhetoricum*, suppea eri lähteistä ”kuninkaallisen Viipurin lukion käyttöön koottu” ja maaherra Anders Lindhielmin (1634–1704) siinä opiskeleville pojille omistettu retoriikan käsikirja ilmestyi toisena, uudistettuna painoksena 1698.⁴⁵

Matthias Martinius tapasi laatia tuomiokapitulille osoittamansa asiakirjat runomuodossa latinaksi,⁴⁶ ja muutkin lehtorit kunnostautuivat oppineen kielen käytössä. Sleesiaalaissyntyinen Johannes Rachlitius kirjoitti jo Upsalan ylioppilaana juhlarunon Kustaa II Aadolfin häihin. Hän laati myös elegiseen mittaan sovitetun esityksen Viipurin reformaation jälkeisistä papeista ja koulumiehistä.⁴⁷ Barthollus Lacmannus sai esittää kaunopuhujan taitoaan jo ylioppilaana; hänen esivallan kunniaksi pitämänsä puhe painettiin foliokokoisena 1649, samoin Kaar-

le X Kustaata ylistävä puhe vuodelta 1657, jonka Lacmannus lähetti kuninkaalle.⁴⁸ Myös uutta maaherraa Konrad Gyllenstiernaa ”juhlallisesti kuninkaallisessa Viipurin lukiossa tervehtivä puhe” 1667 sai painoasun.⁴⁹ Kun Kaarle X palasi voittoisalta sotaretkeltään ja vietti triumfiaan Göteborgissa jouluaattona 1659, painatti Claudius Thesleff viikkoa myöhemmin Tukholmassa ruotsinkielisen voitonveisun, jonka nimiösivua koristaa kuningasta esittävä kuparipiirros.⁵⁰

TUOMIOKAPITULISSA JA TARKASTUKSILLA

Lehtorit kuuluivat piispan johtamaan tuomiokapituliin. Ottaessaan paikkansa sen pöydän ääressä uusi jäsen vannoi tuomarinvalan, jossa hän vakuutti tuomitsevansa lain ja oikeuden mukaan, etsivänsä ainoastaan Jumalan kunniaa ja seurakunnan parasta sekä karttavansa puolueellisuutta ja kaikkia riitoja.⁵¹ Istumajärjestys aiheutti joskus erimielisyyttä, josta valitettiin kuninkaisiin saakka. Kolmen viimeisen piispan aikaa varjosti tuomiorovasti Petrus Carsteniuksen ja muiden lehtorien välinen epäsopu.⁵²

Lehtoreilla oli roolinsa myös piispan tärkeimmässä virkatoimessa, vuosittaisilla tarkastusmatkoilla. Viipurin hiippakunnasta on vuosilta 1649–1710 tietoja 291 piispantarkastuksesta, joista on säilynyt 65 pöytäkirjaa.⁵³ Tarkastukset noudattivat vakiintunutta kaavaa. Aattopäivänä piispa seurueineen tarkasti pappilassa kirkonkirjat ja sai muutenkin kirkkoherralta selkoa kirkon ja pappilan kunnosta ja muutenkin seurakunnan tilasta. Papit joutuivat myös tilille siitä, miten he olivat edistyneet Jumalan sanan harjoituksessa eli jatkoopinnoissaan. Varsinainen tarkastus alkoi jumalanpalveluksella, jonka jälkeen kuulusteltiin seurakuntalaisten luku- ja kristinopin taitoa; tästä piispa jakeli sekä kiitoksia että kehotuksia.

Viipurin piispan tarkastusseurueeseen kuului tuomiokapitulin notaarin lisäksi yleensä yksi tai kaksi kapitulin jäsentä. Säilyneet pöytäkirjat kertovat 21 lehtorin mukanaolosta (ks. seuraavan sivun taulukko). Heistä Andreas Heinricius oli mukana kolmella matkalla, Andreas Strandenius, Magnus Laghe, Arvidus Alopaeus, Matthias Martinius ja Magnus Alopaeus kahdella tarkastuskierroksella.⁵⁴

Luettelossa on 21 lehtoria, joista Andreas Heinricius oli mukana kolmella matkalla, Andreas Strandenius, Magnus Laghe, Arvidus Alopaeus, Matthias Martinius ja Magnus Alopaeus kahdella tarkastuskierroksella.

Piispat valitsivat seuralaisensa kapitulin pöydän alapäästä eli humanisti-lehtoreiden ryhmästä; poikkeuksia olivat 2. teologian lehtorit Arvidus Forstadius, Henricus Winter ja Matthias Martinius.⁵⁷ Tapana oli myös, että lehtorit vuoron perään pääsivät kokemaan tarkastusten ilot – kestitys pappiloissa oli ylenpalttista – ja vaivat.

Piispantarkastuksilla mukana olleet lehtorit pöytäkirjojen mukaan		
Tarkastava piispa	Vuosi	Mukana ollut Viipurin lukion lehtori
Petrus Bjugg	1649	Claudius Thesleff
	1652	Henricus Boisman
	1653	Michael Wattrangius
Nicolaus Nycopensis	1660	Martinus Agrelius
Petrus Brommius	1669	Arvidus Forstadius
Abraham Thauvonius	1675	Andreas Strandenius
	1677	Andreas Strandenius
Henricus Carstenius	1680	Magnus Laghe ⁵⁵
Petrus Bång	1683	Gustavus Berner
	1684	Andreas Heinricius ⁵⁶ , Samuel Nycopensis
	1690	Henricus Winter
	1691	Magnus Laghe
	1693	Laurentius Stachaeus
	1695	Arvidus Alopaeus
Petrus Laurbecchius	1698	Andreas Heinricius, Arvidus Alopaeus
	1699	Matthias Martinius
	1700	Nicolaus Limatius
	1701	Jacobus Printz
	1702	Andreas Heinricius
	1704	Magnus Alopaeus, Ernestus Gestrinus
	1705	Matthias Martinius
David Lund	1707	Magnus Alopaeus, Ericus Brumerus
	1708	Ericus Dahlman
	1710	Carolus Laurbecchius

Ruotsista tulleet piispat Petrus Bjugg ja Petrus Brommius eivät olisi selvinneet tehtävästään ilman suomen kielen taitoista lehtoria; myös Bjuggin vanavedessä Viipuriin tullut vävy Michael Wattrangius osasi suomea, samoin kuin muut luettelon mainitsevat piispojen matkatoverit.

Tarkastuksilla lehtorit tutustuivat hiippakuntaansa perusteellisemmin kuin kapituliin tulleita papereita lukemalla. Tästä oli erityistä hyötyä seurakuntavirkaan siirtyneille; heitä oli puolet luettelon lehtoreista. Rovasteiksi heistä päätyivät Arvidus Alopaeus Porvooseen, Gustavus Berner Hollolaan, Henricus Boisman ja Johannes Serlachius Käkisalmeen sekä Andreas Strandenius Mikeliin. Erityisen tarmokkaasti rovastinvirkaansa hoiti Hollolan Berner, jonka

pitämistä tarkastuksista on säilynyt pöytäkirjoja kahdeksan vuoden ajalta.⁵⁸ Myös Käkisalmen Johannes Serlachius kiersi ahkerasti rovastikuntaansa.⁵⁹

VALTIOPÄIVILLÄ

Vuoden 1634 hallitusmuodon mukaan kutakin hiippakuntaa edustivat valtiopäivillä piispan lisäksi kaksi tuomiokapitulin jäsentä sekä yksi pappi kustakin kihlakunnasta. Suomalaiset eivät tarkoin noudattaneet tätä määräystä, vaan Turun hiippakunnan edustus vaihteli kahdeksasta kolmeen ja Viipurin yhdestä viiteen.

Lukion perustamisesta lähtien valtiopäivillä istuneet Viipurin piispat ja lehtorit ⁶⁰		
Vuosi	Piispat	Lehtorit
1642	Petrus Bjugg	Henricus Boisman
1643	Petrus Bjugg	-
1644	Petrus Bjugg	Claudius Thesleff
1647	Petrus Bjugg	Henricus Boisman
1649	-	Christiernus Winter
1650	Petrus Bjugg	Claudius Thesleff
		Michael Wattrangius
1654	Petrus Bjugg	Benedictus Ristelius
1655	-	Michael Wattrangius
1659-1660	-	Arvidus Forstadius
1660	Nicolaus Nycopensis	-
1664	-	Andreas Heinricius
1668	Petrus Brommius	Barthollus Lacmannus
1672	-	Arvidus Forstadius
1675	Abraham Thauvonius	Petrus Carstenius
		Andreas Strandenius
1680	-	Henricus Winter
1686	Petrus Bång	Johannes Serlachius
1689	Petrus Bång	-
1693	-	Laurentius Stachaeus
1697	Petrus Laurbecchius	-
1710	David Lund	-

Ahkerin valtiopäivämies oli Petrus Bjugg, kokenut kirkkopoliitikko, joka oli jo ennen Viipurin aikaansa ehtinyt istua neljät herrainpäivät. Hän oli pappis-säädyn johtomiehiä, joka kuului reduktion kannattajiin ja sai vuoden 1650 val-

tiopäivillä esittää kuningattarelle aatelittomien säätyjen toivomukset.⁶¹ Bjugg valitsi kapitulista seurakseen kokeneempia lehtoreita. Christiernus Winter oli jo ennen lukion perustamista edustanut hiippakuntaa kolmasti, Henricus Boisman kahdesti ja Claudius Thesleff kerran. Ensikertalaisia olivat piispan vävyt Michael Watrangius ja Benedictus Ristelius.

Vuoden 1655 valtiopäivien aikana Bjugg oli sairaana, niin että Watrangius sai edustaa Viipurin hiippakuntahallitusta. Valtiopäivillä ollut maaherra Johan Rosenhane saattoikin merkitä päiväkirjansa, että maisteri Michael saarnasi Suurkirkossa 29. toukokuuta ja seuraavana sunnuntaina ”linnankirkossa kuninkaalle”.⁶²

Bjuggia seuraavat piispat eivät olleet yhtä innokkaita valtiopäivämiehiä. Arvidus Forstadius edusti Nicolaus Nycopensistä vuoden 1659 valtiopäivillä. Vuoden 1660 valtiopäiville viipurilaiset saapuivat myöhässä vastatuulen takia, ja seuraavassa säätykokouksessa kesällä 1664 lehtori Andreas Heinricius vanhempi joutui edustamaan hiippakuntaa yhdessä Rantasalmen rovastin Andreas Kyanderin kanssa, sillä Nycopensis kuoli matkalla. Valtiopäivien pappissääty päätti siirtää hiippakunnan vanhasta paikastaan valtakunnan kahdeksantena hiippakuntana (Turun jälkeen mutta ennen myöhemmin syntyneitä hiippakuntia). Roskilden rauhassa 1658 oli Ruotsiin liitetty Tanskalle kuuluneet Skoone ja Blekinge, jotka muodostivat Lundin hiippakunnan. Jotta uusi hiippakunta ”huomaisi Kuninkaallisen Majesteetin suopeuden”, se korotettiin Viipurin hiippakunnan paikalle. Heinricius ja Kyander protestoivat, mutta turhaan. Itäisen hiippakunnan piispat saivat nyt astella pappissäädyn kulkueessa yhdeksäntenä, ja valtiopäivien osanottajaluetteloon viipurilaisedustajien nimet kirjoitettiin lundilaisten jälkeen. Sama järjestys säilyi vielä piispanistuimen siirryttyä Porvooseen.⁶³

Toinen tappio tuli piispanvaalissa. Heinricius ja Kyander esittivät virkaan edellisen appea, tuomiorovasti Claudius Thesleffiä. Monipolvisen prosessin päätteeksi nimityksen sai lopulta Narvan superintendentti Petrus Brommius, joka ei tuntenut maata eikä osannut sen kieltä.⁶⁴

Viipurin hiippakunnan edustajilla ei yleensäkään – Petrus Bjuggia ja Petrus Bångia lukuun ottamatta – ollut suurta vaikutusta valtakunnan politiikkaan. Siitä, kuinka aktiivisesti he ottivat osaa pappissäädyn toimintaan, on vain niukasti lähdeainesta. Tiedämme kuitenkin, että ensimmäisillä valtiopäivillään 1686 Johannes Serlachius jäljensi kopiokirjaansa yli neljäkymmentä sivua valtiopäiviin liittyvää asiakirjamateriaalia.⁶⁵ Edusmiehillä oli mahdollisuus jättää valtiopäivillä Kuninkaalliselle Majesteetille koko hiippakuntaa, rovastikuntia ja yksityisiä seurakuntia koskevia valituksia ja anomuksia. Niitä esitettiin runsaasti. Useimpiin saatiin torjuva vastaus, joka oli pehmustettu viittaamalla raskaisiin aikoihin ja valtakunnan surkeaan tilaan. Usein myös myönteiset päätökset jäivät kruunun rahapulan takia toteutumatta. Tällainen oli vuoden

1675 valtiopäivillä annettu lupaus kirjapainon perustamisesta. Hanke edistyi vasta Petrus Bångin sijoitettua siihen runsaasti omia varojaan.⁶⁶

Säätykokousten tahti oli verkkainen, ja oleskelu Tukholmassa saattoi venyä muutaman kuukauden mittaiseksi. Edusmiehillä oli aikaa tutustua virkaveljiin muista hiippakunnista. He saattoivat tavata itse Kuninkaallisen Majesteetin ja valtakunnan korkeita herroja – sekä heidän vaikutusvaltaisia sihteereitään. He saivat myös olla todistamassa suurvallan suuria hetkiä, Kristiinan, Kaarle X Kustaan, Kaarle XI:n ja Kaarle XII:n kruunajaisia, mutta myös Kristiinan kruunusta luopumista sekä Kaarle X:n ja Kaarle XI:n hautajaisia.⁶⁷

VIIPURIN PERINTÖ

Lukio lopetti toimintansa kaupungin antauduttua venäläisille kesäkuussa 1710. Kun rauha solmittiin elokuussa 1721, koulun entisistä lehtoreista Nicolaus Bruzelius, Ernestus Gestrinius, Carolus Laurbecchius ja Johannes Serlachius olivat siirtyneet pysyvästi Pohjanlahden länsipuolelle. Pakosalle olivat lähteneet myös väliaikaisten, isonvihan alkupuolella hiippakuntahallintoa hoitaneiden Mikkelin ja Porvoon konsistorien esimiehet Georgius Helsingius ja Arvidus Alopaeus, lukion 2. teologian lehtori Matthias Martinius ja Helsingin koulun rehtori Johannes Wång.⁶⁸ Rauhanteon lähestyessä Helsingius, Alopaeus ja Martinius ilmoittautuivat halukkaaksi itäisen hiippakunnan piispanvirkaan. Nimityksen sai kuitenkin lokakuussa 1721 Johannes Gezelius Nepos, joka oli Turun hiippakunnan piispanvaalissa saanut äänten enemmistön, mutta ei nimitystä.⁶⁹

Kuninkaallinen Majesteetti ohitti itäisen hiippakunnan piispakandidaatit ja nimitti virkaan Turun professorin. Viipurin perintö jatkui tästä huolimatta Porvoon tuomiokapitulissa ja lukiossa. Gunnar Suolahti kirjoittaa Alopaeus-, Helsingius- ja Heinricius-suvuista: ”Mutta olipa sellaisiakin sukuja, joiden edustajia jatkuvasti, toisessa, kolmannessa, jopa neljännessä polvessa pysytteli koulun, ja jos mahdollista, kapitulin välittömässä yhteydessä, ollen siten samalla kertaa korkeammasta oppisivistyksestä ja kirkon hallinnosta osallisina.”⁷⁰

Arvidus Alopaeus palasi isonvihan jälkeen virkaansa Porvoon kirkkoherraksi. Hän kuoli jo vuoden 1722 alussa, ja hänen seuraajakseen nimitettiin Georgius Helsingius. Kun Porvoo määrättiin hiippakuntakaupungiksi seuraavana vuonna, Helsingiukselta tuli sen ensimmäinen tuomiorovasti.⁷¹

Lukio aloitti toimintansa keväällä 1725, mutta lehtorien määrä oli vähentynyt Viipurin aikaisesta seitsemästä viiteen. Teologeja oli nyt ainoastaan yksi, eikä virka ollut enää yhdistettynä tuomiorovastin virkaan.⁷² Viipurin perintö jatkui paitsi tuomiokapitulissa myös koulussa kuitenkin siten, että Georgius Helsingiuksen vanhempi poika Henrik hoiti kaunopuheisuuden lehtoraat-

tia 1727–1733 ja hänen veljensä Georgius nuorempi samaa virkaa 1746–1750.⁷³ Andreas Heinriciuksen poika Andreas nuorempi toimi samoin lyhyen aikaa (1728–1732) historian lehtorina. Kaikki kolme siirtyivät pian kirkkoherroiksi.⁷⁴

Viimeinen Viipurin ajan matematiikan ja runouden lehtoreista oli Magnus Alopaeus. Hän jäi valloitettuun kaupunkiin, nimitettiin sen kirkkoherraksi, mutta kuoli jo 1716. Hänen vanhempi poikansa Johan David siirtyi Ruotsin puolelle Leppävuiran kirkkoherraksi. Hänen poikansa Magnus Jacob toi Alopaeukset takaisin lukioon, sillä hänestä tuli 1770 matematiikan lehtori, 1785 teologian lehtori, 1792 tuomiorovasti ja Porvoon valtiopäivien jälkeen 1809 itäisen hiippakunnan piispa. Valtakunnanvaihdoksen aikoihin Alopaeusten hegemonia oli korkeimmillaan, sillä Magnus Jacobin kolme poikaa seurasivat isäänsä ensin lukion opettajina ja sitten tuomiorovasteina.⁷⁵ Lukion historian kirjoittamisen Magnus Jacob aloitti jo Ruotsin vallan aikana, ja työn vei päätökseen hänen poikansa Magnus 1817.⁷⁶

Viipurin lukion perintö jatkui myös Venäjän puolelle jääneessä Vanhassa Suomessa. Viipurin katedraalikoulu perustettiin 1744 samanlaisena yliopistoon valmistavana kouluna kuin Porvoon lukio. Opetuskieli oli nyt saksa. Katedraalikoulun ensimmäinen vararehtori oli Magnus Magni Alopaeus, lehtori Magnus Alopaeuksen nuorempi poika.⁷⁷ Uusia kieliä opetti samaan sukuun kuuluva, mineralogina tunnettu Samuel Alopaeus.⁷⁸

Suurvaltakauden Viipurissa korkeinta oppineisuutta edustivat – kuten muisakin hiippakuntakaupungeissa – sen piispat. Lukion perustamista tarmokkaasti ajanut ”Mies wjasas Mestar Gabriel” – näin Laurentius Petrin Ajan tieto luonnehtii Gabriel Melartopaeusta – oli puolustanut Wittenbergissä neljää teologista ja yhtä lääketieteellistä väitöskirjaa.⁷⁹ Viisi myöhempää piispaa olivat aikaisempia Turun yliopiston professoreja, mutta ainoastaan Petrus Bång jatkoi tieteellistä julkaisutoimintaansa Karjalan pääkaupungissa. Lehtoreista oppinein oli omista kyvyistään tietoinen Matthias Martinius, suomen kieliopin laatija.

Lukio oli ennen muuta pappiskoulu, jonka vaikutus ulottui syvimmin oman hiippakunnan papistoon, saivat he sitten vihkimyksen heti teinivuosiansa jälkeen tai vasta oleskeltuaan lyhyen aikaa Turun tai Tarton akatemioiden.⁸⁰ Puolet lehtoreista siirtyi hiippakunnan parhaimpien pitäjien kirkkoherroiksi. Matrikkeli kertoo, että heidän perintönsä jatkui myös seuraavissa polvissa: pojista tuli useimmiten pappeja ja tyttäristä papinemäntiä. Niinpä Arvidus Alopaeuksen vanhimmasta pojasta tuli Liperin kappalainen, hänen vanhin sisarensa meni naimisiin Saarijärven kirkkoherran kanssa, seuraavan sisaren Margaretan ensimmäinen puoliso oli Pielisjärven, toinen Tohmajärven ja kolmas Rantasalmen kirkkoherra. Kolmas sisar Maria avioitui Tohmajärven kappalaisen kanssa.

MATRIKKELI: VIIPURIN LUKION LEHTORIT 1641-1710

SIMO HEININEN

Lyhenteet: S = syntynyt; K = kuollut; Vht = vanhemmat; Pso = puoliso; L = lapsi; hpK = hiippakunta; khra = kirkkoherra; kpl = kappalainen; trov = tuomiorovasti; Yo = ylioppilas; Ylim. = ylimääräinen.

Agrelius, Martinus Erici (k. 1661)

S Torpa, Västmanland, K (haud. 8.12.) 1661 Viipuri. Vht Torpan (Västeråsin hpk) khra Ericus Petri Angermannus.

Yo Upsala 1647, Turku 1652, maist. 1661. Matematiikan ja runouden lehtori 22.8.1659.

Pso 12.11.1661 Kristina Nycopensis (tämän 1. av.; 2. pso 20.1.1663 lehtori Benjaminus Simonis Krook), vht piispa Nicolaus Nycopensis ja Katarina Iheringia.

Lähteet: Akiander 1866, 320; Durchman (utg.) 1929, 137; Kotivuori 2005, #884.

Alopaeus, Arvidus (1651-1722)

S. 16.3.1651 Jääski, K 16.1.1722 Porvoo. Vht Jääsken kpl Magnus Bartholdi Kettunius ja Margareta Bertillsdotter.

Yo Turku 1677, Upsala 1682, maist. Turku 1682. Lukion ylim. lehtori 1684, triviaalikoulun konrehtori 1687. Kaunopuheisuuden lehtori 24.8.1688. Vih. papiksi 1688. Porvoon khra 1698. Porvoon konsistorin esimies 1710. Paossa Ruotsissa 1713-1721.

Kirjallinen tuotanto: SKB 271-274.

Pso 4.6.1695 Katarina Carstenius, vht Porvoon khra Ulric Carstenius ja Elisabet Boisman.

L Katarina S 10.7.1702, pso 1721 Saarijärven khra Clemens Sirelius; Margareta S 22.2.1705, K 21.3.1765. Pso 1 1721 Pielisjärven khra Joakim Cleve K 11.11.1729, pso 2 1731 Tohmajärven khra Johan Wittstock K 13.1.1734, pso 3 1738 Rantasalmen khra Johan Kyander; Maria S 20.1.1710, K 1758. Pso Tohmajärven kpl Johan Wegelius; HenriK S 17.3.1712, K 30.8.1787, Liperin kpl; Arvid, K ennen 1721.

Lähteet: Akiander - Voipio 2008 I, 89, II, 51; Koskenvesa 1977, 70-80; Tarkiainen 1985, 17; Kotivuori 2005, #2548.

Alopaeus, Magnus Magni (1675-1716)

S. 1.12.1675 Jääski, K 5.6.1716 Viipuri. Vht Jääsken kpl. Magnus Alopaeus ja Brita Fabricius.

Yo Turku 1695, maist. 1700. Viipurin tuomiokapitulin notaari 1702. Lukion ylim. lehtori 22.3.1705, matem. ja run. lehtori 20.11.1705. Vih. papiksi 1.5.1708. Viipurin trov. 6.7.1710.

Pso 1 8.1.1703 Katarina Franseen K 18.7.1709, vht käkisalmelainen kauppias Frans Franseen ja Katarina Starck, pso 2 25.8.1710 Elisabet Tesche S. 22.7.1690, K 21.11.1778, vht raatimies Hans Tesche ja Margareta Sutthoff.

L Magnus S 24.12.1703, K 4.1.1707; Johannes S 23.3.1705, K 23.12.1706; Frans S 13.4.1708, K 1769, kauppias; Magnus S 5.5.1709; Johan David S 29.6.1711, K 8.3.1767, Leppäviran khra; Brita Elisabeth S 18.3.1713, pso 1 29.6.1732 lappeenrantalainen kauppias Klas Jacob Claudelin, pso 2 1750 lappeenrantalainen kauppias HenriK Schmidt; Magnus S 27.9.1716, K 25.1.1790, Viipurin trov.

Lähteet: Akiander - Voipio 2008 II, 37, 418-419; Astala 1952; Tarkiainen 1983, 17-22; Kotivuori 2005, #4141.

Berner, Gustavus Johannis (k. 1716)

S Räisälä, K 9.2.1716 Nora, Ångermanland. Vht Räisälän khra Johan Berner ja Anna Stråhlman.

Yo Turku 1673, maist. 1679. Kaunop. lehtori 1680, matem. ja run. lehtori 1682, kaunop. lehtori uudestaan 1685. Hollolan khra 1688. Pakeni 1713 tai 1714 Ruotsiin.

Pso 1 Anna Eosander K 6.2.1691, pso 2 Anna Carstenius, vht Porvoon khra Ulric Carstenius ja Elisabet Boisman.

L Brita S 1687, K 5.10.1759; Helena K 1742, pso 1 1705 Orimattilan khra Anders Orraeus K 22.10.1706, pso 2 1708 Orimattilan khra Anders Herkepeus K 1718; Anna, pso lukion vt. lehtori Johan Muur K 6.8.1710; Sofia; Katarina K 1777, pso kapteeni Johan Gyllenbögel; Elisabet K 1779, pso 1 Kesälahden khra Matthias Aurenus K 2.8.1731, pso 2 Kesälahden khra Johan Lagus K 20.4.1735, pso 3 Rautalammin khra Johan Weckman; Ulrika, pso nimismies Johan Björkstén; Johan; Fredrik K 25.9.1762, Mäntyharjun khra; Margareta; Maria.

Lähteet: Akiander 1866, 319; Akiander - Voipio 2008 I, 190, 332; Rimpiläinen 1978, 98; Kotivuori 2005, #2265.

Boisman, Henricus (k. 1688)

S Viipuri, K 1688 Käkisalmi. Vht Viipurin oikeuspormestari Reinhold Boisman.

Yo Tartto 1631, maist. 1635. Viipurin triviaalikoulun rehtori 1635. Kaunop. lehtori 1641, 2. teol. lehtori 1648. Rehtori 1643, 1647, 1652. Käkisalmen khra ja rov. 1653.

Valtiopäivämies 1635, 1642, 1647.

Pso Katarina Barckhusen, vht raatimies Didrik Barckhusen vanh. ja Beata Olafsdotter.

L Agneta K (haud. 7.4.) 1707 Käkisalmi, pso Käkisalmen rykmentin kapt. Peter Gyllenspång; Didrik K 1699, nimismies; Jakob K (haud. 20. 1.) 1710 Käkisalmi, kruununvouti; Maria, pso Kymenkartanon vouti HenriK Cornelius.

Lähteet: Akiander - Voipio 2008 I, 340; Kuujo 1958, 167; Nuorteva 1997, 371; Kotivuori 2005, #U12.

Brumerus, Ericus Erici (k. 1720)

S 11.2.1669 Helsinki, K 1.4.1720 Björkö (Smoolanti). Vht helsinkiläinen porvari Erik Henriksson Finn.

Yo Turku 1692, maist. 1697. Logiikan ja fysiikan lehtori 1698. Vangittiin Viipurissa 1710. Pakeni, Porvoon ylim. konsistorin jäsen 1711-1712. Kesällä 1712 Helsingin triviaalikoulun rehtorina.

Pakeni Ruotsiin, Tukholmassa 1714 Turun piispan Johannes Gezelius nuoremman johtamassa tuomiokapitulissa. Björkön (Växjön hiippak.) khra 1718.

Valtiopäivämies 1713-1714.

Pso Katarina Burtz K 1722, vht helsinkiläinen kauppias Johan Burtz ja Katarina Winblad.

L pikkulapsi K (haud. 10.8) 1700; Karl S 1702; Erik; Maria; Kristian S 1717. Leski ja lapset hukkuivat Norrköpingin ja Tukholman välillä, kun he olivat aikeissa palata Suomeen 1722.

Lähteet: Akiander 1866, 322; Virdestam 1921-1934 VI, 335; Koskenvesa 1977, 76; Rimpiläinen 1979, 42; Kotivuori #3818.

Bruzelius, Nicolaus Laurentii (1669–1737)

S 12.6.1669 Bruzån kartano, Hängeryd (Smoolanti), K 20.8.1738 Huaröd (Smoolanti). Vht Lars Nilsson.

Väjön koulussa 1680. Yo Turku 1694, maist. 1700. Prof. Petrus Laurbecchiuksen lasten kotiopettaja. Seurasi Laurbecchiusta 1698 Viipuriin. Viipurin triviaalikoulun rehtori 26.4.1699. Pyhien kielten lehtori 19.6.1705. Matthias Martinius vihki papiksi Viipurissa 15.8.1710 ("med ed för ryska tsaren"), David Lund vihki uudestaan Porvoossa 27.9.1711. Pakeni Ruotsiin. Huarödin ja Svensköpin (Lundin hiippak.) khra 21.10.1712.

Pso 23.1.1700 Katharina Pryss K 1736, vht Kemiön khra Anders Pryss ja Margareta Pratania. L Maria, pso Visingön koulun rehtori Carl Schierling; Nils S 14.2.1709, K 17.6.1788, Trelleborgin khra; Jonas S 11.2.1714, K 11.11.1787, Össjön khra; Johan S 23. 5.1718, K 17.1.1791, Bösarfin ja Simlingen khra. Yksi poika ja yksi tytär kuolivat pieninä Viipurissa.

Lähteet: Alopaeus 1804–1817, 497–498; Akiander 1866, 324; Rimpiläinen 1979, 42; Kotivuori 2005, #4034.

Carstenius, Henricus Henrici (1612–1683)

S 25.5.1612 Helsinki, K 6.5.1683 Viipuri (haud. 3.6. tuomiokirkkoon). Vht Helsingin oikeuspormestari HenriK Fredriksson Carstens ja Anna Henriksdotter Vitikka.

Turun katedraalikoulussa 1629. Vih. papiksi Turussa 1632. Opintoja Rostockin ja Wittenbergin yliopistoissa 1633. Turun vt. khra 1634, kpl 1635. Porvoon khra 1641. Maist. Turku 1653. Viipurin trov. 9.2.1667, astui virkaan 1.5. 1669. 1. teol. lehtori 17.3.1670. Viipurin piispa 30.4.1679. Piispanvihkimys Turun tuomiokirkossa 11.3.1680. Eläkkeelle 9.3.1681.

Kirjallinen tuotanto: SKB nrot 821–830.

Pso 1 15.6.1637 Margareta Schäfer K 28.2.1644, vht Turun pormestari HenriK Schaefer ja Margareta Wernberg, pso 2 26.8.1645 Katarina Schmidt K 1705, vht Viipurin raatimies Hans Schmidt ja Katarina Cröell.

L Henrik, yo Turku 1658, Tartto 1665; Petrus S 1646, K 1712, Viipurin trov.; Katarina, elossa 1693, pso 1673 Johan Munck; Anna S 1660, K 1715, pso Viipurin pormestari Petter Fremling. Lisäksi 1. avioliitosta tytär, 2. avioliitosta 5 poikaa ja 4 tytärtä, jotka kuolivat nuorina.

Lähteet: Akiander - Voipio 2008 I, 39; Bång 1684; Lundén Cronström 1963, 15–16; Nuorteva 1997, 376–381; Heininen 2001; Väänänen 2003; Heininen 2003; Kotivuori 2005, #970.

Carstenius, Petrus Henrici (1646–1712)

S 1646 Viipuri, K (haud. 19.4.) 1712 Viipuri. Vht Viipurin piispa Henricus Carstenius ja Katarina Schmidt.

Yo Turku 1665, Upsala 1668, Rostock 1672, maist. 1674. Logiikan ja fysiikan lehtori 1672. Viipurin triviaalikoulun rehtori 1673. Pyhien kielten lehtori 3. 5.1675. Nevanlinnan khra 1676, rovasti 11.3.1676. Viipurin trov. ja 1. teol. lehtori 21.3.1683. Lukion rehtori 1685, 1690, 1696, 1700, 1704. Erotettu virasta 18.11.1708.

Valtiopäivämies 1675.

Kirjallinen tuotanto: SKB nrot 831–837.

Pso Katarina Thauvonja, elossa sokeana pakolaisena Ruotsissa 1714, vht piispa Abraham Thauvonius ja Beata Iheringia.

L Henrik, auditööri 1705; Abraham K 13.6.1727, Säämingin khra; Petrus K 1711, majoitusmestari; Johan, ylioppilas Turussa 1702; Ulric S 1688, K ennen 1722, kapteeni; Georg S 1689, K maalisk. 1694; Joakim, S 1691, K maalisk. 1694; Beata Katarina; Anna Kristina K ennen 1728, pso 1700 Viipurin pormestari Jonas Lippius.

Lähteet: Akiander 1868–1869 II, 411; Castrén 1927; Koskenvesa 1976; Heininen 2003; Kotivuori 2005, #1743.

Dahlman, Ericus Zachariae (k. 1713)

S Viipuri, K 1713 Vesilahti. Vht Lappeen lainlukija Zacharias Martinsson Dahlman.

Yo Turku 1692, maist. 1700. Viipurin tuomiokapitulun notaari 1698. Historian ja moraalin lehtori 1701. Rehtoriksi lokak. 1706 kaupungin piirityksen aikana. Matthias Martinius vihki papiksi Viipurissa 15.8. 1710, David Lund vihki uudestaan Porvoossa 27.9.1711. Vehkalahden khra 1709. Turun tuomiokapitulissa 12.7.1712. Kuoli pakomatalla Vesilahdella 1713.

Pso Maria Starck. L Gustaf, henkivartiokaartin kirjuri.

Lähteet: Akiander 1866, 324; Akiander - Voipio 2008 I, 110; Rimpiläinen 1979, 42.

Forstadius, Arvidus Henrici (k. 1683)

S Helsinki, K (ennen 22.2.) 1683 Viipuri.

Yo Turku 1647, maist. 1653. Viipurin triviaalikoulun opettaja 1648. Kreikan kielen lehtori 1652. Erotettiin virasta 1655 raastuvanoikeuden tuomittua hänet mustan magian harjoittamisesta, mutta otettiin takaisin Turun hovioikeuden vapauttavan tuomion jälkeen. 2. teol. lehtori 1659, 1. teol. lehtori ja trov. 1679. Rehtori 1658, 1659, 1660, 1666, 1673, 1678.

Valtiopäivämies 1659–1660, 1672.

Pso 1 20.7.1653 NN von Broken, vht raatimies HenriK von Broken, pso 2 3.12.1661 Sigrid Henriksdotter Gudrath, vht tullinspehtori HenriK Gudrath.

L Sigrid, pso 9.5.1682 Mäntyharjun khra Matthias Mollerus; Henrik, asianajaja Viipurissa; Karin; pikkulapsi K (haud. 171.) 1656; poika K (haud. 2.11.) 1662; tytär K (haud. 27.1.) 1663; EriK Johan K (haud. 2.7.) 1672; Arvid K 1696, Pähkinälinnan khra.

Lähteet: Akiander - Voipio 2008 II, 417; Durchman (utg.) 1929, 109, 137, 141, 166; Heikkinen 1969, 115–131; Jansson 1995, 77; Kotivuori 2005, #592.

Gestrinius, Ernestus (1663–1739)

S 1663 Nurmijärvi, K 21.3.1739 Tuna (Taalainmaa). Vht Nurmijärven khra Thomas Gestrinius ja Brita Greek.

Yo Turku 1687, maist. 1694. Viipurin triviaalikoulun rehtori 1696. Pyhien kielten lehtori 1698.

Jääsken khra 18.7.1705. Pakeni ensimmäisen kerran 1706 ja lopullisesti 1710. Tunan ja Stafbyn (Upsalan arkkihiippak.) khra 1718. Palasi 1724 Jääskeen, mutta lähti takaisin Ruotsiin.

Pso Kristina Schultz.

L pikkulapsi K (haud. 8.7.) 1701; Brita, pso Tunan khra Laurentius Halenius; Kristina, pso kornetti Alexander Ernst Ekman.

Lähteet: Akiander - Voipio 2008 I, 301; Durchman (utg.) 1929, 202; Rimpiläinen 1978, 105; Kotivuori 2005, #3447.

Heinricius, Andreas Henrici (k. 1673)

S Viipuri, K (haud. 9.3.) 1673 Viipuri. Vht Lappeen ylisen kihlakunnan kruununvouti Henrik Jönsson Korhonen ja Margareta Andersdotter.
Taipalsaaren kpl 1654. Yo Turku 1655, maist. 1661. Log. ja fys. lehtori 1661, 1. teol. lehtori 1668.
Jääsken khra 1670.
Valtiopäivämies 1664.
Pso 6.1.1658 Katarina Thesleff, vht tuomiorovasti Claudius Thesleff ja Anna Eriksdotter.
L Andreas, Rantasalmen khra K 1729; Margareta K 1724, pso Karjalan rakuunoiden ratsumestari Otto Reinhold Brusin; poika K (haud. 4.1.) 1663; pikkulapsi K (haud. 23. 1.) 1663; lapsi K (haud. 31.5.) 1663; Elisabet K (haud. 11.1.) 1666; tytär K (haud. 17.3.) 1671.
Lähteet: Akiander - Voipio 2008 I, 299-300; Durchman (utg.) 1929, 141, 144, 156, 160; Lundén Cronström 1963, 36; Kotivuori 2005, #1084.

Heinricius, Andreas nuor. (k. 1729)

S Viipuri, K 14.9.1729 Rantasalmi. Vht Jääsken khra Andreas Heinricius vanh. ja Katarina Thesleff.
Yo Turku 1690, maist. 1694. Viipurin tuomiokapitulin notaari 1696. Kaunop. lehtori 1698.
Rantasalmen khra 1704.
Valtiopäivämies 1723.
Kirjallinen tuotanto: SKB nrot 1884-1887.
Pso 1 Magdalena Flachsenius S 1675, vht prof. Jakob Flachsenius ja Susanna Meisner, pso 2 1710 Maria Rosendahl.
L Anders S 1700, K 16.5.1756, Mikkelin khra; Magdalena S 1700, pso 1 1719 Rantasalmen kpl EriK Collanus K 1736, pso 2 1738 Rantasalmen kpl Klas Fegman; Katarina, pso Karjalan eskadroonan majuri Sven Duncker; Johannes K (haud. 12.4.) 1707; Jakob K 13.5.1746, Helsingin koulun konrehtori; Gabriel K 1785, Turun akatemian apulainen; Peter S 1716, K 7.12.1787, Rantasalmen koulun rehtori; Henrik K 25.1.1748, Mikkelin koulun konrehtori.
Lähteet: Akiander - Voipio 2008 I, 223-224; Kotivuori 2005, # 3665.

Heintzius, Paulus Matthiae (k. 1705)

S Savitaipale, K 7.5.1705 Viipuri.
Yo Turku 1667, maist. 1677. Viipurin triviaalikoulun rehtori 1675. Pyhien kielten lehtori 1676.
Jääsken khra 1680.
Pso 1 Anna Olofsdotter Rohianus K (haud. 9.5.) 1697, vht Ruokolahden khra Olaus Rohianus, pso 2 Katarina Harnesköld K 1699, pso 3 Elisabet Pratana K (haud. 26.3.) 1699, vht prof. Johannes Pratanus ja Maria Isaksdotter Rothovius.
L Anna K 20.2. 1760, pso Joroisten khra Kristofer Bonsdorff; Elisabet K 25.1.1744, pso Käikisalmen koulun rehtori Gustaf Solitander; Katarina S 1685, pso Joutsenon khra Gustaf Lilius; Johan S 8.9.1690; Kristina S 9.10.1692; Michael; Paul; Katarina Elisabet S 23.2.1699, pso 28.10.1725 rakuunarykmentin korpraali Jakob Zitting.
Lähteet: Akiander - Voipio 2008 I, 301; Durchman (utg.) 1929, 189, 195; Kotivuori 2005, #1903.

Helsingius, Georgius Marci (1662-1741)

S 12.10.1662 Viipuri, K 21.5.1741 Porvoo. Vht Jääsken khra Marcus Helsingius ja Elisabet Holst. Yo Turku 1679, Upsala 1687. Maist. Turku 1692. Viipurin tuomiokapitulin notaari 1692. Pyhien kielten lehtori 1694. Siikaniemen khra 1695. Mikkelin khra 1697. Väliaikaisen konsistorin preeses Mikkelissä 1711-1713. Paossa Ruotsissa. Porvoon khra 5.7.1722, trov. 1724.

Valtiopäivämies 1710.

Kirjallinen tuotanto: SKB nrot 1897-1898.

Pso Beata Schmidt S 16.3.1676, K 4.3.1730 (tämän 2. av.; pso 1 1694 Siikaniemen khra Petrus Ristelius K 1695), vht raatimies HenriK Schmidt ja Margareta Mums.

L Mårten K 1733, Porvoon tuomiokapitulin notaari; HenriK S 1701, K 30.8.1757, lisalmen khra; Georg K 13.3.1764, Rantasalmen khra; Katarina K 1742, pso 1727 Porvoon piispa Johan Nylander; Johan, Helsingin kaupunginsihteeri; Gustaf K Porvoo 18.1.1740, Turun yliopiston matematiikan dosentti; Daniel S 1717, K 12.8.1774, kuninkaallinen sihteeri ja antikviteettikollegion asessori; Elisabet, pso 1 1712 Mikkelin konsistorin notaari Johan Magni Alopaeus K 1713, pso 2 20.10.1720 Alftan (Upsalan arkkihiippak.) khra Michael Fant; Margareta, pso Porvoon raatimies Johan Berndt Rahling.

Lähteet: Akiander - Voipio 2008, 89-90; Lempiäinen 2000; Kotivuori 2005, #2759.

Helsingius, Marcus Georgi (k. 1678)

S. Uudellamaalla. K 1678 Jääski. Vht Georg Helsingius.

Yo Turku 1655, maist. 1661. Viipurin triviaalikoulun rehtori 1659. Pyhien kielten lehtori 1668. Jääsken khra 1675.

Kirjallinen tuotanto: SKB nro 1899

Pso Elisabet Holst.

L Johan, luutn.; Anna K (haud. 26.1.) 1734, pso 22.11.1705 Mikkelin khra Gustaf Stubbe; Maria; Katarina; Georgius S 12.10.1662, K 21.5.1741, Porvoon trov.; Markus; pikkulapsi K (haud. 25.7.) 1673; Jakob, Siikaniemen kpl 1695; Elisabet, pso 1 Taipalsaaren khra Samuel Alopaeus K 1689, pso 2 Puumalan kpl Lars Rosenius.

Lähteet: Akiander - Voipio 2008 I, 300, 305, II, 204, 355, 436; Durchman (utg.) 1929, 171; Rimpiläinen 1978, 143; Kotivuori 2005, #1072.

Klingius, Magnus Nicolai (1612-1666)

S 1612 Norrköping, K 14.3.1666 Skärkind, Itä-Götanmaa. Vht pormestari Nils Jonsson ja Elisabeth Jespersdotter.

Yo Upsala 1632, Turku 1645, Rostock 1646, Greifswald 1647, maist. 1648. Log. ja fys. lehtori 1644. Linköpingin lukion kaunop. lehtori 1649. Skärkindin (Linköpingin hiippak.) khra ja rov. 1651.

Valtiopäivämies 1652.

Pso 1647 Anna Bjugg S 1626, K (haud. 18.7.) 1688, vht piispa Petrus Bjugg ja Maria Kylander.

L Gertrud, pso Askebyn khra Andreas Aschanius; Katarina K (haud. 8.5.) 1720, pso Skärkindin khra Magnus Sommelius; Per S (kast. 14.6.) 1655; Lisbeth S (kast. 2.5.) 1658; Elin, pso Norrköpingin koulumestari Georg Borenius; Jesper S (kast. 26.4.) 1663; Jonas S (kast. 23.5.) 1665.

Lähteet: Westerlund-Setterdal 1915-1933 III, 21; Callmer 1988, #874.

Krook, Benjaminus Simonis (k. 1675)

S Pähkinälinna, K 1675 Nevanlinna. Vht Pähkinälinnan khra Simon Marci Krook ja Anna.
Yo Turku 1648, Tartto 1651, Upsala 1654. Maist. Turku 1664. Pyhien kielten lehtori 1659.
Nevanlinnan khra 13.10.1668.

Kirjallinen tuotanto: SKB nrot 2214-2217.

Pso 1 4.12.1660 Wendla Thesleff K (haud. 20.10.) 1661, vht Viipurin trov. Claudius Thesleff ja
Anna Eriksdotter, pso 2 20.1.1663 Kristina Nycopensis (tämän 2. av., pso 1 lehtori Martinus
Agrelius K [haud. 8. 12.] 1661), vht piispa Nicolaus Nycopensis ja Katarina Iheringia.

L Nicolaus K 8.2.1722, Saarijärven khra; Johannes K 1717, Soikin khra.

Lähteet: Akiander 1866, 323; Durchman (utg.) 1929, 132, 136; Väänänen 1987, 218-219;
Paaskoski 2003; Kotivuori 2005, #1691; Akiander - Voipio 2008 II, 265.

Lacmannus, Barthollus Johannis (k. 1679)

S Jääski, K 22.11.1679 Jääski. Vht Jääsken khra Johannes Thomae Lacmannus ja Brita
Bertillsdotter.

Yo Turku 1641, Upsala 1647. Maist. Turku 1650. Dir. cantus ja Viipurin tuomiokapitulin notaari
1649. Lukion ylim. lehtori 1650, kaunop. lehtori 1653. Rehtori 1667. Jääsken khra 1679.

Valtiopäivämies 1668.

Kirjallinen tuotanto: SKB nrot 2237-2239.

L Pikkulapsi K (haud. 9.4.) 1656; Anna K (haud. 25.11.) 1660; Carolus K (haud. 25.1.) 1692,
lukion apuopettaja.

Lähteet: Akiander - Voipio 2008 I, 300; Lackman 2003; Kotivuori 2005, #2760.

Laghe, Magnus (k. n. 1697)

S. Smoolanti, K viim. 1697 Viipuri.

Yo Turku 1665, maist. 1672. Piispa Thauvoniuksen kutsusta vanhan trov.

Henrik Carsteniuksen apulainen 1679. Pyhien kielten lehtori 1681, 2. teol. lehtori 1694.
Rehtori 1684, 1689 ja 1695.

Pso Elisabet Boisman (tämän 2. av.; 1. pso Porvoon khra Ulric Carstenius K 1678).

Lähteet: Akiander 1866, 319; Simolin 1909, 418-419; Laasonen 1983, 42, 87; Kotivuori 2004,
#1759.

Laurbecchius, Carolus Petri (1677-1723)

S 1677 Turku, K 5.9.1723 Linköping. Vht piispa Petrus Laurbecchius ja Maria Pratana.

Yo Turku 1691, maist. 1703. Kaunop. lehtori 1704. Mukana piispa David Lundin
tarkastusmatkalla Savossa 1710, avusti 1712 Johannes Gezelius nuorempaa Turussa
Viipurin hiippakunnan asioiden hoidossa. Pakeni Ruotsiin viimeistään 1713. Linköpingin
lukion 2. teol. lehtori 1714, 1. teol. lehtori 1721.

Pso Margareta Flachsenius S 1695, K 24.11.1763, vht prof. Johan Flachsenius ja Elisabet
Arensbeck.

L Per Johan K 1743, tykistön kirjuri Tukholmassa; Maria S 25.10.1713, K 11.3.1716; Hedvig S 1714,
K 1.1.1767, pso 24.8.1738 Väderstadin (Linköpingin hiippak.) khra Andreas Palmeroth; Karl
S 7.6.1718, K 28.18.1778, Hällestadin (Lundin hiippak.) khra.

Lähteet: Akiander 1866, 320; Rimpiläinen 1979, 41; Kotivuori 2005, #3757.

Limatius, Nicolaus (k. 1705)

S Saarijärvi, K 13.10.1705 Viipuri. Vht nimismies Petter Liimatainen ja Karin Hansdotter.

Yo Turku 1684. Maist. Tartto 1693. Matem. ja run. lehtori 1694.

Pso Margareta Thorwöste, eli leskenä Turussa 1743, vht Fiskarsin patruuna Petter Thorwöste ja Helena Rosendal.

L Petter K 22.3.1755, luutn.; pikkulapsi K (haud. 1.6.) 1699.

Lähteet: Akiander 1866, 321; Durchman (utg.) 1929, 195; Kotivuori 2005, #3131.

Martinius, Matthias (1655-1728)

S 2.2.1655 Tuulos, K 1.9.1728 Hauho. Vht ratsutilallinen Mårten

Knutsson ja Brita Larsdotter.

Yo Turku 1678, Upsala 1682. Kaunop. lehtori 16.3.1688, log. ja fys. lehtori 18.7.1688, 2. teol. lehtori 1697. Vih. papiksi 23.4. 1699.

Piispa David Lundin jätettyä hiippakunnan keväällä 1710 Martinius johti tuomiokapitulia Viipurin piirityksen aikana ja sen jälkeen. Hän vihki 15.8.1710 miehittäjien käskystä seitsemän pappia, mutta Lund ei hyväksynyt ordinaatioita ja vihki nämä papit uudestaan Porvoossa 27.9.1711. Hauhon khra 11.6.1711. Pakeni 1713 Ruotsiin, palasi 1722. Länsipohjassa 8.1.1719 kokoontunut Viipurin hiippakunnan pakolaistuomiokapituli sekä Martinius itse monissa anomuksissaan ehdottivat leskikuningattarelle, että hänet nimitettäisiin Viipurin hiippakunnan piispaksi.

Valtiopäivämies 1719.

Kirjallinen tuotanto: SKB nrot 2548-2552.

Pso 1 23.10.1688 Kristina Rönn K 28.11.1690, vht turkulainen raatimies Jacob Rönn; Pso 2 12.3.1693 Katarina Wallin, vht Annerstan (Smoolanti) khra Johan Wallin.

L Martin S 1689, K 31.8.1767, Hauhon khra; Henrik, luutnantti; Brita S 2.10.1694, pso Hattulan khra Håkan Lundbeck; Anna Katarina, pso Hämeen läänin jalkav. rykm. past. Lars Åkerstedt; Matthias, Porvoon tuomiokapitulin notaari, Haminan pormestari; Johan, Turun läänin manttaalikomissaari.

Lähteet: Alopaeus 1804-1817, 289-302; Akiander - Voipio 2008 I, 131; Simolin 1909, 80-83, 171-172; Tarkiainen 1927; Lehtinen 1969, 140-141; Koskenvesa 1976, 10-13; Koskenvesa 1977, 73-74; Rimpiläinen 1979, 41; Laasonen 1983, 40; Vihonen 1983; Laine T 2004; Kotivuori 2005, #2637.

Nycopensis, Joachimus Nicolai (k. 1671)

S Turku, K 30.11.1671 Viipuri. Vht piispa Nicolaus Nycopensis ja Katarina Iheringia.

Yo Turku 1650, Upsala 1660, maist. Turku 1664. Matem. ja run. lehtori 1662, fys. ja log. lehtori 1668.

Pso 1 Anna, pso 2 Maria Meier.

L Tytär K (haud. 8.8.) 1665; Joachim K (haud. 16.4.) 1671.

Lähteet: Akiander 1866, 320; Durchman (utg.) 1929, 154, 161, 163; Kotivuori 2005, #744.

Nycopensis, Samuel Nicolai (1658-1688)

S 1658 Turku, K (haud. 12.9.) 1688 Parikkala. Vht piispa Nicolaus Nycopensis ja Katarina Iheringia. Yo Turku 1674. Kaunop. lehtori 1682. Parikkalan khra 1685.

Pso Kristina Otontytär.

L Nils K 1745, ratsumestari.

Lähteet: Akiander 1866, 319; Akiander - Voipio 2008 II, 150; Durchman (utg.) 1929, 178.

Peuronius, Andreas Erici (k. 1697)

S Laukaa. K 25.3.1697 Viipuri. Vht Laukaan khra Ericus Jordanis Peuronius.

Yo Turku 1687, maist. 1694. Pyhien kielten lehtori 1695. Nevanlinnan khra 26.2.1697.

Lähteet: Akiander 1866, 323; Väänänen 1987, 253.

Printz, Jacobus Nicolai (k. 1713)

S Käkisalmi, K 1713 pakomatalla Pohjanmaalla. Vht Kurkijoen komendantti Nils Olofsson Printz ja Elisabet Blankenhagen.

Yo Turku 1677. Viipurin koulun rehtori 1692. Hist. ja mor. lehtori 14.8.1696. Pyhtään khra 1701.

Kirjallinen tuotanto: SKB nro 3098.

Pso Maria Hoppenstång K 1726.

L Sofia S (kast. 15.11.) 1706, K 1747, pso Saarijärven khra Georg Wallgren; Katarina, pso Hollolan khra Benedikt Krook; Kristina, pso 1 Sipoon kpl Erik Caselius K 23.6.1730, pso 2 24.6. 1732 Mäntsälän khra Johan Elg; Anna Elisabet S 26.10.1706, K 19.4.1791, pso Pielisjärven khra Jakob Stenius vanh.; Jakob, Mikkelin maasihteeri; HenriK S 1708, Rantasalmen koulun kollega; Elisabet, pso jalkaväkirykmentin luutn. Paul Johan von Schippen; Karl, sihteeri.

Lähteet: Akiander 1866, 324; Akiander - Voipio 2008 II, 83, 191, 215, 228-229, 266; Simolin 1909, 239; Kotivuori 2005, #2549.

Rachlitius, Johannes Casparides (1593-1657)

S. 1593 Bautzen (Sleesia), K (haud. 14.6.) 1657 Viipuri.

Matem. ja run. lehtori 1652.

Yo Upsala 1621.

Kirjallinen tuotanto: Collijn 1942-1944, 754.

Pso Elisabeth Brookhoff K (haud. 25.1) 1673.

L Johannes K 1679, Kurkijoen khra; Jacob.

Lähteet: Akiander 1866, 320; Akiander - Voipio 2008 I, 389; Durchman (utg.) 1929, 122, 169.

Ristelius, Benedictus Magni (k. 1655)

S Itä-Götanmaa, K (haud. 29.4.) 1655 Viipuri.

Yo Upsala 1640, Rostock 1648, maist. 1649.

Kreikan kielen lehtori 1648, log. ja fys. lehtori 1652.

Pso Karin (tämän 1. av., pso 2 Tukholman kaupungininsinööri Johan Holm), vht piispa Petrus Bjugg ja Maria Kylander.

L Petrus K 1695, Siikaniemen khra.

Lähteet: Akiander 1866, 322; Durchman (utg.) 1929, 105; Hormia 1956, 82; Callmer 1988, nro 883.

Serlachius, Johannes (1658-1729)

S 21.2.1658 Porvoon pitäjä, K 5.2.1729 Östra Husby, Itä-Götanmaa. Vht vuorimestari Johan Danielsson ja Anna Thorwöste.

Yo Turku 1674, Upsala 1679. Petrus Bång vihki Tukholman Jaakobin kirkossa valtaneuvos Claes Rålambin kotipapiksi 20.10.1681. Maist. Turku 1682. Viipurin lukion apul. 1683, matem. ja run. lehtori 12.5.1684. Käkisalmen khra ja rov. 5.2.1689. Helsingin khra 19.4.1711. Pakeni 1713 Tukholmaan. Östra Husbyn (Linköpingin hiippak.) khra 2.5.1715, Vikbolandin rovastikunnan lääninrov. 1717.

Valtiopäivämies 1686, 1713, 1723, 1726-1727.

Kirjallinen tuotanto: SKB nro 3386.

Pso 1 16.12.1689 Christina Stjernhoff S 1671, K 20.8.1695, vht Tukholman alikäskynhaltija Georg Stjernhoff ja Christina Mylonius, pso 2 29.7.1696 Brita Magnusdotter Larsson K 8.3.1701, vht hovioikeuden asessori Magnus Larsson ja Brita Kinninmundt, pso 3 29.12.1701 Maria Laurbecchius S 7.7.1683, K 24.8.1756, vht Viipurin piispa Petrus Laurbecchius ja Maria Pratana.

L tytär S ja K 1694; Brita S 29.4 1699, K (haud. 29.7.) 1699; Anna Kristina S (kast. 22.7.) 1700; Anna Maria S 10.11.1702, K 1775, pso Östkindin kihlakunnan kruununvouti Nils Aspeling; Katarina S (kast. 17.11.) 1703; Katarina Elisabet S 1.11.1704, K 1.10.1742, pso 17.12.1724 Vikbolandin ja Hammarkindin kirkkoherra Brynte Aurell; Johannes S 3.9.1705, K 1757, Turun hovioik. auskultantti; Kristina S (kast. 13. 1.) 1707, pso Norrköpingin kaupunginsihteeri Ludvig Hillersröm; Helena S 25.8.1708, K (haud. 1.2) 1720; Peter S 13.10.1709, K 7.4.1779, Norrköpingin pormestari; Ulrika S 19.5.1712; Daniel S 1716, K 4.9.1775, varatuomari.

Lähteet: Akiander - Voipio 2008 I, 157; Westerlund-Setterdahl 1915-1933 III, 381-383; Kuujo 1958, 167; Lempiäinen 1970; Mäkelä-Alitalo 2006.

Stachaeus, Laurentius Zachariae (k. 1696)

S 19.2.1659 Pernaja, K 1696 Porvoo. Vht Pernajan khra Zacharias Johannis Stachaeus ja Katarina Jacobsdotter Ruuth.

Yo Turku 1679, Upsala 1684. Maist. Turku 1682. Lukion ylim. lehtori 1688, matem. ja run. lehtori 1689. Porvoon khra 1695.

Valtiopäivämies 1693.

Pso Helena Thorwöste S 1675, K 1734, vht ruukinpatruuna Petter Thorwöste nuor. ja Margareta Sparf.

L Ebba, pso Porvoon pormestari Jakob Wijkman.

Lähteet: Akiander - Voipio 2008 I, 89; Kotivuori 2005, #2699.

Strandenius, Andreas Johannis (k. 1688)

S Viipuri, K 1688 Mikkeli.

Yo Turku 1662, maist. 1667. Viipurin triviaalikoulun rehtori 1667. Matem. ja run. lehtori 1669. Mikkelin khra 21.7.1676, rov. 1679.

Valtiopäivämies 1675.

Kirjallinen tuotanto: SKB nro 3485.

Pso Sara Nycopensis, eli leskenä Viipurissa 1696, vht piispa Nicolaus Nycopensis ja Katarina Iheringia.

L Katarina, pso Savitaipaleen khra HenriK Langell.

Lähteet: Akiander - Voipio II, 278, 301; Kotivuori 2005, #1560.

Thauvonius, Abraham nuor. (k. 1689)

S Turku, K. 1689 Mikkeli. Vht Viipurin piispa Abraham Thauvonius ja Beata Iheringia.

Yo Turku 1665, maist. 1682. Log. ja fys. lehtori 1679. Lukion rehtori 1682 ja 1688. Mikkelin khra ja rov. 1688.

Pso Elisabet Lagbom.

L Alexander S (kast. 30.2.1689), luutn.

Lähteet: Akiander - Voipio 2008 II, 288; Kotivuori 2005, #5021.

Thesleff, Claudius Johannis (1602-1666)

S 1602 Viipuri, K 15.8.1666 Viipuri. Vht kauppias Hans Thesleff ja Katarina Stråhlman.

Yo Upsala 1628. Vih. papiksi 19.1.1630. Yo Tartto, Leiden 1632, Königsberg 1633, maist.

Tartto 1635. Sotilaspastori Jakob Skotten rykmentissä. Viipurin triviaalikoulun konrehtori 25.11.1635. Log. ja fys. lehtori 1641, lisäksi 29.10.1650 Siikaniemen khra, 1. teol. lehtori 1653.

Rehtori 1642, 1645, 1651, 1653. Viipurin trov. 17.6.1657.

Valtiopäivämies 1638, 1644 ja 1650.

Kirjallinen tuotanto: SKB nro 3790.

Pso Anna Erikdotter K 12.12.1666.

L Wendla K (haud. 20.10.) 1661, pso 4.12.1660 lehtori Benjaminus Krook; Claudius K ennen 1686, kauppias Viipurissa; Katarina, pso 6.1.1658 Jääsken khra Andreas Heinricius; poika K (haud. 25.1.) 1656.

Lähteet: Akiander - Voipio 2008 I, 415; Durchman (utg.) 1929, 109, 136; Lundén Cronström 1963; Nuorteva 1997, 373-377.

Tolia, Matthias Jacobaeus (1582-1656)

S helmikuu 1582 Viipuri, K 8.1.1656 Viipuri. Vht raatimies Jakob Andersson Tolia ja Brita Simonsdotter.

Viipurin katedraalikoulun oppilas 1589. Vih. papiksi Turussa 1610. Jacob De la Gardien rykmentin pappi. Yo Rostock, Wittenberg 1615, maist. 1617, Giessen, Rostock, Greifswald 1619. Viipurin koulun teol. lehtori 16.11.1619. Trov. 1631. 1. teol. lehtori 1641-1648.

Valtiopäivämies 1621 ja 1633.

Kirjallinen tuotanto: SKB nro 3881.

Pso Birgitta Petersdotter, vht Viipurin linnanvouti Peter Hemmingsson.

L Benjamin, Koiviston khra, Samuel K 2.8.1652, lukiolainen, tytär K 1655, pso 1 kauppias Jost Kölling, pso 2 14.11.1652 muotokuvamaalari Valentin Betge; kolme poikaa ja kaksi tyttäätä kuolivat nuorina.

Lähteet: Jansson 1995, 47; Akiander - Voipio 2008 II, 415-416; Heininen 2004; Wattrangius 1656; Kotivuori 2005, #699.

Ursinus, Jacobus (k. 1705)

S Viipuri, K 1705 Rantasalmi. Vht satulaseppä Sigfrid Björn.

Yo Turku 1662, maist. 1668. Viipurin triviaalikoulun kollega 1666, rehtori 1668. Log. ja fys. lehtori 1673. Kerimäen khra 1680, Rantasalmen khra 1692.

Pso 1 Margareta Nilsson Lindormi, vht Pyhtään khra Nils Lindormi, pso 2 Regina von Udding.

L Nils K 1724, Savon jalkaväkirykmentin pappi, 1716 Ångermanlannin Arnäsän khra; Jakob K 1734, Rantasalmen kpl; tytär, pso Kuopion khra HenriK Argillander; tytär, P kornetti Jakob Zitting; tytär, pso Rantasalmen kpl Jakob Hallitius; Kristina.

Lähteet: Akiander - Voipio 2008 II, 223; Kotivuori 2005, #1559.

Wattrangius, Michael Johannis (k. 1657)

S. 1624 Södertälje, K 24.3. (haud. 5.4.) 1657 Viipuri. Vht Södertäljen khra Johan Wattrangius ja Brita Michelsdotter Roslagius.

Yo Upsala 1633, maist. 1646. Log. ja fys. lehtori 1648, kaunop. lehtori 1652, 2. teol. lehtori 1653, trov. 10.10.1656.

Valtiopäivämies 1650 ja 1655.

Kirjallinen tuotanto: SKB 4386-4387; Collijn 1942-1944, 1005.

P Brita, vht piispa Petrus Bjugg ja Maria Kylander.

Lähteet: Akiander - Voipio 2008, II, 416; Durchman (utg.) 1929, 119.

Winter, Christiernus Olai (k. 1667)

S Viipuri, K 1667 Jääski. Vht Viipurin pormestari Olof Oloffson Winter.

Yo Rostock 1623, Upsala 1628, maist. 1635. Viipurin koulun teol. lehtori 1634, 2. teol. lehtori 1648. Rehtori 1646 ja 1651. Jääsken khra 1652.

Valtiopäivämies 1634, 1636, 1638 ja 1649. Pappissäädyn puhemies Savon ja Karjalan säätyjen kokouksessa Viipurissa 1657.

Pso 1 Karin Nilsson, vht piispa Nicolaus Magni Carelius ja Johanna Matsdotter, pso 2 Anna von Borgen, vht raatimies Herman von Borgen ja Anna von Broken.

L Kristian K 1701, Viipurin koulun kollega; Karin; Elin; Margareta K 1690, pso henkikomissaari Matias Hedenius; Anna, pso Pielisjärven khra Peter Herkepaeus.

Lähteet: Akiander - Voipio 2008 I, 299, II, 184; Nuorteva 1997, 355, 363.

Winter, Henricus Martini (k. 1694)

S Viipuri, K 12.5.1694 Viipuri. Vht porvari Mårten Olofsson Winter ja Brita Pettersdotter Stråhlman.

Yo Turku 1672, maist. 1679. Viipurin triviaalikoulun rehtori 1678. Matem. ja run. lehtori 1679, 2. teol. lehtori 1682.

Valtiopäivämies 1680.

Pso 1 Agneta Boisman K 1692, pso 2 Brita Bärckroot K 1693, pso 3 1693 Anna Prytz.

L Henricus K 1734, Kiteen khra.

Lähteet: Akiander 1866, 319; Kotivuori 2005, #2174.

Wång, Johannes (k. 1728)

S Uusikirkko (T. I.), K 28.12.1728 Helsinki. Vht Vehmaan kihlakunnan kruununvouti Petter Olofsson Wång ja Elisabet Lund.

Yo Turku 1695, Upsala 1703. Hist. ja mor. lehtori 1710.

Matthias Martinius vihki papiksi Viipurissa 15.8.1710, David Lund vihki uudestaan Porvoossa 27.9.1711. Helsingin koulun rehtori 1711. Avusti kesällä 1712 piispa Johannes Gezeliusta Turussa Viipurin hiippakunnan asioiden hoidossa. Pakeni Tukholmaan 1713 ja toimi siellä sotilaspappina. Helsingin khra 17.11.1721.

Valtiopäivämies 1713–1714.

Pso 1713 Hebla Kristina Godenhjelm K 1749, vht Turun hovioikeuden siht. Johan Godenhielm ja Sofia Katarina Rosendal.

L Fredrika S 1722; Peter S 1723, K 1750, Karjalan rakuunarykmentin saarnaaja; David K 1789, tilanomistaja Bromarvissa; Kristina Elisabet.

Lähteet: Akiander - Voipio 2008 I, 158; Rimpiläinen 1979, 42–43; Kotivuori 2005, #4094.

Viitteet

- 1 Artikkelin runko muodostuu liitteenä olevasta Viipurin lukion kaikkiaan 41 lehtoria käsittävästä matrikkelistasta. Kyseessä on paremminkin kollektiiviografia kuin varsinainen kouluhistoria.
- 2 Lappalainen 2014, 195. Yhtenäistämispoliitikasta laajemmin Lehtinen 1961, kirkollisesta yhtenäistämisestä Heininen 1985.
- 3 Alopaeus 1804–1817, 30.
- 4 Bjugg valtaneuvostolle 3.7.1643. Gummerus 1902, 101.
- 5 Constitutiones sive leges et statuta Gymnasij Wiburgensis. Leinberg 1884, 377–408.
- 6 Lundström 1893, 227–234; Hall 1911, bilaga, 14–54.
- 7 Esimerkiksi SKB nrot 273, 833, 2239, 3790, 3791.
- 8 Heininen 1990; Heininen 2005, 22–31.
- 9 Ruuth - Halila 1974, 342.
- 10 Viipurin tuomiokapituli K. M.:lle 19.7.1679. Leinberg 1884, 415–416.
- 11 Maaherra Johan Rosenhane kertoo päiväkirjassaan, että vuoden 1652 rehtorinvaihdosjuhllaisuuksien jälkeen ”teinit juokisivat hulluina kaduilla ja löivät muutamia porvareita.” Jansson 1995, 39.
- 12 Jansson 1995, 47.
- 13 Ruuth - Halila 1974, 360; Lackman 2003.
- 14 ”Näet paraimmissa kouluviroissa, Viipurin-Porvoon sekä, ennen akatemian perustamista, Turun lukion lehtoreina, rehtoreina ja konrehtoreina, olivat nuousevien valtasukujen edustajat tuomiokapitulin jäseniä, joten he suuresti vaikuttivat hiippakuntansa asioihin, ja helposti kapitulin myötävaikutuksella tulivat paraimpain pitäjän kirkkoherroiksi.” Suolahti 1919, 263.
- 15 Suolahti 1919, 25.
- 16 Suolahti 1919, 35–36.
- 17 Henricus Boisman, Petrus Carstenius, Ericus Dahlman, Andreas Heinricius vanh. ja nuor., Georgius Helsingius, Andreas Strandenius, Claudius Thesleff, Matthias Tolia, Jacobus Ursinius, Christiernus ja Henricus Winter.
- 18 Arvidus ja Magnus Alopaeus, Barthollus Lacmannus.
- 19 Petrus Carstenius, Carolus Laurbecchius, Joachimus ja Samuel Nycopensis sekä Abraham Thauvonius nuorempi.
- 20 Martinus Agrelius, Gustavus Berner, Ernestus Gestrinus, Andreas Heinricius nuor., Georgius Helsingius, Benjaminus Krook, Barthollus Lacmannus, Andreas Peuronius, Laurentius Stachaeus ja Michael Wattrangius.
- 21 Arvidus ja Magnus Alopaeus.
- 22 Henricus Boisman, Henricus Carstenius, Magnus Klingius ja Christiernus Winter.
- 23 Ericus Brumerus, Claudius Thesleff, Matthias Tolia, Jacobus Ursinus ja Henricus Winter.
- 24 Jacobus Printz.
- 25 Ericus Dahlman, Andreas Heinricius vanh., Nicolaus Limatius, Johannes Serlachius ja Johannes Wång.
- 26 Nicolaus Bruzelius, Paulus Heintzius ja Matthias Martinus.
- 27 Petrus Carsteniuksen tulosta tuomiorovastiksi Heininen 2001, 399–400.
- 28 Ruuth - Halila 1974, 74.
- 29 Laasonen 2000.
- 30 Akateemisia opinnäytteitä ei ole laskettu mukaan, ei myöskään eri paikoissa julkaistuja tilapäisrunoja.
- 31 Heininen 2001, 392–393.
- 32 Viipurin linnan huonetiloja ei tarkkaan tunneta. Todennäköisin esityspaikka oli kuitenkin päälinnan 12-ikkunainen Kuningattarensali, joka vuonna 1676 muiden vanhojen tilojen tapaan muutettiin viljamakasiiniksi. Linnan tiloista Hackman 1944, 92, 109–110.
- 33 I Jesu nampn! Amen. Thet Himmelske Consistorium, tilhoopa kallat, för våra förste föräldrars ynkeliga affall skull: uthi een lijten Skohle öfning och Comoedia medh några Skohle-gåssar, närwarande Höge sampt Lågre Ståndsz-Personer,

- uppå Wijborghs Slott repräsenteradh och förestält Anno 1674 den 19 febr. aff M. Petro Carstenio Schol. Cathed. Wijborg. Stockholm Tryckt aff Joh. Georg. Eberdt, Åhr 1674. År 4 arck i 8:o.
- 34** Åbo Tidningar 1792, nr 22 (29.5.1792), 27 (2.7.1792), 28 (9.7.1792) ja 29 (16.7.1792). Carsteniuksen osuuden kuvaus perustuu tähän selostukseen.
- 35** Paavolainen 1999, 30–42.
- 36** Then fångne Cupido. Ballet. Som then Högborne Stormächtige Drottning Maria Eleonora, Til Åhra Danßades på Stockholms Slott Den 1. Dag i November Månadt Åhr 1649. Tryckt hoos Ignatium Meurer, Kongl. Booktr. Åhr 1668. Nordström - Olsson (utg.) 1976, 56–80.
- 37** Dianan osassa tanssi ja resitoi kuningatar Kristiina itse, joka oli hiljakkoin ilmoittanut Ruotsin säädyille, ettei ole aikeissa avioitua eikä saada perillisiä. Nordström - Olsson (utg.) 1976, 235. Venuksen osassa oli Kristiinan hovineito Ebba Sparre ja Cupidona paasi Eric Appelgren.
- 38** Nimi Astrild esiintyy Stiernhielmin runoudessa pohjoismaisena vastineena Cupidolle.
- 39** ”Elsa Duwall peri Ahvenkosken kartanon arvokkaine kalastamoineen, sekä Summan ja Tavastilan kartanot Vehkalahdella.” Lappalainen 2005, 183.; myös Korhonen 1981, 246–247.
- 40** Heininen 2001, 404.
- 41** SKB nro 2552; ”Teosta ei voi suositella Ruotsin historian opiskeluun”, kommentoi kustavilaisen ajan oppihistorioitsija C. G. Warmholtz. Alopaeus 1804–1817, 300–301; Lehtinen 1969, 140–141.
- 42** Martinius 1686; Tarkiainen 1927, 13.
- 43** Vihonen 1983.
- 44** SKB nrot 549 ja 713. Kirjapainosta Perälä 1999; Perälä 2000 II, 41–45, 409–465.
- 45** SKB nro 271.
- 46** Alopaeus 1804–1817, 300; Simolin 1909, 171–172.
- 47** Rachlitiuus 1631. Riiassa painettu teos on omistettu Liivinmaan sotakomissaari Erik Andersson Tranalle.
- 48** SKB nrot 2237, 2239.
- 49** SKB nrot 2237–2239; Lackman 2002.
- 50** SKB nro 3790. Runoelman lienee toimitanut painoon Thesleffin lehtorikollega Arvidus Forstadius, joka oli matkalla Göteborgin valtiopäiville.
- 51** Johannes Serlachiuksen tuomarinvala 15.5.1685. Lempiäinen 1970, 103.
- 52** Simolin 1909, 80–86; Heininen 2001.
- 53** Tiedot tarkastuksista samoin kuin säilyneet pöytäkirjat painottuvat viimeisten kolmen piispan kausille. Pöytäkirjat on julkaissut Häkli 2015.
- 54** Lempiäinen 1967, 87–88; Heininen 2005, 43–46; Häkli 2015, 71, 73, 76, 78, 81, 83, 88, 99, 103, 105, 109, 116, 120, 122, 126, 134, 158, 162, 170, 176, 212, 215, 218, 221, 241, 243, 246, 253, 259 60, 266, 296, 306, 312, 319, 321, 323, 327, 331, 332, 338, 341, 344, 349, 352, 369, 393, 395, 397, 400.
- 55** Magnus Laghe oli tällöin vielä vihkiäisiinsä Turun tuomiokirkkoon matkustavan piispaksi nimetetyn Henricus Carsteniuksen apulainen, josta tuli pyhien kielten lehtori 1681.
- 56** Heinricius toimi tarkastuksella notaarina, lehtori hänestä tuli vasta 1698.
- 57** Tuomiorovastia eivät piispat ottaneet mukaansa. Sen sijaan Bångin ollessa valtiopäivillä Petrus Carstenius tarkasti 23.1.1687 Savitaipaleen ja merkitsi pöytäkirjaan, että kyseessä oli ”Visitatio Classica eller Archipraepositalis”. Häkli 2015, 333.
- 58** Pöytäkirjat ovat vuosilta 1690 (Asikkala, Orimattila), 1692 (Asikkala), 1693 (Orimattila), 1696 (Orimattila), 1700 (Hauho), 1703 (Jämsä), 1707 (Jämsä), 1710 (Hauho) ja 1712 (Jämsä). Häkli 2015, 67–76, 85, 130–136, 308–309, 316.
- 59** Lempiäinen 1967, 428, 462, 486, 498, 501; Häkli 2015, 183–193, 353–378.
- 60** Heininen 2005, 55–56.
- 61** Heininen 2005, 57.
- 62** Sen sijaan seuraavana rukouspäivänä 11.5. kuninkaalle saarnannut ”tohtori Jöns” eli myöhempi Turun piispa Johannes Terseus ”poikkesi täydellisesti tekstistä ja pilkkasi Rooman paavia”. Rosenhanen päi-

väkirja 6.5. ja 11.6.1655. Jansson 1995, 144. Maaherra oli Viipurin vuosinaan istunut ahkerasti tuomiokirkossa ja kuunnellut piispaa, tuomiorovastia ja siellä saarnaneita lehtoreita (Winter, Thesleff, Boisman, Wattrangius, Forstadius, Ristelius ja Rachlitius). Maininnan ”kaunis saarna”, hän merkitsi kolmesta Wattrangiuksen saarnasta, kun taas tuomiorovasti puhui liian hiljaisella äänellä. Jansson 1995, 38, 51, 63–65, 70, 101.

- 63** Heininen 2005, 43, 58.
64 Simolin 1909, 71–74; Heininen 1985.
65 Lempiäinen 1970. Serlachius istui vielä vuosien 1713, 1723 ja 1726–1727 valtiopäivät, kaksi viimeistä kylläkin Linköpingin hiippakunnan edustajana.
66 Leinberg 1884, 415; Tuija Laineen artikkeli tässä teoksessa.
67 Kun sodissaan voittamaton Kaarle X Kustaa vilustui ja kuoli keuhkokuumeeseen Göteborgin valtiopäivien aikana tammikuussa 1660, Arvidus Forstadiuksen ja Mikkelin kirkkoherra Johannes Broteruksen osaksi tuli valvoa yksi yö kuninkaan parien ääressä. PRP 1, 455; Heininen 2005, 59.
68 Rantasalmen kirkkoherra, entinen kaunopuheisuuden lehtori Andreas Heinricius pysyi virassaan koko isonvihan ajan.
69 Koskenvesa 2005, 73–75.
70 Suolahti 1919, 264.
71 Koskenvesa 2005, 78–79.
72 Koskenvesa 2005, 131.
73 Hultin 1920, 56–57; Koskenvesa 2005, 133–135. Tuomiorovasti Helsingiuksen tytär Katarina avioitui historian lehtorin, myöhemmän piispan Johan Nylanderin kanssa.
74 Henrik Helsingiukselta tuli Iisalmen, Georg Helsingiukselta Rantasalmen ja Andreas Heinriciukselta Mikkelin kirkkoherra.
75 Kukaan heistä ei yltänyt piispanvirkaan. Tarkiainen – Autio 2002.
76 Alopaeus 1804–1817; Tarkiainen 1985, 278–294. Magnus Alopaeus oli ehdolla kolmessa piispanvaalissa, joista kahdessa hän sai enimmät äänet. Piispuus tuli suvun osaksi kuitenkin vasta 1885, jolloin Carl Henric Alopaeus nimitettiin Porvoon piispaksi.
77 Magnus Alopaeuksesta tuli Viipurin tuomiorovasti 1755. Hänen poikansa, Magnus Jacob Alopaeuksen serkut Maximilian ja David ryhtyivät diplomaatin uralle ja toimivat molemmat Venäjän lähettiainä Berliinissä. Tarkiainen – Autio 2002.
78 Tarkiainen – Autio 2002.
79 Melartopaeuksen lähinnä gynekologian alaan kuuluva väitös on ensimmäinen tunnettu suomalaisen puolustama lääketieteellinen väitöskirja. Heininen 1977, 41–42.
80 Kyösti Väänänen on tehnyt kattavan tutkimuksen pappissivistyksestä Vanhassa Suomessa, mutta vastaava tutkimus suurvaltakauden Viipurin hiippakunnan papistosta puuttuu.

Lähdeluettelo

Painetut lähteet

- Alopaeus 1699.** Alopaeus, Arvidus, Breviarium Rhetoricum. Viburgi.
Martinius 1686. Martinius, Matthias, Parnassus regum sveciae. Aboae.
Martinius 1689. Hodegus Finnicus... Eller finsk wägwijsare. Holmiae.
Rachlitius 1631. Rachlitius, Johannes, Laus et series venerandorum et ecclesiae et scholae antistitum. Rigae.
Wattrangius 1656. Wattrangius, Michael, Lijk-predikan öfwer... Matthiam Jacobaeum Toliam. Åbo.
Åbo Tidningar 1792.

Lähdejulkaisut

- Durchman (utg.) 1929.** Durchman, Osmo (utg.), Domkyrkans i Viborg räkenskaper 1655-1704. Suomen Sukututkimusseuran Vuosikirja XII. Helsinki: Suomen Sukututkimusseura.
- Häkli 2015.** Häkli, Esko, Biskops- och prostvisitationsprotokoll från det äldre Viborgska stiftet. SKHST 231. Helsingfors: FKHS.
- Jansson 1995.** Jansson, Arne, Johan Rosenhanes dagbok 1652-1661. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Handlingar del 18. Stockholm: Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia.
- Leinberg 1884.** Leinberg, K. G., Handlingar rörande finska skolväsendets historia I. Jyväskylä.
- Nordström - Olsson (utg.) 1976.** Nordström, Johan, Olsson, Bernt (utg.), Samlade skrifter av Georg Stiernhielm. Första delen. Poetiska skrifter. Andra bandet. Kommentar. Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet VIII. Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet.
- PRP 1949-1962.** PRP, Prästeståndets riksdagsprotokoll 1-4. 1642-1719. Uppsala - Stockholm - Norrköping.
- Simolin 1916.** Simolin, Albin, Urkunder rörande det äldre wiborgska stiftet I. SKHST 13:1. Helsingfors: FKHS.
- SRP 1891.** SRP, Svenska riksrådets protokoll VI. Stockholm.

Bibliografiat

- Collijn 1942-1944.** Collijn, Isak, Svensk bibliografi. 1600-talet. Uppsala.
- SKB 1996.** Laine, Tuija, Nyqvist, Rita (toim.), Suomen kansallisbibliografia 1488-1700. SKST 642/HYKJ 59. Helsinki: SKS, Helsingin yliopisto.

Tutkimuskirjallisuus

- Akiander 1866.** Akiander Matthias, Skolverket inom fordna Wiborgs och nuvarande Borgå stift. Helsingfors.
- Akiander - Voipio 2008.** Akiander, Matthias, Voipio, likko B., Östra Finlands herdaminne I-II. Helsingfors: Finska vetenskaps-societeten.
- Alopaeus 1804-1817.** Alopaeus, Magnus, Borgå gymnasii historia. Åbo.
- Astala 1952.** Astala, Keijo, Tuomiorovasti Maunu Alopaeuksen muistiinpanot vuosilta 1706-1716. Ramus virens. SKHST 52. Helsingfors: SKHS.
- Callmer 1988.** Callmer, Christian, Svenska studenter i Rostock 1419-1828. Personhistorisk tidskrift.
- Castrén 1927.** Castrén, Gunnar, Petrus Carstenius. SBL 7.
- Hackman 1944.** Hackman Alfred, Bidrag till Viborgs slotts byggnadshistoria. Analecta archaeologica fennica XI. Helsingfors: Arkeologiska kommissionen.
- Hall 1911.** Hall, B. Rud., Johannes Rudbeckius (Ner.) I. Uppsala.
- Heikkinen 1969.** Heikkinen, Antero, Paholaisen liittolaiset. HTutk. 78. Helsinki: SHS.
- Heininen 1977.** Heininen, Simo, Gabriel Melartopaeus - syrjäytetty suomalainen kirkonmies suurvaltakauden alussa. SKHSV 1974-1977. Helsinki: SKHS.
- Heininen 1985.** Heininen, Simo, Skorpionien ja barbaarien keskellä - piirteitä suurvaltakauden kirkollisesta yhtenäistämispoliitikasta. Historiallinen aikakauskirja. Helsinki: SHS, HYL.
- Heininen 1990.** Heininen, Simo, Biskopsutnämningarna i Finland 1554-1642. Teoksessa Reformationens konsolidering i de nordiska länderna. Skrifter utgivna av Nordiskt institut för kyrkohistorisk forskning 6. Oslo: Nordiskt institut för kyrkohistorisk forskning.

- Heininen 2001.** Heininen, Simo, Taivaallinen ja maallinen konsistori. Petrus Carstenius Viipurin tuomiorovastina 1683–1708. Teologinen aikakauskirja. Helsinki: Teologinen julkaisuseura.
- Heininen 2003.** Heininen, Simo, Carstenius, Petrus. Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Heininen 2004.** Heininen, Simo, Tolia, Matthias Jacobaeus. Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Heininen 2005.** Heininen, Simo, Vanha Viipurin hiippakunta. Viipurin & Porvoon & Tampereen hiippakunnan historia 1554–2004. Helsinki: Edita.
- Heininen 2011.** Heininen, Simo, Maaherra ja hänen piispansa. Johan Rosenhanen päiväkirjasta. Teoksessa Kirkkohistorian alueilla. Juhlakirja professori Hannu Mustakallion täyttässä 60 vuotta. SKHST 217. Helsinki: SKHS.
- Hormia 1956.** Hormia, Yrjö, Ristelius. Genos.
- Hultin 1920.** Hultin, Arvid, Borgå gymnasii historia. SSLF 154. Helsingfors: SLS.
- Korhonen 1981.** Korhonen, Martti, Vehkalahden pitäjän historia II. Yhteiskunnallisesta kehityksestä 1600-luvulla sekä maakirjatilojen synty. Hamina: Vehkalahden kunta.
- Koskenvesa 1976.** Koskenvesa, Esko, Viipurin tuomiorovasti Petrus Carsteniuksen kuolinaika. Genos.
- Koskenvesa 1977.** Koskenvesa, Esko, Tuomiokapitulin sijoittaminen Porvooseen isonvihan jälkeen. SKHSV 1974–1977. Helsinki: SKHS.
- Koskenvesa 2005.** Koskenvesa, Esko, Porvoon hiippakunta 1721–1869. Teoksessa Viipurin & Porvoon & Tampereen hiippakunnan historia 1554–2004. Helsinki: Edita.
- Kotivuori 2005.** Kotivuori, Yrjö, Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852. (<http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/>)
- Kuujo 1958.** Kuujo, Erkki, Käkisalmen kaupungin ja maalaiskunnan historia I. Lahti.
- Laasonen 1983.** Laasonen, Pentti, Papinvirkkojen täyttö Suomessa myöhäiskaroliinisena aikana 1690–1713. SKHST 124. Helsinki: SKHS.
- Laasonen 2000.** Laasonen, Pentti, Bång, Petrus. Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Lackman 2003.** Lackman, Matti, Lacmannus, Barthollus. Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Laine T 2004.** Laine, Tuija, Martinius, Matthias. Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Lappalainen 2005.** Lappalainen Mirrka, Suku - valta - suurvalta. Creutzit 1600-luvun Ruotsissa ja Suomessa. Helsinki: WSOY.
- Lappalainen 2014.** Lappalainen, Mirrka, Pohjolan leijona. Kustaa II Aadolf ja Suomi 1611–1632. Helsinki: Siltala.
- Lehtinen 1961.** Lehtinen, Erkki, Hallituksen yhtenäistämispolitiikka Suomessa 1600-luvulla. HTutk. 60. Helsinki: SHS.
- Lehtinen 1969.** Lehtinen, Erkki, Suomen varhaishistorian ja ristiretkikauden kuvasta uskonpuhdistus- ja suurvalta-aikana. HTutk.75. Helsinki: SHS.
- Lempiäinen 1967.** Lempiäinen, Pentti, Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoavihaa. SKHST 73. Helsinki: SKHS.
- Lempiäinen 1970.** Lempiäinen, Pentti, Johannes Serlachiuksen ja Jonas Falanderin kopiokirjat. SKHSV 1968–1969. Helsinki: SKHS.
- Lempiäinen 2000.** Lempiäinen, Pentti, Helsingius, Georg. Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Lundén Chronström 1963.** Lundén Chronström, Ingegerd, Herrar till hatt och värja. En bortglömd gren an släkten Thesleff. SSLF 397. Helsingfors: SLS.
- Lundström 1893.** Lundström, Herman, Laurentius Paulinus Gothus. Uppsala.

- Mäkelä-Alitalo 2006.** Mäkelä-Alitalo, Anneli, Serlachius, Johannes. Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Nuorteva 1997.** Nuorteva, Jussi, Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640. SKHST 177. Helsinki: SKHS.
- Paaskoski 2003.** Paaskoski, Jyrki, Krook, Benjamin Simonis. Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Paavolainen 1999.** Paavolainen, Pentti, Students of 1647 meet Finland. Contextuality as a Key to a better Understanding of Surge! Nordic Theatre Studies, vol. 12.
- Perälä 1999.** Perälä, Anna, Uusia havaintoja Viipurin kymnaasin kirjapainon tuotannosta. Teoksessa Koulun ja kirjan maailma. Jukka Sarjalan juhlaKirja. Helsinki.
- Perälä 2000.** Perälä, Anna, Suomen typografinen atlas 1642-1827 I-II. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 65. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Rimpiläinen 1978.** Rimpiläinen, Olavi, In labore et aerumna. Luterilaisten seurakuntien papinvirkkojen hoito isonvihan aikana Suomessa. SKHST 108. Helsinki: SKHS.
- Rimpiläinen 1979.** Rimpiläinen, Olavi, Suomen julkiset koulut ja niiden opettajat isonvihan aikana. SKHSV 1978-1979. Helsinki: SKHS.
- Ruuth - Haliila 1974.** Ruuth, J.W., Halila, Aimo, Viipurin kaupungin historia II. Lahti.
- Suolahti 1919.** Suolahti, Gunnar, Suomen papisto 1600- ja 1700-luvuilla. Porvoo: WSOY.
- Tarkiainen 1985.** Tarkiainen, Kari, Porvoon piispa Magnus Jacob Alopaeus 1743-1818. HTutk.128. Helsinki: SHS.
- Tarkiainen - Autio 2002.** Tarkiainen, Kari, Autio, Veli-Matti, Alopaeus. Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Tarkiainen 1927.** Tarkiainen, V., Mattias Martinus. Virittäjä.
- Vihonen 1983.** Vihonen, Sakari, Suomen kielen kuvaus 1600-luvun kieliopeissa. Collegium scientiae. SKHST 125. Helsinki: SKHS.
- Virdestam 1921-1934.** Virdestam, Gotth., Växjö stifts herdaminne II-VIII. Växjö.
- Väänänen 1987.** Väänänen, Kyösti, Herdaminne för Ingermanland I. SSLF 538. Helsingfors: SLS.
- Väänänen 2003.** Väänänen, Kyösti, Carstenius, Henricus. Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Westerlund - Setterdahl 1915-1933.** Westerlund, Joh., Setterdahl, Joh, Linköpings stifts herdaminne II-IV. Linköping.

Viipurin kirjallinen kulttuuri vuoteen 1710

Seuraavassa tarkastelen ennen muuta kirjapainotaidon omaksumisen jälkeistä kirjallista kulttuuria Viipurin kaupungissa neljästä näkökulmasta. Lähden liikkeelle siitä, mistä ja millä tavoin viipurilaiset ovat hankkineet kirjansa. Seuraavaksi esittelen pääosin Viipurin piispojen kirjallista tuotantoa, ja sen tavoitteita.¹ Pääosin nämä teokset painettiin vielä muualla, koska kaupungissa ei ollut kirjapainoa. Kolmantena vaiheena Viipurin kirjallisessa kulttuurissa oli kauan odotetun kirjapainon perustaminen, mikä tapahtui viimein 1689. Pohdin, mitä merkitystä kaupunkiin perustetulla kirjapainolla oli ja missä määrin se pystyi vastaamaan kaupunkilaisten ja hiippakunnan tarpeisiin. Viimeiseksi luon lyhyen katsauksen siihen, mitä tiedetään viipurilaisten todellisesta kirjanomistuksesta.

KIRJANMYyntI KAUPUNGISSA

Kuninkaallisen Majesteetin painostuksesta ja tuomiokapitulien ponnisteluista huolimatta kirkkojenkin omistama kirjallisuus oli vielä 1500-luvulla vähäinen. Viipurin tuomiokirkon kirjastossa oli ainoastaan kolme kirkkokäsikirjaa, yksi breviaario (rukouskirja), yksi pergamenttimissale (messukirja) ja yksi historia-teos. Läntisen Suomen puolelta, Turun tuomiokirkon kirjastosta on 1500-luvulta säilynyt puolestaan vain niukasti tietoja. Saamiensa lahjoitusten ansiosta Turun tuomiokirkko on mitä todennäköisimmin ollut Viipurin tuomiokirkkoa selvästi paremmin varustettu.²

Uuden ajan alun viipurilaiset hankkivat kirjansa pääosin kolmella tavalla: kaupungeissa vierailevilta kirjakauppailta, kaupunkiporvaristoon kuuluneilta sijoilta ja ulkomailta kauppa- ja opintomatkojen yhteydessä. Reformaation jälkeen myös viipurilaisopiskelijat suuntasivat opintomatkinsa katolisen Pariisin sijasta luterilaiseen Wittenbergiin ja toivat kotimaahan palattuaan mukanaan myös kirjallisuutta. Saksalaisia kiertäviä kirjakauppiaita eli kolportöörejä kävi Pohjolassa keskiajalta lähtien ja he jatkoivat kirjanmyyntiä reformaation jälkeen uusien myyntiartikkelein ainakin Turussa ja Viipurissa. Heiltä oli mahdollista hankkia myös suurten kustantajien julkaisemia kirjoja. Nimeltä

tunnetaan varmasti Viipurissa vuonna 1573 käynyt saksalainen Laurentius kirjansitoja, joka oli todennäköisesti Tallinnassa kirjakauppaa harjoittaneen Laurentius Beckmann vanhemman poika. Hän myi kirjoja Turussa ja Viipurissa vuosina 1573–1576. Hänet mainittiin hieman myöhemmin Tallinnassa porvarina. Monet saksalaisista kolportööreistä tulivatkin Suomeen Baltian kautta, jossa kirjojen tarjonta jo maantieteellisen sijainnin vuoksi oli 1500–1600-lukujen vaihteessa selvästi monipuolisempaa kuin Suomen puolella. Myös lyypekiläisen Netan Amstedin tiedetään tuoneen kirjoja Viipuriin vuonna 1614.³

Kirjoja eivät kaupanneet ainoastaan saksalaiset, vaan myös monet Virossa ja Baltian markkinoilla toimineet kauppiaat. Suomeen näistä liittyi erityisesti Laurentius Jauchius, joka toimi Turun akatemian ensimmäisenä kirjakauppiaina, mutta siirtyi varsin pian kirjakauppiaksi Tallinnaan. Hän sai kuitenkin privilegion myydä kirjoja paitsi Viron kaupungeissa ja Turussa, myös muissa Suomen kaupungeissa. Tallinnasta käsin hän poikkesi kauppamatkoillaan Viipurissa ainakin vuonna 1656 myymässä ”kaikenlaisia hyödyllisiä ja tarpeellisia kirjoja halvalla maan nuorisolle ja papistolle”. Viipuriin kirjoja kauppasi myös Jauchiuksen kilpailija Baltian markkinoilla, tanskalainen Peter Tielman Hube, joka hankki kauppatarvansa aina Lyypekistä ja Nürnbergistä asti.⁴

Vierailevien saksalaiskauppiaiden kirjanmyynti oli olosuhteiden vuoksi tilapäistä. Sen sijaan jonkinlaista jatkuvuutta kirjakaupalle antoi kirjansitojien toiminta. 1600-luvun alkupuolella Viipurissa toimi kaksi kirjansitojaa. Heidän harjoittamastaan kirjakaupasta on säilynyt useita tietoja 1600-luvun ensimmäisiltä vuosikymmeniltä. Sitojista kirjoja myivät ainakin Matthias Gregorii Borg (sitojana 1617–1637, k. 1637), joka perusti Viipuriin kirjakaupan ja tämän poika, Grels Matinpoika Borg (sitojana 1637–1693, k. 1693). Grels Borg sai Viipurin kirkkoherra Matthias Tolian (k. 1654), lehtori Johannes Casparides Rachlitiuksen (k. 1657) ja lehtori Claudius Thesleffin (s. n. 1612, k. 1666) välityksellä lainan kirjojen tuontiin, minkä turvin hän toi vuonna 1641 tukholmalaiselta kirjanpainaja Ignatius Meurerilta 300 kuparitaalarin arvosta kirjoja Viipuriin. Juuri samana vuonna perustettiin myös Viipurin kymnaasi eli lukio, joten kirjojen tuonnin tarkoituksena on hyvinkin voinut olla kymnaasin ja sen oppilaiden kirjavarojen

Tukholmalainen kirjanpainaja Ignatius Meurer, joka painoi monet Suomessa laaditut ja Suomen markkinoille tarkoitetut teokset.

kartuttaminen. Sitojan kirjavarastot olivat näet jatkuvasti riittämättömät koulunuorison tarpeisiin ja jopa paperia oli kaupungissa aika ajoin vaikea saada. Borgille myönnetty laina oli suuruudeltaan melkoinen. Sillä olisi saanut 60 ruis-
tynnyriä, yli viisikymmentä lehden vuosikertaa tai 30 sitomatonta ensimmäisen suomenkielisen Raamatun kappaletta. Meurerin painotuotteet olivat varmasti alueella kysytyjä, sillä hän painoi etupäässä koulukirjoja ja uskonnollista peruskirjallisuutta – kaikki kirjoja, joita ensisijaisesti tarvittiin. Ei siis ihme, että viipurilainen oppisääty on avustanut omalta osaltaan kirjallisuuden hankinnassa.⁵

KANSANOPETUKSEEN TÄHTÄÄVÄ PIISPOJEN KIRJALLINEN TOIMINTA

Kun Wittenbergissä opiskelleet suomalaisnuorukaiset palasivat kotimaahan, reformaation opit levisivät Suomenkin kamaralle. Alettiin panostaa suomenkielisen, kansanopetusta ja papiston työtä tukevan kirjallisuuden julkaisemiseen. Turun hiippakunnassa ensimmäisten suomenkielisten kirjojen laatimisesta ja ensisijaisesti kääntämisestä vastasi piispa Mikael Agricola (s. n. 1510, k. 1557). Paulus Juusten (n. 1516–1575, Viipurin piispana 1555–1563), siirtyi Turun piispanistuimelle viran avauduttua. Juusten hoiti kuitenkin myös itäisen hiippakunnan asioita Turusta käsin, koska Viipurin virka oli jätetty täyttämättä. Juusten osallistui lähetystöön, jonka Juhana III (1537–1592) lähetti Venäjälle neuvottelemaan tsaari Iivana Julman (1530–1584) kanssa muutamista poliittisista kysymyksistä. Venäjän matkalla jäi aikaa myös kirjalliseen työskentelyyn varsinkin, kun osan ajasta lähetystö joutui virumaan vangittuna. Moskovassa ollessaan (1570) Juusten sai valmiiksi papistolle tarkoitetun, sunnuntai- ja juhlapäivien evankeliumiteksteihin pohjautuvan postillan *Explicationes (Analysis) evangeliorum dominicalium et pracipuarum feriarum totius anni*. Postillaa ei ilmeisesti varojen puutteen vuoksi painettu ja sen ainut käsikirjoitus tuhoutui Turun palossa 1827. Sen esipuheesta on kuitenkin säilynyt kaksi kopiota.⁶ Postillan vaikutus papiston saarnatoimeen jäi tästä syystä olemattomaksi.

Venäjällä vankeudessa Juustenilla oli aikaa laatia myös suomenkielinen katekismus, josta ei myöskään ole säilynyt näihin päiviin yhtään kappaletta. Ensimmäinen tieto katekismuksen olemassaolosta sisältyy Elias Brennerin (1647–1717) huutokauppaluetteloon vuodelta 1717. Katekismus on mahdollisesti jonkin tuohon aikaan tunnetun katekismuksen käännös, koska sen nimekkeessä mainitaan, että kirja on ”Somenkielen tulkittus”. Säilyneiden tietojen perusteella Simo Heininen arvioi sen muistuttaneen vuonna 1562 ilmestynyttä ruotsinkielistä katekismusta. Suomenkieliset kirjat eivät 1500-luvulla juurikaan levinneet kansan keskuuteen, vaan palvelivat ensisijaisesti pappeja ja näiden kansanopetustoimintaa. Rahvas ei vielä ollut lukutaitoista. Juustenin kate-

kismus painettiin vuonna 1574, jolloin Juusten oli itse jo siirtynyt Turkuun. Turussa ollessaan hän laati vielä käsikirjoitukseksi jääneen kirkkojärjestyksen omaisen artiklakokoelman *Capita Rerum Synodiarum*, jota Martti Parvio luonnehtii Laurentius Petrin kirkkojärjestyksen suomalaisiin oloihin sovelletuksi täydennykseksi. Siinä annettiin monenlaisia ohjeita lähtien sakramenttien toimittamisesta aina pappiloiden kunnostamiseen asti. Juusten pyrki kohottamaan pappissivistystä sekä syventämään kirkollista elämää seurakunnissa.⁷

Agricolan tavoin Juusten julkaisi myös suomenkielisen messun, joka ilmestyi vuonna 1575 muutama viikko hänen kuolemansa jälkeen. Juustenin tuotannon painoi sama tukholmalainen Amund Laurentssonin kirjapaino kuin hänen kollegansa Agricolan teokset muutamaa vuosikymmentä aikaisemmin. Päällisin puolin messukirjat näyttävät samanlaisilta, koska painaja on käyttänyt molemmissa samaa puupiirroskehystä. Agricolan vuonna 1549 ilmestyneestä suomenkielisestä messusta poiketen Juusten julkaisi oman messunsa yhteydessä myös evankeliumikirjan. Se sisälsi kirkkovuoden epistola- ja evankeliumitekstit sekä kollehtarukoukset. Kyseessä on sekä Suomen että koko valtakunnan oloissa ensimmäinen manuaale-tyyppinen kokoomateos, johon oli painettu useita papin työssään tarvitsemia tekstejä. Myös Agricolan messun ja käsikirjan yhteissidoksia tunnetaan 1500-luvulta, mutta niissä tapauksissa kirjat on painettu erillisinä ja sidottu yhteen vasta painamisen jälkeen. Juustenin messukirjan evankeliumikirjaosio on laajuudeltaan yli nelikertainen varsinaiseen messutekstiin verrattuna. Messun reformatorista luonnetta korostaa sen nimekkeeseen lisätty ”Ei Pauin Mutta pyhän Euangeliumin ja Christilisen Seuracunnan tauan iälken”. Juustenin messu rakentui Agricolan ja Ruotsin reformatorisen käytännön pohjalle, mutta se ei ollut Agricolan kopio, vaan sisälsi itsenäisiä osuuksia. Messu oli käytössä vuoden 1614 käsikirjauudistukseen saakka.⁸ Vaikka Juusten käytti teksteissään apuna Agricolan jo aiemmin laatimia käännöksiä, hänen kirjallinen toimintansa kulki omia polkujaan ja osoitti monin kohdin huomattavaa itsenäisyyttä.

Juustenin jälkeen piispanistuin oli pitkään täyttämättä ja sitä hoidettiin Turusta käsin. Vasta vuonna 1618 sinne nimitettiin piispa, Olaus Elimaeus (k. 1629). Hänen virkauransa kesti vain 11 vuotta, josta ajasta hän oli loppukauden sairauden vuoksi puolikuntoinen. Hän jatkoi edeltäjänsä Paulus Juustenin perinteitä pyrkimällä tyydyttämään oman hiippakuntansa suomenkielisen kirjallisuuden tarvetta. Kun Juusten oli liittänyt evankeliumikirjan messukirjan yhteyteen, Elimaeus julkaisi sen erillisenä vuonna 1618. Elimaeuksen evankeliumikirjasta ilmestyi vielä toinen painos neljä vuotta ensimmäisen jälkeen. Uudelle evankeliumikirjan painokselle oli tarvetta, sillä myös messusta oli saatu uudistettu versio vuoden 1614 käsikirjauudistuksen yhteydessä.

Tuolloinen kirkkokäsikirja oli Turun piispa Ericus Eri Sorolaisen käsialaa, mutta Elimaeus laati pian myös oman kirkkokäsikirjan. *Käsikiria, jossa on käsitety, millätawalla Jumalan palvelus, christilisten cermoniain ia kirconmenoin cansa, Somen seuracunnis pidhettämän pitä* ilmestyi 1629 Tukholmassa Christopher Reusnerin painosta samoin kuin aiemmin julkaistu evankeliumikirjakin. Käsikirjan kustansi Tukholman suomalaisen seurakunnan viipurilaissyntyinen kirkkoherra Thomas Georgii (k. 1632?), joka myös valvoi kirjan julkaisemista Tukholmassa. Kirja poikkesi Ericus Eri Sorolaisen käsikirjasta sekä karjalaisilla murrepiirteillään että joidenkin asiallisten muutosten osalta, joita Elimaeus oli tehnyt ilmeisesti yhdessä hiippakuntansa tuomiokapitulin kanssa. Käsikirjansa esipuheessa hän sanoo muuttaneensa käsikirjaa edelliseen käsikirjaan verrattuna enemmän reformatoristen linjausten mukaiseksi. Näin ei ollut aiemmin voitu tehdä, koska kansalle ei ollut vielä opetettu riittävästi uutta oppia ja opetuksen tuli kulkea ennen tapojen muutosta, muuten aiheutui Elimaeuksen mukaan pahennusta ja kapinaa kansan keskuudessa. Elimaeuksen käsikirjassa pyrittiin seuraamaan tarkemmin vuoden 1614 ruotsalaista kuin suomalaista käsikirjaa. Vaikka teos oli laadittu Viipurin hiippakuntaa silmällä pitäen, se näyttää olleen käytössä myös Turun hiippakunnan seurakunnissa. Toisin sanoen, Turunkin hiippakunnassa kelpuutettiin Viipurin hiippakunnassa julkaistu kirja, vaikka tavallisesti Viipuri oli riippuvainen Turusta, jossa oli paremmat kirjojen julkaisumahdollisuudet. Edellä mainittujen teosten lisäksi Elimaeus oli mukana vuonna 1621 ilmestyneessä virsikirjahankkeessa, vaikkakin päävastuun kirjan kokoamisesta kantoi Jacobus Petri Finno (n. 1540–1588).⁹ Reformaatioajan jäämistä taakse kuvastaa se, että 1600-luvun käsikirjojen nimikkeissä messu-sana oli jo korvautunut jumalanpalveluksella. Muutos heijastanee sitä, että luterilaisen ortodoksian aikaan tullessa painopiste siirtyi ehtoollisesta saarnaan.

Vuonna 1607 ilmestyi Rostockissa suomenkielinen virsikirja ja ensimmäinen säilynyt Lutherin katekismuksen suomennos, jotka oli tarkoitettu yhteen sidottaviksi. Hankkeen taustalla oli Rostockissa opiskellut viipurilaissyntyinen Simon Johannis Carelius (k. 1610). Katekismuksen alkuun laatimassa laajassa esipuheessa hän valottaa hankkeensa taustoja. Kruununprinssi Kustaa Aadolf (1594–1632) oli häneltä pyytänyt jo kolme vuotta aiemmin, jolloin Simon Johannis toimi Tukholman suomalaisen seurakunnan pappina, että saisi tältä suomenkielisen katekismuksen, josta voisi opetella suomen kieltä. Prinssi oli tuolloin yhdeksänvuotias. Simon Johannis, joka tiesi, ettei suomenkielisiä katekismuksia muutoinkaan ollut paljon saatavilla, ryhtyi toimeen katekismuksen ja virsikirjan uusien painosten aikaan saamiseksi ja omisti katekismuksen painoksen prinssille. Hän myös kustansi katekismuksen itse. Simon Johannis

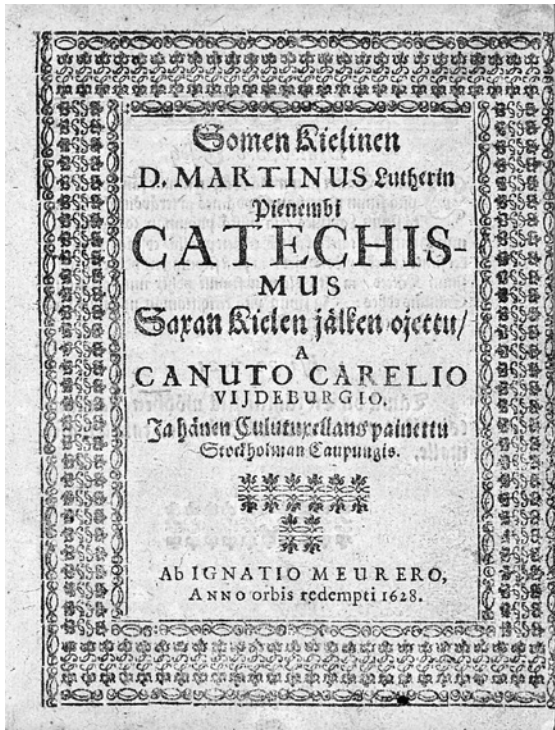
toivoi, että niin nuoret kuin vanhatkin käyttäisivät katekismusta ja että prinssin esikuva innostaisi muitakin katekismuksen ahkeraan lukemiseen:

Engä epäele, ettei moni, koska he cwleuat tämän esipuheen teidän armon tyge kirioitetun, ja sijnä luke teidän armon tätä kiriaista racastava[n], itzekin sijtä rupea enämbi pitämään, ja tämän esipuheen ylitze lukemisest swremba halua saa tätä kiriaista ahkerammasti ylitzelukeman.

Katekismus sisältää samanlaisia karjalaisia murrepiirteitä kuin Elimaeuksen käsikirja ja myöhemmin itäisen hiippakunnan aluetta varten laaditut uskonnolliset teokset (coolleista/kuolleista, mänestyisit/menestyisit, honechta/huonetta, Lojan/Luojan, önä/yönä etc.).¹⁰ On todennäköistä, että nämä on julkaistu nimenomaan Viipurin hiippakunnan tarpeita ajatellen. Muuten ei tunnu todennäköiseltä, että Tukholmassa olisi samoihin aikoihin painettu suomenkielinen virsikirja. Viimeksi mainittu, Hemmingus Maskulaisen (s. 1550-l., k. 1619) virsikirja, (1605) lienee suunnattu pääosin Turun hiippakunnassa levitettäväksi.

Vuonna 1629 ilmestyi Tukholmassa Ignatius Meurerin kirjapainossa karjalaisia murrepiirteitä sisältävä aapinen. Aapisen tekijästä ei ole tietoa, mutta sen tekijä on käyttänyt hyväkseen useita tuohon mennessä ilmestyneitä suomenkielisiä kirjoja: Ericus Erics Sorolaisen (s. n. 1545, k. 1625) katekismuksia, kirkkokäsikirjaa sekä Jacobus Finnon virsi- ja rukouskirjoja. Näistä Sorolaisen katekismukset ovat vaikuttaneet eniten aapisen sanamuotoihin. Tutkimuksessa on arveltu, että aapinen on suunnattu Viipurin hiippakunnan tarpeisiin. Hiippakuntaa varten julkaistuna pidetään myös vuonna 1628 ilmestynyttä Canutus Martini Careliuksen katekismusta *Somen kielinen d. Martinus Lutherin pienembi catechismus*.

Vuonna 1625 julkaistiin Rostockissa uusintapainos Viipurin koulua varten vuonna 1582 Greifswaldissa ilmestyneestä latinankielisestä koululaulukokoelmasta *Piae cantiones*. Kirja oli paranneltu versio, sillä siihen oli lisätty kuusi toista uutta laulua. Kirjasta painettiin uusi painos vielä 1679 Wisingsburgissa. Suomen entinen kenraalikuvernööri Per Brahe omisti kyseisen Visingsön kirjapainon, ja *Piae cantiones* ehti ilmestyä sieltä vuotta ennen hänen kuolemaansa. Jo vuonna 1616 kirjasta ilmestyi Hemmingus Henricin suomenkielinen käännös *Wanhain Suomen maan pijspain, ja kircon esimiesten latinan kielised laulud*. Aivan ongelmattomasti katolisena aikana syntyneitä lauluja ei kuitenkaan voitu siirtää luterilaiseen Pohjolaan, vaan ensipainoksen tekstit oli luettu luterilaisten silmälasien läpi ja muokattu uuteen oppiin sopiviksi, mikä on kuitenkin rikkonut sekä latinan kielioppia että runon mittaa ja kieltä. Korjausten kömpelyyden vuoksi niitä on arveltu Jacobus Finnon tekemiksi.

Canutus Martini Careliuksen *Somen kielinen d. Martinus Lutherin pieneinbi catechismuksen* etulehti

Edellä esitetty osoittaa, että 1610–1620-luvuilla näyttää olleen selkeä pyrkimys kansankielisen kirjallisuuden julkaisemiseen Viipurin hiippakuntaa varten sekä uusina painotuotteina että entisten uusintapainoksina.¹¹ Pääroolissa hankkeessa on ollut piispa Elimaeus, mutta siihen on osallistunut myös useita muita alueelta kotoisin olleita oppineita. Sekä Turusta että Viipurista käsin julkaistuja kirjoja käytettiin molemmissa hiippakunnissa, mutta tehokkaan myynnin ja jakelun kannalta oli hyödyllistä julkaista uskonnollista peruskirjallisuutta sekä Turun että Viipurin aloitteesta.

Viipurin piispojen kansanopetukseen tähtäävä kirjallinen toiminta miltei tyrehtyi Elimaeukseen. Hänen jälkeensä piispanistuimelle astuvat ehtivät hoitaa virkaa vain muutamia vuosia ennen kuolemaansa. Seurajien tuotanto oli melko vähäinen ja keskittyi henkilökirjallisuuteen lu-

kuun ottamatta Nicolaus Nycopensista (k. 1664) ja Abraham Thauvoniusta (1622–1679), jotka laativat lukuisia väitöskirjoja toimiessaan Turun akatemian professoreina ennen nimitystään piispaksi. Kansanopetuksen kannalta merkitystä on voinut olla Henricus Carsteniuksen (1612–1683) saarnoista koostuvalla hartauskirjalla *Cantio cygnea Domini nostri Jesu Christi*, josta otettiin sittemmin useita painoksia, viimeisin vuonna 1849. Sekin ilmestyi ensimmäisen kerran jo vuonna 1656, jolloin Carstenius hoiti vielä Viipurin kymnaasin lehtorin virkaa.¹²

Huomionarvoinen on kuitenkin piispa Petrus Bjuggin (k. 1656) toiminta suhteessa alueen ortodoksiväestöön. Bjugg sai vuonna 1642 Kristiinan holhoojahallitukselta määräyksen, jonka mukaan ortodokseja tuli ohjata rakentavalla tavalla oikean uskon pariin. Jonkin verran tätä jyrkempisävyisiä ohjeita Elimaeus oli saanut aikanaan tultuaan valittua Viipurin piispaksi. Kuninkaallinen Majesteetti tähtäsi siihen, että laadittaisiin kaksi katekismusta: suomenkielinen kyrillisin kirjaimin painettu katekismus ja venäjänkielinen latinalaisin

kirjaimin painettu. Bjuggin käskystä julkaistiinkin katekismus (SKB 2053), joka tähtäsi erityisesti alueen suomenkielisten ortodoksien valistamiseen ja oli sen vuoksi painettu kyrillisin kirjaimin. Katekismuksesta ei ole säilynyt yhtään kappaletta. Pipping mainitsee lisäksi vuonna 1643 julkaistun suomenkielisen katekismuksen (SKB 2054), jota ei ole myöskään säilynyt. Mahdollisesti sama kirjanen julkaistiin seuraavana vuonna kyrillisin kirjaimin, mutta suomenkielisenä. Jälkimmäinen tunnetaan Selowin katekismuksen nimellä. Tämä katekismus lienee kuulunut juuri tuohon Kuninkaallisen Majesteetin julkaisusuunnitelmaan. Sen sijaan venäjänkielistä latinalaisin kirjaimin painettua katekismusta ei ole ainakaan säilynyt.

Kuninkaallinen Majesteetti suositteli 1644, että katekismusta opettaville ja saarnaamaan halukkaille ortodoksipapeille maksettaisiin palkkiota viljana. Kyseiset papit, joita palkkioiden maksamisen perusteella tiedetään olleen useita, lienevät käyttäneet edellä mainittuja katekismuksia. Bjugg pyrki myös perustamaan Viipuriin ortodoksisen pappisseminaarin, jossa pieni joukko ortodokseja voisi harjoittaa kirjallisia opintoja. Suunnitelma ei kuitenkaan toteutunut. Hän arveli, että kun ortodoksipapisto sivistyisi ja alkaisi vaatia kansalta parempia kristinopin taitoja, luterilaisten kiinnostus ortodoksikirkkoon siirtymisestä hiipuisi. Kenties ajatuksena oli myös saattaa ortodoksisessa uskossa pitäytyneet tarkemman valvonnan alle. Katekismusten avulla pyrittiin myös lähentämään ortodokseja ja luterilaisia. Suuri huoli oli näet siitä, että ortodoksit muuttaisivat takaisin Venäjälle, mikä ei ollutkaan turha pelko. Ortodokseja Ruotsin valtakunnan yhtenäistämistoimet eivät näet miellyttäneet ja ”raja vuoti” jatkuvasti. Pelkästään vuonna 1643 lähes 220 asukkaan ”pohjoisista pogostoista” tiedetään paenneen Venäjän puolelle.¹³ Tultaessa vuosisadan loppupuolelle kirjallinen toiminta lopulta vilkastui. Tämä oli pitkälti piispa Petrus Bångin (1633–1696) ansiota ja kytkeytyi kymnaasin kirjapainon perustamiseen.

KYMNAASIN KIRJAPAINON PERUSTAMINEN JA KOULUKIRJAT

Suomessa toimi 1500-luvulla vain muutama koulu, joista yksi oli Viipurin katedraalikoulu. Oppikirjat jouduttiin hankkimaan tuolloin ja vielä seuraavan vuosisadan alussa Tukholmasta, Upsalasta tai Västeråsista, jopa Saksasta asti.¹⁴ Koska kirjojen hankkiminen oli vaivalloista, opettajat ovat ilmeisesti hoitaneet sen keskitetysti. Ulkomaisilla kirjakauppiaille oli lupa tuoda kirjoja Ruotsiin tullivapaasti. Samaa vapautta anoivat myös monet koulukirjoja maahan tuoneet opettajat, koska tämä olisi mahdollistanut kirjojen maahan tuonnin halvemmalla. Joulukuussa 1614 tiedetään, että Viipurin koulumestari Nicolaus Magnille anottiin tullivapautta voitynnyristä, jolla oli maksettu

Saksasta ostettuja koulukirjoja. Koulukirjastot olivat hyvin pieniä, vaikkakin välttämättömimmät teokset pyrittiin hankkimaan, mikäli hankintoihin vain suinkin riitti rahaa.¹⁵

Vuoden 1649 uudessa koulujärjestyksessä koulut jaettiin akatemioihin, kymnaaseihin ja triviaalikouluihin, joiden alin luokka vastasi lastenkouluja eli pedagogioita. Viipurissa toimi 1600-luvulla kymnaasi, joka oli perustettu vuonna 1641 käytännössä siten, että katedraalikoulu muutettiin kymnaasiksi samoin kuin muuallakin valtakunnassa. Muista kymnaaseista poiketen Viipurin koulu oli kaksiluokkainen. Kaupungissa oli myös kolmiluokkainen lastenkoulu, jota nimitettiin triviaalikouluksi, vaikka sekin poikkesi rakenteeltaan valtakunnan muista triviaalikouluista. Sen päätehtävä oli valmistaa oppilaita kymnaasiin. Lisäksi Viipurissa toimi yksityinen, saksalainen oppilaitos, jonka kustannuksista kaupunki huolehti 1690-luvulta lähtien. Sen oppiaineet olivat käytännönläheisiä: saksa, laskento ja kaunokirjallisuus, mutta koulu näyttää olleen kaupunkilaisten suosiossa. Toisin kuin triviaalikoulussa ja lukiossa, tähän kouluun otettiin oppilaita myös tyttöjä.¹⁶

Oppikirjojen saatavuuden parantamiseksi Viipuriin oli yritetty kymnaasin perustamisesta lähtien saada kirjalpaine. Siihen, ettei oppilailta ollut kirjoja ja niiden hankkiminen muilta paikkakunnilta oli hankalaa, oli kiinnittänyt huomiota myös piispa Bjugg kertomuksessaan hiippakuntansa tilasta vuodelta 1643. Vuosisadan puolivälissä asia nostettiin esiin useampaan kertaan, mutta Kuninkaallinen Majesteetti ei anomukseen myöntynyt, vaikkakin lupasi kymnaasin avustukseksi kirjoja kuninkaallisesta kirjastosta. Kymnaasin kirjastossa oli kirjoja vain vähän ja aika ajoin kirjahankinnat olivat varojen puutteen vuoksi kokonaan pysähdyksissä. Kirjalpainohankkeen toteuttaminen kävi taloudellisesti mahdolliseksi vasta piispa Petrus Bångin aikana ja tämän aktiivisen toiminnan tuloksena. Bång oli ennen Viipuriin tuloaan hoitanut Turun akatemiassa ensin kolmannen, sitten toisen teologian professorin virkaa ja myös tottunut toimimaan kirjalpainokaupungissa. Turussa olivat myös ilmestyneet hänen laajat väitöskirjalpikompendionsa.¹⁷ Kaiken kaikkiaan hänen kirjallinen tuotantonsa oli sangen laaja ja oppinut, mihin viittasi myös Jacobus Carlqwist Bångille osoittamassaan sururunossa hänen kuolemansa jälkeen:

Hänen oppineet kirjoituksensa, jotka hän on jättänyt jälkipolville, osoittavat kyllä, miten [suuri] hänen ymmärryksensä on ollut.¹⁸

Bång perusteli painon välttämättömyyttä sillä, että oppikirjojen jäljentäminen viivästytti opintoja, kun kirjoja ei taloudellisista syistä voitu ostaa kauempaa ja kirjakauppiaatkin vaivautuivat paikkakunnalle vain harvoin. Viipurin tuomio-

kapitulin Kuninkaalliselle Majesteetille maaliskuun lopussa 1688 lähettämässä anomuksessa kiinnitettiin huomiota myös siihen, että köyhien ylioppilaiden on mahdotonta hankkia kirjoja kauempaa. Tuomiokapituli toivoi saavansa kirjanpainajan lisäksi myös paperintekijän. Kymnaasin kirjapainon perustamista oli anottu jo aiemmin tuloksetta, mutta tällä kertaa kruunu suhtautui asiaan myönteisesti – lupa heltisi jo huhtikuun puolivälissä ja paino pääsi aloittamaan toimintansa seuraavana vuonna, 1689. Tuomiokapituli sitoutui huolehtimaan kaikista kuluista, mutta käytännössä piispa kustansi itse kirjapainon perustamisen. Paperimyllyn perustaminen osoittautui kuitenkin taloudellisesti mahdottomaksi. Paperi jouduttiin siis tuottamaan ulkomailta. Suomessa ei toiminut uuden ajan alussa yhtään varteenotettavaa paperin valmistajaa – piispa Johannes Gezeliuksenkin (1615–1690) Thomasbölen paperitehdas toimi vain lyhyen aikaa eikä pystynyt tuottamaan kuin murto-osan Gezeliuksen kirjapainon tarvitsemasta paperista. Typografisen aineiston Viipurin kirjapainoa varten piispa lienee hankkinut Tukholmasta ja Tallinnasta, ehkä osin myös Saksasta. Puupiirtäjänä tunnetusta Daniel Medelplanista (n. 1657–1737), joka oli aiemmin työskennellyt myös molemmissa turkulaispainoissa, tuli Viipurin kymnaasin kirjapainon ensimmäinen painaja.¹⁹

Painaja jouduttiin vaihtamaan jo muutaman vuoden kuluttua, kun Medelplan joutui syytetyksi salavuoteudesta, mistä seuranneiden tapahtumien vuoksi hän ei voinut jatkaa kirjanpainajana. Hän muutti Pälkäneelle, jossa kuoli 1737. Isovihan aikana 1719 hän kaiversi siellä puulaatoille aapisen ja painoi sen. Aapisesta ei tunneta yhtään säilynyttä kappaletta, mutta Porthan mainitsee sen olemassaolon presidionaan julkaistussa väitöskirjassa *De libris raris* (1792). Hänen tietonsa perustunevat piispa Carl Fredrik Mennanderin (1712–1786) kirjakokoelmaan. Vuoden 1693 tienoilla Viipurin kymnaasin kirjapainajan tehtävää ryhtyi hoitamaan Matthias Syngman. Hänen kuoltuaan leski Elisabeth Rödh piti huolta kirjapainosta vuosina 1697–1704. Kirjanpainajien tilanne tämän jälkeen on hämärän peitossa, mutta ennen painon katoamista Thomas Abborin tiedetään painaneen kirjoja vuosina 1708–1710.²⁰

Kirjapaino ei käynnistynyt kovin onnellisissa merkeissä, koska jo sen perustamista seuraavana vuonna (1690) kaupunkia koetteli suurpalo, jossa sekä kymnaasi että sen paino tuhoutuivat. Ainoastaan kirjakkeet, karttapallot ja muutamia kirjoja onnistuttiin pelastamaan. Lopullisesti paino tuhoutui Viipurin valtauksessa kesällä 1710. Yleisesti ottaen painon perustaminen kuitenkin helpotti kirjojen hankintaa. Triviaalikoulua varten sieltä julkaistiin ainakin joitakin antiikin auktoreiden tekstejä (Cornelius Nepos, Isokrates, Horatius), Nathanael Chytraeuksen latinan kielioppi, Gerhardus Vossiuksen retoriikan oppikirja ja Johannes Bunon kirkkohistorian oppikirja. Vuoden 1693 koulu-

järjestyksen mukaisesti Cornelius Neposta luettiin triviaalikoulun neljännellä ja Horatiusta sekä Vossiusta viidennellä luokalla. Kirkkohistoria tuli uutena oppiaineena lukioihin vuoden 1693 koulujärjestyksessä. Sitä opetettiin Bunon teoksen avulla. Viipurin piispa Petrus Bång julkaisi vuonna 1694 myös oman kirkkohistorian, *Chronologia sacra* ja painatti sen kymnaasin kirjapainossa. Kirkkohistorian opettaminen oli kuulunut hänen tehtäviinsä jo hänen hoi- taessaan Turun akatemian toisen teologian professorin virkaa. Kirjan esipuhe on päivätty helmikuussa 1688, joten kirja on ilmeisesti ollut valmiina jo hyvän aikaa ennen kuin sille ryhdyttiin hakemaan painolupaa vuoden 1694 tienoilla. Teos sai ilmestyttyään myönteisen vastaanoton kirkon piirissä. Mahdollisesti myös sitä on käytetty kirkkohistorian opetukseen itäisessä hiippakunnassa.

Cornelius Nepos, Isokrates ja Chytraeuksen kielioppi oli painettu myös Turussa, mutta itäsuomalaisten koululaisten kannalta kirjojen hankinta Viipuris- ta oli tietysti helpompaa. Kaikkia vuoden 1693 koulujärjestyksessä mainittuja oppikirjoja Viipurissa ei julkaistu, mutta toisaalta oppikirjojen käytössä oli myös suuria koulukohtaisia eroja. Ainakin omassa painossa painettuja op- pikirjoja koulussa varmasti käytettiin. Sen sijaan kirjat eivät näytä juurikaan levinneen emämaan puolelle. Bångin *Chronologia sacra* lukuun ottamatta ruotsalaisissa kirjastoissa ei ole säilynyt näihin päiviin Viipurin ensimmäisessä kirjapainossa painettuja oppikirjoja.²¹ Vaikka Viipurin triviaalikoulussa olivat- kin vain lastenkoululuokat, kymnaasin paino painoi selvästi myös sellaista kirjallisuutta, joka oli tarkoitettu luettavaksi ylemmillä luokilla. Kenties näitä kirjoja käytettiin lukiossa.

Turun piispa Johannes Gezelius nuorempi (1647–1718) sai isänsä kuoleman (1690) jälkeen privilegion tämän kirjoittamien ja julkaisemien kirjojen painat- tamiseksi uusintapainoksina. Koska kuolinpesään oli jäänyt paljon myymättö- miä kirjoja, hän päätti panostaa vain myyviin julkaisuihin ja painatti sen vuoksi 1690-luvun alkuvuosina useita oppikirjoja. Mahdollisesti tämä vaikeutti Viipu- rin kymnaasin painon toimintaa. Viipurin piispa Petrus Laurbecchius (1628– 1705) valitti näet vuonna 1697 kirjeessään Kuninkaalliselle Majesteetille, ettei kymnaasin kirjapaino ollut tuottanut juuri mitään koululaisten tarvitsemia kirjoja. Kirjoja oli tuohon mennessä tuotettu vain kymmenkunta. Oppikirjoista oli siitä syystä hänen mukaansa suuri pula. Laurbecchius pyysi privilegiota op- pikirjojen julkaisemista varten. Gardbergin mukaan tämän privilegion turvin julkaistiin ainoastaan yksi oppikirja, Arvidus Alopaeuksen kirjanen *Breviarium rhetoricum* (1698). Kirjapainosta huolimatta kirjoja jouduttiin jälleen tuomaan Turusta. Muun muassa Viipurin kymnaasin kirjanpainaja, Turun akatemian entinen kuvainkaivertaja Daniel Medelplan teki kirjapainon perustamisvuon- na suuren joukon hankintoja Gezeliuksen turkulaispuodista. Hän osti suuren

joukon virsikirjoja sekä Sylloge-nimistä teosta, joka tarkoittanee Gezeliuksen vuonna 1688 julkaisemaa kirjaa *Vocum latinarum sylloge*. Ainakin osa näistä on tuotu sitomattomina ja sitomista varten. Medelplan teki jo Turussa ollessaan sidontatöitä, vaikkei hän ollutkaan, akatemian vaatimuksista huolimatta, liittynyt kirjansitojien ammattikuntaan.²²

KYMNAASIN KIRJAPAINON MUU TUOTANTO

Kirjapainon muu tuotanto koostui henkilökirjasista, asetuksista, oraatioista ja uskonnollisesta peruskirjallisuudesta. Vuoden 1690 pappeinkokouksessa Bång hehkuttikin kirjapainon merkitystä paitsi koulunuorison tarvitseman kirjallisuuden myös kansanopetuksen näkökulmasta. Nyt köyhätkin seurakuntalaiset kykenivät hankkimaan kirjoja ja parantamaan sitä kautta kristinopin tuntemustaan. Aiemmin nämäkin kirjat oli jouduttu tuomaan pääasiallisesti Turusta. Siellä ne oli painanut useissa tapauksissa Johannes Gezelius vanhempi omassa kirjapainossaan. Gezelius vanhempi oli julkaissut jo vuonna 1666 oman katekismuslaitoksensa (*Yxi lasten paras tawara*) sekä suomen- että ruotsinkielisenä. Gezeliuksen katekismus oli syrjäyttänyt siihen asti käytössä olleen Sorolaisen katekismuksen. Bång puolestaan laati oman katekismuksensa, joka ilmestyi Viipurin painosta vuonna 1689. Katekismus oli tarkoitettu ensisijaisesti vähemmän oppineen papiston käyttöön, jolla ei ollut tilaisuutta eikä aikaa syventää teologista tietämystään muiden teosten avulla. Bångin ja Gezelius nuoremman välille sukeutui riita katekismusten paremmuudesta, jossa molemmat syyttelivät toisiaan ja lähestyivät Kuninkaallista Majesteettia argumentoiden oman näkemyksensä puolesta. Taustalla oli epäilemättä kysymys siitä, kenen kirja sai valloittaa Viipurin kirjamarkkinat. Gezeliukset huolestuivat markkinapaikan menetyksestä, kun taas Bång näki tilaisuuden valloittaa itäisen hiippakunnan alueet oman katekismuksensa avulla. Lopputulena oli kuitenkin se, että Bångin katekismus jäi yhteen painokseen ja myöhemmin myös itäisessä hiippakunnassa palattiin lukemaan Gezeliusta, joka oli Vanhassa Suomessa käytetyin katekismus.²³

Viipurissa näyttää olleen suuri kysyntä myös virsikirjoilla. Medelplan oli tuonut niitä Turusta vuonna 1689, mutta jo seuraavan vuoden tienoilla painettiin kymnaasin kirjapainossa manuaale-tyyppinen teos. Siihen sisältyivät virsikirja, katekismus, evankeliumikirja, passio ja rukouskirja. Simolinin mukaan vuonna 1693 kirjanpainaja Keyser painoi Tukholmassa käännöksen uudesta Jesper Svedbergin virsikirjasta, joka siitä huolimatta, että se määrittiin takavarikoitavaksi, myös levisi Viipurin hiippakunnan syrjäisimpiin kolkkiin asti. Kirjaan suhtauduttiin ristiriitaisin tuntein ja sekaannusta aiheutti se, että

toiset lauloivat vanhasta, toiset uudesta virsikirjasta. Bångin ruumissaarnassa sanotaan piispan aikana virsilaulun kirkossa elpyneen ja yhdenmukaistuneen. Gardberg arvelee maininnan viittaavan Medelplanin painamaan virsikirjaan.²⁴ On mahdollista, että Medelplan painoi virsikirjan vasta Keyserin painaman virsikirjan jälkeen, jolloin viittaus virsilaulun yhdenmukaistumisesta tulisi ymmärrettäväksi. Näkemystä perustelee yhtäältä se, että ei tunnu uskottavalta, että Medelplan olisi painanut kirjan heti sen jälkeen, kun hän oli tuonut virsikirjoja Viipuriin Turusta ja toisaalta se, että virsilaulun sekaannus olisi antanut aiheita yhtenäisesti käytettävän virsikirjan julkaisemiseen Viipurissa.

Turkulaispiispojen tavoin Bång laati myös papistolle jaettavia rukouspäivien saarnarunkoja, joita myytiin kirjapainosta. Niitä laativat myös hänen seuraajansa Laurbecchius ja Lund (1657–1729). Ainakin Viipurin hiippakunnan puolelta saarnarungoista kerättiin siis maksu, vaikka Turusta niiden maksamisesta ei ole säilynyt tietoja. Viipurin hiippakunnassa saarnarunkoja ei siis näytetä lähetetyn papistolle kiertokirjeiden mukana kuten Turussa. Synnä saattaa olla niiden maksullisuus. Mikkelin kirkkoherra, sittemmin Porvoon tuomiorovastina toiminut Georgius Helsingius (1662–1741) lähetti vuoden 1707 helmikuussa kiertokirjeen mukana papistolle kuitenkin kyseisen vuoden almanakkoja, siltä varalta, ettei heillä niitä sattunut vielä olemaan.²⁵ Siitä, mistä almanakat oli hankittu tai oletettiin pappien maksavan niistä, ei ole säilynyt tietoa.

Synodaali- eli pappeinkokousten yhteydessä oli tapana pitää jumalanpalvelus. Papiston opillista tasoa pidettiin yllä puolestaan näiden kokousten yhteydessä järjestettävillä synodaaliväitöstilaisuuksilla, joissa ennalta tehtävään valitut hiippakunnan papit puolustivat kollegansa laatimaa synodaaliväitöskirjaa. Synodaaliväitöskirjat tavallisesti painettiin, toisinaan painettiin myös jumalanpalveluksissa pidetyt saarnat. Synodaalisaarnoja Viipurin hiippakunnasta on säilynyt 1600-luvulta vain kaksi kappaletta, samoin painettuja synodaaliväitöskirjoja. Molemmat ilmestyivät Turussa 1660-luvulla piispa Nicolaus Nycopensiksen piispuuskaudella. Nycopensista arvostettiin erityisesti synodaalikokousinstituution vahvistajana. Kun Viipuriin perustettiin kirjapaino, myös hiippakunnan synodaaliväitöskirjojen painaminen siirtyi sille. Seuraavat painetut synodaaliväitökset, yhteensä kuusi kappaletta Laurbecchiuksen ja Lundin ajalta, tuotettiin jo omassa kirjapainossa.

Toisin kuin saarnarunkojen kohdalla, synodaalikirjaset lähetettiin suoraan rovastikuntiin, kun taas maksu tuli suorittaa kirjapainoon. Papisto oli sitoutunut suorittamaan kirjapainoon painatusavustuksen, jonka turvin ilmeisesti painettiin muitakin seurakunnille tarpeellisia tekstejä, kuten saarnarunkoja ja kirkossa luettavia kuulutuksia. Painatustuen maksamisesta muistutettiin papistoa toistuvasti 1600- ja 1700-lukujen vaihteessa. Painatustuen määrästä

ei lähteissä ole mainintaa, tuen määrä lienee ollut vakio. Synodaaliväitöskirjoilla oli kullakin erillinen hinta, joka määrittyi todennäköisesti painatteen laajuuden ja paperin hinnan perusteella. Vuonna 1704 tuomiokapituli muistutti puolestaan Pernajan rovastia siitä, että rovastikuntaan lähetetyt vuoden 1702 synodaalikirjat olivat edelleen osittain maksamatta. Aiempien maksujen suorittaminen oli edellytys uusien kirjojen saamiselle. Näyttää siltä, että maksuja ei kuitenkaan kerätty aina välittömästi, vaan vuoden 1703 kiertokirjeessä muistutettiin kaikkia seurakuntia sekä edellisen että kuluvan vuoden synodaaliväitösten maksuista.²⁶

Oppikirjojen ja kirkollisen kirjallisuuden lisäksi kymnaasin kirjapaino tuotti muiden kirjapainojen tavoin jonkin verran myös henkilökirjallisuutta eli hääonnitteluja, ruumissaarvoja, suruvalitusrunoja ja -tekstejä hautajaisiin sekä muutaman asetuksen. Pienpainatteita tunnetaan nelisenkymmentä, mikä on Toini Melanderin arvion mukaan suhteellisen pieni määrä ja kertoo siitä, että erityisesti tämän tyyppinen aineisto on vuosisatojen kuluessa kokonaan kadonnut. Kymnaasin kirjapaino toimi vain reilun kymmenen vuoden ajan. Suuren Pohjan sodan alettua kirjapainon tiloja käytettiin sotaväen majoittumiseen. 1700-luvun ensimmäisen vuosikymmenen aikana painotoiminta oli suurimmaksi osaksi pysähdyksissä kaupungissa vallitsevan poikkeustilan vuoksi. Vuosilta 1708 ja 1709 tunnetaan muutamia pienpainatteiksi luokiteltavia julkaisuja. Viimeisin Viipurin kymnaasin painotuote oli vuonna 1710 painettu suomenkielinen rukouspäiväjulistus. Kun venäläiset miehittivät kaupungin kesällä 1710, kirjapainon toiminta kävi mahdottomaksi ja se lakkasi käytännössä olemasta. Painon kohtalosta ei tiedetä tarkemmin. Mahdollisesti se tuhoutui tai vietiin maasta sotasaaliina. Lyhyenä elinaikanaan se ehtii tuottaa vain 58 näihin päiviin asti säilynyttä julkaisua. Nimeltä tunnettuja painatteita, joista osa on siis kadonnut, on noin 85.²⁷ Valtaosa säilyneistä on erittäin huonokuntoisia. On todennäköistä, että painosta on ilmestynyt säilyneiden lisäksi jonkin verran nykypäivänä tuntemattomia painatteita.

KUNINKAALLINEN MAJESTEETTI JA SEURAKUNTIEN KIRJAHANKINNAT

Kruunu edellytti seurakunnilta, että nämä hankkivat tiettyjä kirkollisia kirjoja. Seurakunnilta kerättiin painatusrahoja tällaisista kirjoista etukäteen, mikä mahdollisti kirjojen julkaisemisen. Myöhemmin menettelystä kehittyi ennakotilausjärjestelmä, jota hyödynsivät myös yksittäiset kirjapainot ja kustantajat. Osa kirjoista ja pienpainatteista oli puolestaan sellaisia, joita kruunu lähetti seurakuntiin siellä käytettäväksi ja luettaviksi – usein ilman erillistä maksua. Säännöllisesti seurakunnille toimitettaviin julkaisuihin kuuluivat luonnollises-

ti erilaiset kuninkaalliset plakaatit, asetukset ja määräykset. Asetusten suomen-taminen, painattaminen ja jakaminen näyttävät kuuluneen tuomiokapitulille eikä niistä ole ilmeisesti kerätty seurakunnilta maksua. Turun hiippakunnassa asetusluontoisten tekstien painatuksesta vastasi ensin akatemian, myöhemmin Gezeliuksen kirjapaino.

Tammikuun alussa 1693 piispa Bång huolehti siitä, että Upsalan kokouksen (1593) muistoksi järjestettäviä juhlallisuuksia koskeva plakaatti tulisi pian käännettyksi ja levitetyksi seurakuntiin. Levityksen hoitivat lukkarit. Juhlasta muodostui karoliinisen yksinvaltiuden ja luterilaisen kirkon liiton demonstraatio luentoineen, väittelyineen, promootioineen, saarnoineen ja tykinlaukauksineen. Juhlan kunniaksi valmisteltiin uusintapainosta Upsalan kokouksen päätöksistä ja kesäkuussa 1693 Kuninkaallinen Majesteetti kantoi huolta siitä, että uunituoreen uusintapainoksen suomennos varmasti lähetettiin Viipurin, Narvan, Viron ja Liivinmaan suomalaisiin seurakuntiin. Käytännössä kruunu maksoi myös seurakunnille jaettavat Upsalan kokouksen päätökset, joten seurakunnat saivat kirjan ilmaiseksi.²⁸

Upsalan kokouksen (1593) satavuotisjuhlallisuuDET heijastavat itsevaltiuden tarkoituspäriä. Itsevaltius edellytti yksimielisyyttä poliittisissa, yhteiskunnallisissa ja kirkollisissa kysymyksissä. Näitä pyrkimyksiä tuki valtakunnassa käytettävien virallisten kirkollisten kirjojen yhdenmukaistaminen. Ensimmäiseksi tämä koski kirkkolakia (1686, suom. 1688), mutta 1690-luvun mittaan myös katekismuksesta, kirkkokäsikirjasta ja virsikirjasta laadittiin koko valtakunnassa voimassaolevat laitokset.²⁹ Kirkkokäsikirjan suomennos saatiin valmiiksi loppuvuodesta 1694. Piispa Gezeliukselta pyydettiin tuolloin luetteloa Suomen kirkkojen määrästä käsikirjan lähettämistä varten. Siitä toimitettiin kappale kaikille kirkkoille ja seurakunnille Turun, Viipurin ja Tallinnan hiippakunnissa sekä Liivinmaan, Narvan ja Saarenmaan superintendenttikunnissa. Kirjat tuli sidottaa valmiiksi Turussa ja lähettää sieltä eteenpäin. Ranskalaiseen nahkaan sidotun käsikirjan kappalehinta oli kaksi kuparitaalaria.³⁰

Niin pian kuin ruotsalainen virsikirja saatiin hyväksytyä, sitä ryhdyttiin kruunun taholta markkinoimaan. Niinpä jo maaliskuussa 1696 sekä Turun että Viipurin tuomiokapitulit saivat vastaanottaa Kuninkaallisen Majesteetin kirjeen, jossa kaikkia hiippakunnan ruotsinkielisiä seurakuntia kehoitettiin hankkimaan sekä ruotsinkielisen virsikirjan sidottu kappale neljän ja valmisteilla ollut ruotsinkielinen Raamattu kahdeksan hopeataalarin hintaan. Vuonna 1703 Raamattu oli jo ilmestynyt ja seurakuntia muistutettiin kiertokirjeellä uudelleen sen hankkimisesta. Nyt sidotun kappaleen hinta ilmoitettiin kuparitaalareissa (24 kuparitaalaria = 8 hopeataalaria). Ilmeisesti Uudenmaan seurakunnat, jossa ruotsinkieliset seurakunnat valtaosaltaan sijaittivat, eivät

olleet kiirehtineet Raamatun hankintaa. Vuoden 1704 alussa niitä lähestyttiin uudella, yksityiskohtaisemmalla paimenkirjeellä samaan asiaan liittyen. Kesään mennessä raamatunhankintatilanne vain vaikeutui. Kirjaa oli nähtävästi myyty liian halvalla, mistä syystä sen hintaa nostettiin ja niiltäkin, jotka olivat jo jotain maksaneet, kerättiin Raamatusta lisämaksua. Köyhien seurakuntien kohdalla kehoitettiin turvautumaan esimerkiksi kolehtiin rahojen kokoamiseksi. Kiertokirjeestä saa sellaisen käsityksen, että tällä kertaa hankintavollisuus ei koskenut enää ainoastaan ruotsinkielisiä vaan kaikkia Viipurin hiippakunnan seurakuntia. Kirjeet ja vetoamukset eivät tuottaneet toivottua tulosta, koska vielä vuoden 1707 lopullakin piispa puuttui siihen, ettei ruotsinkielistä virsikirjaa sen enempää kuin Raamattuakaan ollut vielä asianmukaisesti maksettu. Itse Viipurin väestö oli valtaosaltaan suomenkielistä, joskin kaupungin porvaristoon kuului sekä ruotsin- että saksankielinen vähemmistö.³¹ Koko hiippakuntaa ajatellen ruotsinkielisen väestön määrä oli pienehkö, mikä on varmasti vaikuttanut halukkuuteen hankkia ja varsinkin maksaa ruotsinkielisiä kirkollisia kirjoja.

Vuonna 1708 ilmestyi Linköpingin rovasti Erland Dryseliuksen laatima laajahko Uuden testamentin kirkkohistoria. Myös sen julkaisemisessa Kuninkaallinen Majesteetti oli tullut avuksi ja velvoitti jo edellisvuonna kaikki emäseurakuntien pääkirkot maksamaan kirjasta ennakkotilauksmaksua kolme karoliinia. Samalla ennakkotilauks hinnalla myös yksityishenkilöiden, esimerkiksi seurakunnan papiston, oli mahdollista hankkia kyseinen kirja.³² Kaikki nämä kruunun hiippakuntaan toimittamat tai hankittaviksi määräämät kirjat julkaistiin muualla – pääkaupungissa tai Turussa.

YKSITYISHENKILÖIDEN KIRJANOMISTUS VIIPURISSA

Viipurin perukirjasarja on tuhoutunut eikä perukirjojen laatiminen muutenkaan ennen vuoden 1734 lain voimaantuloa ollut kovin yleistä, mistä syystä tiedot viipurilaisten kirjanomistuksesta ovat fragmentaarisia. Koska kaupungissa kuitenkin asui oppisäätyä ja porvaristoa, jotka olivat tutkittavana aikana yleensä merkittävimpiä kirjanomistajia, jonkinlainen katsaus heidän kirjastoihinsa on paikallaan. Seuraavaan on sen vuoksi kerätty yhteen eri lähteistä peräisin olevia hajatietoja tähän liittyen.

Varhaisin tunnettu viipurilaiskirjasto kuului Viipurin linnan kappalaiselle, Johannes Blockille (n. 1480–1545). Block saapui Viipuriin Tartosta mukanaan noin 180 teoksen kirjasto, joka oli noissa oloissa valtavan kokoinen. Kirjasto sisälsi niin käsikirjoituksia kuin inkunaabeleita sekä miltei kolmesataa 1500-luvun alun painatetta. Block oli jo reformaation miehiä, mikä kuvastuu myös

hänen kirjastostaan. Hänellä oli Melanchthonin *Loci communes* ja Erasmusuksen Matteus-kommentaari sekä Lutherin kirjoitus luostarilupauksia vastaan (1521) ja Justus Jonaksen ja Andreas Karlstadin pappisavioliittoa puolustavat kirjaset vuodelta 1522. Tartossa ollessaan häntä kiinnostivat vanhan kirkon opettajat ja siksi hän hankki Hieronymuksen, Athanasiuksen, Origeneen ja Johannes Khrysostomoksen teokset. Arvokkain tähän sarjaan kuuluvista kirjoista oli Johannes Amerbacin ja Johannes Forbenin julkaisema yhdeksänosainen Augustinus-laitos (1506). Vaikka kirjojen hankkiminen Viipuriin ei ollut kovin helppoa, Blockin onnistui ostaa kirjoja myös Viipuriin saapumisensa jälkeen. Tuolloin hän hankki Lutherin postillan (1528), Franciscus Lambertuksen kommentaarit pieniin profeettoihin (1525, 1526), Otto Brunfelsin raamatunlausokokoelman (1528) sekä Herman Boden vuonna 1531 painetun teoksen, jossa haetaan yhteistä pohjaa riitojen repimälle kirkolle. Block osti kaikki kirjansa Saksasta, osan Kölnistä, osan Strassburgista. Blockin kirjasto oli paitsi Viipurin, myös koko Suomen kannalta aikansa merkittävin ja hän mielihyvin myös esitteli sitä vierailleen.³³

Monet Viipurin piispoista olivat toimineet ennen virkaan tuloaan professoreina tai koulujen opettajina ja useilla heistä oli myös kirjallista tuotantoa. Oli siis luonnollista, että heillä oli myös merkittäviä kirjastoja. Näistä on valitettavasti säilynyt vain vähän tietoja. Petrus Bång mainitsee edeltäjänsä Henricus Carsteniuksen ruumissaarnassa tämän ahkeraksi kirjojen lukijaksi. Viranhoidonsa viimeisinä vuosina, jolloin voimia piispallisiin tehtäviin ei enää riittänyt, kirjat tarjosivat hänelle lohtua ja ajankulua:³⁴

kun hänen rakas vaimonsa, lapsensa ja ystävänsä kysyivät häneltä, eikö aika käynyt hänelle pitkäksi, hän vastasi, että hän sai mitä suloisinta ajankulua rakkaista kirjoistaan, joita hän luki joka päivä aamusta iltaan (koska Jumala oli suonut hänelle armossaan, vaikka hän olikin vanha, hyvän näön, kuulon ja sen tapaiset).

Rakkaimpia Carsteniukselle olivat Psalmi ja erityisesti psalmi 71, jonka hän luki joka aamu. Siinä psalminkirjoittaja turvautuu Jumalaan vanhuuden ja heikkouden kohdatessa:

Älä hylkää minua nyt vanhuuden päivinä, älä jätä, kun voimani uupuvat ... Kun nyt olen vanha ja harmaapäinen, älä hylkää minua, Jumala. (Ps. 71:9, 18)

Myös Carsteniuksen seuraajalla, Petrus Bångilla oli merkittävä kirjasto. Valitettavasti Turun palossa vuonna 1681 hän menetti osan kirjoistaan ja käsikirjoituksistaan. Päättellen kuitenkin siitä, miten hän viittaa kirjoihin myöhemmässä

tuotannossaan, suuri osa kirjastosta myös säästy. Toki hän ei ole ollut omia kirjoituksiaan laatiessaan vain oman kirjastonsa varassa, vaan on voinut käyttää kirjoja myös Tukholmassa ja Turussa. Suuria kirjastoja oli myös koulujen opettajilla. Esimerkiksi kollega Simon Martinin tiedetään jättäneen kuollessaan (1639) jälkeensä kirjaston, jonka arvo oli 447 kuparitaalaria.³⁵

Viipurissa vaikutti useita merkittäviä porvareita, joista monet olivat saksalaissyntyisiä. Näihin kuului muun muassa Viipurin pormestarina 1630–1647/1648 toiminut Caspar Thile. Hän omisti vuonna 1650 yli 30 teosta sisältävän kirjaston, johon kuului niin latinan-, saksan- kuin ruotsinkielisiä teoksia. Thile toimi kaupungissa oikeuspormestarina, mistä syystä ei ole ihme, että kirjastoon sisältyi juridista kirjallisuutta, muun muassa Lyypekin kaupungin statuutit ja ruotsalaisia lakikirjoja. Kenties erikoisin hänen omistamistaan teoksista, joka sijoittui juridisen ja teologisen kirjallisuuden välimaastoon oli Jakob Ayrerin vuonna 1600 ilmestynyt *Historischer Processus Iuris, In welchem sich Lucifer uber Jesum, darumb daß er ihm die Hellen zerstöhrt, eingenommen, die Gefangene darauß erlöst ... auff das aller hefftigest beklaget*. Kyseessä on Luciferin ja Jeesuksen välinen oikeudenkäynti Jeesuksen kuoleman jälkeen ennen hänen ylösnousemustaan. Vaikka teos on luonteeltaan teologinen, sen tapahtumat on muokattu todellisen oikeusprosessin muotoon.³⁶

Itse asiassa Thile omisti hämmästyttävän vähän juridista kirjallisuutta. Suuri osa hänen kirjastostaan koostui erilaisista historiallisista teoksista. Mukana on esimerkiksi Seth Calvisiuksen historiallista kronologiaa käsittelevä teos, Puolan historia ja venäläinen kronikka. Historian rinnalla Thile näyttää olleen joko kiinnostunut oppikirjoista tai säilyttänyt aikanaan erityisesti latinanopinnoissaan tarvitseman kirjallisuuden. Kirjastoon sisältyi useita oppikirjoja käytettyjä latinalaisten auktoreiden, kuten Ciceron, Vergiliuksen ja Terentiuksen teoksia sekä Nicodemus Frischlinin latinan kielioppi ja latinalaisten fraasien ja synonyymien sanakirjat. Hänellä lienee ollut hyvä latinantaito, koska suurin osa hänen omistamistaan kirjoista oli latinakielisiä. Thileä ovat kiinnostaneet myös erilaiset demonologiaan liittyvät julkaisut, mitä osoittaa sekä edellä mainittu Ayrerin teos että Henning Grossen *Magica seu mirabilium historiarum de spectris* (Eisleben 1597). Uskontoa kirjastossa edustivat ruotsinkielinen psalmtari, joukko ruumissaarvoja ja Kristuksen valtakunnan historia.³⁷

Sitä vastoin Thilen pojan, Carl Thilen kirjasto koostui miltei yksinomaan uskonnollisesta kirjallisuudesta. On mahdollista, että kyseessä olevat kirjat ovat alun perin kuuluneet hänen isänsä kirjastoon, mutta tätä ei voida tietää varmasti. Carl Thile omisti muun muassa Lewis Baylyn *Praxis pietatixen* saksankielisenä sekä joukon evankeliumi-, rukous- ja virsikirjoja. Valtaosa kirjoista oli saksankielisiä. Näiden lisäksi hänellä oli muutama koulukirja. Muista 1600-lu-

vun viipurilaiskirjastoista tiedetään se, että maaherra Anders Lindhielm lahjoitti Petrus Carsteniukselle, joka oli vuoden 1690 suurpalossa menettänyt koko kirjastonsa, 30 arvokasta teosta. Kirjojen nimekkeistä ei ole säilynyt tietoa.³⁸

JOHTOPÄÄTÖKSET

Viipurin sijainti idän ja lännen rajalla sekä kaupungin kansainvälisyys heijastuivat myös alueen kirjalliseen kulttuuriin. Yhteydet Baltiaan ja Saksaan näkyivät saksalaissyntyisten sitojen ja kiertävien kirjakauppiaiden sekä saksalaisten tai Saksasta Baltian kautta tuotettujen kirjojen suhteellisen suurena määränä. Toisaalta asema Ruotsin valtakunnan itäisimpänä, usein sotatantereeksi joutuvana kolkkana vaikeutti usein aivan keskeisenkin uskonnollisen peruskirjallisuuden ja oppikirjojen hankintaa kohtuuttomasti. Toisin sanoen kauppaa käyvän varakkaan ja kielitaitoisen porvariston ja oppisäädyn kirjanhankintamahdollisuudet olivat huomattavasti paremmat kuin köyhien suomen- tai ruotsinkielisten alempien yhteiskuntaryhmien. Harvat säilyneet tiedot yksityiskirjastoista tukevat tätä oletusta. On kuitenkin huomattava, että suhteellisen harvat näihin kirjastoihin sisältyvät kirjat oli hankittu Viipurista, vaan suoraan Ruotsista, Saksasta tai Baltiasta.

Monet piispoista kantoivat huolta kansanopetuksessa ja opinnoissa tarvittavien kirjojen laatimisesta ja julkaisemisesta ja kymnaasin kirjapainon perustaminen vuonna 1689 omalta osaltaan helpotti tilannetta. Viipurin hiippakuntaa koskivat samat kuninkaalliset kirjanhankintamääräykset ja se sai samat tiedot ilmestymässä olevista julkaisuista kuin Turunkin hiippakunta. Idässä määräyksiä kuitenkin usein laiminlyötiin yksinkertaisesti rahanpuutteen vuoksi. Viipurissa julkaistun kirjallisuuden määrästä ei ole tarkkaa tietoa, koska kirjoja on oletettavasti jonkin verran kokonaan kadonnut eikä kaikista painetuiksi tiedetyistä julkaisuista ole säilynyt nykypäiviin yhtään kappaletta.

Viiitteet

- 1** Sen sijaan kaunokirjallisuus jää tässä artikkelissa vähälle huomiolle. Katso siitä esimerkiksi Riikonen 2003; Riikonen 2008. Keskiajan liturgisesta kirjallisuudesta Jyrki Knuutilan ja Markus Hiekkasen artikkeli tässä teoksessa.
- 2** Stenberg 1923, 102; Heininen 2000, 167-168. Viipurin hiippakunnassa ja Viipurin kaupungissa noudatetuista liturgisista käytänteistä tarkemmin Jyrki Knuutilan ja Markus Hiekkasen artikkeli tässä teoksessa.
- 3** Leinberg 1884-1901 IV, 57; Schück 1923, 63; Stenberg 1923, 102; Vallinkoski 1948, 77.
- 4** Stenberg 1943, 103-104; Vallinkoski 1948, 205.
- 5** Ruuth 1906, 428; Stenberg 1943, 102-103; Vallinkoski 1948, 85; Lagerqvist - Nathorst-Böös 1993, 68; Vallinkoski 1992, 229-230; Laine T 1997b, 57.
- 6** Heininen 1977, 36; Parvio 1978a, 184-185; Parvio 1978b, 22; Heininen 2005, 17-18; Heininen 2012, 90, 102, 106, 109, 144. Paulus Juustenin toiminnasta Viipurin ja Turun hiippakunnissa myös Knuutilan ja Hiekkasen artikkeli tässä teoksessa.
- 7** SKB 1996, nrot 2047; Parvio 1978a, 186; Parvio 1978b, 16, 24; Heininen 2012, 131-132.
- 8** Juusten 1575, A1r.; Parvio 1978a, 186-187; Parvio 1978b, 27-28, 126; SKB 1996, nro 2048; Laine T 1997e, 140; Heininen 2012, 133-135.
- 9** Elimaeus 1629, A2r.; Simolin 1912, 78; SKB 1996, nrot 1008, 1078-1079, 4215; Knuutila 1997a, 125-127; Heininen 2005, 23.
- 10** Luther 1607, A10-A11; Matrikelportal Rostock, (<http://purl.uni-rostock.de/matrikel/100020481>). Carelius nousi yleisempään tietoisuuteen kirjallisena toimijana loppuvuodesta 2015, jolloin julkistettiin TT Suvi-Päivi Kosken Saksasta tekemä, tätä virsikirjaa ja Lutherin katekismuksen suomennosta koskeva löytö.
- 11** Mannerheim 1983, 109; SKB 1996, 3058-3061; Knuutila 1997b, 134-135; Laine T 1997a, 83-84; Laine T 1997c, 88; Lehtonen 1999, 31; Heininen 2005, 53.
- 12** SKB 1996, nrot 821-823, 2735-2764, 3751-3787 ja eri kohdin.
- 13** SKHSP 1892-1897, 82-83; Leinberg 1893, 227, 229, 232; SKB 1996, 2053-2055; Saloheimo 1999, 4, 6-11. Pohjoisia pogostoja olivat Sortavala, Salmi, Suistamo, Pälkjärvi, Suojärvi, Kitee, Ilomantsi, Liperi, Tohmajärvi, Uukuniemi, Tiurala ja Jougio; Laasonen 2000a; Laasonen 2000b; Heininen 2005, 23, 35, 60-61; Laasonen 2005, 21-22, 41, 52, 61. Laasonen (2005) käsittelee perusteellisesti ortodoksien muuttoa Käkisalmen läänistä Venäjälle 1600-luvulla.
- 14** Leinberg 1884-1901 IV, 55-56; Hanho 1947, 27-31.
- 15** Leinberg 1884-1901 I, 273; IV, 57-58; III, 21; Vallinkoski 1948, 78; Gardberg 1949-1973, 54-55.
- 16** Ruuth 1906, 425; Hanho 1947, 37-38; 55-57, 60; Ruuth - Hallila 1974, 343; Heininen 2005, 51. Lukion lehtoreista tarkemmin Simo Heinisen artikkeli tässä teoksessa.
- 17** Leinberg 1884-1901 II, 161; Gardberg 1949, 225-228; SKB 1996, nrot 720-736, 741-753, 756-776; Laasonen 2011.
- 18** Carlqwist 1696, A2v: ”Hans Lärda Skriffter, dem han oss har lemnadt qwar Nog wijsa, hwad förstånd hoos honom hysat har.”
- 19** Leinberg 1884-1901 III, 166-168; Simolin 1912, 137; Gardberg 1949, 229-230, 232, 234; Heininen 2005, 54.
- 20** Porthan & Alopaeus 1792, 43; Ruuth 1906, 430; Gardberg 1949, 235-237; Mannerheim 1983, 108. Medelplanin salavuoteuteen liittyvää oikeudenkäyntiä valottaa tarkemmin artikkelissaan Jouni Keskinen (Keskinen 2016, 156-168).
- 21** Hanho 1947, 227-228; SKB 1996, nrot 708, 719, 861-863, 906-908, 1932, 1998-1999, 4246-4247; Laine T 1997d, 63-64; Laasonen 2000a; Heininen 2005, 54-55; Libris, haku: Wiburg/Viburg.

- 22** KA Mf VAY 3363; Leinberg 1884–1901 III, 196–197; Gardberg 1949, 234, 246; SKB 1996, nro 1465. Vuosina 1689–1696 Viipurissa painettuja julkaisuja tunnetaan kolmisenkymmentä, joista noin kymmenen on oppikirjoja. SKB 1996.
- 23** Simolin 1912, 139–142; Gardberg 1949, 242–244; SKB 1996, nro 777; Tiimonen 2001, 147; Heininen 2005, 54. Gardbergin mukaan Bång väitti Gezeliuksen poikenneen Lutherista ja Simolinin mukaan Gezelius nuorempi esitti jo ennen Bångin katekismuksen ilmestymistä epäilyn siitä, että se ei ollut Lutherin katekismuksen mukainen. Vastauksessaan Kuninkaaliliselle Majesteetille 4.6.1690 Bång tuo ilmi aiempien suomenkielisten katekismusten toisistaan ja Lutherista poikkeavat sanamuodot ja perustelee oman katekismuksensa Luther-uskollisuutta. Leinberg 1884–1901 V, 28. Pipping on olettanut, ettei Bångin katekismusta olisi saatu lainkaan levittää. Tämä tuskin pitää paikkaansa, sillä Serlachiuksen muistiinpanojen mukaan (21.–23.1.1690) kirjaa oli levitetty seurakuntiin, Lempiäinen 1970, 109.
- 24** Gardberg 1949, 244; SKB 1996, nro 4235.
- 25** HMA PTA Da:1 Rovastikunnille 4.3.1704; Simolin 1916, nrot 77, 91; Lagus (Kotivuori) 2005, nro 2759.
- 26** HMA PTA Da:1 Pernajan rovastille 6.5.1704; SKHSP 1892–1897, 32–33; Simolin 1916, nro 75; Koskenvesa 1984, 46–52; SKB 1996, nrot 1885, 2756; Heininen 2005, 41.
- 27** Stenberg 1923, 104; Gardberg 1949–1973, 242, 246–250; Mannerheim 1983, 108. Ruuth 1906, 430 mainitsee Pippingin tunteneen 43 Viipurin kymnaasin kirjapainon painatetta ja Laguksen löytäneen vielä 15. Lisäksi Neovius on täydentänyt listaa joukolla kiertokirjeitä ja muita julkaisuja. Suomen kansallisbibliografiassa Viipurissa painettuja julkaisuja, joista osa ei ole säilynyt, tunnetaan 60 kappaletta. SKB 1996, hakemisto 603, 606.
- 28** TMA TTA EI:1 3.4.1693, 30.6.1693 s 4–5, 5.11.1694; Simolin 1916, nro 50; Laine T 1997f, 294–295; Rystad 2001, 350, 356–357; Laine T 2006, Asetusten julkaisemisesta ja käytöstä 1700-luvun osalta on kirjoittanut monografian Elisabeth Reutersvärd (Reutersvärd 2001).
- 29** Laine E M 1996, 16–19; Ohlmarks - Bæherendtz 1999, 279; Rystad 2001, 345–350.
- 30** HMA PTA Ea:1 5.11.1694; Tengström 1833, 79–80.
- 31** HMA PTA Ea:1 16.3.1696, 22.3.1696; TMA TTA EI:1 22.3.1696; Simolin 1916, nro 74, 76, 79, 102; Ruuth - Halila 1974, 75–79, 81.
- 32** Simolin 1916, nro 103, 106.
- 33** Heininen 2007, 36–39.
- 34** Bång 1683, F3r: ”tå hans k. maka, barn och wänner honom frågade: om tijden icke gjordes honom lång? gaff han swar: det han ett mehr än liufigit tijdfördriff hade aff sine härlige böcker, dem han ifrån mårگونen in til aftonen hwar dagh läste vthi (emedan Gudh vthi des goda ålder in til det yttersta honom medh en start syyn, hörsel och slijkt benådade).”
- 35** Ruuth 1906, 428; Simolin 1912, 167–168; Ruuth - Halila 1974, 369–370.
- 36** Ayryer 1600; Lagus 1892, 30; Ruuth 1906, 428; Ruuth - Halila 1974, 369–370; vrt. Karonen 2016, 45.
- 37** Ruuth 1906, 428.
- 38** Ruuth 1906, 428; Ruuth - Halila 1974, 369–370. Petrus Carsteniuksesta ja hänen monipuolisesta toiminnastaan katso myös esimerkiksi Simo Heinisen artikkeli sekä Pentti Paavolaisen tietolaatikko tässä teoksessa.

Lähdeluettelo

Alkuperäislähteet

Kansallisarkisto, Helsinki

Gezelius-suvun kokoelma (VAY Mf. 3363)

Hämeenlinnan maakunta-arkisto,
Hämeenlinna (HMA)

Porvoon tuomiokapitulin arkisto (PTA)

Kirjekonseptit 1702-1722 (Da:1)

Kuninkaalliset kirjeet 1678-1709 (Ea1)

Turun maakunta-arkisto (TMA)

Turun tuomiokapitulin arkisto (TTA)

Kuninkaalliset kirjeet 1335-1728 (E1:1)

Painetut lähteet

Ayrer 1600. Ayrer, Jakob. Historischer Processus Iuris, In welchem sich Lucifer uber Jesum, darumb daß er ihm die Hellen zerstöhr, eingenommen, die Gefangene darauß erlöst ... auff das aller hefftigest beklaget. Franckfort am Mayn.

Bång 1683. Bång, Petrus, Christeligh lijk-predikan : öfwer ... mag. Henricum Carstenium, wälförordnadt biskop i Wijborg: tå hans salige lekamen, ... blef beledsagat til sin graaf och hwijlocammar, vthi Wijborgz doom-kyrkia, festo trinitatis (den 3. junji [sic]) anno 1683. Hållen dersammastådes af Petro Bång, s. theol. doctore, och salige biskopens successore. Åbo.

Carlqwist 1696. Carlqwist, Jacobus, Förduncklat til sitt steen... - Sorge-MoIn Upstigit, Då ... Biskop öfwer Wijborgz Stiffth ... Doctor Petrus Bång, Så lede af Werlden, ... med Solenn Befrafningz-Act, behörigen wardt Jordsatt i Wijborgz Dom-Kyrkia, den 25 Augusti Anno 1696. ... Optecknat Af Wån och myckit obligerade Tienare. Åbo.

Elimaeus 1629. Elimaeus, Olaus, Käsikiria, Jossa on Käsitetty, millätawalla Jumalan palwelus, Christillisten Ceremoniain ia Kirconmenoin cansa, Somen Seuracunnis pidhettämän pitä. Stockholmis: Thomas Georgii.

Juusten 1575. Juusten, Paulus, Se Pyhä Messu Somen kielen ei Pauin Mutta pyhän Euangeliumin ja Christillisen Seuracunnan tauan iälken visusta Suomen Turus coottu. Stockholmis.

Leinberg 1884-1901. Leinberg K. G., Handlingar rörande finska skolväsendets historia I-IV. Jyväskylä: K. G. Leinberg.

Leinberg 1893. Leinberg K. G., Handlingar rörande Finska kyrkan och presterskapet. Andra samlingen. 1627-1651. Jänte tillägg till första samlingen. Jyväskylä: K. G. Leinberg.

Luther 1607. Luther, Martin, Catechimus [!] se on christilisen opin pää cappaleet, D. Martinus Lutherin vlostoimituxen cansa, soomen kielen tulkitut. Lyhykäisen esipuheen cansa, iosa yxikertaisesta tiettäväxi tehdän, quinga itze cugin christitty, hänens swren hödytyxen cansa ioca päivä catechismuxessa harioitta machta ... Rostokissa.

Porthan & Alopaeus 1792. Porthan, Henrik Gabriel (praes.) & Alopaeus, Petrus Johannes (resp.), Animadversiones de libris raris. Quarum partem posteriorem cons. ampl. fac. phil. Aboënsis praeside m. Henrico Gabriele Porthan, eloq. prof. reg. [et] ord. R. Acad. litt. hum. hist. [et] antiquitt. membro. Pro gradu publico examini modeste submittit Petrus Johannes Alopaeus, Wiburgensis, in audit. maj. die XVIII. Jun. MDCCXCII. h. a. m. c. Aboae.

Simolin 1916. Simolin, Albin, Urkunder rörande det äldre Wiborgska stiftet. Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar XIII, 1. Helsingfors: Finska kyrkohistoriska samfundet.

SKHSP 1892-1897. Suomen kirkkohistoriallisen seuran pöytäkirjat liitteineen 1892-1897. I. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

Bibliografiat ja matrikelit

SKB 1996. Laine, Tuija, Nyqvist, Rita (toim.), Suomen kansallisbibliografia 1488-1827 & Hakemisto. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 59-60/Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 642-643. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto & Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Vallinkoski 1992. Vallinkoski, Jorma, Suomen kirjansitojamestarit 1514-1868. Toim. Jarl Pousar. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 54. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto.

Internet-lähteet

Libris – De svenska bibliotekens gemensamma katalog (<http://libris.kb.se/>)

Matrikelportal Rostock – Datenbankedition der Immatrikulationen an der Universität Rostock seit 1419 (<http://matrikel.uni-rostock.de/index.action>)

Tutkimuskirjallisuus

Gardberg 1949-1973. Gardberg, Carl-Rudolf, Kirjapainotaito Suomessa I-III. Helsinki: Helsingin graafillinen klubi.

Hanho 1947. Hanho, J. T., Suomen oppikoululaitoksen historia I. Ruotsin vallan aika. Porvoo, Helsinki: WSOY.

Heininen 2000. Heininen, Simo, Tuomiokirkon kirjasto. Teoksessa Kansallispyhäkkö. Turun tuomiokirkko 1300-2000. Helsinki: Tammi.

Heininen 2005. Heininen, Simo, Vanha Viipurin hiippakunta. Teoksessa Viipurin & Porvoon & Tampereen hiippakunnan historia. Helsinki: Edita.

Heininen 2007. Heininen, Simo, Mikael Agricola. Elämä ja teokset. Helsinki: Edita.

Heininen 2012. Heininen, Simo, Agricolan perintö. Paavali Juustenin elämä. Helsinki: Edita.

Karonen 2016. Karonen, Petri, Talouden ehdoilla. Aineellisen ja henkisen kulttuurin vuorovaikutus Viipurissa 1500-1600-luvuilla. Teoksessa Koskivirta, Anu, Paavolainen, Pentti, Supponen, Sanna (toim.), Muuttuvien tulkintojen Viipuri. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 18. Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura.

Keskinen 2016. Keskinen, Jouni, Aapiskukkomiehen traaginen rakkaus. Daniel Medelplan ja sukursarikos puhdasoppisuuden ajan Ruotsissa. Genos 3/2016, 156-168.

Knuutila 1997a. Knuutila, Jyrki, 1600-luvun kirkkokäsikirjat. Teoksessa Laine, Tuija (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 686. Helsinki: SKS, 122-134.

Knuutila 1997b. Knuutila, Jyrki, Piaae cantiones, 1582. Teoksessa Laine, Tuija (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 686. Helsinki: SKS, 134-136.

- Koskenvesa 1984.** Koskenvesa, Esko, Synodaalikokous Porvoon hiippakunnan hallinnossa 1723–1870. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 130. Helsinki: Helsinki: SKHS.
- Laasonen 2000a.** Laasonen, Pentti, Bjugg, Petrus (1587–1655). Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Laasonen 2000b.** Laasonen, Pentti, Elimaeus, Olaus (noin 1570–1629). Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Laasonen 2005.** Laasonen, Pentti, Novgorodin imu. Miksi ortodoksit muuttivat Venäjälle Käkisalmen läänistä 1600-luvulla? Historiallisia tutkimuksia 222. Helsinki: SKS.
- Laasonen 2011.** Laasonen, Pentti, Bång, Petrus Erici (1633–1696). Kansallisbiografia. (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>) Helsinki: SKS.
- Lagerqvist - Nathorst-Böös 1993.** Lagerqvist, Lars O., Nathorst-Böös, Ernst, Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar. Stockholm: LTs förlag.
- Lagus 1893.** Lagus, Gabr., Ur Wiborgs historia. Minnesskrift. Första delen. Wiborg: Wiborgs stad.
- Laine E M 1996.** Laine, Esko M., Yksimielisyys – sota – pietismi. Tutkimuksia suomalaisesta papistosta ja yhteiskunnasta kolmikymmenvuotisesta sodasta pikkuvihaan. Helsinki: [Esko M. Laine].
- Laine T 1997a.** Laine, Tuija, Aapinen, 1629. Teoksessa Laine, Tuija (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 686. Helsinki: SKS, 83–84.
- Laine T 1997b.** Laine, Tuija, Biblia, 1642. Teoksessa Laine, Tuija (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 686. Helsinki: SKS, 54–59.
- Laine T 1997c.** Laine, Tuija, Canutus Martini Carelius: Somen kielinen d. Martinus Lutherin pienempi catechismus, 1628. Teoksessa Laine, Tuija (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 686. Helsinki: SKS, 88–89.
- Laine T 1997d.** Laine, Tuija, Petrus Erici Bång: Chronologia sacra, 1694. Teoksessa Laine, Tuija (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 686. Helsinki: SKS, 63–65.
- Laine T 1997e.** Laine, Tuija, Manuale Finnonicum 1600-luvulla. Teoksessa Laine, Tuija (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 686. Helsinki: SKS, 140–143.
- Laine T 1997f.** Laine, Tuija, Virallisjulkaisujen suomentamisesta ja levityksestä 1600- ja 1700-luvuilla. Teoksessa Laine, Tuija (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 686. Helsinki: SKS, 294–303.
- Laine T 2006.** Laine, Tuija, Kolportöörejä ja kirjakauppiaita. Kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1098. Helsinki: SKS.
- Lehtonen 1999.** Lehtonen, Tuomas M. S., Keskiajan kirjallinen kulttuuri. Teoksessa Varpio, Yrjö & Huhtala, Liisi (toim.), Hurskaista lauluista ilostelevaan romaaniin. Suomen kirjallisuushistoria 1. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 724:1. Helsinki: SKS, 12–35.
- Mannerheim 1983.** Mannerheim, Johan, Svenska boktryckarlängder 1483–1883. Teoksessa G. E. Klemming & J. G. Nordin: Svensk boktryckeri-historia 1483–1883. Facsimile. Stockholm: P. A. Norstedts & söners förlag.
- Ohlmarks - Bæhrendtz 1999.** Ohlmarks, Åke, Bæhrendtz, Nils Erik, Svensk kulturhistoria. Svenska krönikan. Stockholm: Forum.
- Parvio 1978a.** Parvio, Martti, Paavali Juusten ja hänen messunsa. Teoksessa Paavali Juusten: Se pyhä messu Somen kielen ei Pauin Mutta pyhän Euangeliumin ia Christilisen Seuracunnan tauan iälken. Stocholmis 1575. Toimittanut ja jälkikirjoituksella varustanut Martti Parvio. Näköispainos. Helsinki: SKS, 181–188.

- Parvio 1978b.** Parvio, Martti, Paavali Juusten ja hänen messunsa. Liturgianhistoriallinen tutkimus. Suomi 122:3. Helsinki: SKS.
- Reutersvärd 2001.** Reutersvärd, Elisabeth, Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle. Studia Historica Lundensia 2. Lund: Lund universitet.
- Riikonen 2003.** Riikonen, Hannu K., Havemanin ylistys Viipurille. Teoksessa Krohn, Aarni, Paavolainen, Jaakko, Merras, Merja (toim.), Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 14. Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura 2003.
- Riikonen 2008.** Riikonen, Hannu K., Laus urbis in Seventeenth Century Finland: Georg Havemann's Oratio de Wiburgo and Olof Hermelin's Viburgum. Teoksessa Harsting, Pernille, Viklund, Jon (eds.), Rhetoric and literature in Finland and Sweden, 1600-1900. Nordic studies in the history of rhetoric 2. Copenhagen: Nordisk Netværk for Retorikkens Historie 2008.
- Ruuth 1906.** Ruuth J. W., Viborgs stads historia. Första bandet. Viborg: Viborgs stad.
- Ruuth - Halila 1974.** Ruuth, J. W., Halila, Aimo, Viipurin kaupungin historia. II osa Vuodet 1617-1710. Kirjoittanut J. W. Ruuth ja uudistanut Aimo Halila. Lappeenranta: Torkkelin Säätiö.
- Rystad 2001.** Rystad, Göran, Karl XI. En biografi. Lund: Historiska media.
- Saloheimo 1999.** Saloheimo, Veijo (toim.), Inkerinmaalta ja Käkisalmen läänistä paenneita vuosina 1618-1655. Historian tutkimuksia 19. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Simolin 1912.** Simolin, Albin, Petrus Bång. En biografisk studie. Finlands kyrkohistoriska samfundets handlingar X. Helsinki: FKHS.
- Stenberg 1943.** Stenberg, A. W., Kirjakauppoja ja kirjakauppiaita Helsingissä, Porvoossa ja Viipurissa. Helsinki: Otava.
- Tiimonen 2001.** Tiimonen, Soili, Valoa kansalle. Luterilainen kirkko ja kansanopetuksen kehittämispyrkimykset autonomisessa Suomessa 1809-1848. Helsinki. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 185. Helsinki: SKHS.
- Vallinkoski 1948.** Vallinkoski, Jorma, The history of the University Library at Turku I. 1640-1722. Diss. Publications of the University Library at Helsinki XXI. Helsinki: University of Helsinki.

Viipurin 1600-luvun jälkipuoliskon profaani esinekulttuuri

Itämeren alueen kaupunkikulttuurille leimalliset pohjoiset renessanssipiirteet alkoivat näkyä kulutustottumuksissa 1500-luvun jälkipuoliskolta alkaen. Asumiseen, kodin esineistöön ja sosiaalisen elämän ulkoiisiin puitteisiin omakuttiin eurooppalaisia uutuuksia. Rannikkokaupunkien johtavat virkamiehet, papisto ja porvaristo ryhtyivät hankkimaan muodinmukaista ylellisyysesineistöä, jolla osoitettiin vaurautta ja sivistyneisyyttä. Koti sisustuksineen muodosti näyttämön suvun ja perheen statuksen ilmaisemiseen.

Viipurista kehittyi kukoistava ulkomaankauppaa käyvä kaupunki 1600-luvun alkupuolella. Saksalaisia ja hollantilaisia kauppiaita asettui pysyvästi Viipuriin, ja kansainvälistyminen tuli näkyviin kulutuskulttuurin monipuolistumisena ja muualta tuotujen uutuuksien rantautumisena kaupunkiin. Viipurilaisilla porvareilla oli hyvät liike- ja sukulaissuhdeverkotot Itämeren piirissä.¹ Tallinnan, Riian, Danzigin ja Lyypekin kaltaisissa vilkkaissa kauppakaupungeissa toimi huonekalupuuseppiä, maalareita ja muita korkealaatuisen käsityön taitajia, joilta voitiin hankkia ylellisyysesineitä. Usein esine teetettiin tilauksen mukaan, mutta keramiikkaa, hopeaesineitä ja taulumaalauksia tuli myyntiin myös kuolinpesistä ja vararikkohuutokaupoista. Jopa erityinen taidehuutokauppa vakiintui jo 1600-luvulla mm. Hollannissa, jossa tavaksi tuli myydä markkinoille valmistettuja ja eri syistä myyntiin jätettyjä taideteoksia.

Maalausten ohella hankittiin grafiikkaa. Erilaisista painotuotteista tuli suosittu keräilykohde 1600-luvun aikana. Grafiikan keräily yleistyi sivistyneistön piirissä samaan aikaan, kun kirjallisuuden hankinnasta tuli tavallista. Saksalaisella alueella oli monia kukoistavia painoalan keskuksia, joista levitettiin tehokkaasti yksilehtivedoksia, erilaisia kuvasarjoja ja kuvitettua kirjallisuutta. Luterilaisuuden piirissä runsaasti kuvitetuilla kansankielisillä Raamatuilla oli vankka asema. Käsityöläismaalarit puolestaan käyttivät grafiikkaa maalaustensa esikuvina.

Viipurilaista 1600-luvun esineistöä on säilynyt äärimmäisen niukasti. Useat vakavat kaupunkipalot tuhosivat viipurilaistaloja 1600-luvun aikana. Viipurin museon kokoelmiin päätyneet ylelliset barokkiesineet ovat peräisin laajalta alueelta Itämeren kulttuuripiiristä. Testamenttilahjoituksena saatuun William Grommén (1836–1900) kokoelmaan kuuluneet barokki-interiöörien esineet toi-

mivat kuitenkin erinomaisina esimerkkeinä ajalle tyyppillisestä irtaimistosta, jollainen on ollut mahdollista viipurilaisissakin kodeissa.² Näin ollen konkreettisten visuaalisten ilmiöiden kuvaaminen perustuu pääasiassa arkistomateriaaliin. Tätä artikkelia varten on käyty läpi viipurilaista tuomiokirja-aineistoa ja muuta kuvataiteeseen, kokoelmiin ja käsityöläisiin liittyvää materiaalia. Esityksen yhtenä tavoitteena on täsmentää kuvaa viipurilaisesta profaanista esinekulttuurista lähteiden ja vertailevan tarkastelun avulla. Lähdetyöskentelellä on saatu aiempaa yksityiskohtaisempaa tietoa Viipurin kaupungissa toimineista maalareista, ja näin pystymme korjaamaan ja täsmentämään joiltakin osin pitkään tutkimuskirjallisuudessa toistuneita epätarkkuuksia.

BAROKKIPIIRTEITÄ VIIPURILAISKOTIEN SISUSTUKSISSA

Koti loi puitteet sosiaalisen elämän eri muodoille, ja tämä puolestaan johti asunnon tilojen eriytymiseen. Eri huonetiloilla ja niiden osilla oli toisistaan poikkeavia käyttötarkoituksia. Etenkin salien ja muiden vieraiden vastaanottamiseen tarkoitettujen tilojen sisustamisessa tarjoutui mahdollisuus osoittaa tyyliä, muodikkuutta ja vaurautta.

Viipurilaisten perukirjoja ei ole säilynyt 1600-luvulta, joten muutamit täsmälliset omaisuusluettelot ovat tärkeitä konkreettista tietoa antavia lähteitä. Harvinaisen perusteellinen kuvaus kahden viipurilaisen virkamieskodin sisustuksesta liittyy veromestari Carl Thilen vararikkojuttuun syksyllä 1649. Myös veromestarin jo iäkkään isän omaisuus joutui jutun yhteydessä vasaran alle. Kaikkineen inventaarioista paljastuva irtaimisto kuvastaa kulutustavaroiden monipuolisuutta 1600-luvun puolivälissä. Molemmissa kodeissa oli ajalle tyyppillisiä maalauksia, kehystettyä grafiikkaa ja pienoiserieksia sekä arvokkaita huonekaluja. Kokonaisuus on laajemminkin suhteutettavissa kaupungin menestyneimpiin porvarisperheisiin. Vastaavanlaista esineistöä oli oletettavasti myös muissa varakkaissa viipurilaiskodeissa.

Vararikkojutun yhteydessä syksyllä 1649 laadittu omaisuusluettelo³ osoittaa, että Carl Thile omisti useita muotokuvia. Hänellä oli ainakin neljä kookasta ajan tavan mukaan palttinalle tai paneelille maalattua muotokuvaa ja viisi pienempää kehystettyä muotokuvaa, jotka oli väritetty. Kyseessä saattoivat olla esimerkiksi vesiväri-laveerauksella maalatut grafiikanvedokset tai piirroksat. Lisäksi oli uskonnollisaiheisia teoksia, kuten yksi pieni Pietä-aiheinen maalaus ja kaksi enkelipääveistosta sekä yksi muu enkeliaiheinen esine. Neljällä tavallisella paperipiirroksella tarkoitetaan luettelossa todennäköisesti grafiikanvedoksia. Perheenjäsenten muotokuvista luetteloon on kirjattu Carl Thilen edesmenneen äidin muotokuva, joka määritellään vanhaksi. Tämä tarkoittanee

äidistä hänen nuoruusvuosinaan jo vuosikymmeniä aikaisemmin maalattua muotokuvaa. Maalausta pidettiin niin yksityisluonteisena muistoesineenä, että sen rahallinen arvo jätettiin määrittelemättä.

Vararikkopesän taideteosten arvottamisessa kuvastuu taideinstituution kehittymättömyys. Taulumuotoisia esineitä ei vielä 1600-luvun puolivälin Viipurissa arvioitu niiden erityisen taidearvon kautta, vaan ne rinnastuivat käsitteellisen prosessin taidokkuuteen, käytettyihin materiaaleihin ja vaadittuun työmäärään. Carl Thilen omistamat neljä maalattua muotokuvaa arvioitiin 30 kuparitaalariin ja viisi pientä kehystettyä graafista tai piirrosmuotokuvaa eivät olleet enemmän kuin 6,8 kuparitaalarin (kt) arvoisia. Pietä-aiheinen pieni maalaus nousi hieman arvokkaammaksi (3,24 kt), kun sen sijaan vararikkopesään kuuluneita rihkamatyyppejä koristetavaroita, kuten enkeliaiheisia esineitä (1,8 kt) ja kahtatoista liituleijonaa (1,16 kt) pidettiin vähäarvoisina. Neljä grafiikanvedosta arvioitiin yhteensä kahteen kuparitaalariin.

Erikoisin Carl Thilen omistamista esineistä oli pientä poikaa esittävä vaha-kuva, joka oli pienessä lasilla suojatussa rasiassa. Vaha kuulostaa oudolta materiaaalilta, mutta se oli perinteinen pienoisesineiden, kuten votiiviuhrilahjojen materiaali katolisella alueella. Vahaa voitiin värjätä, joten sillä saatiin aikaan elävän näköisiä henkilöhahmoja.⁴ Keskiajalla vakiintunut vahaesineperinne jatkui pitkään varsinkin katolisuuden piirissä, mutta vahaa suosittiin myös muussa luonteeltaan profaanissa muistoesineistössä, joten tällainen pienesine ei ole mitenkään poikkeuksellinen 1600-luvun viipurilaiskodissa. Se oli mahdollisesti saksalaissuvussa pitkään vaalittu muistoesine, lahjaksi saatu tuontiesine tai matkamuisto. Vahasta tehty pojanpää oli ilmeisesti taidokas ja sille laskettiin todennäköisesti myös kuriositeettiarvoa, koska se arvioitiin runsaaseen seitsemään kuparitaalariin.

Thilen kodissa oli neljä suurta ikkunalasia, joista kahdessa oli vaakuna-aiheinen lasimaalaus. Vastaavia tunnetaan suomalaisista kirkoista ja kartanoista. Ikkunalasi oli hyödyllistä ylellisyyttä, joten arvokkailla maalauksilla somistetut vaakuna-aiheiset ikkunat arvioitiinkin peräti 15 kuparitaalariin. Lähinnä käytösesineisiin kuului liuskekilvitaatasta valmistettu kirjoitustaulu eli rihvelitaulu.

Veromestari Thilen vararikko oli niin totaalinen, että sen vuoksi velkojat ulosmittasivat myös hänen vanhan isänsä koko omaisuuden. Viipurin kaupungin entisen kuninkaallisen pormestarin Caspar Thilen omaisuuden luettelosta 8.11.1649 ilmenee, että vanhalle miehelle jäi ainoastaan muutama vaatekerta. Muu meni velkojille kullekin tarkasti eriteltyinä saatavina.⁵

Inventaario antaa kuvan vanhan pormestarin kauniista kodista, jonne oli vuosikymmenten aikana hankittu säädynmukaista sisustusta ja ajalle tyyppillistä irtaimistoa. Caspar Thilellä oli kuninkaallisia muotokuvia, kuten edesmen-

neen Kustaa II Adolfin ja hänen puolisonsa leskikuningatar Maria Eleonoran kuvat sekä kuningatar Kristinan muotokuva. Lisäksi hänellä oli korkeita virkamiehiä esittäviä maalauksia, kuten kansleri Axel Oxenstiernan ja valtakunnan veromestari Gabriel Bengtsson Oxenstiernan muotokuvat. Paikallisista silmäätekevistä Thilellä oli Viipurin läänin entisen maaherran Carl Mörnerin ja tämän vaimon muotokuvat sekä eversti Otto Berendt Taubea esittävä maalaus. Perheenjäsenistä Caspar Thilellä oli poikansa Carlin ja tämän vaimon muotokuvat sekä poikansa Caspar nuoremman kuva. Uskonnollisista aiheista hänellä oli ristiinnaulittu-aiheinen maalaus.

Caspar Thilen omistuksessa olleiden muotokuvien arvo liikkui runsaasta 10 kuparitaalarista liki 20 kuparitaalariin. Kuninkaallisen perheen muotokuvat arvioitiin yhteensä 33,24 kuparitaalariin, joten oletettavasti ne olivat markkinoilla runsaasti liikkuneita kopiota.

Todennäköisesti maalarille poseeranneesta mallista maalatut pariskunnan kaksoismuotokuvat on listalla arvioitu liki 20 kuparitaalariin kappaleelta. Näin on menetelty sekä Carl Mörnerin ja hänen vaimonsa (37,16 kt) että Carl Thilen ja hänen vaimonsa muotokuvien kohdalla (37,16 kt). Lapsimuotokuvat arvioitiin halvemmiksi, esimerkiksi Caspar Thile junioria esittävä kuva vain 11,8 kuparitaalariksi.

Näin ollen yksittäisen aikuista kuvaavan standardipotretin hinnaksi vaikuttaa Viipurissa vakiintuneen 18,24 kuparitaalaria. Esimerkiksi eversti Tauben muotokuva oli näin hinnoiteltu, ja samaa hinnoittelua sovellettiin myös toisaalla lähteissä mainittuun Erik Skrufin muotokuvaan⁶.

Julkisten henkilöiden tusinakopiot olivat hieman halvempia, kuten Oxenstiernojen kohdalla kuvastuu (yhteensä 30 kt). Isommat esittävät aiheet, kuten raamatullinen ristiinnaulittu-aihe, arvioitiin 37,16 kuparitaalarin. Kahden kullatun pienesineen arvoksi määriteltiin kuusi kuparitaalaria.

Grafiikan hinnat olivat edullisia, mikä tulee näkyviin esimerkiksi siinä, ettei Caspar Thilen omistamien neljän vedoksen yhteishinta noussut korkeammaksi kuin neljään kuparitaalariin. Kehystäminen nosti grafiikankin arvoa, kuten yksittäisen Magdeburg-aiheisen grafiikanvedoksen kaksinkertainen hinta-arvio osoittaa (2 kt). Kartat olivat harvinaisempia, ja siten niiden hinnat olivat korkeampia etenkin kehystettyinä. Thilen omistama Ruotsin kartta arvioitiin kuuteen kuparitaalariin.

Molemmat seinälle kehyksissä ripustetut graafiset tuotteet liittyivät Ruotsin suurvalta-ajan ajankohtaiseen valtapoliittiseen tilanteeseen sotaa omien rajojen ulkopuolella käyvänä valloittajana. Magdeburgia esittävä kuva viipurilaiskodissa selittynee sota- ja kaupunkiaiheiden yleisellä suosiolla, mutta myös uutisen koskettavuudella. Kolmikymmentävuotisen sodan aikana tapahtunut

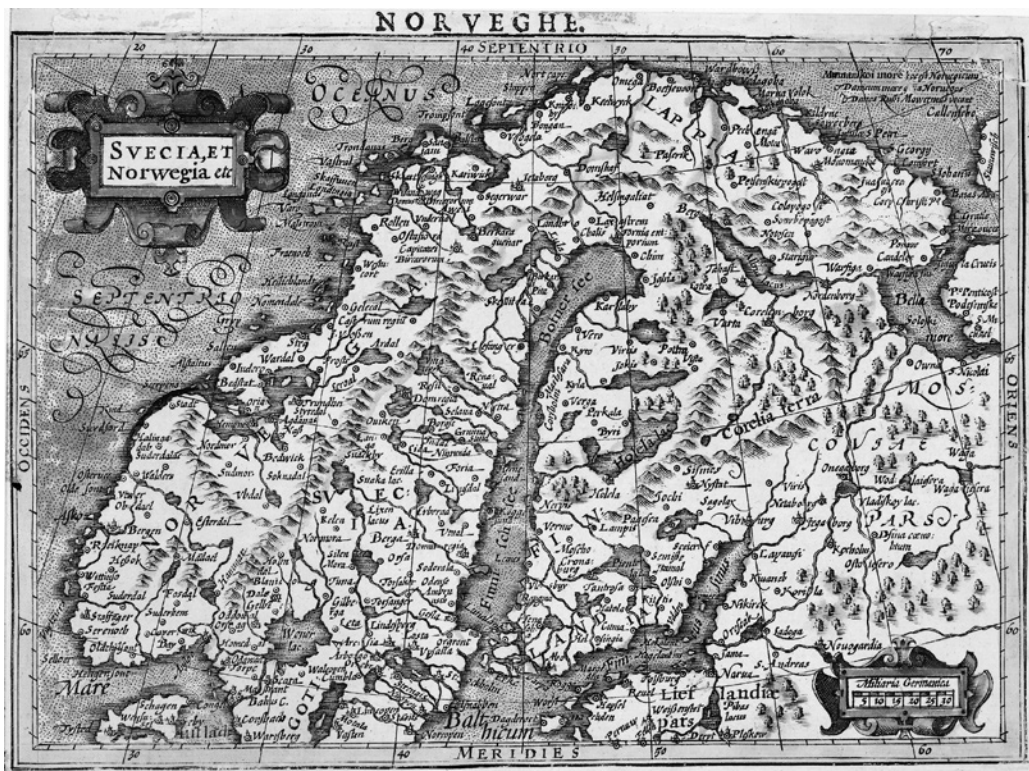

Casparus Thilen omistamassa Magdeburg-kuvassa oli mahdollisesti kyseessä grafiikanvedos, joka esitti vuonna 1631 tapahtunutta kaupungin ryöstöä. Monet kuparikaivertajat pitivät aihetta valikoimissaan. Laajasti levinnyt versio oli saksalaisen Mattheus Merianin kuparipiirros, jossa Johann Tillyn johtama jalkaväki valtaa tykistön piirittämän kaupungin linnoitusta kolmekymmentävuotisessa sodassa.

katolisten joukkojen väkivaltainen hyökkäys kaupunkiin vuonna 1631 kuvattiin yksityiskohtaisesti laajalevikkisissä sanomalehdissä, lentolehtisissä ja uhrien muistoksi pidetyissä saarnoissa. Ennen näkemättömän raaka joukkotuho tunnettiin näin ollen koko protestanttisessa Euroopassa. Sotatoimet muuttuivat tuolloin entistä julmemmiksi myös siviiliväestöä kohtaan.⁷

Caspar Thilen kodin sisustuksessa huonekalujen parhaimmiston kuuluivat viisi saksalaista nahalla verhoiltua tuolia ja veistokoristeilla somistettu kaksiovinen tammikaappi, jossa oli pylväät ja komea päällyskoriste. Tammikaapin arvoa ja käyttökelpoisuutta säilytyskalusteena korostivat sen jykevät saranat ja lukko. Taloudessa oli myös toinen iso kaappi, jonka yläosassa oli neljä ovea ja alaosassa laatikosto. Rahallisessa arvossa kaappien ohella korkealle noteerattu erikoisuus oli taidokkaasti valmistettu peseytymiskaappi, jossa oli pesuallas. Arvo-omaisuuteen kuului myös aikanaan harvinainen ylellisyysesine, aikaa näyttävä mekaaninen kello. Caspar Thilen kodissa osa seinistä oli verhottu villasta valmistetulla huopatapetilla. Seinää koristi täytetty hirvenpää.⁸

Kuten isä ja poika Thilen kodeista kuvastuu, ylellinen tuontiesineistö oli yleistynyt vauraissa viipurilaistalouksissa 1600-luvun kuluessa. Inventaarioihin

Ruotsin kartta Gerard Mercatorin Atlaksen eripainoksesta vuodelta 1607. Suuren suosion saavuttaneen kartaston kuparikaiverusvedokset väritettiin käsin. Viipuri on merkitty kartassa Suomenlahden pohjukkaan.

kirjattu sisustus kertoo muodikkaasta ja ajalle tyypillisestä kokonaisuudesta. Barokkiajan interiöörit olivat tyypillisesti tummia. Suurvaltakauden muoti suosii barokin ihanteiden mukaan vahvoja värejä ja dramaattisia, jyrkkiäpiirteisiä varjoja luovia muotoja. Varakkain kaupunkilaiseliitti hankki edustavimman salin seinille kultanahkatapetit, jotka välkehtivät kynttilöiden valossa loistokkaasti. Valon ja varjon kontrastista syntyvät muodot kukoistivat myös ajan koristeveistossa. Huonekaluissa, kuten pöydissä ja tuoleissa suosittiin veistettyä ja sorvattua koristelua. Ajalle tyypillisiä koristeaiheita olivat pyörö-, kierre- ja pallosorvaukset. Listoihin uurrettiin vahva ja syvä profilointi.

Taidokkaasti veistokoristellut arkut ja muhkeat kaapit kuuluivat kalusteiden aateliin. Arkku oli ollut jo keskiajalta lähtien tavallinen säilytyskaluste. Se oli helppoa ottaa tarvittaessa mukaan. Molemmissa Thile-talouksissa oli useita arkkuja. Carl Thilen kirstuista arvokkain oli vankasti tukiraudoitettu suuri kuljetusarkku. Hienostuneempi säilytysarkku oli koristettu metallilyöntein, ja

siinä oli lukko. Kolmas kirstuista oli nahalla päällystetty matka-arkku, jossa niin ikään oli lyötteet ja lukko. Koristeelliset taotut metallilyötteet olivat tyyppillisiä piirteitä pohjoissaksalaisille, balttilaisille ja ruotsalaisille 1600-luvun kirstuille. Matka-arkuissa kulmia ja ulkoreunoja vahvistettiin metallitehosteilla.⁹ Isä-Thilellä oli useita arkkuja, joista osa oli varsin tavallisia matka- ja säilytysarkkuja. Hienoin arkuista oli jalallinen lippaanmuotoinen kirstu, josta käytetään nimitystä yölipasto.

Suuria barokkikaappeja suosittiin säilytyskalusteena edustustiloissa. Puusepät olivat kehittäneet kaapin rakenteeltaan sellaiseksi, että se voitiin irrottaa paloiksi kuljetusta varten. Helppo liikuteltavuus osiksi purettuna selittää kookkaiden kaappien yleisyyden Pohjois-Euroopassa. Valmistusmateriaaliakin oli hyvin saatavilla, sillä Itämeren alueella oli tarjolla koivua ja laadukasta balttilaista tammea, joka soveltui erinomaisesti edustavaan mahtikalusteeseen ja sen veistokoristeluun. Alueen suurimmissa kulttuurikeskuksissa muotoutui omaperäisiä, paikallisille mestareille tyyppillisiä barokkikaappimalleja. Puuseppien mallikuvastossa tunnettiin 1600-luvun loppupuolella esimerkiksi näyttävästi koristeveistetyistä vaakalistasta eli simssistä tunnistettava hampurilainen kaappimalli, joka kuului sikäläisten puuseppien mestarinäytteeseen. Danzigilaismestarit puolestaan korostivat kaapin yläosan listoituksen taitteista muotoa. Lyypekkiläiskaapin simssi oli muista poiketen kaareva.¹⁰

Kekseliäiden mestareiden kehittämät mallit levisivät grafiikkana laajalle eurooppalaisella alueella. Muodikasta barokkiaiheistoa oli saatavilla niin alttarilaitteiden ornamenttiikkaan kuin kaikenlaiseen muuhunkin huonekalupuusepän työssä tarvittavaan koristeluun. Mahdollista on ollut, että Viipurissa vaikuttaneet paikalliset puuseppämestaritkin valmistivat muodikkaita huonekaluja, kuten kaappeja ja arkkuja sekä kirkollista esineistöä asiakkaidensa tilauksesta erilaisia mallikirjoja soveltaen.

Arkkujen reunuspeilit ja kaapinovat mahdollistivat kertovien aiheiden toteuttamisen joko maalauksina tai veistokoristeltuna. Pormestari Thilenkin suuren barokkikaapin ovissa oli veistokoristein varustettuja reliefejä. Puuveistokoristelussa ja maalauksissa harrastettiin monimuotoisen kasvi-, eläin- ja fantasiaornamentiikan ohella antiikin taruaiheita ja raamatullista kuvastoa.

Laajimmillaan suurten kaappien kuvakoristeluun kuului parikymmentä erilaista aihetta. Vanhan testamentin kuvastolla oli vahva asema ajan uskonnollisessa maailmassa. Sotien ja suurten kaupunkipalojen vaivaamalle 1600-luvulle olivat tyyppillisiä väkivaltaiset ja tunteita koskettavat kuva-aiheet. Raamatun kertomukset sisälsivät aineksia inhimillisten tragedioiden, suurten tunteiden ja ennusmerkkien kuvaamiseen. Kerronnallisessa tavassa suosittiin keskiajalla kehittyntä typologiseksi kutsuttua menetelmää: Vanhan testamentin aiheiden

Jo renessanssian kuvataiteessa suosittiin aiheita, joihin liittyi tunteisiin vetoava vahva tarina. Vanhan testamentin naishahmoista kiinnostavimpiin kuului kertomus kauri-juutalaisleskestä Juditista ja vihollisen sotapäälliköstä Holoferneksestä. Judit surmasi Assyrian kuninkaan sotajoukkojen ylipäällikön Holoferneksen pelastaakseen kansansa. Viipurin museon omistuksessa on ollut neljän kaapinovireliefin sarja Grommén kokoelmasta.

tulkittiin toimivan Uuden testamentin tapahtumien ennakoivana merkinä. Viipurin museon kokoelmiin kuuluneessa paneelisarjassa on kaksitoista osaa, joiden kuvakerronnassa toteutuu typologinen rinnastus. Esimerkiksi aihe, joka kuvaa Aabrahamia uhraamassa lupauksensa mukaisesti ainoaa poikaansa Iisakia, nähtiin verrannollisena Kristuksen ristinkuololle uhrina ja syntien sovituksena.¹¹

Veistetyt aiheet sisälsivät laajan kirjon luonnosta omaksuttuja teemoja, kuten kasvien lehtiä, kukkia ja erilaisista luonnonaineksista sommiteltuja köynnöksiä. Myös eläimet, kuten linnut ja matelijat sekä monenlaiset mereneläjät – aivan erityisesti mustekalat – inspiroivat mallisuunnittelijoita. Mielikuvitusta kiehtova visuaalinen maailma avautui keskiaikaisten eläin- ja taruolentokuvastojen eli bestiaarien kautta. Niistä otettiin aineksia liioiteltujen groteskipäiden

ja erilaisten sekasikiömäisten fantasiaolentojen kehittämiseen. Luonnonaihelmista varsinkin rustot tarjosivat ornamenttiikkaan mustekalojen ja erilaisten lyötteiden ja solkien ohella valtaisesti luovaa materiaalia.

Suuren barokkikaapin päälle oli tapana asetella kokoelma fajanssimaljakoita. Tavallisesti tähdättiin parittomaan määrään: vähintään kahteen kannelliseen ruukkuun ja yhteen korkeakaulaiseen vaasiin – tai mikäli varallisuus salli – jopa kahteen maljakko- tai vaasipariin ja niiden keskelle asetettavaan näyttävään keskusesineeseen. Arvostetuimpiin fajanssituotteisiin kuuluivat delftiläisvaasit. Hollannin tasavallan kultakaudella erityisesti Delftin kaupunki ympäristöineen profiloitui sinivalkoisen keramiikan valmistajana. Eurooppalaiset ostajat olivat innostuneet Itä-Intian kauppakomppanioiden laivaamista sinisellä kuvioituista kiinalaisista posliiniesineistä. Hollantilaiset keramiikkaverstaat vastasivat tähän kysyntään hyödyntämällä kiinalaisposliineista omaksuttuja koristemalleja ja tyyllisiä vaikutteita. Delft-vaasien tyypillisiin koristeaiheisiin kuuluivat kiinalaistyylliset lasitteen alle maalatut siniset kukat ja linnut.

AMMATTIKUNTAMAALARIT JA KONTERFEIJARIT

Käsityöläisammattien, kuten maalareiden, toimialaa ja ammatinharjoittamista säädeltiin ammattikuntalaitoksen puitteissa. Tukholmassa perustettiin Ruotsin ensimmäinen erityinen konterfeijareiden ja maalareiden ammattikunta vuonna 1622. Ammattiin kouluttautuminen toteutettiin oppipoika – kisälli – mestari –väylän kautta. Taitojen kehittyminen ja edistyminen seuraavalle ammattipätevyyden asteelle testattiin ammattikunnalle osoitetuin työnäytein. Mestarikirjaa anovalta mestareista koostuva arviointiraati edellytti yleisesti taulumaalauksen toteuttamista graafisten mallien mukaan. Ammattikuntamaalareille alttaritaulut edustivat vaativinta työtehtävää. Suurimaksi osaksi maalarit käytännössä tekivät tavallista maalaustyötä: seinien, ovien ja ikkunanpielien tai erilaisten huonekalujen maalausta.¹²

Muotokuvamaalaus oli erikoistyötä, joka kuului pääsääntöisesti ns. konterfeijareille, ammattikunnan ulkopuolella toimineille maalareille, jotka hallitsivat tavallista ammattikuntamaalaria monipuolisemmin taulumaalauksen eri lajit. Monet maalariammattikunnat vartioivat tiukasti sitä, etteivät konterfeijarit saaneet ottaa tehtäväkseen taval-
lisia pintamaalauksia, jotka olivat ammattimaalareiden alaa.

Nimitys konterfeijari tulee latinan muotokuvaa tarkoittavasta sanasta *contrafactum*.¹³ Mallina istuvasta henkilöstä maalattu muotokuva edellytti kykyä ikuistaa kuvattavan persoonalliset ja tunnistettavat piirteet ainakin pääpiirteissään. Muotokuvamaalarin nimike, joka samalla kattoi laajemmin myös muun taulumaalauksen, kuvaa hyvin taidemaalareiden toimenkuvan esiaset-
ta Itämeren alueen kaupungeissa. Taidemaalauksen oli vakiintunut selkeämmin omaksi elinkeinolaajaksi Hollannin tasavallassa ja muualla Keski-Euroopassa, jossa muotokuvamaalaus laskettiin raamatullisten ja historiallisten aiheiden

Grommén kokoelmaan kuulunut delftiläinen maljakko
1600-luvun Viipurin museon kokoelmista.

VIIPURIN LINNAN UUDEN KANSLIAKAMARIN MUOTOKUVAT 1654

PAULA MÄKELÄ, HANNA PIRINEN

Hallitsijoiden, virkamiesten ja eri alojen oppineiden muotokuvat yleistyivät 1600-luvulla. Virallisuusluonteisissa tiloissa, kuten virastojen istuntosaleissa ja vastaanottotiloissa oli muotokuvakokoelmia. Kuvat osoittivat valtion poliittisen järjestelmän pysyvyyttä ja vahvaa keskitettyä hallintoa. Muotokuvat korostivat myös ansioituneiden virkamiesten roolia hallinnossa. Viipurin linna edusti Ruotsin valtakunnan itäistä vartioasemaa, ja siten muotokuvilla oli kytkös harjoitetun idänpolitiikan keskeisiin toimijoihin. Kansliakamarin seinille oli ripustettu vuonna 1654 seuraavien mahtihenkilöiden muotokuvat:

1. Kuningas Kustaa Vaasa (1496–1560)
2. Kuningas Eerik XIV (1533–1577)
3. Kuningas Juhana III (1537–1592)
4. Kuningas Kaarle IX (1550–1611)
5. Kuningas Kustaa II Aadolf (1594–1632)
6. Kuningatar Kristiina (1626–1689)
7. Leskikuningatar, Brandenburgin Maria Eleonoora (1599–1655)
8. Kreivi, valtakunnan drotsi Per Brahe nuorempi (1602–1680)
9. Kreivi, valtakunnan marski Jakob De la Gardie (1583–1652)
10. Valtakunnan amiraali Karl Karlsson Gyllenhielm (1574–1650)
11. Valtakunnan kansleri Axel Oxenstierna (1583–1654)
12. Valtakunnan veromestari Gabriel Bengtsson Oxenstierna (1586–1656)
13. Valtaneuvos Erik Gyllenstierna (1602–1657)¹⁸

Hallitsijoiden muotokuvista levitettiin kopiosarjoja ympäri valtakuntaa. Suomen kansallismuseon kokoelmiin kuuluu Vaasa-suvun muotokuvakokonaisuus, joka on peräisin 1700-luvun alusta. Se toistaa jo 1500-luvun aikana vakiintunutta muotokuvagallerioiden periaatetta. Henkilöiden esittämistapa perustuu graafiseen esikuvaan. Tunnistaminen varmennetaan nimikoinnilla ja elämänvaiheita osoittavilla vuosiluvuilla.

rinnalla arvostetuimpiin taideteoslajeihin. Varhaisten muotokuvien esitystapa oli kuitenkin varsin kaavamainen, ja tunnistettavuus varmennettiin nimikoivin tekstein. Hallitsijoiden, oppineiden ja runoilijoiden kaltaisten julkisten henkilöiden muotokuvat kopioitiin vanhemmasta maalauksesta tai toteutettiin graafisen esikuvan mukaan. Muotokuvat, kuten muutkin maalauslajit, tehtiin tilauksen mukaisesti.

Käsityöläiset liikkuvat koulutukseensa kuuluvalla kisällikierroksella eri mestareiden työhuoneilla koko Itämeren piirissä. Rakennusalan parhaat erikoisam-

Kuningas Kustaa Vaasa
(1496-1560)

Kuningas Eerik XIV
(1533-1577)

Kuningas Juhana III
(1537-1592)

Kuningas Kaarle IX
(1550-1611)

Kuningas Kustaa II Aadolf
(1594-1632)

Kuningatar Kristiina
(1626-1689)

mattilaiset ja maalarit siirtyivät kuninkaallisten linnojen työmaalta toiselle, mutta myös konterfeijarit viettivät kiertelevää elämää ja kulkivat laajalla alueella etsimässä työtilauksia. Arvostetuimpia työtilaisuuksia tarjosivat laajennettavien ja ajanmukaistettavien linnojen rakennus- ja sisustushankkeet. Linnojen edustustiloihin hankittiin myös laajoja virallisuonteisia muotokuvasarjoja.

Suurvaltakaudella ruotsalaisen keskushallinnon kehittyminen johti siihen, etteivät vain linnat, vaan myös valtakunnan eri osien alueelliset keskuksset, alkoivat vetää puoleensa entistä monipuolisemmin maalareiden ja konterfeija-

reiden kaltaisia erikoisammattilaisia.¹⁴ Suomen alueen kehittämisessä kenraalikuvernööri Per Brahen panos oli merkittävä. Hänen on katsottu henkilökohtaisesti väränneen kulttuuriseen piiriinsä eri alojen erikoiskäsityöläisiä, jotka ovat edistäneet panoksellaan rakentamisen ja kuvataiteiden kohentumista keskusalueita laajemmalle. Brahea pidetään aloitteellisena muotokuvamaalari Hans Borckhardtin (Burchardt) Suomeen kutsumisessa. Maalarin oletetaan työskennelleen Viipurissa. Brahen lahjoituksiin luetaan Ristiinan kirkkoon lahjoitetut muotokuvamaalaukset, joiden tekijänä pidetään Borckhardtia.¹⁵

Viipurin käsityöläisten määrä oli kohonnut 1600-luvun puolivälissä jo 80 henkilöön. Mestarikirjan hankkineita maalareita ei kuitenkaan ollut kahta enempää, sillä säädösten mukaisesti kolmen saman alan mestarin olisi pitänyt perustaa oma ammattikunta kaupunkiin.¹⁶ Tiedot Viipurissa toimineista maalareista ovat hajanaisia. Kaupungissa oli samaan aikaan ainoastaan kaksi maalaria, mikä ei riittänyt oman ammattikunnan perustamiseen. Taustalla vaikutti raadin velvollisuus huolehtia kaupungin käsityöläisten toimeentuloedellytyksistä. Tarpeettoman suuri mestarimäärä heikensi kaikkien alalla toimivien ansiomahdollisuuksia, joten mestareiden määrä arvioitiin suhteessa oletettuun tilauskantaan. Kaupungin muutamat maalarit tekivät näin ollen monenlaisia maalaustöitä, tarpeen vaatiessa myös muotokuvia.

Vaikuttaa todennäköiseltä, että Viipurissa oleskeli lyhyitä aikoja muotokuvaukseen ja muuhun korkeatasoisempiaan taulumaalaukseen keskittyneitä konterfeijareita. Lähteistä nimeltä tunnettuja maalareita edustavat mestari Olavi, jonka mainitaan työskennelleen Viipurissa vuonna 1641 ja Jaakko-konterfeijari, joka mainitaan 1650-luvulla.¹⁷ On mahdollista, että Jaakko on se konterfeijari, joka oli maalannut Viipurin linnan muotokuvakokoelmaan kuningaspotretteja. Tällaiset hallitsijoiden ja muiden merkkimiesten muotokuvasarjat toteutettiin usein graafisten esikuvien mukaan. Kuningas- ja kuningatarpotrettien lisäksi linnan kokoelmassa oli muiden korkea-arvoisten säätyläishenkilöiden muotokuvia mm. maaherra Erik Gyllenstiernan (maaherrana 1637–1641) muotokuva, joka puolestaan saattoi olla mestari Olavin mallina istuneesta maaherrasta paikan päällä Viipurissa maalattu.

Konterfeijari Märten Mumsin oleskeluun Viipurissa viittaa yksittäinen lähdemerkintä 1690-luvulta. Aikaisemmassa tutkimuksessa Mumsia on pidetty syntyperältään viipurilaisena, sillä yksi kaupungin johtavista porvarissuvuista oli Mumsin suku. Tarkempi tutkimus on kuitenkin osoittanut, ettei konterfeijari Märten kuitenkaan ollut viipurilaisperheen jälkeläinen, vaan todennäköisesti joku samaan sukupiiriin kuulunut henkilö, joka on ehkä pysähtynyt kierroksellaan Viipuriin maalaamaan muutamia tilausmuotokuvia. Mumseja on pidetty hollantilaistaustaisina, mutta suku saattoi olla tanskalainen. Vii-

purin raastuvanoikeuden pöytäkirjassa 1693 mainittu Märten Mums oli hankkinut oppia Lyypekestä, joten hänen taitonsa oletettavasti ylsivät varsinaiseen muotokuvamaalaukseen istuvasta mallista.¹⁹

Muista 1600-luvun lopulla Viipurissa toimineista taiteilijoista on Viipurin varhaisessa taidehistoriallisessa kartoituksessa löydetty muutamia tarkentumattomiksi jääneitä nimiä. Tutkimuksessa on aikaisemmin oletettu, että Fredrik Brenner (k. 1689) olisi ollut tukholmansaksalainen, mutta ruotsalaisista asiakirjoista ei ole saatu tarkempaa vahvistusta oletukselle. Jobst Kattenhusen, joka oli toiminut ainakin Helsingissä ennen Viipuriin saapumistaan 1694, jää samoin tarkemmin täsmentymättömäksi nimeksi lähteissä.²⁰

VIIPURILAINEN KÄSITYÖLÄISMAALARI VALENTIN BETGE

Viipurilaisen maalaritoiminnan pitkäaikaisin vaikuttaja 1600-luvun jälkipuoliskolla oli Valentin Betge (k. 1691). Hän, kuten monet muutkin erikoiskäsityöläiset, saapui kaupunkiin työskennelläkseen linnassa. Konterfeijariksi ja maalariksi kutsuttu Betge mainitaan ensimmäistä kertaa vuonna 1650 Viipurin linnan tileissä. Tällöin hänen tehtävänään oli kehystää kansliahuoneeseen hankittu uusi Per Brahea esittävä soikea muotokuva. Samalla hän kultasi kehyksen.²¹

Viipurista tuli todennäköisesti saksalaissyntyisen Betgen vakituinen asuinpaikka, ja hänet mainitaan henkikirjassa 1651 alkaen. Valentin Betgen on arveltu tulleen Viipuriin Jönköpingistä, jonka linnan rakennustyömaa tarjosi töitä eri alojen erikoisammattilaisille. Betge-sukua asettui Jönköpingin tienoolle pysyvästi.²² On mahdollista, että Valentin Betge on ollut taustaltaan saksalaista Jönköpingin linnan rakennustyömaalle hakeutunutta käsityöläissukua. Jönköpingin linnoitusjärjestelyjä ja linnaa modernisointiin vuodesta 1640 alkaen.²³ Työmaille pestattiin erikoisammattilaisia saksalaiselta ja alankomaalaiselta alueelta. 1600-luvulla Itämeren rannikon vilkkaissa kauppakaupungeissa oli elinvoimaisia saksalaisia kauppias- ja käsityöläisyhteisöjä, joten Betge-suku saattoi olla peräisin esimerkiksi Tukholmasta, Tallinnasta tai Riiasta yhtä hyvin kuin jostakin muualta laajan saksalaisen alueen asutuskeskuksista.

Viipuriin saavuttuaan Valentin Betge verkostoitui nopeasti paikallisten pappis- ja virkamiessukujen kanssa. Hänen ensimmäinen vaimonsa oli Viipurin tuomiorovasti Matthias Jacobaeus Tolian (k. 1656) tytär. Betgen appi oli ollut kaupungin varhaisia suomalaisia vaikuttajia, joka nautti arvostusta yli paikallisyhteisörajojen. Pariskunnan häihin vuonna 1653 oli osallistunut paikallisia arvovieraita, jopa maaherra Johan Rosenhane. Apen valtakunnallisesti painokkailla verkostoilla oli ilmeistä vaikutusta Betgen asiakaskunnan laajenemisessa. Avioliitto jäi lyhyeksi, sillä nuorikko kuoli jo vuoden kuluttua avioliiton

solmimisesta. Leskimies avioitui uudelleen 1660-luvulla Lappeen kruununvouti Michel Brudgumin tyttären Sophia Brudgumin kanssa.²⁴

Betgen elämä viipurilaisena kaupunkikäsitöläisenä riippui monenlaisista suhdanteista. Uralla oli toisinaan myötämäkeä, mutta myös taloudellisia vastoinkäymisiä. Hänen tiedetään toistuvasti pantanneen omaisuuttaan selvitäkseen erilaisista sakkomaksuista.²⁵ Betgen menestyksestä ammatissaan kertoo kuitenkin se, että hän pystyi rakentamaan vuonna 1666 oman talon torin läheisyyteen. Rakennus oli pienehkö puinen tuparakennus, joka paloi hieman ennen maalarin kuolemaa suuren kaupunkipalon yhteydessä 9.5.1690. Perikunta panttasi tontin maalarin ja hänen seuraava vuonna kuolleen leskensä hautauskuluja kattamiseksi.²⁶

Maalausosalalla toimineen Betgen töihin kuuluivat kaikenlaiset maalaustyöt. Viipurissa ei ollut riittävästi eliittiasiakkaita, jotta taidemaalustyyppeihin tilauksiin, kuten muotokuvaan ja erilaisiin esittäviin taulumaalauksiin olisi ollut tarpeeksi tilauspohjaa. Betge joutui näin ollen liikkumaan lankkumaalarin eli tavallisen ammattimaalarin ja tarpeen mukaan konterfeijarin eli taidemaalarin tilausten välillä. Hänestä käytetään lähteissä sekä nimitystä konterfeijari että maalari. Hänen tiedetään ottaneen vastaan myös ulkoseinien maalaustöitä. Äyräpään kihlakunnan kruununvouti ja maakuntatullitarkastaja Carl Mattson Öhmanin (k. 1688) Viipurissa sijainneen talon maalaustelineet oli tehty niin huolimattomasti, että Betge putosi telineiltä. Betge vaati tellingit rakentaneelta tullimies Yrjö Knuutinpoika Tujulaiselta korvausta, koska työtapaturma oli niin vakava, että maalari joutui makaamaan vuoteenomana kaksi viikkoa. Tujulainen vapautettiin lopuksi Betgen syytteestä.²⁷

Maalareilla ei pääsääntöisesti ollut valmiita, ostajaa odottavia teoksia varastossa, vaan kukin teos tehtiin tilauksen mukaan. Hintaa, käytettävät materiaalit ja mahdolliset muut korvaukset, kuten matkakulut ja ruokakorvaukset sovittiin etukäteen. Toisinaan kaikki ei kuitenkaan sujunut sovitulla tavalla.

Viipurin kämnerinoikeudessa käsiteltiin 1685 juttua, jossa Betge syytti kihlakunnankirjuri Johan Berlingiä katteettomasta maalaustilauksesta. Betgen mukaan Berling oli tilannut 60 kuparitaalarin arvoisen taulumaalauksen aikomuksenaan lahjoittaa se johonkin kirkkoon, mutta maalarin saatua taulu valmiiksi, paljastuikin, ettei Berling aikonutkaan lunastaa tilaamaansa työtä. Berling puolustautui väittämällä, että vaikka olikin ollut tekemisissä asian kanssa, ei hän suinkaan ollut ainoa tilaaja, sillä lahjoitushankkeeseen oli alun perin osallistunut useampia kirjureita. Berling väitti osuutensa olleen vain vähäinen, eikä hän suostunut kantamaan kokonaisvastuuta tilaustyön lunastamisesta muiden vetäytyttyä hankkeesta. Oikeus kuitenkin tuomitsi Berlingin lunastamaan maalauksen alun perin sovitusta hinnasta. Asia saatiin sovittua, ja

asiakkuus jatkui seuraavana vuonna, jolloin Betge maalasi Berlingin ja hänen vaimonsa muotokuvat.²⁸

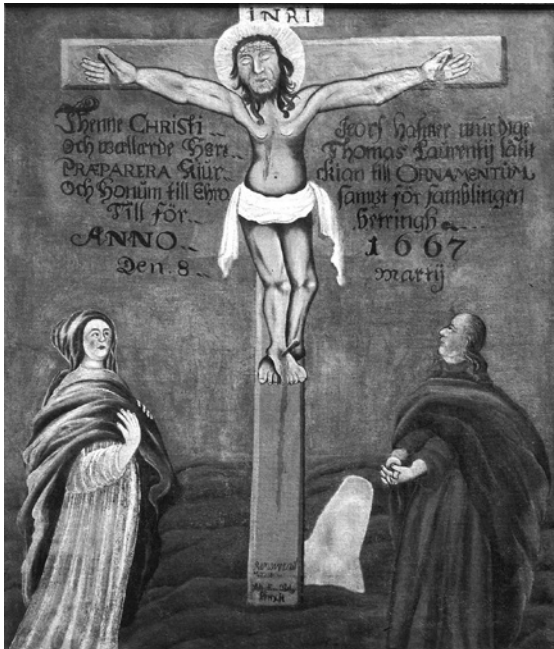
Tiiviissä kaupunkiyhteisössä sosiaaliset suhteet ihmisten välillä kärjistyivät helposti. Omaa kunniaa, arvoa ja sen mukaista kohtelua vartioitiin tiukasti. Pienetkin ristiriidat leimahtivat nopeasti sosiaalisesti räjähdysherkässä yhteisössä. Kirkko oli paikka sosiaalisen aseman näyttämiseksi. Kunkin perheen istumapaikka kirkon penkeissä määrittyi sosiaalisen aseman mukaan. Penkkipaikoista riideltiin usein, ja näin kirkosta saattoikin tulla jopa käsirysyyn tai muuhun riuhtomiseen johtaneiden kärhämiä tapahtumapaikka.

Betget joutuivat kiistaan tullimies Petter Piperin perheen kanssa naisväen istumapaikoista kirkossa. Betge vei riitajutun Viipurin raastuvanoikeuden ratkottavaksi. Betge valitti, että Piperin vaimo oli kohdellut väärin hänen puolisoaan kirkossa haluten hätistää hänet pois omalta istumapaikaltaan kirkonpenkistä. Betgen vaimolla oli virallisesti penkkijärjestykseen vahvistettu paikka penkissä, ja maalari kertoi maksaneensa penkkirahat perheen paikoista. Jutun käsittelyn yhteydessä Piper toi ilmi ärtymystään siitä, että hänet oli velvoitettu lähettämään raastuvanoikeuteen selvityskirje asiasta, joka oli hänen mielestään ylipäättään hyödyttömän maalarin (*af den onyttige målaren*) oikeuteen viemä. Tuohtunut Piper halusi kiistää maalarin väitteet.²⁹

Molemminpuolisessa syytelyssä tuli esiin aseman ja statuksen merkitys 1600-luvun ihmisen elämässä. Piper oli arvonsa tunteva ja kruunun luottamusta nauttiva tullimies, joka ei kaihtanut ylemmydentunnossaan solvata vähäpätöiseksi katsomaansa Betgeä tämän tavallisen maalarinammatin epämieluisimpiin piirteisiin liittyvillä asioilla. Kiivasluoteinen Piper nimittäin ryöpytti vihastuksissaan Betgeä kaikin keinoin oikeudenistunnossa ja veti esille halventavassa mielessä esille jopa maalarin pahalle haisevat maalipotit. Betge puolustautui ja selitti löyhkääviksi väitetyt maalinsa alaan kuuluviksi. Toisaalta hän ihmetteli, etteivät maaliaineet, silloin kun hän teki maalaustöitä Piperin tuvassa, mitenkään häirinneet tullivirkailijaa.³⁰

Kirkonpenkkiriitaan liittyvien asiakirjojen perusteella saadaan myös vahvistusta oletukselle, että Betge oli ilmeisesti saksalaissyntyinen. Oletusta nimittäin tukee raastuvanoikeuden pöytäkirjan lyhyt saksankielinen lainaus jutun käsittelyn yhteydessä.³¹ Mistä maalari oli Viipuriin saapunut, jää kuitenkin epäselväksi.

Mitä penkkiriitajutussa esille nostettuihin haiseviin maalipotteihin tulee, syytöksissä oli osin tottakin, mitä Betge ei edes kiistänyt. Hänen tontiltaan saattoi toisinaan kulkeutua naapurustoon etovia löyhähdyksiä maalarin apulaisineen valmistellessa maaliseoksia eri työtehtäviä varten. 1600-luvun maalarit käyttivät liimavärejä seinien ja kattojen siveelyyn. Liimavärien sidosaineena käytettyjä eläinliimoja keitettiin teurasjätteistä, kuten luista, rustoista, sarvista

Valentin Betgen vuonna 1667 maalaama Joroisten kirkon vanha alttaritaulu.

tai nahanpalasista. Vielä haisevampaa liimamateriaalia olivat kalanperkeet. Vanhastaan uskottiin sideaineiden paranevan seisottamisella, joskin säilytyksessä haju paheni entisestään.³² Löyhkää aiheutti myös traani, jolla vahvistettiin rakennusten ulkomaalukseen käytettyjä punavärejä. Koko piha saattoi haista lämpimänä kesäpäivänä etovasti eltaantuneelta rasvalta, kun keitettyyn punamultaseokseen sekoitettiin helteessä härskiintynyttä traania.³³ Avoviemäroidyssä kaupungissa oli totuttu pahaan hajuun ainakin lämpimänä vuodenaikana. Maalauksista aiheutui muutenkin vahvaan hajumaailmaan vielä ylimääräistä, joskin lyhytaikaista hajuhaittaa.

Penkkikiistassa Betgeä monin keinoin solvannut tullimies Piper ei arvostanut hyödyttömänä pitämänsä

maalarin taitoja. Ehkä tullivirkailija oli työssään käsitellyt taidokkaampia tuontimaalauksia, joten hänellä oli mahdollisesti vertailupohjaa, johon suhteuttaen viipurilaismaalarin tekeleet näyttivät auttamattoman tökeröiltä. Maalarin kokonaistoiminnan laadun arviointi on vaikeaa vähäisten säilyneiden teosten pohjalta. Betgen kädenjälki esittävien aiheiden maalarina on todennettavissa luotettavasti vain yhden signeeratun maalauksen perusteella. Joroisten kirkkoherran Tuomas Laurinpoika Iskaniuksen vuonna 1667 Joroisten kirkkoon lahjoittamassa ristiinnaulittuuiheisessa pienessä alttaritaulussa on sekä lahjoittajan Thomas Laurentiuksen nimi että maalarin signeeraus. Maalari Strandberg korjasi ja osin maalasi alttaritaulun uudelleen tilivuoden 1758–59 aikana.³⁴

Mahdollisista muutoksista huolimatta Joroisten alttaritaulu antaa kuvan Betgen varsin vaatimattomasta tasosta henkilöhahmojen esittäjänä. Etenkin ristiinnaulitun Kristuksen vartalossa on anatomista vääristymää. Hahmon kädet ovat ylettömän kookkaat suhteessa vartaloon. Kristuksen kasvot samoin kuin ristin juurella seisovien Neitsyt Marian ja apostoli Jhanneksen kasvot on kuitenkin toteutettu varsin taitavasti. Niiden osalta myöhempi korjausmaalaus saattaa näkyä, mutta profiilin esittämisen tapa on uskollinen alkuperäiselle. Vaatteiden laskostus on kaavamaista.

Valetin Betgen vuonna 1672 maalaama Pieksämäen kirkon vanha alttaritaulu.

Joroisten alttaritaulun ohella toinen varsin todennäköisesti Valentin Betgen tuotantoon attribuoitavissa oleva teos on Pieksämäen ehtoollisaiheinen alttaritaulu vuodelta 1672. Maalauksen tyylilliset piirteet, kädenjälki ja ajoitus viittaavat Betgeen mahdollisena tekijänä. Esimerkiksi profiilista esitetyissä hahmoissa on yhtäläisyyttä Joroisten alttaritaulun Johannes-figuurin kanssa. Maalauksen on lahjoittanut seurakunnalle vouti Niclas Alberg. Pieksämäen kirkossa oli myös toinen samassa yhteydessä mainittu taulu, joka oli kuoriaidan oven päällä. Se oli aiheeltaan ristiinnaulittu. On mahdollista, että molemmat taulut olivat Betgen maalaamia.³⁵

Pieksämäen kirkon ehtoollisen asettamista esittävä taulu on maalattu noudattaen uskollisesti 1600-luvun lopussa suosittua graafista esikuvaa. Vastavia niukkaan listakehykseen kehystettyjä taulumaalauksia hankittiin useisiin suomalaiskirkkoihin tuohon aikaan. Kumpikin Betgen alttaritauluista edustaa tyypillistä esimerkkiä sekä 1600-luvun jälkipuoliskolla toimineen kaupunkilaiskäsitöläisen tuotannosta että tuotteita tilaavasta asiakaskunnasta. Betgen pääasiallinen elanto tuli erilaisista pintamaalaus- ja koristemaalauksista, joskin hän kykeni esittävien aiheiden figuurimaalaukseen värejä käyttäen.³⁶

Henkilöhahmojen kuvaajana Betgen konterfejarintaidot eivät yltäneet kovin korkealle tasolle, mutta graafisen mallin pohjalta tuloksena oli ajan mittapuun mukaan aivan kelvoinen alttaritaulu. Tämänkaltaiselta teokselta odotettiin lähinnä kristillistä vakavuutta, aiheuskollisuutta ja taitoa värien käytössä. Vastaavasti kaupunkilaismaalari pystyi tekemään yksinkertaisia muotokuvia.

Betgenkin tiedetään maalanneen Erik Skrufin muotokuvan vuonna 1665 ja Berlingin pariskunnan muotokuvat vuonna 1686.³⁷ Konterfeijarin tuli kyetä ikuis-tamaan kuvatun henkilön keskeisimmät kasvojenpiirteet. Tunnistettavuus todennettiin useimmiten myös nimikoivin tekstein. Tämä taitokokonaisuus tyydytti keskivertoasiakaskunnan tarpeet. Laadukkaampaa työtä etsivät asiakkaat löysivät tekijäksi jonkun taitavamman kaupungissa vierailleen kiertävän konterfeijarin tai kävivät maalauttamassa muotokuvansa jossain isommassa kaupungissa matkojensa yhteydessä. Viipurilaisen käsityöläismaalarin töiden tilaajat edustivat itäsuomalaista papistoa ja virkamieskuntaa kaupungin omien porvareiden ja virkamiesten ohella.

Betgen tuotantoa pohdittaessa ei voi sivuuttaa Elimäen kirkon maalauksia, jotka aiemmassa taidehistoriallisessa tutkimuksessa vuodelta 1761 peräisin olevan kirkonkuvaustekstin perusteella on attribuoitu Valentin Betgelle. Kirkko valmistui vuonna 1678. Seuraavana vuonna Betge teki maalaustöitä kirkossa.³⁸ Maalaustyöt, joiden vuoksi viipurilainen käsityöläismaalari Valentin Betge mainitaan Elimäen kirkon yhteydessä, ovat kuitenkin olleet mitä todennäköisimmin kiinteän irtaimiston maalaustöitä.

Elimäen kirkon rakennushistorian selvittämisessä on lähteistä johtuvia pulmia. Lars Pettersson on pitänyt mahdollisena, että 1670-luvulla kirkko rakennettiin uudelleen Viipurin maaherrana 1675–1681 toimineen Fabian Wreden lahjoituksena. Uudelleen rakentamisessa käytettiin hyödyksi vanhan kirkon hirsiiä. Myöhemmin kirkon lehtereitä purettaessa löydettiin laaja maalauskoristelu, joka oli tehty vanhalle hirsipinnalle. On todennäköistä, että joku muu Betgeä taitavampi maalari on maalannut Elimäen kirkon sisäseiniin osittain säilyneen harmaasävyisen figuuri- ja maisema-aiheita sisältävän kokonaisuuden. Sen taiteellinen taso poikkeaa täysin Joroisten ja Pieksämäen alttaritaulujen kömpelöhköstä ilmaisusta. Tunnistamattomaksi jäävä maalari on todennäköisesti työskennellyt Wrede-suvun palveluksessa. Aatelisten privilegioihin kuului nimittäin oikeus käyttää omia käsityöläisiä.³⁹

Maaherra Wreden lisäksi yhteyksiä Elimäen kirkosta Viipuriin ja Valentin Betgeen on ehkä avannut myös Elimäen kappalainen Isak Abrahamsson Nirkko (k. 1683). Hän toimi Elimäen kappalaisena 1658–1677. Hän oli pitäjässä kirkkoa suunniteltaessa ja vielä rakentamisen käynnistyessä. Kappalaisen edesmennyt isä oli Viipurin linnankirjuri Abraham Göransson Nirkko (k. 1669), joka puolestaan oli juuri se virkamies, joka mainitaan Valentin Betgen tositteissa vuodelta 1650, kun hän kuittasi palkkionsa linnan kansliahuoneen kehystys- ja kultaustyöstä.⁴⁰

Betgellä oli ilmeisesti myös oppilaita ja nuorempia apulaisia, mikä kuului normaalina käytäntönä ammattikuntamaalarin toimenkuvaan. Lähteet eivät kuitenkaan kerro varsinaisesta oppipoika- ja kisällikoulutuksesta, mikä johtu-

nee siitä, ettei Viipurissa ollut maalariammattikuntaa. Tämä tulee esiin maalareiden elinkeinonharjoittamista koskevassa kiistajutussa 1660-luvun alussa.

Kaupunkikäsitöläiset vartioivat ammattialaansa vieraalta kilpailulta. Tästä huolimatta markkinoille tunkeutui toisinaan ulkopuolisten ns. nurkkamestarien tai patustelijoiden lisäksi myös virallisten organisaatioiden tai aatelisten alaisuudessa toimineita tekijöitä. Viipurilaislähteet kertovat eräästä tällaisesta tapauksesta, jossa käsityöläismaalari koki armeijan palveluksessa olleen maalarin tunkeneen asiatta maalaustyömarkkinoille. Betgen opissa taitonsa hankkinut maalari Hendrich (*Hendrich Målare*) antoi 22.11.1661 pidetyssä kämnerioikeuden istunnossa tiedoksi, että tykistön maalari (*Målare under Artillerie*) Peter Hirtz oli maalannut tarkastaja Henrich Bystrandin talon katon. Hirtz ei ollut tehnyt sen parempaa jälkeä kuin mitä Hendrich-maalari, ja kaiken kukkuraksi Hirtz oli haukkunut hänen mestariaan Valentin Betgeä patustelijaksi (*skiällt hans Mästare Valentin Betge till een böhn håås*).⁴¹

Hirtz puolustautui sanomalla, ettei hän ollut tunkeutunut markkinoille, vaan oli maksanut Bystrandille velkansa maalaamalla tämän katon. Lisäksi hän perusteli maalaustyöhön ryhtymistään sillä, ettei kaupungissa ollut hänen nähdäkseen maalariammattikuntaa (*här i Staden ingen Skråå oprättat war*).⁴²

Tiedot Betgen alaisuudessa toimineesta Hendrich-maalarista ovat niukkoja. Hänen työtehtävistään laajin oli Viipurin piirityksessä vuonna 1710 tuhoutuneen Siikaniemen kirkon maalaustyö vuonna 1673. Kirkko oli valmistunut vuonna 1664, ja sitä on kuvattu lähteissä sisustukseltaan loistavaksi, ”liki täydellisex”.⁴³ Muutoin Hendrich esiintyy siellä täällä tuomiokirjojen sivuilla, mutta käsitellyt asiat eivät liity ammattiin tai ammatinharjoittamiseen. Todennäköisesti hän teki erilaisia koristelumaalaustöitä yleisten ja tavallisten maalaustöiden ohella. Lähteissä on maininta ainakin joidenkin vaatearkkujen koristemaalaustöitä.⁴⁴ Vuonna 1697 Viipurissa haudattu maalari Hens Fritz on todennäköisesti samainen Hendrich-maalari.⁴⁵

LOPUKSI

Viipurin vauraus ulkomaankauppaa käyvänä kaupunkina tuli näkyviin paikallisen esinekulttuurin monimuotoisuudessa 1600-luvun jälkipuoliskolla. Keskeisimmät muotiuutuudet ja kulutustavarakulttuurin piirteet löysivät tiensä vauraimpiin viipurilaiskoteihin. Kaupunkiin oli asettunut 1500-luvun jälkipuoliskolta alkaen ulkomaisia kauppiaita, joilla oli kiinteät liikesuhteet Amsterdamin, Lyypekin ja Hampurin kaltaisiin talouskeskuksiin. Tuontiesineistön monipuolisuus tulee näkyviin säilyneissä kodinsisustusta ja esineistöä koskevissa lähteissä.⁴⁶

Viipurista kehittyi tärkeä käsityöläiskeskus, joka palveli kaupunkia laajemmin myös itäsuomalaisen kulttuurialueen seurakuntien, papiston ja virkamieskunnan tarpeita. Viipurissa vakituisesti asuneet maalarit ja kaupunkiin lyhyempiä vierailuja tehneet konterfejarit saivat taidetuotteiden tilauksia sekä yksityisiltä henkilöiltä että myös julkisilta toimijoilta. Viipuri alueellisena hallintokaupunkina tarjosi monenlaisia työtilaisuuksia eri käsityöläisryhmille, joista osa jäi vakituisesti alueelle ja siten taidoillaan kehitti seudun rakennus- ja taidekulttuuria.

Viitteet

- 1 Møller 1954, 50, 53, 55, 60–66, 72.
- 2 Heiskanen – Vickholm 2005, 43–45, 50–58; Takala 2010, 80–93, 102–107.
- 3 KA Tositekirja 1650–1650. Veromestari Carl Thilen omaisuuden inventaari 7.11.1649, 1034–1036.
- 4 Vahaesineistä länsimaisessa muistoesinekulttuurissa Freedberg 1989, 213, 215, 222–224.
- 5 KA Tositekirja 1650–1650. Pormestari Caspar Thilen omaisuuden inventaari 8.11.1649, 1037–1041.
- 6 Katso viite 37.
- 7 Aikalaiskirjallisuutta Magdeburgin ryöstöstä ilmestyi valtavasti, mm.: Kurtze, vnd in Particulari einkommene Relation, welcher gestalt ihre königliche Mayestät in Schweden, etc. die Chur-Brandenburgische Stadt, Franckfurt an der Oder, am Palmensonstage, war der 3. Aprilis, dieses lauffenden 1631. Jahres in schneller eyle mit Sturm eröbert, vnd wider die in der NewenMarck sich befundene Wallsteinische Armée eine ansehnliche Victori erhalten. Item Copia desz Herrn Administratoris zu Magdeburg vnd Halberstadt Antwort Schreibens an Herrn Generalen vnd Graffen von Tilly, etc. Gedruckt im Jahr M. DC. XXXI., 1631; Copia einer christlichen Leich-Predig uber den schmertshafften Todfall und das Ableiben vieler Tausend Bürger, Weib unnd Kinder ... der Stadt Magdeburg ... : Gehalten von einem benachbarten from. evangelischen Prediger, den 20. Brachmonats ....-1631; Englund 1996, 111–113.
- 8 Tuolien hinnaksi määriteltiin 30 kuparitaalaria, suuren tammikaapin arvoksi 100 ja toisen tammikaapin arvoksi 60 kuparitaalaria. Peseytymiskaapin arvoksi kirjattiin 75 ja kellon arvoksi 60 kuparitaalaria. Tapettia oli 40 kuparitaalarin verran. Aikakauden ylhäisaatelisilla saattoi olla jopa arvokkaita kellokokoelmia. Sellainen oli esimerkiksi Laukon kartanon herralla Gabriel Kurckilla. Lagerstam 2007, 309, 311.
- 9 Knutsson 1996, 213, 215.
- 10 Knutsson 1997, 239–241; Kokki 2014, 144.
- 11 Lahden kaupunginmuseo, LHMVHM-BE6935:341 sarja veistettyjä raamatullisia aiheita puureliefejä, peräisin Viipurin historiallisesta museosta.
- 12 von Malmborg 1978, 53; Pirinen 1994, 27–28; Pirinen 1996, 118–119; Hanka 1997, 29–30; Pfäffli 2001, 120, 123–124.
- 13 Parshall 1993, 555–565; Pirinen 1996, 112–113, 118–119; Pirinen 1999, 151.
- 14 von Malmborg 1978, 53; Juuti 2014, 65.
- 15 Pylkkänen 1970, 29; von Malmborg 1978, 98; von Bonsdorff 1988, 296; Hanka – Hätönen 1997, 262; Hätönen 2001, 126; Hans Borchardtista ja Berendt Vogellista Brahen piirin ja tämän omistaman uplantilaisen Bogesundin kartanon maalareina Nilsson 1997, 11.
- 16 Ruuth 1908, 377; Viljanen 1980, 6.
- 17 Öhquist 1912, 125; Aspelin 1942, 300–301.

- 18** Nämä taulut mainitaan – myöhemmin valmistunutta Per Brahen muotokuva lukuun ottamatta – ensimmäisen kerran vuoden 1643 inventaarissa. Vuoden 1654 inventaarissa kirjuri on kirjoittanut valtakunnan kansleri Oxenstiernan etunimen virheellisesti Carliksi. KA Tositekirja 1654–1654, 136–137. Inventaari käsittää kokonaisuudessaan sivut 135–150; MMA Lagus XII; Hackman 1944, 153–154, 161. Katolisen kasvatuksen saaneen Sigismundin hallitsijakausi 1592–1599 isänsä Juhana III:n jälkeen on jätetty yleisesti pois luterilaisen ortodoksian ajan julkisista hallitsijasarjoista.
- 19** Aspelin 1942, 300–301; Luther 1965, 8, 10.
- 20** Aspelin 1942, 300–301; MMA Lagus XIX. Laguksen Brenneriä koskevaan tiedusteluun vastasi Harald Wieselgren Tukholmasta. Wieselgrenin kirje Lagukselle 27.3.1893.
- 21** KA Viipurin linnan tilit 1650, s. 1172 sekä tositteet s. 1183–1184. Meinander 1931, 45; Aspelin 1942, 230, 300; von Malmberg 1978, 98. Brahe aloitti toisen kautensa Suomen kenraalikuvernöörinä vuonna 1648, joten on oletettavaa, että muotokuva maalattiin sen kunniaksi. Koska ko. taulu puuttui vuoden 1648 inventaarista, on se maalattu vuoden 1648 inventaarin jälkeen.
- 22** von Malmberg 1978, 98.
- 23** Työt keskeytyivät Tanskan kanssa solmitun rauhan jälkeen vuonna 1645. Engkvist 2014, 84; Jönköpingin Vaasa-linnaa rakennettiin eri vaiheissa 1500–, 1600- ja 1700-luvulla. Linna vaurioitui pahoin tulipalossa vuonna 1737, minkä jälkeen se purettiin.
- 24** Aspelin 1942, 230; Luther 1965, 12; Viljanen 1980, 7–8; Hätönen 2001, 126–127. Katso myös Simo Heinisen artikkeli tässä teoksessa.
- 25** Aspelin 1942, 231.
- 26** Lagus 1895, 186; Aspelin 1942, 231–232; Viljanen 1980, 9; arkistolähteiden mukaan *målare Valentin Bötke* kuoli vuonna 1691 ja haudattiin 15.4.1691. Hänen leskensä Sophia Brudgum, *Sal. Conte-
vrijarens Valentin Botge [s änckia]* kuoli 65-vuotiaana vuonna 1692. Hänet haudattiin 19.7.1692. Maalari Valentinin kohdalla ei ole mainittu ikää. Avioliittoon oli syntynyt aikuisikään elänyt Sophia-tytär ilmeisesti vuonna 1670. Perilliset hoitivat Viipurin kämnerinoikeudessa edesmenneen Valentin Betgen ja hänen vaimonsa asioita 1690-luvun alussa. HisKi, SSS; VKO 1692–1692 (x:70), 8.11., 10.11., 11.11., 15.11., 17.11 ja 24.11.1692, ei sivunumeroita.
- 27** VKO 1686–1686 (x:64), 14.1.1686, 2–3 ja 15.1.1686, 18–19.
- 28** Asian käsittelystä tässä esimerkkeinä VKO 1685–1685 (x:63), 21.7.1685, 225–226 ja VKO 1686–1686 (x:64), 16.4.1686, 197; Aspelin 1942, 230–231, 300.
- 29** VRO 1660–1663 (x:17), 28.11.1663 sekä VRO 1664–1664 (x:18), 26.3. ja 28.3.1664. Ei sivunumerointia.
- 30** VRO 1664–1664 (x:18), 28.3.1664, ei sivunumeroa. Riitajuttu saatiin viimein päätökseen huhtikuussa. Tuomarin päätös sisälsi eräänlaisen väistämisvelvollisuusmallin, jonka täsmällisten ohjeiden mukaan molempien rouvien piti antaa toisilleen asiallisesti tilaa penkkiin asettauduttaessa. Betgen vaimon piti tarvittaessa nousta käytävälle, jotta rouva Piper pääsi paikalleen. VRO 1664–1664 (x:18), 4.4.1664, ei sivunumeroa.
- 31** VRO 1664–1664 (x:18), 26.3.1664, ei sivunumeroa.
- 32** Kiitämme pigmenttien ja maaliaineiden historiaan perehtynyttä kuvataiteilija Päivi Hintsasta konsultaatiosta asiassa. Fridell Antell – Wannfors 1990, 251; Rothe 1996, 114.
- 33** Fridell Antell – Wannfors, 1990, 252–253.
- 34** *Målaren Strandberg för det han reparerat och illuminerat å nyå Christi crusifix.* Kirkonkassan tilikirja 1758–1759. Joroisten seurakunnan arkisto. KA; Leväinen 1993.
- 35** *Taflor 2st. den 1 på altaret om Herrans Nattwardh gifwen af Wälb—Sal. Niclas Alborgs, den 2dra om Christi korsfestelse, på Chordören förährat af Sal. Erich Andersson.* KA Pieksämäen seurakunnan

arkisto. Inventaariluettelo 1673. Viinikas-
san tilikirja 1674–1680.

- 36** Betge-attribuoinnista, Leväinen 1993, 53–56; Viljanen (1980) ei Betgeen keskit-
tyvässä taidehistorian pro gradu -tutki-
muksessaan mainitse Joroisten alttari-
taulua eikä yhdistä Betgeä Pieksämäen
maaseurakunnan vanhaan alttaritauluun;
1600-lopun alttaritauluilmioistä Pirinen
1996.
- 37** VRO 1665–1665 (x:19), 26.6.1665, 358–362
(pöytäkirjan liite); VKO 1686–1686 (x:64)
16.4.1686, 197; Ruuth 1906, 432; Meinan-
der 1931, 46; von Malmborg 1978, 98.
- 38** Maalausten attribuointi Betgelle perustuu
kirkkoherra David Starckin kertomukseen
(10.5.1761), jossa hän kertoo, että *Kyrckan
är upbygd år 1678 af en Bygmästare wid
namn Petter Joman, och målad år 1679
af målaren Valentin Berge, öfwer alt med
swart och hwit färg. Målningarne äro
allesammans Bibliska*. Pettersson 1989,
269–272; Elimäen kirkonarkiston vanhim-
mat asiakirjat ovat tuhoutuneet sota-ai-
koina. Digitaaliarkiston asiakirjamateriaali
alkaa vasta 1790-luvulta. Valentin Betgen
osuutta koristelutöihin ei siten voida
todentaa kirkon arkistoaineiston kautta;
Betgen nimen Elimäen maalausten yh-
teydessä on nostanut esiin Leinberg 1885,
49; Betgestä Elimäen seinämaalausten
tekijänä Viljanen 1980, 25–26.
- 39** von Malmborg 1978, 53; Pettersson 1989,
269–272; Pirinen 1996, 113; Tekijä saattaa
olla peräisin Ruotsin puolelta, sillä Uplan-
nin maaherrana vuoteen 1685 toiminut
ja sen jälkeen merkittäviin virkamies-
tehtäviin Tukholmaan siirtyneen Fabian
Wreden niin Suomessa kuin emämaankin
puolella toteutetuissa rakennushank-
keissa oli taitavia rakennusammattilaisia
ja maalareita. Maalausten grisaille-tek-
niikka samoin kuin hahmojen puvut ja
kampaukset kytkevät työn ensisijaisesti
1600-luvun lopun uplantilaisten kar-
tanoiden sisustusprojekteihin. Onkin ole-
tettavaa, että viipurilaisen Valentin Bet-
gen osuus Elimäen kirkon maalaustyössä
rajoittuu pintamaalauksen ammattityö-
hön.
- 40** KA Viipurin linnan tilit 1650, tositteet s.
1183–1184.
- 41** VKO 1661–1661 (x:49), 22.11.1661, ei sivu-
numeroa; Bönhas –’patustelija’ eli nurk-
kamestari tarkoittaa ajan puheenparressa
henkilöä, joka harjoittaa käsityöläisam-
mattiaan ammattikuntaan kuulumatta.
Ammattikunnan jäsenet pyrkivät kaikin
keinoin häätämään alueeltaan ulkopuo-
liset villit yrittäjät, jotka eivät olleet sitou-
tuneet killan hinta- ja laatustandardiin.
- 42** VKO 1661–1661 (x:49), 22.11.1661, ei sivu-
numeroa.
- 43** VRO 1672–1673 (x:24), 24.9.1673, 267–
269; Siikaniemestä Meurman 1983, 68–
69; Hanka – Hätönen 1997, 262; Hätönen
2001, 126.
- 44** VKO 1666–1666 (x:53), 30.1.1666, 53–54.
- 45** Aikaisemmat tutkijat eivät ole yhdistäneet
Hendrichiä ja Hens Fritziä samaksi henki-
löksi. Kyseessä on todennäköisesti kirjurin
tekemä virhe, mikä on johtanut oletukseen
kahdesta maalarista. Durchman (utg.)
1929, 105; Viljanen 1980, 11.
- 46** Yleisesti Viipurin taloudellisesta kehityk-
sestä 1500- ja 1600-luvulla esimerkiksi
Möller 1954; Karonen 2016.

Lähdeluettelo

Alkuperäislähteet

Kansallisarkisto (KA)

Kansallisarkiston digitaaliarkisto
(<http://digi.narc.fi/digi/>)

Läänintilit. Viipurin ja Savonlinnan
läänin tilejä

Tositekirja 1650–1650 (8598)
Viipurin linnan tilit 1650

Veromestari Carl Thilen
omaisuuden inventaari 7.11.1649

Pormestari Caspar Thilen
omaisuuden inventaari 8.11.1649

Tositekirja 1654–1654 (8613)
Viipurin linnan inventaari 1654

Raastuvanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat

Viipurin kämnerinoikeuden tuomiokirjat 1661–1661 (x:49), 1663–1663 (x:51), 1666–1666 (x:53),
1685–1685 (x:63), 1686–1686 (x:64) ja 1692–1692 (x:70) (VKO)

Viipurin raastuvanoikeuden tuomiokirjat 1660–1663 (x:17), 1664–1664 (x:18), 1665–1665 (x:19) ja
1672–1673 (x:24) (VRO)

Seurakuntien kirkonarkistot

Joroisten seurakunnan arkisto
Kirkonkassan tilikirja 1750–1827 (III Gla:2)

Pieksämäen seurakunnan arkisto
Viinikassan tilit 1674–1680

Suomen sukututkimusseura, Helsinki (SSS) Historiakirjojen hakuohjelma. (<http://hiski.genealogia.fi/hiski>). (HisKi)
Viipurin maaseurakunta.
Haudatut 1686–1697

Mikkelin maakunta-arkisto, Mikkeli (MMA) Gabriel Laguksen kokoelmat

Förteckning och Taxa på fölliande
Wijborgs Slotts Saker [...] 1643.
Kollektion XII

Särskilda brev till Gabriel Lagus rörande
Viborgs historia. Kollektion XIX

Lähdejulkaisut

Durchman (utg.) 1929. Durchman, Osmo (utg.), Domkyrkans i Viborg räkenskaper 1655–1704.
Suomen Sukututkimusseuran Vuosikirja XII. Helsinki: Suomen Sukututkimusseura.

Tutkimuskirjallisuus

- Aspelin 1942.** Aspelin, J. R., *Opuscula Aspeliniana*. Teoksessa Kivikoski, Ella (toim.), *Kirjoitelmia kulttuurihistoriamme varhaistaipaleelta*. J. R. Aspelinin satavuotispäiväksi 1.VIII.1942. 1. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Bonsdorff 1988.** Bonsdorff, Bengt von, *Kuvataide 1600- ja 1700-luvulla*. Teoksessa *Ars*. Suomen taide. Osa 2. Espoo: Weilin + Göös, 256–319.
- Engkvist 2014.** Engkvist, Sven, *Jönköpings slott och garnison. Ett slots uppgång och fall*. Teoksessa Nordman, Ann-Marie, Nordström, Mikael, Pettersson, Claes (red.), *Stormaktsstaden Jönköping 1614 och framåt*. Jönköpings läns museum arkeologisk skriftserie 3. Jönköping: Jönköpings läns museum, 71–93.
- Englund 1996.** Englund, Peter, *Suuren sodan vuodet*. Suom. Timo Hämäläinen. Porvoo: WSOY.
- Fridell Anter - Wannfors 1990.** Fridell Anter, Karin, Wannfors, Henrik, SÅ målade man. Svenskt byggnadsmåleri från senmedeltid till nutid. Solna: Svensk byggtjänst.
- Hackman 1944.** Hackman, A., *Bidrag till Viborgs slotts byggnadshistoria*. *Analecta Archaeologica Fennica* XI. Helsingfors: Arkeologiska kommissionen.
- Hanka 1997.** Hanka, Heikki, *Kirkkomaalauksen traditio ja muutos 1720-1880*. Carl Fredrik Blom murrosajan maalarina. *Jyväskylän studies in the arts* 54. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Hanka - Hätönen 1997.** Hanka, Heikki, Hätönen, Helena, *Katkelmia Karjalan luterilaisten kirkkojen kuvataiteesta*. Teoksessa *Karjalan luterilaiset kirkot ja seurakuntien pyhät esineet*. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo, 257–308.
- Heiskanen - Vickholm 2005.** Heiskanen, Merja, Vickholm, Päivi, *Viipurin perintö*. Viipurin museon kokoelma Lahden historiallisessa museossa. Teoksessa *Huovila, Marjo, Willman, Terhi (toim.), Karjala Lahdessa*. Helsinki: Palmenia-kustannus.
- Hätönen 2001.** Hätönen, Helena, *Kaakkois-Suomen kulkijamaalarit*. Teoksessa *Pinx*. Suuria kertomuksia. Espoo: Weilin + Göös, 126–127.
- Juuti 2014.** Juuti, Sirpa, *Suurvallan kuvat*. Barokin maalaustaide Ruotsissa. Teoksessa *Juuti, Sirpa, Kokki, Kari-Paavo (toim.), Barokki*. Heinolan kaupunginmuseon julkaisuja 25. Heinola: Heinolan kaupunginmuseo, 57–66.
- Karonen 2016.** Karonen, Petri, *Talouden ehdoilla*. Aineellisen ja henkisen kulttuurin vuorovaikutus Viipurissa 1500–1600-luvuilla. Teoksessa *Koskivirta, Anu, Paavolainen, Pentti, Supponen, Sanna (toim.), Muuttuvien tulkintojen Viipuri*. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 18. Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura.
- Kokki 2014.** Kokki, Kari-Paavo, *Barockens inredning och möbler - storslaget och trivsel*. Teoksessa *Juuti, Sirpa, Kokki, Kari-Paavo (toim.), Barokki*. Heinolan kaupunginmuseon julkaisuja 25. Heinola: Heinolan kaupunginmuseo, 143–151.
- Knutsson 1996.** Knutsson, Johan, *Möbelkonsten*. Teoksessa *Alm, Göran (red.), Signums svenska konsthistoria. Renässansens konst*. Lund: Signum, 193–215.
- Knutsson 1997.** Knutsson, Johan, *Möbelkonsten*. Teoksessa *Alm, Göran (red.), Signums svenska konsthistoria. Barockens konst*. Lund: Signum, 225–247.
- Leinberg 1885.** Leinberg, K. G., *Bidrag till kännedomen af vårt land 1*. Jyväskylä: J. Länkeläs förlag.
- Lagerstam 2007.** Lagerstam, Liisa, *A noble life. The cultural biography of Gabriel Kurck (1630–1712)*. Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia. *Humaniora* 349. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.
- Leväinen 1993.** Leväinen, Hannu, *Joroisten kirkko*. Taidehistorian pro gradu -tutkielma, Jyväskylän yliopisto. (<http://urn.fi/URN:NBN:fi:juu-1993425804>)
- Luther 1965.** Luther, Georg, *Familjen Mums och dess släktförbindelser*. *Genos* 36, 1–15.
- Malmborg 1978.** Malmborg, Bo von, *Svensk porträttkonst under fem århundraden*. Nationalmusei skriftserie 18. Malmö: Allhems.

- Meinander 1931.** Meinander, K. K., *Porträtt i Finland före 1840-talet*. Helsingfors: Söderström.
- Meurman 1983.** Meurman, Otto-I., *Viipurin kirkot*. Teoksessa *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 6*. Helsinki: Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseura, 3-137.
- Möller 1954.** Möller, Sylvi, *Suomen tapuli kaupunkien valtaporvaristo ja sen kaupankäyntimenetelmät 1600-luvun alkupuolella*. HTutk XLII. SHS: Helsinki.
- Nilsson 1997.** Nilsson, Staffan, *Bogesund. Det olycksaliga slottet*. *Kulturvården* (2), 8-13.
- Parshall 1993.** Parshall, Peter, *Imago contrafacta: Images and facts in the Northern Renaissance*. *Art History* (4), 554-579.
- Pettersson 1989.** Pettersson, Lars, *Ristikirkot*. Teoksessa *Sarajas-Korte, Salme (toim.), Ars Suomen taide 3*. Helsinki: Otava, 242-337.
- Pfäffli 2001.** Pfäffli, Heidi, *1600-luvun käsityöläismaalarit*. Teoksessa *Pinx: Suuria kertomuksia*. Espoo: Weilin + Göös, 120-125.
- Pirinen H 1994.** Pirinen, Hanna, *Suurvaltakausi taide-epookkina*. *Suomen museo* 101, 25-54.
- Pirinen H 1996.** Pirinen, Hanna, *Luterilaisen kirkkointeriöönin muotoutuminen Suomessa*. *Pitäjänsirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun (1527-1718)*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 103. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Pirinen H 1999.** Pirinen, Hanna, *Sauvon kirkon lehterinkaidemaalaukset vuodelta 1695*. Johannes Gezelius nuoremman kuvaohjelma Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 87, 147-165.
- Pylkkänen 1956.** Pylkkänen, Riitta, *Säätyläispuku Suomessa vanhemmalla Vaasa-ajalla 1550-1620*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 55. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Pylkkänen 1970.** Pylkkänen, Riitta, *Barokin pukumuoti Suomessa 1620-1720*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 71. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Rothe 1996.** Rothe, Andrea, *Andrea Mantegna's Adoration of the Magi. Historical Painting Techniques, Materials, and Studio Practice*. *Historical painting techniques, materials, and studio practice. Preprints of a symposium [held at] University of Leiden, the Netherlands, 26-29 June 1995*. Edited by Arie Wallert, Erma Hermens, and Marja Peek. 2 nd edition. The J. Paul Getty Trust, 111-116.
- Ruuth 1906.** Ruuth, J. W., *Viborgs stads historia. Första bandet*. Viborg: Viborgs stad.
- Ruuth - Halila 1974.** Ruuth, J. W., Halila, Aimo, *Viipurin kaupungin historia. 2, Vuodet 1617-1710*. Kirjoittanut J. W. Ruuth ja uudistanut Aimo Halila. Helsinki: Torkkelin säätiö.
- Takala 2010.** Takala, Hannu, *Karjalan museot ja niiden tuhoutuminen talvi- ja jatkosodassa*. *Historiallisia tutkimuksia 252*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Viljanen 1980.** Viljanen, Eeva, *Valentin Betge. Kirkkomaalari ja konterfeijari*. Helsinki, *Pro gradu -tutkielma: Helsingin yliopisto, taidehistoria*.
- Öhquist 1912.** Öhquist, Johannes, *Suomen taiteen historia*. Suom. Helmi Setälä. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Kirja.

Viipurin kultasepät ja ylellisyyskulutus keskiajalta 1700-luvun alkuun

Ylellisyys historiallisena ilmiönä muodostuu kolmesta toisiinsa kytkeytyvästä tekijästä: tuotteista, niiden valmistajista sekä kuluttajista. Tämä kokonaisuus on kiinteä osa yhteiskunnallista ja kulttuurista kehitystä, joka määrittelee ylellisyyksien sisällön, merkitykset ja vaikutukset. Kulttuurin ymmärrän tässä yhteydessä laajasti kielestä, tavoista, esineistä ja ympäristöistä muodostuvaksi ihmistoiminnan piiriksi. Siinä on oleellista yhteisyyden ja ymmärrettävyyden kokemus, joka jäsentää ihmisten toimintaa ja itseymmärrystä. Kulttuurin yhtenäisyys voi rakentua historiallisista, maantieteellisistä tai sosiaalisista tekijöistä, ja ihminen kuuluu useisiin kulttuureihin samanaikaisesti. Esimerkiksi kaupunkilaisuus tai kaupunkilainen identiteetti on ihmisiä yhdistävä kulttuuri, vaikka yksittäisillä kaupunkilaisilla saattaa olla toisistaan poikkeava etninen alkuperältä tai äidinkieli. Ylellisyys – tiettyjen asioiden tunnistaminen ja tavoittelu arvokkaina – on ilmiö, joka luo kulttuurista yhtenäisyyttä. Moniulotteisuutensa vuoksi ylellisyyden tarkastelu tarjoaa laajan näköalan myös Viipurin historiaan. Artikkelissa keskityn kaupungin ylellisyyskulutukseen jalometalliesineiden sekä niiden valmistukseen erikoistuneen ammattiryhmän, kultaseppien, avulla. Hopea- ja kultaesineet ovat nykypäivään säilyneistä ylellisyystuotteista runsaslukuisin ryhmä, ja asiakirjatiedot niitä valmistaneista käsityöläisistä ovat muita ammattiryhmiä runsaammat.

Ensimmäinen kirjallinen maininta kultasepistä Viipurissa on vuodelta 1467, vaikka kaupungista säilyneet jalometalliset esineet ovat tätä vanhempia.¹ Seuraavat asiakirjatiedot kultasepistä ovat vasta 1500-luvun loppupuolelta, minkä jälkeen kaupungissa työskennelleet kultasepät ovat jättäneet yhtäjaksoisen jäljen kirjallisiin lähteisiin. Ennen historiallista katsausta valmistajiin ja kuluttajiin aloitan kuitenkin pohtimalla ylellisyyden luonnetta ja merkitystä esi- ja varhaismodernissa yhteisössä. Tämä luo pohjan, jolta jäsentää viipurilaista ylellisyshistoriaa. Esittelen sitten viipurilaisia esineitä ja niiden tekijöitä keskiajalta 1700-luvun alkuun.

Ylellisyys on käsite, jolla on helppo kuvailla monenlaisia esineitä ja ilmiöitä, mutta se on hankalasti määriteltävissä, etenkin kun kyse on menneistä ajoista. Arkipuheessa ylellisyys on useimmiten ylenpalttista ja ehkä yltiöpäistä

kulutusta, jota ilmankin voisi elää. Ylellisyyden vastakohtaksi asettuu helposti välttämättömyys. Määritelmä johtaa kuitenkin ongelmiin, sillä on vaikea osoittaa kattavaa määritelmää välttämättömyydelle. Äärimmäinen johtopäätös voisi olla, että vain fysiologiset perusedellytykset eli lämpö, vesi, ilma ja ravinto ovat välttämättömyyksiä, ja kaikki kulttuurinen on turhaa ja siten ylellisyyttä. Tutkimuksellisesti ylellisyyden lähestyminen absoluuttisesti välttämättömyyden vastakohtana aiheuttaa metodologisia ja tulkinnallisia ongelmia, sillä se ei anna kriteerejä arvioida, mikä historiallisessa lähdeaineistossa on joko ylellistä tai välttämättömyyttä tai mitä tarkoittaa ylellisyyden historiallinen muutos.

Jäykän määritelmän sijasta ylellisyys on olennaisesti suhteellinen ilmiö. Se voi tulla asetetuksi välttämättömyyden vastakohtaksi, mutta tämä jaottelu ja ilmiöiden välinen suhde ei ole vakio. Ylellisyyden suhteellisuus korostuu yhteiskunta-aseteiltaan voimakkaasti eriytyneissä yhteisöissä. Ylellisyyden asteet erottavat ihmisryhmiä toisistaan, ja köyhän ylellisyys on usein varakkaan arkea. Se ei olekaan ensisijaisesti ylellisen kulutuksen tai kerskakulutuksen esine, vaan ajallisesti ja ihmisryhmittäin muunteleva sosiaalisen kanssakäymisen tapa. Tämä näkyy muun muassa siinä, että esimodernissa ajattelussa ylellisyydellä oli tunnustettu yhteiskunnallinen tehtävä. Ylellisyys oli osa hartaudentarjoitusta ja Jumalan kunnioitusta, minkä vuoksi kirkot ja liturgiset välineet koristeltiin mahdollisuuksien mukaan jalometallein ja arvokkain tekstiilein. Rahallinen merkittävyys ei tehnyt hartausesineistä teologisesti arvokkaampia, eivätkä kaikki kirkollista ylellisyyttä hyväksyneet, mutta se joka tapauksessa korosti kristinuskon merkitystä yhteiskunnassa.²

Kirkon ja jumalallisen lähestymisen ohella ylellisyys oli välttämättömyys, joka tuki esimodernin maailman sosiaalista järjestystä. Erityisesti pukeutuminen kertoi yhteisön jäsenille, mihin sosiaaliryhmään tai säätyyn kukin kuului ja kuinka häntä oli kohdeltava. Loistelias elämäntyyli vahvisti sosiaalisia eroja ja siten epävakaudelle altista yhteiskunnan hierarkiaa, joka viime kädessä oli Jumalan asettama. Loistoesineiden hankkiminen oli täten hyveellisen aate-lisen tai porvarin vastuunkantoa. Oleellista oli esineiden julkinen käyttö, ei henkilökohtainen ja yksityinen tyydytyksen saaminen – vaikka sellaista ylellisyystuotteet saattoivatkin antaa. Liian kerskaileva kulutus oli moraalisesti arveluttavaa. Yltiöpäinen kulutus, sosiaalisen järjestyksen tukemisen sijaan, murensi ylellisyyksiä kuluttavan ryhmän tai säädyn yhtenäisyyttä ja siten koko yhteisön stabiiliutta.³

Ylellisyys määrittelee myös tuotantotapoja. Esimoderneille yhteisöille oli luonteenomaista, että niissä kehittyi eliitin tarpeisiin ylellisyyden valmistukseen vihkiytyneitä ammattiryhmiä. Heidän määränsä muihin käsityöläisiin nähden oli vähäisempi, ja työpajat keskittyivät lähelle asiakaskuntaa, yleensä

hallinnollisiin asutuskeskuksiin. Eliitillä oli suurempi kiinnostus heidän työssänsä kontrolloimiseen kuin muiden ammattilaisten, koska ylellisyystuotanto kytkeytyi eliitin aseman vahvistamiseen. Tavallisesti ylellisyystuotteiden valmistajat erottuivat muista käsityöläisistä myös korkeammalla sosiaalisella asemallaan ja koulutuksen pidemmällä kestolla.⁴ Tämä koski Suomen keskiajan ja uuden ajan alun kultaseppien ammattikuntaa.

Viipurin ylellisyyskulttuuria keskiajalta 1700-luvun alkuun tarkastellessani jäsenmän analyysin kahdella akselilla. Ensimmäinen niistä on tuotanto, mikä viittaa kultaseppien ammattikuntaan, sen asemaan kaupunkiyhteisössä ja työn ulkopuoliseen ohjailuun. Toinen ylellisyyden akseleista on kulutus eli asiakkaat, heidän sosiaalinen asemansa ja tavat, joilla ylellisyyttä käytettiin. Kahden akselin pohjalta määrittyvät tuotteet eli kulta- ja hopeaesineet, joissa yhdistyvät käsityöläisten taidot ja asiakkaiden tarpeet.

Taitojen ja tarpeiden vuorovaikutuksessa määrittyy esineiden muodikkouden aste. Muoti viittaa kulloinkin ajankohtaiseksi tunnistettuun ja haluttavaksi nähtyyn tyyliin, jolle on luonteenomaista alituinen muutos. Tämän muutoksen suunnan sanelee tavallisesti eliitti kulttuurisen, taloudellisen ja sosiaalisen pääomansa pohjalta ja sen säilyttämiseksi. Usein muoti on myös maantieteellisesti jäsentynyt niin, että sillä on määrittelyjä tekevät keskuksensa – kuten uuden ajan Euroopassa Ranska tai Itämeren piirissä Saksan varakkaat kaupungit – sekä reuna-alueet, jotka omaksuvat ainakin jossain määrin keskusten muotimääritelmiä. Ylellisyysesineissä muodikkuus on erityisen tärkeää, sillä niiden haluttavuus tekee tuotteista jäljittelyn kohteen. Jotta tuotteet kuitenkin säilyttäisivät poikkeuksellisuutensa ja tehtävänsä sosiaalisen eron rakentajana, muodin muuttuvaisuuden ja ylellisyyden välinen kytkös takaa sosiaalisen tai maantieteellisen keskusta–periferia-valtarakenteen säilymisen.

YLELLISYYSKULUTUKSEN EDELLYTYKSET KESKIAJALLA

Jalometallista valmistettiin esineitä Suomen alueella jo esihistoriallisella ajalla. Esimerkki varhaisista jalometalliesineistä Viipurissa on hopeinen rengassolki, joka on löydetty Kirkkosaaresta. Koristelematon koru saattaa olla jäännös 1100- tai 1200-luvulla käytössä olleesta, sittemmin tuhoutuneesta kalmistosta.⁵ Esihistoriallisten tuotteiden valmistajat vaikuttavat olleen seppiä tai muuten laajempialaisia käsityöläisiä kuin varsinaiset kultasepät. Heidän ammattiryhmänsä syntyi Suomen alueelle keskiajalla. Vaikka eteläisemmässä Euroopassa kultaseppiä oli ollut jo vuosisatoja, meillä vasta Ruotsin kuningaskunnan vaikiinnuttamat taloudelliset ja sosiaaliset rakenteet kykenivät ylläpitämään kultaseppien kaltaisia, ylellisyystuotteisiin pitkälle erikoistuneita ammattiryhmiä.

Keskiajalla kultaseppien toiminnan keskus oli tavallisesti kaupunki. Suomessa kultaseppiä työskenteli aina uudelle ajalle saakka myös maaseudulla, mutta pääasiassa he sijoittuivat kaupunkeihin laajemman asiakaspiirin ja parempien kulkuyhteyksien äärelle. Ammattikunnan edustajat aloittivat Turussa 1300-luvulla. Sieltä ensimmäinen kirjallinen tieto kultasepistä on 1370-luvulta. Kuningas Eerik Pommerilainen myönsi Viipurille kaupunkioikeudet vuonna 1403, mutta kaupungin ensimmäinen kultaseppä tunnetaan kirjallisista lähteistä vasta vuodelta 1467. Käsityöläisen nimeksi kerrotaan Peter guldsmed, mutta hänen roolinsa asiakirjassa on olla häneen suorasti liittymättömän perintöasian edustaja.⁶ Toinen keskiaikainen maininta viipurilaisesta kultasepistä on vuodelta 1485. Tuolloin Anders guldsmed toimi kaupungin pormestarina.⁷ Muuta emme kahdesta kultasepistä tiedäkään, ja heidän tunnistamisensa kultasepäksi perustuu etunimen yhteyteen liitettyyn ammattinimeen. Pelkkä nimi on epävarma todiste henkilön ammatista, mutta Suomen keskiajan kirjallisissa lähteissä tällainen tietojen niukkuus ja epävarmuus on tyypillistä.

Andersin pääseminen kaupungin korkeaan luottamusvirkaan kertoi hänen ammattiryhmänsä nauttimasta suuresta arvostuksesta sekä kultaseppien varakkuudesta. Heidän työnsä vaati pääomia ja kasvatti mestarien omaisuutta, mikä soi kultasepille muita käsityöläisiä paremmat edellytykset osallistua kaupunginhallinnon tehtävien toimittamiseen. Kautta keskiajan kultaseppien poikkeuksellinen sosiaalinen asema heijastui heidän suuremmassa varakkuudessa muihin käsityöläisiin nähden. Heidän yhteiskunnallinen merkityksensä näkyi myös siinä, että etupäässä eliitin tarpeisiin syntyneessä Suomen keskiajan kirjallisessa aineistossa kultasepät ovat yliedustettuina verrattuna muihin käsityöläisiin. Kultaseppien työtä luonnehtii myös se, että heidän tuotantonsa oli lähes poikkeuksetta ylellisyyskulutuksen piiriin lukeutuvaa. Sen sijaan muilla ammattiryhmillä, kuten räätäleillä, nahkureilla, sepillä tai puusepillä, työn lopputulokset ovat vaihdelleet massatuotteista erikoistuneisiin loistovalmisteisiin asiakasryhmästä riippuen.

YLELLISYSESINEET JA NIIDEN KULUTTAJAT KESKIAJAN VIIPURISSA

Keskiajan ylellisyydet olivat kansainvälisiä. Tuotteet olivat tyyliltään hyvin yhdenmukaisia eri maissa, mikä johtui korkeimman eurooppalaisen eliitin tiiviistä verkottuneisuudesta sekä muiden sosiaaliryhmien pyrkimyksestä matkia ja omaksua heidän ylellisyystuotteitaan. Turun hiippakunnassa ylellisyyden kansainvälisyys välittyi Tukholman ohella keskiajan hansakaupan ja saksalaisen kaupunkien kautta Liivinmaalta ja pohjoisesta Saksasta.

Määrällisesti ja taloudellisesti tärkeimpiä hiippakunnan tuontituotteita oli-

vat sellaiset massatuotteet kuin suola ja verka, mutta niiden ohella Suomeen saatiin ylellisyystuotteita. Niistä arvokkain ryhmä olivat kankaat, joiden alku-perä määritti tekstiilien ominaisuuksia ja arvostusta. Kaukokaupan Aasiasta ja Välimereltä välittämien silkkikankaiden jälkeen etenkin flaamilaiset tekstiilit olivat haluttuja. Vaatekappaleiden, hattujen, hilkkujen, kenkien ja hansikkaiden ohella tuotiin myös erilaisia taloustavaroita, kuten astioita ja keramiikkaa sekä aseita ja sotavarusteita – miekkoja, keihäitä ja satuloita. Jonkin verran ostettiin myös kalliita mausteita ja hedelmiä.⁸

Viipurissa ylellisyyden kulutus oli sekä institutionaalista että tiettyihin ihmisryhmiin keskittynyttä. Instituutioista tärkeimmät olivat kirkko – tarkemmin sanottuna kaupunkiseurakunnan kirkko sekä kerjäläisveljestöjen kirkot – ja alueellinen hallintokeskus eli linna. Niillä oli riittävästi omaisuutta ja institutionaalista jatkuvuutta kerätä ylijäämää, suunnata sitä ylellisyyteen ja säilyttää tuotteita. Ihmisryhmistä ylellisyys keskittyi aateliin, jota edusti linnan korkein hallinto, sekä kaupungin varakkaimpaan kauppiasporvaristoon.

Linnaan kootusta ylellisyydestä on säilynyt tietoja kirjallisissa lähteissä. Niistä tärkein on vuonna 1483 laadittu luettelo esineistä, jotka Iliana Göstavsdotter Sture otti mukaansa Viipurin linnasta. Kaikkiaan mainitaan 61 erilaista pikaria tai tuoppia, joiden paino oli lähes 19 kiloa. Näistä kaikkiaan 15 määritellään hopeisiksi ja niiden yhteispainoksi noin 7,5 kiloa. Yhtä astioista sanotaan käytetyn kahdentoista astian muodostaman sarjan kantena, ja kahdentoista astian puolestaan kerrotaan olevan ”toistensa sisällä”. Tämä viittaa keskiaikaiseen perinteeseen tehdä jalometallisia astioita niin, että niitä saattoi säilyttää päällekkäin pinottuna tornina. Mukana on myös 2,3 kiloa painanut hopeinen tarjoilulautanen ja puoli kiloa painanut hopeakannu sekä juomasarvia, joiden suuta kiertävä reunus oli neljässä tapauksessa tehty hopeasta ja yhdessä kullasta kuparista. Hopeiden lomassa luetellaan vielä hopeinen taulu.⁹

Pitoastioiden ohella luettelossa on pukeutumiseen liittyviä esineitä, muun muassa 1,6 kiloa painanut kullattu kruunu, puolikiloinen kaulakääty sekä helmiseppelä ja kullattu hopeavyö.¹⁰ Kolmas tärkeä esineryhmä ovat tekstiilit, joihin sisältyy kultaisia ja hopeisia kankaita sekä silkkikankaita. Seinävaatteista osan kerrotaan olevan arnilaista kangasta, mutta sisustustekstiileihin sisältyy myös tapetteja, penkkityynyjä, penkkiverhoja sekä sänkyjen silkkisiä uutimia ja pöytäliinoja. Sänkyjen peitot olivat silkistä tai punaisesta arniskasta, muutamat oli ommeltu kullalla ja kaksi peitoista oli ”suomalaisia”. Kaikkiaan linnassa oli 40 kappaletta liinoja ja 42 paria lakanoita. Niistä kahdeksan oli valmistettu nahasta. Edelleen tekstiileihin sisältyy kaksi tusinaa käsipyyheliinoja ja yksitoista ryijyä.¹¹

Ilman Iliana Göstavsdotterin luetteloä tiedot ylellisyyskulutuksen yksityis-

kohdista Viipurissa jäävät vähäisiksi. Vuonna 1487 mainitaan Tukholman raastuvanoikeuden asiakirjoissa, että Trvels Bagge oli haastettu kaupunginraadin eteen todistamaan, että Niclis scriffueriltä oli varastettu hopealusikka, jonka “Gerth maler oli ostanut tanskalaiselta Viipurissa”.¹² Kirkollisesta ylellisyyskultuksesta kertoo puolestaan viipurilaisen pappi Torstenin testamentti vuodelta 1366. Siinä hän antaa testamentin toimeenpanijoille tehtäväksi valmistaa hopearisti, jota oli kuljetettava Torstenin hautajaiskulkueen edessä Turun tuomiokirkon ympäri. Tämän jälkeen risti lahjoitettaisiin Turun tuomiokirkon Neitsyt Marian alttarille.¹³

Eräs ylellisyyden piirteistä esi- ja varhaismodernilla ajalla oli pyrkimys sen kulutuksen säännöstelyyn. Koska ylellisyys kuului sosiaalisen järjestyksen noudattamiseen ja hierarkian vahvistamiseen, varsinkin yhteiskunnan ylemmillä tasoilla oletettiin ihmisten kuluttavan asemansa mukaisesti. Näin ei kuitenkaan ollut, vaan etenkin porvareilla oli taipumus – varojen salliessa – eliitin määrittelemät soveliaisuuden rajat ylittävään kerskakulutukseen. Ylilyöntejä pyrittiin keskiajalla ja uuden ajan alussa vähentämään ylellisyyslakeilla. Ruotsin kuningaskunta oli poikkeus, sillä ylellisyyslakeja ei sen alueella säädetty ennen 1500-luvun loppua. Tosin ensimmäisen kerran lainsäädännössä määriteltiin ylellisyyttä koskevia rajoituksia 1300-luvun puolimaissa, jolloin muun muassa Maunu Eerikinpojan maanlaissa kielletään liian loistokkaat häämenot ja muut juhlat. Maunu Eerikinpojan kaupunginlaissa annetaan puolestaan kriteerejä sille, miten korkealaatuista olutta voitiin tarjolla kastajaisten, hautajaisten ja muiden kirkkojuhlien yhteydessä.¹⁴

KESKIAJAN JALOMETALLISET ESINEET

Keskiajan Viipurista säilyneet tai siellä valmistetut jalometalliesineet ovat kirkollisia ehtoollisvälineitä. Vanhin Viipuriin yhdistettävissä oleva esine on sen kaupunginkirkon kalustoon kuulunut ehtoollisleipäastia eli ciborium. Tyylillisin perustein 1300- ja 1400-luvun vaihteeseen ajoitettu astia on menettänyt jalkansa sekä kannen päälle kiinnitetyn ristin. Jäljellä on kuitenkin pyöreä rasia.¹⁵

Toinen keskiaikainen liturginen esine Viipurin kirkosta on ehtoollismalja ja sen parina säilytetty, vuonna 1781 valmistettu lautanen. Maljan jalka on pyöreä, ja sitä kiertää latinaksi kirjoitus ”Totisesta viinipuusta tarjoaa tämä astia elämän juoman”. Teksti ja koristelu viittaavat tyylillisesti 1300-luvun ehtoollismaljoihin, mutta viipurilaisessa astiassa on piirteitä, kuten kahdeksankulmainen varsi ja jalkaan kaiverrettu goottilainen huippukaari, jotka ajoittuvat myöhemmäksi, 1500-luvun ensimmäiselle neljännekselle. Vaikuttaakin todennäköiseltä, että kultaseppä on uusinut kokonaan maljan alaosan kes-

Viipurin kaupunginkirkon ehtoollisleipäastia eli ciborium 1300- ja 1400-luvun taitteesta. Sen kylkeä kiertää kaiverrettu latinankielinen teksti ”Pyhä öylätti, Jeesus, tulee sielun parhaaksi ravinnoksi”. Korkeus 9 cm.

kiajan loppuvaiheissa vanhan maljan mallin mukaan. Sitä vastoin kuppiosa on porvoolaisen kultaseppä Hans Henrik Ammelinin (mestari 1777–1791) vuonna 1781 uudistama. Muutokset liittyvät esineen historiaan. Suuren Pohjan sodan (1700–1721) siirtyessä lähemmäs Viipuria, Viipurin kirkon hopeat pakattiin arkuun ja kuljetettiin Turkuun ja sieltä edelleen Tukholmaan vuonna 1711. Porvooseen viipurilaiset esineet kuljetettiin vuonna 1723, missä ne edelleen ovat osana tuomiokirkon kokoelmia.¹⁶

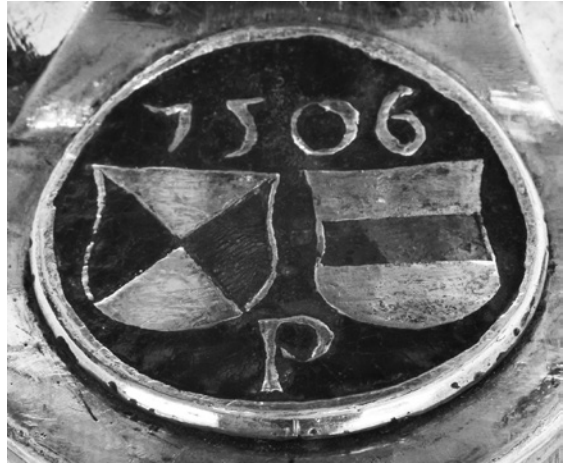
Viipurin kirkon lisäksi Suomen alueelta on keskiaikaisia ehtoollisvälineitä, jotka saattavat olla viipurilaista valmistetta. Hauhon kirkossa Hämeessä on säilynyt keskiaikainen ehtoollismalja ja -lautanen. Maljan jalkaan on kiinnitetty kuusi piestä emalikoristeista vaakunakilpeä, joista osan Carl Axel Nordman on yhdistänyt tuomari Gudmund Larssoniin. Hänet mainitaan kirjallisissa lähteissä vuosina 1507–1525, ja hän omisti maata Hauhon pitäjässä.¹⁷ Astian kuusilehtiseen jalkaan on kaiverrettu rikas kuvaohjelma. Kussakin lehdessä on kuva-aihe. Ensimmäiseen lehteen on kiinnitetty pieni ristillä riippuvaa Kristusta esittävä reliefi. Krusifiksin alapuolella on tekstinauha, jonka ruotsinkielii-

nen teksti toteaa: ”Herramme vuonna 1416, mestari Lares Magi antoi tämän maljan tehtäväksi Jumalan kunniaksi”. Krusifiksia seuraaviin viiteen jalan lehteen on kaiverrettu seisovina hahmoina Johannes, Pietari, Paavali, Johannes Kastaja ja viimeiseen Neitsyt Maria Jeesus-lapsi sylissänsä.¹⁸

Jalan lehtiin seisovien hahmojen yläpuolelle on kaiverrettu goottilainen käänteinen huippukaari. Carl af Ugglasin mukaan sen käyttö levisi Baltian saksalaisiin kaupunkeihin vuoden 1500 jälkeen.¹⁹ Malja on siis lähes vuosisata tekstinauhan kertomaa vuotta nuorempi, ja luultavasti Gudmund Larsson, johon vaakunakilvet viittaavat, teetätti ja lahjoitti Hauhon kirkkoon ehtoollismaljan korvaukse-

na aiheuttamastaan kirkkorauhan rikkomisesta vuonna 1516.²⁰ Käänteinen huippukaari antaa vihjeen maljan valmistuspaikasta. Aihe oli harvinainen Ruotsissa, mutta tavallisempi Tallinnassa. Jalkaan kaiverrettu teksti on kuitenkin ruotsia, mistä Nordman päättelee, että malja on todennäköisesti pohjoismaista tuotantoa. Koska ehtoollismaljalla ei ole yhteisiä piirteitä Turusta tunnettujen liturgisten esineiden kanssa, Nordman ehdottaa, että viipurilainen kultaseppä olisi valmistanut Hauhon maljan 1510- tai 1520-luvulla.²¹

Toista mahdollista viipurilaista ehtoollismaljaa säilytetään entisessä Vehkalahten, nykyisen Marian kirkon Haminassa. Kuppiosa on siihen kaiverretun tekstinauhan perusteella uudistettu vuonna 1780, mutta varsi ja jalkaosat ovat keskiaikaisia. Kuusilehtisen maljan reunassa on kultasepänleima, mutta se on kulunut tunnistamattomaksi. Jalan lehdet ovat sileitä, edes krusifiksista ei ole jäljellä muuta kuin kiinnitysreiät. Ainoa koristelu on jalkaan kiinnitetty emaloitu medaljonki. Pyöreässä, ruskeassa kentässä on vierekkäin kaksi vaakunakilpeä ja niiden yläpuolella luku 1506 ja alapuolelle kirjain P. Tyyllisesti vuosi 1506 sopisi maljan valmistusajankohdaksi. Vaakunoita ei ole tunnistettu, mutta niissä esiintyvät värit – kultainen, vihreä ja punainen – esiintyvät Poitz-suvun vaakunassa. Kirjain P tukee tätä tulkintaa. Poitzit omistivat Haminassa sijaitsevan Poitsilan kartanon, jonka Niklis Poitz sai 1460-luvulla rälssimaaksi.²²

Vehkalahten, nykyisessä Marian kirkon ehtoollismalja on koristettu emalikoristeisella medaljongilla, johon on kuvattu kaksi vaakunakilpeä sekä vuosiluku 1506 ja kirjain P. Medaljonki osoittaa maljan lahjoittajan, joka lienee Poitz-suku.

Koska tekijänleima ei anna tietoa maljan alkuperästä, valmistuspaikan tulkin-ta perustuu kahteen seikkaan. Ensinnäkin Vehkalahden kirkko sijoittuu suurin piirtein Viipurin ja Porvoon keskiaikaisten kaupunkien puoliväliin, mutta näistä Viipuri oli ehdottomasti suurempi ja tärkeämpi, myös kultasepäntyöltään. Toiseksi Nordman on todennut, että emalointikoristelu on tyyppillisempää saksalaiselle ja siten myös tallinnalaiselle kuin ruotsalaiselle kultasepäntyölle. Nordman myös liittää emaloinnin ja tallinalaistyyllisen käsityön nimenomaan Viipuriin. Vaikka kumpikaan näistä tulkinnoista ei ole vedenpitävä, niiden pohjalta on kuitenkin ehdotettavissa, että Vehkalahden malja on viipurilaista alkuperää.

REFORMAATION VUOSISATA VIIPURISSA

Kustaa Vaasan hallintokaudella Viipuri koki monenlaisia muutoksia, jotka jatkuivat koko Vaasa-kauden ajan. Hänen toimiensa seurauksena Ruotsin kruunu vahvistui, ja se pyrki aiempaa tiukemmin valvomaan Itämerellä liikkuva kaupankäyntiä ja vähentämään hansakaupan valtaa. Viipurilla oli näissä suunnitelmissa suuri rooli, vaikka se ei noussutkaan merkityksessä Narvan, Tallinnan tai muiden hansakaupunkien rinnalle. Keskiajalle ominainen saksalainen väki vaikuttaa Viipurissa vähentyneen 1500-luvulla, ja ruotsalainen porvaristo oli vankasti edustettuna kaupungin hallinnossa.²³ Silti Viipurin tärkeimmät kauppakumppanit uuden ajan alussa olivat edelleen Tallinna ja Lyypekki. Kun yhtenäiset tulliluettelot ovat 1580-luvulta lähtien käytettävissä, myös Tanska ja Hollanti mainitaan säännöllisesti Viipurissa käyvien laivojen lähtö- ja kohdesatamana.²⁴

Kaupankäynniltään 1500-luvun puoliväli on Viipurissa kasvun aikaa, mutta vuosisadan lopussa Viipuri kärsi 25-vuotisesta Venäjän sodasta (1570–1595). Sodan vaikutukset ylellisyyskulutukseen eivät välttämättä olleet suoraviivaisen kielteisiä. Karjala kärsi autioitumisesta, mutta toisaalta Viipurin kaupunki poikkesi maaseudusta, ja porvaristo saattoi jopa hyötyä sotalaitoksen tarpeiden palvelemisesta.²⁵ Ainakaan kultaseppien lukumäärä ei 1500-luvun loppupuolella notkahda.

Kaupasta kertovat asiakirjat antavat täyteläisemmän kuvan ylellisyyksistä kuin aiemmilla vuosisadoilla. Viipuriin tuotiin laaja kirjo erilaisia tekstiilejä. Silkkiä ohella ostettiin muun muassa damaskia, samettia ja kamlattia sekä erilaisia verkkalajeja. Englantilaisen veran ohella mainitaan, kuten Turussa, göttingeniläinen ja stendalilainen sekä kangastyyppisiä, joita ei muualle Suomeen tuotu: Brüggen, Münsterin ja Zwickaun kankaat. Esimerkiksi vuonna 1559 Lyypekistä saapui kaupungissa asuva Jöns Monsun, joka toi mukanaan itselleen silkkivaatteita ja verkkaa.²⁶

Ruokatuotteista asiakirjoissa mainitaan erilaiset viinit, saksalaiset ja ruotsalaiset oluet sekä viikunat, rusinat, sitruunat, saksanpähkinät ja luumut, mutta myös hillottu kalmusjuuri ja inkivääri. Vuonna 1551 tuotiin 23 tynnyrillistä piparkakkuja. Sotatarpeita saatiin jonkin verran sekä sellaisia erikoisuuksia kuten helmiä, luutunkieliä, kullattuja höyheniä, pelikortteja, väriaineista ja lasia. Taloustavaroihin sisältyivät messinkikattilat ja muut metalliastiat.²⁷

Instituutioista maallisen hallinnon keskuksina toimineet linnat olivat 1500-luvulla edelleen huomattavia käsityöläisten työllistäjiä ja ylellisyyskultuksen keskuksia. Niissä kaupungeissa, joissa kruunulla oli linnoja ja se toimi käsityöläisten työnantajana, oli huomattavasti enemmän ammatinharjoittajia kuin niillä paikkakunnilla, joilla tällaista toimintaa ei ollut.²⁸ Turun hiippakunnassa linnat lisäsivät nimenomaan Turun ja Viipurin kaupunkien käsityöläisten määrä ja ammattialojen erikoistuneisuutta, vaikka Viipurissa kyse oli sotilaallisesta hallintokeskuksesta. Viipurin linnan tileissä on muun muassa tietoja käskynhaltijan, linnanvoudin ja linnassa vierailneiden herrojen räättäleistä, jotka usein olivat saksalaista alkuperää.²⁹ Myös linnan tekstiileistä on säilynyt tietoja. Linnassa oli vuonna 1570 ryijyjä ja 40 paria lakanoita.³⁰

Kirkon kannalta 1500-luku merkitsi mullistusta. Kustaa Vaasan aloittama reformaatio järjestytti kirkon teologista perustaa ja johti kirkon taloudenpidon romahdukseen, mikä vähensi ratkaisevasti sen roolia ylellisyyskultuksessa. Kirkon aseman muutokseen sisältyivät sen jalometallisten esineiden takavarikot. Viipurin osalta kirjallinen aineisto menetetyistä esineistä on hyvin niukka. Linnanvouti Nils Grabbe takavarikoi yhden ehtoollismaljan vuonna 1541, ja Olle Källström arvelee, että se olisi otettu kaupunginhospitaalista.³¹ Talouskurimus joka tapauksessa ehkäisi uusien esineiden hankkimiseen. Myöhäiskeskiaikaan nähden Suomessa ei reformaatioajalta ole kovin monta liturgista esinettä, Viipurista ei lainkaan. Kirkko alkoi kuitenkin toipua, ja 1500-luvun lopulta onkin jo säilynyt joitakin uusia ehtoollisvälineitä.

KIRJALLISET LÄHTEET KULTASEPISTÄ LISÄÄNTYVÄT

Vuoden 1571 hopeaveroluettelo antaa ensimmäisen yleiskatsauksen Viipurin sosiaaliseen rakenteeseen ja asukkaiden varallisuuteen. Kaupungissa mainitaan 204 veroa maksavaa asukasta, joista yhdeksän eli noin 4 % oli käsityöläisiä. Turussa asukkaita luetellaan 366 ja heistä käsityöläisiä oli 66 eli noin 18 %. Vaikka Turussakaan talous ei nojannut käsityötuotantoon, Viipurissa käsityöläisten suhteellinen osuus oli kaikkein alhaisin Suomen kaupungeista. Hopeaveroluettelon laatimisen aikaan Viipuri oli sotalaitoksen keskuspaikka, ja sillä oli käytössään omat käsityöläiset, mikä saattaa selittää tilannetta.

Karjaportinkatu 49:n tontilta Viipurista löydetty hopealusikka 1500-luvun lopusta. Pesään on kaiverrettu kaksi renessanssityylistä vaakunakilpeä, jotka kuuluvat Bertil Ivarsson Tottille (n. 1540–1620) ja Elin Jönsdotter Kurckille. Pituus 14,9 cm.

Kaupunki oli läpikulkukaupan etappi, eikä käsityöläisyyden keskittymä. Silti 1500-luvun loppupuolelta on aiempaa enemmän tietoja kultaseppien ohella sellaisistakin ammattiryhmistä, joita ei aiemmin Viipurista tunneta, kuten lasimestari ja puunleikkaaja.³²

Keskiaikaan nähden viipurilaisia kultaseppiä koskevat kirjalliset lähteet lisääntyvät huomattavasti. Siinä missä keskiajalta on säilynyt tieto vain kahdesta kultasepistä, 1500-luvulta on kaikkiaan yhdentoista kultasepän nimet, kaikki vuosisadan jälkipuoliskolta. Maininnat kultasepistä ovat pääasiassa verotukseen ja maaomistukseen liittyviä. Heidän toiminnastaan nimenomaan ammattinsa edustajina kerrotaan lähinnä oikeuspöytäkirjoissa.

Viipurissa työskennellyt Baltzar Wulff (mestari 1581–1586), joka oli saksalaista alkuperää, valmisti kaupungin laskuun hopeapokaalin vuonna 1586. Se painoi lähes 1,5 kiloa, ja hän sai sitä varten 20 taalarin 29 äyriin työlainan.³³ Jacob guldsmed puolestaan aloitti Viipurissa mestarina 1596 jatkaen vuoteen 1624 saakka. Vuonna 1624 hän sai eräältä vaimolta kaksi hopeakannua, kaksi hopealusikkaa ja kultasormuksen, jotta mestari olisi merkinnyt niihin vaimon ja tämän miehen nimet. Jacob panttasikin esineet edelleen Jochim guldsmedille. Käräjien antaman tuomion mukaan kultasepän oli palautettava esineet omistajalleen ja huolehdittava veloistaan omilla rahoillaan.³⁴

Viipurista säilyneet jalometalliset esineet eivät edelleenkään ole kovin lukuisia. Viipurin tuomiokirkkoon valmistettiin vuonna 1601 uusi malja ja lautanen. Ne ovat erittäin suuria keskiaikaisiin nähden. Nykyisin maljan paino on noin 1,4 kiloa, ja korkeudeltaan se on yli 30 cm. Koon selittänee ehtoolliskäytännön muutos. Luterilaisessa kirkossa koko seurakunta nautti viinin ja leivän, toisin kuin keskiajalla, jolloin ne olivat lähinnä papin etuoikeus. Muodoltaan astia on kuitenkin vanhoillinen, tosin vailla myöhäiskeskiajalle tyypillistä runsasta kaiverruskoristelua. Jalka on kuusilehtinen, ja siinä on keskiaikaisista maljoista tuttu krusifiksi. Kristuksen molemmin puolin on kuvattu keihäs ja iisoppikasvin varsi, jonka päähän on kiinnitetty sieni. Varren paksunnos on tyyllisesti kuitenkin keskiajan jälkeinen samoin kuin kuppiosan muoto. Lautanen on samoin varsin pelkistetty, mutta kuusilehtiseksi pakotettu keskusosa jatkaa keskiaikaista perinnettä.³⁵

Muita Viipuriin kytkettäviä jalometallisia esineitä ei 1500-luvulta ole säilynyt monta: kaksi hopealusikkaa. Niistä vanhempi löytyi vuonna 1925, kun Karja-portinkatu 49:n tontilla kaivettiin perustuksia Hackman & co:n uudelle soke-
rimakasiinille. Tiilikellarin jäänteistä paljastui hopealusikka. Varsi on tukeva, halkaisijaltaan pyöreä. Sen nuppi on muodoltaan pallo, jota kiertää spiraaliuurre. Pesään on kaiverrettu kaksi renessanssityylistä vaakunakilpeä. Yhdessä on Tott-suvun vaakuna sekä kirjaimet BI ja toisessa Kurck-suvun vaakuna sekä kirjaimet EID. Edellinen on yhdistetty Bertil Ivarsson Tottiin (n. 1540–1620), joka oli Viipurin linnan kuvernööri vuonna 1591. Jälkimmäinen puolestaan hänen vaimoonsa Elin Jönsdotter Kurckeen. He menivät naimisiin vuonna 1575 tai 1576, ja lusikka on luultavasti häihin liittyvä lahja tai muisto.³⁶

Hieman nuorempi lusikka talletettiin Turun museokeskuksen kokoelmiin vuonna 1915 vailla tarkempia taustatietoja. Hopeisen esineen nuppi on myös pallomainen. Lusikassa ei ole kaiverruskoristeluja, mutta sen varren alapinnalle on lyöty P-kirjainta esittävä tekijänleima. Lusikkaa on arveltu Viipurissa työskennelleen Per guldsmedin tuotteeksi. Hänet mainitaan kirjallisissa lähteissä vuosina 1590–1596. Vaikka ajoitukseltaan lusikka sopii Perin tekemäksi, hänen nimensä yhdistäminen esineeseen jää epävarmaksi.³⁷

SUURVALTA-AJAN YLELLISYYS

Kustaa Vaasan aloittamista uudistuksista huolimatta keskiajalla syntyneet sosiaaliset rakenteet ja ylellisyyden tuotannon ja kulutuksen muodot muuttuivat hitaasti. Yhteiskunnan perusta ja samalla ylellisyys siirtyivät kuitenkin uuteen aikaan 1600-luvulla. Keskushallinto vahvistui, mikä näkyi ensinnäkin käsityöläisten ja siten kultaseppien toiminnan sääntelynä ja toiseksi ylellisyyttä kont-

rolloivana lainsäädäntönä. Muutokset olivat osa sääty-yhteiskunnan syntyä, missä ylellisyys erotti ihmisryhmiä toisistaan jyrkästi ja näkyvästi.

Viipurin kehityksen kannalta oleellisia olivat Täyssinän (1595) ja Stolbovan (1617) rauhat, jotka paransivat kaupungin asemaa kansainvälisessä kaupassa. Niiden jälkeen Viipurissa elettiin kaupallisen kasvun aikaa samalla, kun kaupunki menetti sotilaallisen asemansa itärajan siirtyessä kauemmas. Tervan merkitys varallisuuden lähteenä kasvoi.³⁸ Merkantilistisen talousajattelun vahvistuminen merkitsi kaupankäynnin muuttumista asteittain enemmän markkinoiden ehdoilla käydyksi, ei esivallan sanelemaksi, vaikka kruunulla olikin halua rajoittaa ja ohjailta ulkomaankauppaa. Viipurin tärkeimmät kaupakumppanit olivat kaupunkeja Ruotsissa, Saksassa ja Hollannissa.³⁹

Keskiajan Viipuriin oli Itämeren kaupan tuomana saapunut saksalaisia kauppiaita, mutta heidän määränsä väheni 1500-luvulla. Suhdanne kääntyi 1600-luvun alussa, kun saksalaisia kauppiaita sekä käsityöläisiä muutti aiempaa runsaammin Itämeren pohjoisrannoille. Muuttoliikettä kasvatti vuosina 1618–1648 riehunut kolmikymmenvuotinen sota. Saksalaisten muuttoliike kuitenkin väheni vuosisadan puolivälissä ja tyrehtyi 1700-luvun alkuun saavuttaessa. Saksan alueen työllisen ylivallan, siellä kisällikautensa suorittaneiden ruotsalaisten käsityöläisten ja yhteisen reformoidun uskon vuoksi Itämeren rannikkokaupunkien kultasepäntöyden yleiskieli oli saksa.⁴⁰

Uudella ajalla ylellisyystuotteista tuli Viipurissa entistäkin kansainvälisempiä ja niitä kuljetettiin kaukaa. Vuonna 1596 tuontitavaroiden joukossa mainitaan ensimmäistä kertaa sokeri, ja vuonna 1610 kaupunkiin saapui lyypekkiläinen sokerileipuri.⁴¹ Tupakka yleistyi 1630-luvulta lähtien, ja vuosisadan lopulla kaupungissa aloitti tupakkatehdas.⁴² Sokerin ja tupakan kaltaisiin tuontituotteisiin kuuluivat myös mausteet, kuten pippuri ja anis, sekä erilaiset juustot, viikunoiden ja luumujen kaltaiset hedelmät sekä omenat.⁴³ Tuonnissa oli suurta kasvua kulta- ja hopeaesineissä sekä silkkikankaissa. Ylellisyyskulutukselle oli uudella ajalla tyypillistä, että monet näistä aluksi eksoottisista ja vaikeasti saavutettavista tuotteista menettivät tuotanto- ja tuontivolyymien kasvaessa erikoisstatuksensa. Näin kävi nopeasti tupakalle ja hitaammin sokerille. Palo- viina oli vastaavanlainen paikallinen ylellisyystuote, josta tuli laajalti nautittu juoma 1600-luvulla.⁴⁴

Viipurissa ylellisyyskulutuksen keskuksena asemansa säilytti linna. Sillä ei enää ollut sotilaallista merkitystä, mutta linna toimi maallisen hallinnon paikkana. Erityisesti maaherran residenssi oli ylellinen. Vuonna 1636 sen sali puettiin hyödyntämällä 61 kyynärää eli noin 36 metriä punaista kangasta, joka ostettiin kauppias Klaus Thunssonilta. Samalla vuosikymmenellä otettiin käyttöön lääninkanslia, jonka seinät, katto ja lattian maalaus tilattiin maala-

ri Augustinus Richteriltä. Myös varakkaiden porvarien sisustuksesta on säilynyt yksityiskohtaisia tietoja. Huonekalujen ja tekstiilien ohella mainitaan kaappikelloja, kipsisiä veistoksia, klaveeri, seinävaatteet ja kattokruunut.⁴⁵ Tuotteiden määrä moninkertaistui 1500-luvun kirjallisten lähteiden tietoihin verrattuna, ja yksityinen asumismukavuus korostui enemmän kuin aiempien vuosisatojen lähtökohtaisesti julkiseksi tarkoitettussa ylellisyydessä. Yksityinen ylellisyyskulutus ja mukavuudenhalu oli silti tarkoitettu julkisesti nähtäväksi ja tunnistettavaksi.

Kruunu pyrki ohjaamaan kulutusta, etenkin ylellisyyksien osalta, säätykohtaisiin normeihin. Kustaa-kuningas nuhteli vuonna 1546 Tukholman asukkaita liian näyttävästä pukeutumisesta. Hän myös jatkuvasti ripitti linnanvoutejaan tuhlaavaisuudesta, erityisesti Viipurissa, ja antoi sääntöjä linnojen ja kuninkaankartanoiden ruokakulutuksesta.⁴⁶ Ensimmäisen ylellisyyslain antoi 1580-luvulla Juhana III. Se keskittyi säätelemään vaatteisiin valittuja tekstiililaatujia. Porvarinaisten liian ylellinen pukeutuminen kiellettiin, koska sen katsottiin heikentävän valtiontaloutta. Seuraavalla vuosisadalla ylellisyyslakeja säädettiin usein, ja ne koskivat aatelia, papistoa ja porvaristoa,⁴⁷ vaikka 1600-luvulla muualla Euroopassa hiljalleen luovuttiin tällaisista säädöksistä.⁴⁸ Vuoden 1664 asetuksessa porvaristo ja papisto jaettiin luokkiin ulkoasun ja kulutuksen perusteella.⁴⁹ Muut lait tukivat asetuksia, sillä esimerkiksi vuoden 1686 kirkkolaki vahvisti vaatimuksen säädynmukaisesta käytöksestä ja arkun sekä vainajan pukeutumisen ylellisyyden asianmukaisuudesta.⁵⁰ Kun vuonna 1645 viipurilainen Sven Haikoin 1645 antoi asettaa kuolleen tyttärensä arkkuun hopeakirjaimia, tuomittiin hänet ylettömyydestä sakkoihin.⁵¹

Suurvalta-aika valjasti hopean erityiseksi vallan symboliksi. Jonas M. Nordinin mukaan jalometallista tuli vallan, varakkuuden ja menestyksen keskeisin tunnus. Edustustilojen sisustuksen, vaatetuksen ja kalliiden lahjojen muodossa se oli kansainvälisen diplomatian aineellista kieltä. Hopealla ja sen liikkumisen kontrolloinnilla oli myös tärkeä rooli merkantilistisessä talousteoriassa. Sitä virtasi Eurooppaan siirtokunnista, ja Salan hopeakaivosten rinnalle Ruotsin kruunu etsi uusia paikallisia hopealähteitä.⁵² Vuonna 1609 viipurilainen Kristoffer guldsmed sai tehtäväkseen Uudeltamaalta löydetyn hopeavuoren metallipitoisuuden arvioinnin.⁵³

Hopean ryöstäminen kuului valloitusotiin. Etenkin 30-vuotisen sotatantereilta kotiin palatessaan ruotsalaiset sotilaat toivat keskieuropallaisia aarteita mukanaan. Kirkollista hopeaa saatettiin sitten lahjoittaa kotipaikan pitäjänkirkkoon. Viipurin tuomiokirkko tuhoutui palossa 1628, ja jälleenrakennuksen yhteydessä 1620- ja 1630-luvulla sinne hankittiin uutta kalustoa. Luultavasti tällöin Viipuriin saatiin saksalaisen kultasepän 1230-luvulla val-

Saksassa 1230-luvulla valmistettu ehtoollismalja oli osa Viipurin tuomiokirkon kalustoa, mutta siirrettiin sittemmin Porvoon tuomiokirkkoon. Se on alun perin kuulunut Osnabrückin tuomiokirkkoon, jonka ruotsalaiset ottivat haltuunsa vuonna 1633. Korkeus 23,3 cm.

mistama ehtoollismalja ja -lautanen, jotka siirrettiin suuren Pohjan sodan alta Porvoon tuomiokirkkoon. Maljaa säilytetään siellä tänäkin päivänä. Ehtoollisastiat ovat todennäköisesti Osnabrückistä, jonka ruotsalaiset ottivat haltuunsa vuonna 1633. Osnabrückin tuomiokirkosta luovutettiin useita aarteita ruotsalaisille, muun muassa Viipuriin päätyneen ehtoollismalja ja -lautasen kaltainen kalusto. Ei kuitenkaan ole säilynyt asiakirjoja siitä, miten ja kenen kautta astiat lopulta päätyivät Viipuriin.⁵⁴ Keskiaikainen aarre on suurvalta-ajan valloitusten hopeinen symboli.

KULTASEPPIEN MONIKASVOINEN TYÖ 1600-LUVULLA

Ylellisyyskulutukseen kytköksissä olevien käsityöläisten määrä kasvoi ja ammattikirjo monipuolistui suurvalta-ajalla. Yleisesti ottaen käsityöläisten luku Viipurissa nousi vuosisadan alun aina 1650- ja 1660-luvulle saakka, jolloin se oli suurimmillaan. Tämän jälkeen asiakirjoissa mainittujen am-

mattilaisten määrä alkoi laskea. Vuonna 1676 kaupungissa työskenteli neljä kultaseppää, yksi kirjansitoja, hatuntekijä ja leipuri. Uutena ammattilaisryhmänä konterfeijarit maalasivat potrettitauluja, joita mainitaan muun muassa peruluetteloissa.⁵⁵

Suurvalta-ajan Ruotsi vahvisti otettaan käsityöläisistä, missä ammattikuntalaitoksella oli tärkeä sija, mutta sen vakiinnuttaminen Viipurissa, kuten muissakin Suomen kaupungeissa, kesti pitkään. Koko valtakuntaa koskeva ammattikuntajärjestys annettiin vuonna 1621, mutta kaupunkikohtaisten ammattikuntien perustaminen ei tapahtunut ripeästi. Ensimmäisen ammattikunnan Viipuriin saivat räätälit. Se mainitaan vuonna 1628, suutarien ammattikunta vuonna 1652, ja seppien ja puuseppien yhteenliittymät 1660-luvulla.⁵⁶

Käsityöläiset, joilla ei ollut kaupungissa omaa ammattikuntaa, kuuluivat Tukholman ammattikunnan alaisuuteen. Tällainen ryhmä olivat muun muassa kellosepät. Viipurista on vuodelta 1600 kirjallisia tietoja kelloista ja kellosepistä, ja tuolloin asennettiin kaupunginkirkon tapuliin tuntikello. Viipurissa oli jo 1630-luvun lopulla merkitty kaupungin palkkaussääntöön menoeräksi kaupungin kellosepän palkka. Hänen tehtävänään oli vetää kaupungin kellot sekä rasvata ja korjata ne.⁵⁷

Myös kultasepät olivat pitkään vailla omaa ammattikuntaansa, sillä sellainen mainitaan Viipurissa varmasti vasta 1660-luvulla.⁵⁸ Heidän ammatinharjoituksensa vaikuttaa silti tulleen järjestyneemmäksi muun muassa koulutuksen osalta. Asiakirjoissa on lukuisia mainintoja oppipojista ja kisälleistä. Esimerkiksi Samuel Jönssonilla (mestari 1654–1657) oli kaksi oppipoikaa, ja vuonna 1667 Johan Jönssonilla (mestari 1658–1686) yksi oppipoika. Samoin Sven Fabriiuksella (mestari 1700–1725/1726), joka oli ammattikunnan puheenjohtaja eli oltermanni 1706–1725, oli yhdestä kahteen oppipoikaa. Johan Grummellierillä (mestari 1682–1701/1707) oli peräti kolme kisälliä.⁵⁹

Kultasepillä oli myös jalometallien työstämiseen liittyvien tehtävien rinnalla muita töitä. He mittasivat usein esineiden hopeapitoisuuksia. Jürgen Steckman (mestari 1645–1678) testasi hopeaa porvareille panttauksen yhteydessä. Vuonna 1658 Johan Jönsson testasi myös lusikoiden metallipitoisuuksia ja Grummellier puolestaan vuonna 1688.⁶⁰ Pitoisuusarviointien ohella kultasepät tekivät muitakin töitä. Grummellier aloitti helmenkalastuksen tarkastajana vuonna 1695.⁶¹ Hänen jälkeensä vuodesta 1702 tarkastaja toimi kultaseppä Reinhold Höyer (mestari 1702–1707).⁶² Näiden erikoistehtävien rinnalla kultasepät omistivat peltoa ja karjaa, mitkä mahdollistivat maatalouden harjoittamisen. He olivat mukana myös kaupankäynnissä.

Kirjalliset lähteet kertovat kultaseppien saamista tilaustöistä. Esimerkiksi vuonna 1609 Berndt Mülden (mestari 1609–1622) valmisti yhdeksän kullattua, hopeasta tehtyä sinettirasiaa, jotka ripustettiin Viipurissa ruotsalaisten ja venäläisten välillä tehdyn sopimuskirjan alle. Kultaseppä Johan Hagenmeijer (mestari 1626–1657) todisti oikeudessa vuonna 1648, että oli valmistanut asiakkaan nimellä merkityn hopeavyön Kirsten Henriksdotterille.⁶³

Kultasepät olivat toistuvasti oikeuden edessä vastaamassa syytöksiin väärennyistä tuotteista tai tuotteiden toimittamisen vaikeuksista. Ammatti perustuikin asiakkaan luottamuksen säilyttämiseen. Vuonna 1624 kultaseppä Lasse Kindermaker kutsuttiin oikeuden eteen. Hän oli saanut porvarilta tehtäväksi valmistaa sormuksen jalometallista, mutta kun tilaaja sai tuotteen, tämä totesi sen tehdyn kullatusta messingistä. Kindermaker oli väärennösten vuoksi aiemminkin tuomittu sakkoihin, mutta nyt hänellä ei ollut varaa maksaa niitä.

Niinpä hänen oli palautettava kulta ja poistuttava kaupungista. Samoin Jochim Danckwart (mestari 1658–1678) oli oikeuden kanssa tekemisissä useita kertoja. Vuonna 1675 hänet tuomittiin maksamaan raatimies Jacob Boismanille 15 taalaria 30 äyriä, ja tämän oli palautettava mestarille panttina saamansa turkoosein koristeltu kultasormus ja hopeaveitsi. Johan Jönsson tuomittiin vuonna 1671 tapauksessa, jossa hän oli luvannut tehdä hopeakannun ja kaksi pienempää kannua Lappeenrannan markkinoille. Hän oli saanut hopean, mutta työt eivät valmistuneet määräajassa. Vuonna 1673 väitti eräs talonpoika, että Jönsson oli myynyt messinkilusikan hopeisena. Sakkoihin tuomittiin kuitenkin talonpoika, koska tämä ei voinut todistaa, että esine oli messinkiä, eikä Jönssonin maine ollut huono.⁶⁴ Kultaseppä Daniel Persson Törnqvist (mestari 1681–1706) oli valmistanut upseerin vaimo Eleonora von Bodenberggille kultamaljan vuonna 1681, mutta lopputuote oli paljon pienempi kuin malli.⁶⁵

JALOMETALLIESINEET 1600-LUVULTA

Viipurin 1600-luvun kultasepäntöytä on enemmän kuin aiemmilta vuosisadoilta, ja osa niistä saatiin Suomen ulkopuolelta. Kirkolliseen hopeaan lukeutuu Etelä-Skandinaviassa 1620-luvun alussa valmistettu ehtoollisviinikannu, joka kuului Viipurin maaseurakuntakunnan kirkon kalustoon. Se painaa yli 2,5 kiloa ja runsas kaiverruskoristelu on pitemminkin renessanssi- kuin barokkityylistä. Astian lahjoittivat vaakunakilpien ja tekstikaiverrusten perusteella ”Margaretha Egetrae” ja ”Erich Anderson Thra” eli Viipurin käskynhaltijan Sven Eketrän tytär Margareta (k. 1633) ja hänen puolisonsa Erik Andersson Trana (n. 1586–1634). Kannu juhlistanee heidän vihkimistään tai Erik Anderssonin aatelointia vuonna 1626. Vuosikymmeniä myöhemmin Daniel Törnqvist muutti kannun tuopiksi.⁶⁶ Viipurin kirkkoon tuotiin myös pari hopeisia kynttilänjalvoja. Kynttilän istukkaa kannattelee naisfiguuri, ja leveä jalkaosa on koristeltu kaiverretuin lehti- ja simpukka-aihein. Leimojen perusteella esineparin valmisti Hans Ludwig Kienle (mestari 1591–1653). Hän oli tunnettu kultaseppä Ulmin kaupungissa.⁶⁷

Paikallisesti tuotettuihin kirkollisiin esineisiin kuuluu Grummelierin Viipurin maaseurakunnan kirkolle valmistama kullattu ehtoolliskalkki.⁶⁸ Viipurin ruotsalais-saksalaiselle kirkolle tilattiin Johan Sartin (mestari 1693–1699) hopeinen kastemalja.⁶⁹ Se seisoo neljällä pallojalalla. Astiaosa on muodoltaan litistetty pallo, jonka vastakkaisille puolille on kiinnitetty S-kirjaimen muotoiset kädensijat. Jalan- ja kädensijat on kullattu. Maljan lahjoittivat Jockim Sutthoff (1644–1679) ja Maria Röttersdotter Platzman (k. 1680) 1660- tai 1670-luvulla, ja porvoalainen mestari Hans Henrik Ammelin uudisti maljan vuosina 1780–1781.⁷⁰

Maallisessa käytössä ollut hopea jakautuu astioihin ja lusikoihin. Vanhin astioista on juomakannu Kansallismuseon kokoelmissa. Se löydettiin leimamattoman saksalaistyylisen kannun ohella ojankaivuussa Hiismäen kylässä Rantasalmella vuonna 1901. Tekijämerkein varustettu astia on viipurilaisen Henrik Kleinin (mestari 1634–1673) käsialaa, ja siitä välittyy renessanssityylin ohella barokkimainen jyrkyys. Kannellinen, lieriömäinen astia on kuitenkin varsin koristeeton.⁷¹

Muistorahalla varustetut hopeakannut ovat hyvin luonteenomaisia 1600-luvulle. Kirjallisissa lähteissä on tieto Freese-suvun talon hopeakannusta, jonka kanteen oli kiinnitetty keisari Ferdinand III:n (1608–1657) taalari. Viipurilainen Katarina Valleriansdotter (s. 1619) omisti puolestaan hopeakannun. Se painoi yhdessä hopeisen kulhon kanssa 125 luotia eli yli 1,5 kiloa.⁷² Yksityisomistuksessa viipurilaisista hopeakannuista on säilynyt Grummellierin kolmella kuulajalalla seisova, barokkityylinen astia. Lieriömäisessä kannussa on laakea kansi ja S-kirjaimen muotoinen kädensija. Sen pohjaan on tehty metallipitoisuuden toteamiseksi oltermanninviiva.⁷³ Toinen Grummellierin valmistama, hyvin samanlainen juomakannu sisältyy Kansallismuseon kokoelmiin. Sen kanteen on kiinnitetty mitalिताiteilija Arvid Karlsteenin (1647–1718) suunnittelema Kaarle X Kustaan (1622–1660) muistoraha, jota ympäröivään kenttään on kaiverrettu nimet Jacob Carlquist ja Christina Cornelia. Jakob Carlquist syntyi vuoden 1670 tienoilla, ja hän oli pastori Räisälässä vuonna 1697, mutta siirtyi 1721 Sysmään ja asui siellä kuolemaansa eli vuoteen 1729 saakka. Hän ja Christina Cornelia menivät avioon Käkisalmella 1698.⁷⁴

Avioparin kannun pohjaan on kultasepän ja Viipurin kaupungin leimojen rinnalle kaiverrettu joukko lyhennettyjä nimiä aviopareittain aseteltuna. Lista tiivistää kannun omistushistorian. Ensimmäinen pariskunta on Franz Diedrich Freitag (1675–1728) ja Elisabeth Röling (1685–1759). Lyypekissä syntynyt Freitag toimi kauppiana Nevanlinnassa, mutta pakeni suuren Pohjan sodan alta Viipuriin ja viimein vuonna 1710 Raahen. Elisabeth Rölingin kanssa hän avioitui 1706. Seuraava pariskunta on raahelainen kauppiasperhe Baltzar Franz Freitag (1720–1795) ja Maria Sovelja (1734–1813). Sitten seuraa heidän Raahessa elänyt sukulinjansa: Christ. Freitag (1754–1835) – Petrus Groen (1728–1793), Carin Groen (1777–1847) – Zachris Lacke (1766–1809), Maria Christ. Lacke – Zacharias Durchman (1801–1872) ja Franz Zachris Durcham – Auguste Cath. Hårdh. Heidän jälkeensä kannu päättyi Maarian kirkkoherralle Ivar Markus Tallgrenille ja tämän puolisolle Jenny Maria Montin Tallgrenille. Viimeisenä nimenä listassa on Aili Karin Charlotte Tallgren. Juomakannu ostettiin museon kokoelmiin opettaja Mauri Tuuliolta vuonna 1961.⁷⁵

Kolmas Grummellierilta säilynyt juomakannu on päätynyt Lauri ja Lasse

Reitzin säätiön kokoelmiin (kannen kuva). Kolmen kuulajalan ja kädensijan muodon puolesta se vastaa kahta edellistä juomakannua. Kanteen on kuitenkin pakotettu avioparin runsain barokkikoristein ympäröidyt vaakunakilvet kypäriin. Säätiö omistaa myös Grummellierin valmistaman, barokkityylisen pikarin.⁷⁶ Neljäs Grummellierin juomakannuista on Tyra Borgin yksityiskokoelmasa. Sekin seisoo kolmella kuulajalalla. Kannen keskellä on peilimonogrammi AIH ja teksti ”Anno 1712”.⁷⁷ Borgin kokoelmiin sisältyy myös Grummellierin valmistama pienehkö, soikea rasia. Barokkisen runsain, pakotetuin kasvi- ja kukakuvioiden koristellun esineen reunaan on kaiverrettu nimikirjaimet VGHVB.⁷⁸

Loppuosa viipurilaiseksi tunnistetuksi 1600-luvun ja 1700-luvun alun kultasepäntyöstä koostuu lusikoista. Varhaisin niistä löydettiin vuonna 1896 Viipurin Linnasalmesta tinalusikan kera, ja se kuuluu Lahden kaupunginmuseon kokoelmiin. Hopealusikassa on kuulanuppi. Pesään on kaiverrettu puumerkillä varustettu vaakuna ja sen ympärille Märten Lehusenin (1593–1644) ja Carin Mårtensdotterin (k. 1663) nimikirjaimet. Lehusen oli viipurilainen porvari ja raatimies.⁷⁹ Hänen tilaamansa lusikka jatkaa 1500-luvun tyyliperinnettä.

Lusikoiden rakenne kuitenkin muuttui ratkaisevasti 1600-luvulla. Vuonna 1934 Viipurin Kärkisen kylästä eräästä puutarhasta löydettiin Steckmanin valmistama hopealusikka. Se on niin sanottu rotanhäntälusikka, mikä viittaa pitkään kielekkeeseen, joka yhdistää varren lusikan pesään ja jatkuu pitkälle pesän alle. Pesä on muodoltaan soikea. Tältä osin lusikka muistuttaa modernia ruokailuvälinettä, mutta sen halkaisijaltaan paksu, kaareutuva varsi on sen sijaan varhaisemman barokkityylin mukainen. Varteen on kaiverrettu kirjaimet CCPR ja vuosiluku 1660.⁸⁰

Lusikoiden tyylien ajallisesta päällekkäisyydestä todistaa Johan Sartin 1690-luvulla valmistama hopealusikka. Se löydettiin Siilinjärven Kasurilasta vuonna 1840 kahden hopeakannun yhteydestä. Lusikassa on pitkä, varsin paksu varsi, jonka päässä on kuvattuna rypäle. Tyyllisesti samankaltaisia renessanssi- ja barokkilusikoita valmistettiin jo 1500-luvun lopussa.⁸¹

Viipurilaisista lusikoista merkittävä osa on aarrekätköstä, joka paljastui kiviroykkiöstä Savonlinnan Säämingin Moinsalmelta Lammassaaren tilalta vuonna 1901. Esineet lienee kätketty suuren Pohjan sodan aikana. Kokonaisuus sisälsi hopeisen hopeakäädyn ja neljä lusikkaa.⁸² Käätty on 91–92 cm pitkä ja leimaton, mutta luultavasti 1600-luvun alusta.⁸³

Lammassaaren kätkölusikat sen sijaan on kaikki leimattu, ja merkinnät kuuluvat viipurilaisille kultasepille. Toisin kuin Steckmanin paksuvartisessa lusikassa, niissä varsi on litteä ja levenee kohti päätä. Varren päätte on kahdella pienellä lovella muotoiltu kolmilehtiseksi. Lusikoista yksi on Daniel Törnqvistin valmistama,⁸⁴ toinen Johan Sartin käsialaa⁸⁵ ja kolmas on Nathanael

Johan Grummellierin (mestari 1682–1701/1707) valmistama rotanhäntälusikka löydettiin osana Savonlinnan Säämingistä paljastunutta hopea-aarretta. Pesän ulkopintaan on kaiverrettu pääkallo ja sen alle kaksi sääriluuta ristiin. Teksti ”Radsm Jacob Böeisman” viitannee nevanlinnalaiseen raatimies Jakob Reinholdsson Boismaniin (k. 1704/1705).

Heidemanin⁸⁶ (mestari 1702–1710) tuotantoa. Jälkimmäinen oli Grummellierin oppipoika ja kisälli. Hän pääsi mestariksi vuonna 1702 valmistamalla mestarinäytteeksi kullatun hopeakannun.⁸⁷

Neljäs viipurilainen lusikka on Grummellierin leimaama ja muita suurempi. Pesään on kaiverrettu pääkallo ja sen alle kaksi sääriluuta ristiin. Kuviota kiertää teksti ”Radsm Jacob Böeisman”, mikä viitannee nevanlinnalaiseen raatimies Jakob Reinholdsson Boismaniin (k. 1704/1705).⁸⁸ Kyseessä on hautajaislusikka, jollaisia lahjoitettiin hautajaisten yhteydessä vainajan ystäville.⁸⁹ Kansallismuseon kokoelmissa on myös toinen Grummellierin valmistama hopeinen rotanhäntälusikka. Siihen on kaiverrettu varren alapinnalle teksti ”Frans. Diderich. Freitag 1704”. Hän lienee sama henkilö kuin se Freitag, jonka nimi on kaiverrettu Grummellierin valmistamaan, Kansallismuseossa säilytettyyn hopeakannuun.⁹⁰ Viimeinen viipurilaisista lusikoista on Johan Christoffer Hillman (mestari 1688–1697) käsiälää. Sekin on tyypillinen rotanhäntälusikka: varren pää on pyöristetty ja sen alapinnalle on kaiverrettu nimikirjaimet GMFC.⁹¹

Viipurissa 1600-luvulla valmistetut hopeaesineet noudattavat yleisiä Ruotsin valtakunnassa seurattuja, kansainvälisiä muotoja ja koristetyylejä eli ne

vastasivat yleiseurooppalaista muotia. Parhaiten muodin kehitys välittyi tanakavartisten renessanssi- ja barokkilusikoiden korvautumisella moderneilla rotanhäntälusikoilla. Koska korujen leimaaminen oli 1600-luvulla vielä harvinaista, ainoat viipurilaisiksi tunnistetut esineet ovat astioita tai ruokailuvälineitä. Kirkollisessa tai maallisessa hopeassa ei ole erityispiirteitä, jotka erottaisivat ne muusta hopeasepäntyöstä hiippakunnassa. Esineet edustavat porvarillista ylellisyyskulutusta, mistä kertoo muun muassa esineisiin kaiverrettujen henkilöiden sosiaalinen tausta. He ovat kauppiaita, raatimiehiä ja kirkonmiehiä. Kultasepistä Grummellierin kädenjälki on runsaslukuisimmin edustettuna. Ranskasta tai Hollannista Viipuriin saapunut mestari oli ilmeisen suosittu, sillä hänellä oli kolme kisälliä, mutta hän ei silti ehtinyt valmistaa kaikkia saamiaan tilauksia.⁹²

VIIPURILAINEN KULTASEPÄNTYÖ JA YLELLISYYSKULUTUS

Viipurilaisessa ylellisyyskulutuksessa ja -tuotannossa on piirteitä, jotka jatkuvat samankaltaisina keskiajalta 1700-luvun alkuun saakka. Ylellisyys on ilmiö, joka luo kulttuurista jatkuvuutta eli yhteisesti tunnistettujen ja tavoiteltujen asioiden ryhmän. Siitä kuitenkin erottuvat myös taloussuhdanteisiin sekä yleiseen sosiaali- ja kulttuurikehitykseen liittyvät muutokset sekä muodin alituinen vaihtelu. Jatkuvuuksia ja muutoksia olen jäsentänyt kahdella akselilla eli tuotannolla ja kulutuksella, joiden yhteisvaikutuksessa syntyvät itse ylellisyystuotteet.

Ylellisyyden tuotannollinen akseli viittaa etupäässä kultaseppien määrään ja työn organisointiin. Vaikka kultaseppiä työskenteli hajanaisesti myös maaseudulla, he olivat nimenomaan urbaanin kulttuuriin kuuluva väestöryhmä. Heidän määränsä näyttää yleisesti ottaen aikajaksolla Viipurissa kasvavan, vaikka huomioitaisiinkin kirjallisen lähdeaineiston määrän suuri kasvu 1600-luvulla. Ammattiryhmän koon kannalta Viipurissa otollisinta aikaa olivat 1500-luvun jälkipuolisko ja 1600-luvun jälkipuolisko. Ensimmäinen kukoistusaika saattaa liittyä sotilasvaltion rakennusvaiheeseen, josta Viipurin porvaristo ja käsityöläiset hyötyivät. Aikakausi 1600-luvun jälkipuoliskolla on taas Viipurin merkittävän taloudellisen kehityksen kautta. Keskiajalta tai pitemminkin 1400-luvun jälkipuolelta nimiä tunnetaan vain kaksi, 1500-luvun alkupuoliskolta ei yhtään. Sen sijaan vuosisadan loppupuolelta on säilynyt 11 käsityöläisen nimet, mutta 1600-luvun alkupuoliskolta kymmenen ammattilaisen ja vuosisadan jälkipuolelta kaikkiaan 13 kultasepän nimet. Heidän tuotteillaan oli kasvavaa kysyntää Viipurissa.

Kultasepät säilyttivät asemansa käsityöläisistä varakkaimpina ja vaikutusvaltaisimpina keskiajalta 1700-luvun alkuun. Työn luonnetta kuitenkin muutti

1500-luvulla alkanut ja 1600-luvulla vahvistunut kruunun ohjausote, mikä ilme-
ne erityisesti ammattikuntalaitoksen hitaana muotoutumisena ja kirjallisista
lähteistä välittyvänä oppipoika- ja kisällijärjestelmänä. Tuotteissa sääntely
näkyi tuotteiden leimaamisen vakiintumisena. Keskiajalla tuotteita erittäin
harvoin merkittiin tekijäleimoin, mutta 1600-luvulla se oli jo vakiintunut käy-
töntö koruja lukuun ottamatta.

Viipurilaisista ylellisyyskuluttajista nousee esiin kolme ryhmää. Viipurin
linna edusti kaupungin ylellisintä, aatelista kulutusta, mikä heijastuu erityi-
sesti vuonna 1483 laaditussa luettelossa Iliana Göstavsdotter Sturen esineistä.
Uudella ajalla maaherran residenssi jatkoi ylellisyyskulutuksen keskuksena.
Toinen merkittävä institutionaalinen kuluttaja oli kirkko, joka tarvitsi liturgi-
seen elämäänsä suuren joukon esineitä. Niistä on reformaation takavarikoi-
den jäljiltä säilynyt vain yksittäisiä. Kolmannen kuluttajaryhmän muodosti-
vat porvarit, jotka ovat parhaiten edustettuna niin kirjallisissa lähteissä kuin
säilyneissä tuotteissa. Kruunun pyrkimykset rajoittaa ja säännellä ylellisyyttä
keskittyivät erityisesti heidän kulutuksensa määrään ja laatuun. Kiinnosta-
via ovat etenkin 1600-luvulla tallennetut lukuisat maininnat väärennöksistä
ja toimitusvaikeuksista, mikä kertoo yhtäältä mahdollisuudesta huijata ylelli-
syyksiä haluavia porvareita, mihin pitkälle erikoistunut kultasepäntyö tarjosi
mahdollisuuden, ja toisaalta työtehtävien kasautumisesta tietyille arvostetuille
kultasepille. Ehkä heidän taitonsa vastasivat paremmin kulloisiakin muotivir-
tauksia. Ristiriitatilanteiden setviminen kertoo ylellisyystuotteiden panoksina
olevista taloudellisista ja kulttuurisista pääomista.

Kirkolliset jalometalliesineet olivat ylellisyyttä, joiden tehtävä oli palvella har-
taudenharjoitusta ja pyrkimyksiä lähestyä jumalallista. Ne olivat tässä mielessä
välttämättömyksiä. Viipurissa säilyneissä kirkollisissa esineissä on havaittavis-
sa ero turkulaisiin kultasepäntuotteisiin, jotka ovat ruotsalaisvaikutteisempia.
Viipurilaisissa valmisteissa balttialais-saksalaiset piirteet ovat voimakkaampia.
Vastaavanlainen tyylillinen ominaisuus välittyy myös maallisessa esineistössä.
Viipurilaisella ylellisyydellä oli balttialaisen kansainvälisyytensä kautta omalaa-
tuisuutta suhteessa Suomenniemen muihin kaupunkeihin nähden.

Viipurista säilyneet maalliset hopeaesineet jakautuvat kahteen ryhmään,
jotka molemmat ovat osa näyttävää ruokailua. Ensimmäisenä ovat lusikat,
joista vanhin on 1500-luvun jälkipuoliskolta ja poikkeuksellisesti vaakunatu-
nuksin merkitty aateliselle avioparille kuuluvaksi. Pääosa lusikoista ajoittuu
1600-luvulle, ja niissä tapahtuu siirtymä moderniin lusikkatyyppeihin. Johan
Grummellierin valmistama hautajaislusikka osoittaa, kuinka jalometalleilla
korostettiin ja kehystettiin elämänkaaren tärkeitä juhlia ja sukuyhteyttä. Toi-
nen esineryhmä ovat juomakannut, jotka koristivat pitopöytiä ja juominkeja

sekä koristuksillaan muistuttivat isäntäperheestä. Ne olivat viipurilaisten kaupunkiporvarien elämän ylellisyyksiä.

Jalometalliset esineet ovat vain yksi ylellisyysesineiden kategoria. Tärkein määrällisesti ja arvoltaan olivat tekstiilit, joita tuotiin Viipurin niin Pohjois-Euroopasta kuin kaukokaupan kautta Välimereltä ja Kaukoidästä. Tekstiilejä käytettiin vaatteiden ohella sisustuksessa ja palkanmaksussa. Tekstiilien ja metalliesineiden lisäksi oman ylellisyysryhmänsä muodostivat ruokatuotteet, erityisesti mausteet, joita saatiin Viipuriin keskiajalta lähtien. Niiden kirjo näyttää monipuolistuneen uudella ajalla. Uusina ylellisyystuotteina siirtomaisista tuotettiin sokeria ja tupakkaa, jotka kulutuksen volyymin kasvaessa kuitenkin menettivät korkeimman ylellisyysstatuksensa. Tuotteiden muodikkuus väheni niiden saatavuuden lisääntyessä.

Viitteet

- 1 FMU 3337; Salvén 2013.
- 2 Immonen 2009a, 36–38.
- 3 Nielsen 1966; Bengtsson 1999, 243.
- 4 Crone 2015.
- 5 Nordman 1924, 187 Kuva 166; Uino 1997, 343, 360; Purhonen 1998, 260 nro 1; Immonen 2009a; 2009b, 106.
- 6 FMU 3337; Ruuth 1906, 51.
- 7 FMU 4037.
- 8 Grotenfelt 1887; Ruuth et al. 1982, 153–154; myös Taavitsainen 1982.
- 9 FMU 3967. Esinetermeistä Källström 1941, 104; af Ugglas 1942, 2–3 alaviite 4, 11–13. Asiakirjassa esineiden painot ilmoitetaan luotimarkkoina. Se on erityinen jalometalleista käytetty mittayksikkö, joka vastaa 16 luotia. Yksi luoti painaa 13,28 grammaa.
- 10 FMU 3967.
- 11 FMU 3967; vrt. 4847; Ruuth et al. 1982, 174–175; Bengtsson 1999, 56, 194, 197.
- 12 FMU 4130.
- 13 REA 198; FMU 745.
- 14 Nielsen 1966.
- 15 Immonen 2009b, 55.
- 16 Immonen 2009b, 39–40.
- 17 FMU 5256; 5322; 5363; 5628; 5700; 5859; 5960; 6027; 6028; 6355; 6358; 6518; Anthoni 1970, 214, 226 alaviite 1, 241, 355–356.
- 18 Nordman 1951; Nordman 1980, 26–28.
- 19 af Ugglas 1948, 343–351.
- 20 Nordman 1951; 1980, 26–28.
- 21 Nordman 1951; 1980, 26–28.
- 22 Immonen 2009b, 36–37.
- 23 Ruuth 1906, 60, 174.
- 24 Grotenfelt 1887, 109–111.
- 25 Mäkinen 2002; Katajala 2010c; Karonen 2016.
- 26 Grotenfelt 1887, 111.
- 27 Grotenfelt 1887, 27–28, 112.
- 28 Lindberg 1989, 45.
- 29 Pylkkänen 1956, 16; Himanen 1971, 177.
- 30 Pylkkänen 1967.
- 31 Källström 1939, 232.
- 32 Himanen 1971, 45, 49, 54, 72, 76.
- 33 Ruuth 1906, 217, 239; Borg (1935) 1977, 437.
- 34 Borg (1935) 1977, 437–438.
- 35 Immonen 2009b, 45–46.
- 36 KM hist. 8629:1; Meurman – Huovinen 1989, 160; Fagerström 2000, 27; Immonen 2009b, 88.
- 37 TMK 8169.
- 38 Luukko 1967; Katajala 2010b; Karonen 2016.
- 39 Ruuth 1906, 253–254.

- 40** Silfverstolpe 2003, 76.
- 41** Ruuth et al. 1982, 271.
- 42** Ruuth 1906, 337, 378.
- 43** Korpela 2004, 157.
- 44** Ruuth 1906, 337, 386; Apo 2001; Viikuna 2015.
- 45** Ruuth 1906, 254. Esineistöstä tarkemmin Paula Mäkelän ja Hanna Pirisen kirjoitus tässä teoksessa.
- 46** Korpela 2004, 23.
- 47** Jahnsson 1904, 172; Pylkkänen 1970, 38–45.
- 48** Hunt 1996, 29–33.
- 49** Vainio-Korhonen 1998, 14; Lehtinen - Sihvo 2005, 7–10.
- 50** Rimpiläinen 1971, 207–208.
- 51** Ruuth 1906, 440.
- 52** Olausson et al. 2003; Nordin 2010; Nordin 2012.
- 53** Ruuth et al. 1982, 270; Borg (1935) 1977, 438.
- 54** Immonen 2009b, 46–48.
- 55** Ruuth 1906, 384, 388, 428, 431. Konterfeijareista Paula Mäkelän ja Hanna Pirisen artikkeli tässä teoksessa.
- 56** Ruuth 1906, 381.
- 57** Ruuth 1906, 421, 424.
- 58** Ranta 1981, 63 (kuvio Suomen kaupunkien ammattikunnista); vrt. Ruuth 1906, 381.
- 59** Borg (1935) 1977, 441, 442, 445, 448–449.
- 60** Borg (1935) 1977, 440, 442, 445.
- 61** Ruuth 1906, 384.
- 62** Borg (1935) 1977, 450.
- 63** Ruuth et al. 1982, 270; Borg (1935) 1977, 438–439.
- 64** Borg (1935) 1977, 438, 442.
- 65** Lagus 1895, 37, 85; Borg (1935) 1977, 444–445.
- 66** Hyvönen 1997, 321, 323; Syrjö 2001.
- 67** Pylkkänen 1977, 20–21.
- 68** Hyvönen 1997, 321.
- 69** Borg (1935) 1977, 444–445, 448; Hyvönen 1997, 323.
- 70** Pylkkänen 1977, 14; Hyvönen 1997, 323.
- 71** KM hist. 3971:2; Borg (1935) 1977, 439–440; Fagerström 2000a, 14–15; Immonen 2009b, 81.
- 72** Ruuth 1906, 433.
- 73** <https://www.uppsalaauktion.se/a:20120612/p:67, viitattu 4.7.2016>
- 74** Akiander 1869, 246, 319.
- 75** KM hist. 61100:830; Fagerström 2000a, 34–38.
- 76** Fagerström 2011, 104–105.
- 77** Fagerström 2000b, 9.
- 78** Fagerström 2009b, 14–15.
- 79** Immonen 2015, 278–279.
- 80** KM hist. 34109; Lagus 1895, 29, 44; Borg (1935) 1977, 440; Fagerström 2000a, 44.
- 81** KM hist. 33:3; Fagerström 2000a, 30.
- 82** Savonlinna 23.7.1901.
- 83** Immonen 2009b, 104.
- 84** KM hist. 3979:2; Fagerström 2000a, 45.
- 85** KM hist. 3979:4; Fagerström 2000a, 44.
- 86** KM hist. 3979:3; Fagerström 2000a, 46.
- 87** Borg (1935) 1977, 449–450.
- 88** Luther 1976; vrt. Ruuth 1906, 1104.
- 89** KM hist. 3979:1; Fagerström 1983, 63, 220; Fagerström 2000a, 47.
- 90** KM hist. 7060:17; Raahen Seutu 18.10.1975; Fagerström 2000a, 45–46.
- 91** KM hist. 41001:207; Borg (1935) 1977, 447; Fagerström 2000a, 48.
- 92** Borg (1935) 1977, 445.

Lähdeluettelo

Alkuperäislähteet

FMU. Finlands Medeltidsurkunder samlade och i tryck utg. af Finlands statsarkiv genom Rein. Hausen I–VIII. Helsingfors: Statsarkivet, 1910, 1915, 1921, 1924, 1928, 1930, 1933, 1935. (<http://df.narc.fi/>)

REA. Registrum Ecclesiae Aboensis, eller, Åbo domkyrkas Svartbok. Näköisp. Reinhold Hausenin toimittamasta laitoksesta (1890). Helsinki: Kansallisarkisto, Art House (1996). (<http://df.narc.fi/>)

Tutkimuskirjallisuus

- Akiander 1869.** Akiander, Matthias, Herdaminen för fordan Wiborgs och nuvarande Borgå stift: II Delen. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk 40. Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten.
- Apo 2001.** Apo, Satu, Viinan voima: Näkökulmia suomalaisten kansanomaiseen alkoholijatteluun ja kulttuuriin. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 759. Helsinki: SKS.
- Bengtsson 1999.** Bengtsson, Herman, Den höviska kulturen i Norden. En konsthistorisk undersökning. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar 43. Stockholm: Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien.
- Borg (1935) 1977.** Borg, Tyra, Guld- och silversmeder i Finland. Deras stämplor och arbeten 1373-1873. Helsingfors: Ab F. Tilgmann, 3. p.
- Crone 2015.** Crone, Patricia, Pre-Industrial Societies: Anatomy of the Pre-Modern World. London: Oneworld, 2. p.
- Fagerström 1983.** Fagerström, Raimo, Suomalaista hopeaa. Porvoo, Helsinki, Juva: WSOY.
- Fagerström 2000a.** Fagerström, Raimo, Hopeaa Suomen Kansallismuseon kokoelmissa. Helsinki: Suomen Kansallismuseo.
- Fagerström 2000b.** Fagerström, Raimo, Tyra Borg. Hopeakokoelma. Helsinki: Hagelstam.
- Fagerström 2011.** Fagerström, Raimo, Hopeakokoelma. Teoksessa Cawén, Jaana, Kyllönen, Eeva, Tuomi, Timo (toim.), Intohimona keräily. Espoo: Espoon kaupunginmuseo, 103-113.
- Grotenfelt 1887.** Grotenfelt, Kustavi, Suomen kaupasta ja kaupungeista ensimmäisten Vaasa-kuninkaitten aikoina. Helsinki: Kustavi Grotenfelt 1887.
- Hiekkänen 2003.** Hiekkänen, Markus, Viipurin lääni – rautakaudesta keskiaikaan. Teoksessa Saarnisto, Matti (toim.), Viipurin läänin historia I: Karjalan synty. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino, 475-504.
- Himananen 1971.** Himananen, Heli, Suomen keskiajan ja 1500-luvun käsityöläiset. Julkaisematon Suomen historian pro gradu -tutkielma. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Hunt 1996.** Hunt, Alan, Governance of the Consuming Passions: A History of Sumptuary Law. London, Houndmills: Macmillan.
- Hyvönen 1997.** Hyvönen, Heikki, Karjalan luterilaisten kirkkojen esineistön kehitys ja erityispiirteitä. Teoksessa Rinno, Soile, Laukkanen, Minna (toim.), Karjalan luterilaiset kirkot ja seurakuntien pyhät esineet: Antreasta Äyräpähän – Hiljaiset kirkot. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo, 309-402.
- Immonen 2009a.** Immonen, Visa, Golden Moments: Artefacts of Precious Metals as Products of Luxury Consumption in Finland c. 1200-1600: I Text. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae XVI. Turku: Society for Medieval Archaeology in Finland.
- Immonen 2009b.** Immonen, Visa, Golden Moments: Artefacts of Precious Metals as Products of Luxury Consumption in Finland c. 1200-1600: II Catalogue. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae XVI. Turku: Society for Medieval Archaeology in Finland.
- Immonen 2015.** Immonen, Visa, Kirkkojen ja kartanoiden kätköistä. Helsinki: Maahenki.
- Jahnsson 1904.** Jahnsson, Yrjö, Ylellisyysasetukset Ruotsissa vapauden ajalla. HAik, 171-188.
- Karonen 2016.** Karonen, Petri, Talouden ehdoilla. Aineellisen ja henkisen kulttuurin vuorovaikutus Viipurissa 1500-1600-luvuilla. Teoksessa Koskivirta, Anu, Paavolainen, Pentti, Supponen, Sanna (toim.), Viipuri – rajakaupungin kulttuurielämää uuden ajan alusta 2000-luvulle. Viipuriin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 18. Helsinki: Viipuriin Suomalainen Kirjallisuusseura, 20-48.

- Katajala 2010a.** Katajala, Kimmo, Asukkaat ja elämisen ehdot. Teoksessa Katajala, Kimmo, Kujala, Antti, Mäkinen, Anssi, Viipurin läänin historia III: Suomenlahdelta Laatokalle. Toimittaneet Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa, Jouko Nurmiainen. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino, 56–77.
- Katajala 2010b.** Katajala, Kimmo, Kamppailu Viipurin kaupasta. Teoksessa Katajala, Kimmo, Kujala, Antti, Mäkinen, Anssi, Viipurin läänin historia III: Suomenlahdelta Laatokalle. Toimittaneet Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa, Jouko Nurmiainen. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino, 139–159.
- Katajala 2010c.** Katajala, Kimmo, Sodan kautta rauhan rajaan. Teoksessa Katajala, Kimmo, Kujala, Antti, Mäkinen, Anssi, Viipurin läänin historia III: Suomenlahdelta Laatokalle. Toimittaneet Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa, Jouko Nurmiainen. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino, 160–193.
- Korpela 2004.** Korpela, Jukka, Viipurin läänin historia II: Viipurin linnaläänin synty. Lappeenranta: Karjalan Kirjapaino.
- Källström 1939.** Källström, Olle, Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer. Uppsala: Olle Källström 1939.
- Källström 1941.** Källström, Olle, Renässansens. Teoksessa Källström, Olle, Hernmarck, Carl, Svenskt silversmide 1520–1850: Del 1: Renässans och barock 1500–1700. Stockholm, 15–134.
- Lagus 1895.** Lagus, Gabriel, Ur Wiborgs historia. Minnesskrift: Andra delen. Wiborg: Wiborgs stad.
- Lehtinen - Sihvo 2005.** Lehtinen, Ildiko, Sihvo, Pirkko, Rahwaan puku. Näkökulmia Suomen kansallismuseon kansanpukukokoelmiin. Helsinki: Museovirasto.
- Lindberg 1989.** Lindberg, Folke, Hantverk och skråväsen under medeltid och äldre vasatid. Stockholm: Prisma.
- Luukko 1967.** Luukko, Armas, Suomen todellinen tervanvienti ensimmäisen tervakomppanian aikana (1648–1658). Teoksessa Åström, Sven-Erik, Blomstedt, Yrjö, Hakalehto, Ilkka (toim.), Näkökulmia menneisyyteen: Eino Jutikkalan juhlaKirja. Helsinki: Werner Söderström, 59–64.
- Luther 1976.** Luther, Georg, Frisius - Frisenheim. Genos 47:2, 43–47.
- Meurman 1978.** Meurman, Otto-I., Muinaismuistojen valvonta Viipurissa. Teoksessa Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 3. Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura, 57–63.
- Meurman - Huovinen 1989.** Meurman, Otto-livari, Huovinen, Maarit, 99 vuotta Mörrin muistelmia. Porvoo, Helsinki, Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Mäkinen 2002.** Mäkinen, Anssi, Linnaleirit ja vainovalkeat. Viipurin läänin asutus kaksikymmentäviisivuotisen sodan (1570–1595) jaloissa. Bibliotheca historica 73. Helsinki: SKS.
- Nielsen 1966.** Nielsen, Herluf, Luksusforordning. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid XI, palstat 2–5.
- Nordin 2010.** Nordin, Jonas M., Det emblematiske silvret: Sverige i den atlantiska världen vid 1600-talets mitt. Teoksessa Lihhammer, Anna, Nordin, Jonas M. (red.), Modernitetens materialitet: Arkeologiska perspektiv på det moderna samhällets framväxt. Stockholm: Statens Historiska Museum, 47–70.
- Nordin 2012.** Nordin Jonas M., Embodied colonialism: The cultural meaning of silver in a Swedish colonial context in the 17th century. Post-Medieval Archaeology 46:1, 143–165.
- Nordman 1924.** Nordman, C. A., Karelska järnåldersstudier. Finska Fornminnesföreningens Tidskrift XXXIV:3. Helsingfors: Finska Fornminnesföreningen.
- Nordman 1951.** Nordman, C. A., Silverkalken från Hauho, en kronologisk gåta. Teoksessa Verser och vetande: En vänbok till Hans Ruin den 18 juni 1951. Malmö: Gleerups, 190–197.
- Nordman 1980.** Nordman, C. A., Finlands medeltida konsthantverk. Helsingfors: Museiverket.

- Olausson et al. 2003.** Olausson, Magnus, Stålfors, Ingrid, Welin, Anneli, Karlsson, Eva-Lena, Martinius, Birgitte (red.), *Silver: Makt och prakt i barockens Sverige*. Stockholm: Nationalmuseum.
- Purhonen 1998.** Purhonen, Paula, Kristinuskon saapumisesta Suomeen. Uskontoarkeologinen tutkimus. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 106. Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Pykkänen 1956.** Pykkänen, Riitta, Säätyläispuku Suomessa vanhemmalla Vaasa-ajalla 1550–1620. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 55. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Pykkänen 1967.** Pykkänen, Riitta, Ryijyperinteitä 1500- ja 1600-luvulta. Kansatieteellinen arkisto 18:1. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Pykkänen 1970.** Pykkänen, Riitta, Barokin pukumuoti Suomessa 1620–1720. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 71. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Pykkänen 1977.** Pykkänen, Riitta, Porvoon tuomiokirkon taideaarteet. Porvoo: Porvoon museo.
- Ranta 1981.** Ranta Raimo, Suurvalta-ajan kaupunkilaitos. Suomen kaupunkilaitoksen historia 1. Keskiajalta 1870-luvulle. Päätoimittaja Päiviö Tommila. Helsinki: Suomen kaupunkiliitto.
- Rimpiläinen 1971.** Rimpiläinen, Olavi, Läntisen perinteen mukainen hautauskäytäntö Suomessa ennen isoavihaa. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 84. Helsinki: SKHS.
- Ruuth 1906.** Ruuth, J. W., *Viborgs stads historia 2*. Viborg: Viborgs stad.
- Ruuth et al. 1982.** Ruuth, J. W., *Viipurin kaupungin historia*. I osa. Vuoteen 1617. Uudistaneet Ragnar Rosén, Erkki Kuujo, Gunvor Kerkkonen, Aito-Veikko Koskivirta, Viljo Nissilä sekä V. A. Tjulenev. Helsinki: Torkkelin säätiö.
- Salvén 2013.** Salvén, Kurt, *Silversmide och silversmeder i Viborg*. *Wiborgs Nyheter* 71.2013.
- Silfverstolpe 2003.** Silfverstolpe, Susann, *Från råvara till ädelsmide*. Teoksessa Olausson, Magnus, Stålfors, Ingrid, Welin, Anneli, Karlsson, Eva-Lena, Martinius, Birgitte (red.), *Silver: Makt och prakt i barockens Sverige*. Stockholm: Nationalmuseum, 72–79.
- Syrjö 2001.** Syrjö, Veli-Matti, Trana, Erik Antinpoika (noin 1586–1634). Kansallisbiografia (<http://www.kansallisbiografia.fi/kb/>). Helsinki: SKS.
- Taavitsainen 1982.** Taavitsainen, Jussi-Pekka, Keskiajan kangaskaupasta kirjallisten ja esineellisten lähteiden valossa. Suomen Museo 89, 23–43.
- af Ugglas 1942.** af Ugglas, Carl R., *Senmedeltida profant silversmide i Sverige 1*. Monografier utgivna av Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademierna 29. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- af Ugglas 1948.** af Ugglas, Carl R., *Bidrag till den medeltida guldsmedskonstens historia II*. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar 64. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Uino 1997.** Uino, Pirjo, *Ancient Karelia: Archaeological studies – Muinais-Karjala: Arkeologisia tutkimuksia*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 104. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Vilkuna 2015.** Vilkuna, Kustaa H. J., *Juomareiden valtakunta*. Suomalaisten känni ja kulttuuri 1500–1850. Helsinki: Teos.

Seikkailija Paul Moij. Viipurin valta- ja vastakulttuurit 1600-luvun jälkipuoliskolla

JOHDANTO

Ruotsia hallittiin 1600-luvulla yhtenäisenä valtiona. Yhtenäisyyden varassa lepäsi valtakunnan voima, semminkin kun sotien suuruuteensa paisuvassa valtakunnassa kulttuurinen, kielellinen ja uskonnollinen kirjo avartui. Avartuminen edellytti sopeutumista valtakunnan asukkailta ja tulokkailta.¹

Viipurissa takamaineen asui monenkirjavaa väkeä. Osa oli kotoisin kauempaa Saksasta, Baltian provinseista, Venäjältä, Ruotsin maakunnista, osa taasen lähempää Suomesta, Karjalasta ja Inkerinmaalta. Kaupunkiin virtasi kaupan ja käsityön ammattilaisia myös läntisestä Euroopasta, etenkin Alankomaista ja Ranskasta.

Artikkelissani tarkastelen Viipurin valta- ja vastakulttuureja valtiolliselta tasolta paikallistasolle sekä sivuan sikäläisen poliittisen kulttuurin muotoja. Katseeni kohdistan erityisesti 1660–1680-luvuille, mutta laajennan tästä aikaisempiin vuosikymmeneihin. Keskeisimpinä lähteinä ovat oikeusasteiden pöytäkirjat, lääninhallinnon asiakirjat ja varhaisimmat paikallishistoriat.

Ajanjakso on otollinen siksi, että tuolloin kaupungissa vaikutti muuan skandaalikirjuriksi leimattu ja itseään Paul Moij’ksi kutsunut nuori mies.³ Hän kuului niiden nuorten miesten joukkoon, joka herätti levottomuutta, uteliaisuutta ja paheksuntaa, kyseenalaisti auktoriteetit ja ylläpiti siten vastakulttuurin eri elementtejä. Hän myös kirjoitti kaupungista ja sikäläisistä valtaa pitävistä tunnetun paskillin eli pilkkakirjoituksen, jossa eritteli paikallisia kulttuurisia ilmiöitä ja elämäntapaa.

Ilman Paul Moij’ta ja kaltaisiaan veijareita Viipuri ei olisi ollut Viipuri. Se oli kehittynyt 1600-luvun jälkipuoliskolle tullessaan monikulttuuriseksi kaupungiksi, jossa yhtä pitäneet, omintakeisia tapojaan vaalineet sekä toisistaan erottautumaan pyrkineet kulttuuriset ryhmät kohtasivat päivittäin toisiaan. Ei välttämättä tarvinnut olla Paul Moij’n vertainen tarkkasilmäinen havain-

VIIPURIN ASUKKAAT 1670-1680-LUVULLA

KUSTAA H. J. VILKUNA

1670- ja 1680-luvun Viipuri oli Viipurin Karjalan, Kymenkartanon ja Savonlinnan läänin hallinnon keskus. Se lukeutui valtakunnan kansainvälisimpiin keskuksiin ja oli asukasluvultaankin maan neljänneksi tai viidenneksi suurin. Siellä erilaiset sosiokulttuuriset ryhmät asuivat eri paikoissa – jopa niin, että voi puhua ryhmien eristäytymisestä.

Viipurin asujaimiston runko koostui monenkirjavasta porvaristosta, vauraasta saksalaisesta kerroksesta, joka hallitsi kaupungin suurimpia ja komeimpia kivitaloja ja enintä osaa hallintoviroistakin, ruotsalaisesta kerroksesta, joka niin ikään oli verraten vaurasta ja piti paikallishallinnon virkoja hallussaan, sekä alimmasta suomalaisesta osasta, joka asui lähinnä esikaupunkialueilla. Näiden ja sotaväen lisäksi Viipurissa oli ranskalaisia, englantilaisia, hollantilaisia ja venäläisiä kauppiaita ja käsityöläisiä; peruukintekijät tulivat Ranskasta, lääkärit Saksasta. Kaupunkikuvaan kuuluivat myös ulkomaiset laivat ja karjalaiset talonpojat, kerjuulla kulkevat vähäväkiset, rammat ja vanhukset. Kaupungin kupeessa oli hoitolaitoksensa spitaalaisia ja hulluja varten.

Vauraimmat valtaporvarit asuivat vanhassa muurein suojatussa keskiaikaisessa

kaupungissa eli Linnoituksessa, jossa sääty-yhteiskunnan eriarvoisuus näkyi karkeimmillaan. Kaupungissa oli useita kauniita vauraudesta ja rikkauksista kieliviä kivitaloja, mutta siellä oli myös hökkeleissä asuvaa köyhälistöä. Siikaniemen esikaupunki taas oli kauniisti ja suureksi rakennettu alue, jossa asusti enimmäkseen varakasta porvaristoa. Kaupungin kaakkoispäässä ja verraten uusin linnoitusvarustuksin suojatussa kaupunginosassa eli Vallissa ei elellyt muunlaista väkeä kuin pelkästään yksinkertaista, tilapäistöillä ja kerjäämisellä elantonsa hankkivaa raihnaista ja kivulloista kurjalistoa, joka ahtautuu pikkuruisiin ja ylettömän likaisiin kojuihin. Sieltä ei löytynyt ensimmäistäkään kunnollista rakennusta. Pantsarlahdessa asui enimmäkseen suomalaisia, ja siellä valtaa pitivät pappi ja itsensä ilkkurisesti Pantsarlahden pormestariksi nimittämä pyöveli. Jokseenkin kolmannes itsensä työllä ja muiden työllä elättävästä ja veromaksavasta väestönosasta asui vanhassa kaupungissa, kolmannes Vallissa ja liki kolmannes Siikaniemessä. Pantsarlahden eläjissä sen sijaan oli vähemmän veromaksukykyisiä.²

noija ymmärtäessään, että Viipuriin ulkopuolisen oli vaikeampi asettua. Hänen toimintaansa tarkastellen voi hahmottaa Viipurissa olleita valtaapitävien valtakulttuurien muotoja ja vallattomien vastakulttuureja.⁴ Mikäli halusi viipurilaiseksi, ne oli tunnistettava ja kyettävä elämään niiden asettamien ehtojen mukaisesti. Moij teki sen tavallaan. Asettuessaan 1660-luvulla Viipuriin kauppias Anthoni Burchardtin kirjanpitäjäksi Moij valehteli olevansa kotoisin

Preussin Thornin kaupungista (nykyisin Torún). Tämä antoi paremman kuvan hänen menneisyydestään kuin totuus, että hän oli maalaispoika, jonka saksalainen kauppias oli kouluttanut, ja joka toisen miehen lapseksi tekeytyneenä oli ajelehtinut maasta toiseen, kunnes oli päätynyt Viipuriin.⁵ Koulutettuna kaupunkilaisnuorukaisena hän ystävystyi nopeasti ikätovereidensa kanssa, teki itseään tykö valtaporvareiden ja erityisesti varakkaan naisväen keskuudessa. Juuri tässä urbaanin sosiaalisen ketteryuden piirteessä piilee Moij'n historiallinen merkitys.

Paul Moij oli seikkailija, kuten monet muut elannon perässä paikasta toiseen siirtyneet nuorukaiset. He toivat muassaan kotiseutunsa kulttuuripiirteitä, yrittivät juurruttaa niitä paikalliskulttuuriin, vastustivat paikallista valtakulttuuria ja valtiollista kulttuuria sekä ajan oloon mukautuivat niihin. Moij on tekoineen ja kirjoituksineen artikkelini avainhenkilö, mutta – tämä on syytä pitää mielessään – hän on tyypillinen poikkeus, joka paljastaa Viipurin kulttuureista keskeisiä piirteitä ja johdattaa siten viipurilaisuuden ytimeen. Valta- ja vastakulttuurien rajapinnoilla sijaitsi juuri kaupungille ominaisin kulttuuri.

Moij katseli Viipuria, sen valtaapitäviä ja asukkaita ulkomaalaisen silmin sekä kuvasi kaupunkia satiirille ominaisin keinoin.⁶ Oleellisempaa kuitenkin on, että Moij yritti parhaan kykynsä mukaan asettua osaksi Viipuria ja omaksua sikäläiset kulttuuriset tavat. Se että häneltä ja tovereiltaan riistettiin mahdollisuus elää nuorten vapaiden miesten tavoin, johti siihen, että hän kirjaili valtakulttuuria ivailevan pilkkakirjoituksen. Vaikutelma Viipurista oli yhtä negatiivinen kuin kuva hänet hylänneestä kaupunkieliitistä. Eliitti oli sisäänlämpiävä ja kaupunki kalsea.

PAIKALLINEN VALTAKULTTUURI – SAKSALAISTEN TAVAT JA KULTTUURIPERINTÖ

Viipuri oli maantieteellisesti ja kulttuurisesti etäällä Tukholmasta ja siten aivan toisenlainen kuin esimerkiksi Turku. Se muistutti paremminkin Baltian provinssien kaupunkeja. Viipuri oli yhteydessä saksalaiskaupunkeihin, Turku sitoutui Tukholmaan.

Saksalaisuus leimasi Viipuria, sikäläistä kulttuuria ja viipurilaisuutta. Saksalaisia Viipurissa oli ollut iät ja ajat. Kaupankäynnistä olisi tullut tuskin mitään ilman saksalaisten tietämystä, taitoja ja verkostoja. Tässä oli puolensa: kruunu toivoi, että viipurilaiset olisivat vapautuneet kiinteästi suhteesta Tallinnaan, Riikaan ja Lyypekkiin niin, että olisi purjehdittu suoraan Juutinrauman länsipuolella sijaitseviin kaupunkeihin. Tämä edellytti saksalaisen, etenkin lyypekkiläisen aineksen (lyypekkiläisiä pidettiin epäilyttävinä ja kavalina) sitomista

kaupunkiin ja Ruotsin valtakuntaan, ja toisaalta sitä, että saksalaislähtöiset hyväksyivät Viipurin kurjuuden. Vasta 1500-luvun lopulla ja 1600-luvun alkupuolella kaupunkiin saapuneet kotiutuivat – toisin sanoen asettuivat pysyvästi aloilleen ja suomalaistuivat niin, että puhuivat itsestään suomalaisina (*finne*) erotukseksi saksalaisista ja ruotsalaisista. Heihin lukeutuivat muiden muassa Boismanit, Freeset, Schmidtit ja Königit. Kun saksalainen väestönosa sitoutui kaupunkiin ja jossain määrin etäännyi Tallinnan, Riian ja Lyypekin porvariston piiristä, oman kulttuurin ylläpidon merkitys kasvoi.

Sitoutumisessa kaupunkiin keskeistä oli paikallishallinnon eli käytännössä raastuvanoikeuden ja maistraatin valvonta ja jopa tehtävien monopolisoiminen. Paikallishallinnon johtavassa asemassa oli helpompi säilyttää ja vahvistaa omintakeista kulttuuria sekä samalla luoda viipurilaista valtakulttuuria.

Kielellä oli tässä tietysti roolinsa: saksalaiset puhuivat kotioloissa ja keskenään saksaa, kommunikoiivat ruotsalaiseksi (*svensk*) kutsutun valtakunnallisen esivallan kanssa ruotsiksi ja valtaväestön kanssa suomeksi. Kotiolojen saksankielisyys oli elimellisesti kulttuuria ylläpitävää ja erottelevaa.⁷

Kotiolot laajenivat saksankielisen yhteisön yhteisiksi tapahtumiksi. Juhlat olivat intiimejä, oman kulttuuriryhmän sisäisiä tapahtumia. Saksalaisen kulttuuripiirin ylläpitämiä kalenterivuoden tapahtumia olivat muun muassa nimipäivät ja Martin päivän kemut marraskuussa. Juhlissa tietysti pukeuduttiin muodinmukaisesti parhaimpiin ja muodissa seurattiin saksalaista esimerkkiä:⁸

Helmikuun seitsemäntenä päivänä 1638 useita nuoria porvareita kutsuttiin viettämään Rikhardin päivää nimensä kantajan, Rötger Boismanin taloon. Isäntä oli varannut vierailleen riittävästi olutta ja palkannut pelimannin. Nimipäivillä juotiin, ilveiltiin ja taas juotiin ja tanssittiin. Opiskellessaan oikeiden aikuisten miesten tavoille nuorukaiset joivat toistensa maljoja; täytettiin kaksi juomastasia, tarjottiin toista jollekulle, jonka kunniaksi se nimettiin. Isäntä joi eniten. Hän oli liki tiedottomassa kunnossa, vaan eivätpä muutkaan selvin päin olleet. Rähäkkä nousi, kun vastikään Viipuriin asettunut nuori porvari Rötger Platzman halusi juoda maljan Viipurissa syntyneen Blasius Königin kanssa, mutta nimesikin maljan isänsä maljaksi. Tällöin itseään oikeana viipurilaisena pitänyt König riemastui ja tokaisi saksaksi: Piru tietää isästäsi, siitä maankiertäjästä.

Saksalainen piirikin jakautui viipurilaisiin (*finne*), vasta saapuneisiin ja muukalaisiin. Kulttuuristen tapojen erot olivat toki pieniä, mutta ryhmien sosiaaliset erot toisinaan jyrkkiäkin, mikä ilmenee oikeudenkäyntiaineistoista.

Toisenlaista nimipäivää vietettiin juhannusaattona 1666. Tuolloin Hans Thile juhli Johanneksen päiväänsä:⁹

Siikaniemeläinen Hans Thile oli saanut isännältään luvan matkata kaupungin läheiseen juhlasaareen ja kutsua nimipäiväänsä juhlistamaan saksalaisia pariskuntia. Pariskuntien laatu määrittyi miehisesti:

Niinpä ne (so. pariskunnat) olivat hyviä ja kunniallisia miehiä, kuten yksi kutsutuista asian tiivisti, naisista ei puhuttu mitään. Juhla oli sukupuolet yhdistävä juomajuhla, jossa viini virtasi. Sitä Thile oli hankkinut niin paljon, että kutsuvieraat saattoivat juopotella aattoillasta aamunkoittoon ja vielä jatkaa paluumatkalla. Juhannuspäivänä käytiin Siikaniemen kirkossa.

Juhannusaaton nimipäiväryyppäjäiset olivat kulttuurinen erikoispiirre, juhannuskirkko valtakunnallinen ja hengellinen velvollisuus. Kirkossa nimittäin kävivät kaikki kielestä ja kulttuurista riippumatta.

Burchardtin kirjanpitäjänä ja ”saksalaisena kaupunkilaisena” Paul Moij imeytyi nopeasti saksalaiseen paikalliskulttuuriin ja pääsi mukaan intiimeihin, kulttuurisesti ja sosiaalisesti erotteleviin ja yhdistäviin tilaisuuksiin. Näistä kiinnostavimpia oli saksalaiselle kulttuurille tunnusomainen ja Pohjoismaihin levinnyt tapahtuma, Martin hanheksi kutsut pidot. Viipurissa Martin hanhella oli juuri saksalaisen perinteen takia toisenlainen rooli kuin Ruotsin valtakunnassa yleensä. Se oli eräänlainen pariutumiskoetus, ei pelkkä sadonkorjuujuhla:¹⁰

Marraskuun 12. päivänä 1671 pormestari Hans Schmidtin vaimo järjesti Martin hanhen pidot, jossa paikallisia naimattomia nuorukaisia kutsuttiin tapaamaan Schmidtin kälyn naimattomia sisarentyttäreitä. Osalliseksi ilosta pääsivät Moij, kauppias Havemanin narvalaissyntyiset kestit Jochum Kostfelt ja Paul Loij (Low) sekä edesmenneen pormestari Blasius Königin (Köningh) poika Heinrich.

Naitettavat olivat kauppiasperheiden tyttäriä ja puolisoehdokkaat viipurilaiskauppiaiden poikia ja Itämeren piirin saksalaiskaupunkien porvareiden lähettämiä kestejä, joiden odotettiin pääsevän pitkälle, vapauttavan kauppiaat tyttäriensä elatuksesta ja ylläpitävän taloudellisia, sosiaalisia ja kulttuurisia siteitä Lyypekkiin, Tallinnaan ja Riikaan. Sikäläiset Viipurin kestit asuivat kesäisin laivoissaan. Mikäli eivät palanneet kotikaupunkiinsa, asettuivat he talveksi kortteeriin tai hankkivat työpaikan valtaporvarin palveluksessa. Heidät tunnettiin levottomasta ja järjestykseen taipumattomasta käytöksestään sekä yleisten rettelöiden ja julkisten metelien alullepanijoina, suorastaan kapinoinjina.¹¹ Toisinaan nuoriin miehiin yhdistettyä rehentelyä suvaittiin, toisinaan ei.

Martin hanhen kemuissa suosittiin parhaimpia – siis viipurilaisittain katsottuna sopivimpia nuorukaisia. Arvonnassa osattomiksi jääneet narkästyi-

vät ja purkivat närkästystään vastakulttuurin keinoin ja samalla paljastivat nuorukaisten kotipuolestaan tuomia kulttuuripiirteitä; Liivinmaan saksalaiset uskoivat olevansa eri maata kuin Viipurin saksalaiset:¹²

Kutsua vaille jääneet nuorukaiset harmistuivat, kokosivat voimansa ja lähtivät joukolla pilaamaan tilaisuuden. Joukkoon kuuluivat Moij'n asuintoveri, Burchardtin viininlaskijakisälli Johann Gram, lyypekkiläinen Johann Remmert, Heinrich Schmidtin katupuotikisälli Peter König, musikanttikisälli Niclas Peters(son) ja kaksi lukiolaista. Pilkkatakseen Martin hanheen osallistuvia he soittivat pormestarin kadunpuoleisen ikkunan alla liivinmaalaista sävelmää *Tiri-tirlum-dei* ja joukon rohkeimpana Gram asteli sisäpihalle kurkistaakseen ikkunasta, ketkä olivat päässeet pormestarin rouvan suosioon. Kun Gram palasi, joukkio poistui soittaen. Kutsuttujen joukosta neljä häväistyä nuorukaista lähti tavoittamaan häpäisijöitään. Ryhmät kohtasivat toisensa kadulla, häpäisyn syitä perättiin ja sanoja vaihdettiin, kunnes mentiin raatimies Haqvin Schmidtin lesken ylläpitämään krouviin juomaan olutta ja ryyppäämään viinaa (leskirouvien krouvit olivat suorastaan merkittävä osa kaupunkikulttuuria). Aikansa juotuaan nuorukaiset tulivat ulos ja antautuivat joukkotappeluun, minkä takia yksi ja toinen joutui aamuyöllä parturien paikattaviksi. Oikeudessa kadulla metelöinti ja joukkotappelu nimettiin grassatimiksi.

Kysymys oli paitsi nuorten miesten kunnianarkuudesta myös aikakautta leimanneesta kulttuurisesta piirteestä, Ruotsin valtakunnan valtiokulttuuriin oleellisesti liittyvistä tavasta, *grassatimista*. Grassatimit olivat sotaisella 1600-luvulla yleiseurooppalainen ilmiö, mutta Ruotsissa niillä oli erityinen roolinsa. Nimittäin sotien mahtavuuteensa kasvanut Ruotsi suosi valtiollisia juhlia, joihin kytkettiin sotakoneiston voimannäyttöjä. Kun oli vähänkin aihetta, järjestettiin jonkinlainen miekkamiesten paraati sekä annettiin pyssyjen paukkua.

VALTIOKULTTUURI JA SEN MUUNTUMAT

Grassatimit eli räyhäveljien retket olivat niin yleisiä, uhkaavia ja rauhallista järjestystä rikkovia, että ne kiellettiin Viipurissa jo 1637 ja uudestaan 1645, liki 20 vuotta aikaisemmin kuin kuninkaallinen plakaati 1664 julisti ne kielletyiksi menoiksi. Tämäkään ei riittänyt, vaan vielä kerran Viipurin raati kielsi räyhäretkueet, nimittäin vuonna 1693.¹³

Grassatimit olivat valtiokulttuurin muuntumia, jopa vääristymiä, nuorten miesten, ylioppilaiden, sotilaiden, upseereiden ja säätyveljien kulttuurinen tapa. Valtio kyllä suosi miekkojen kalistelua, pyssyjen pauketta ja tykkien jylyä

toisaalla, mutta piti niitä sopimattomana toisaalla. Perustelu oli sama, katsoipa asiaa kummasta suunnasta tahansa. Kuri ja järjestys olivat valtiokulttuurin ytimessä: samalla kun aseet ja sotilaallinen musiikki manifestoivat kuria ja järjestystä, aseiden yksityinen esittely ja juopuneiden öinen hoilotus edustivat kurittomuutta ja epäjärjestystä.

Sota-ajan ihanteita mukailtiin valtiollisen poliittisen kulttuurin ylläpidossa. Huippuunsa vietynä tämä merkitsi muun muassa valtakunnan juhlapäiviksi järjestettyjä tykeillä ja pyssyillä ampumisia, paraateja ja sotajoukkojen katselmuksia. Ne muodostivat keskeinen osan valtiokulttuuria Ruotsin valtakunnan mahtavuuden ja merkittävyuden markkinomisessa kansalle.¹⁴ Miekka ja sen kantaminen myös osoittivat ja korostivat yhteiskunnallista asemaa;¹⁵ miekka ja isäntävallasta vapautettu mies olivat tavallaan yhtä:¹⁶

Viipurin raastuvanoikeus sovelsi valtakunnallisia ja paikallisia päätöksiä suoraan kolmeen saksalaisnuorukaiseen, Paul Moij'hin, Paul Loij'hin ja Johann Remmertiin. Kokouksessaan 18. joulukuuta 1671 oikeus kielsi sakon uhalla heiltä miekkojen ja muiden aseiden julkisen kantamisen; miekkoja veijareilla olikin erityyppisiä, pamppuja, hakkausmiekkoja ja stukametsejä. Perusteluna oli se, että kolmikko oli asettunut Ruotsin lakia vastaan turhanaikaisesti, etenkin öisin, miekkoja kantaen.

Miekka oli oikean ja miehen mitta, sitä kantoivat kaikki isäntävallasta riippumattomat aikuiset miehet ja riippumattomat nuoret miehet, sotilaat, ylioppilaat, kaupunkilaisnousukkaat, kauppiaat, upseerit, aateliset ja muut nousevat säätyryhmät. Miekka oli viipurilaisnuorukaisille erityisen merkittävä, että sen avulla he korostivat asemaansa. Tosiasiassa heillä oli isäntänsä, valtaporvarit, mutta vapaa-aikanaan he miekkojen kanssa olivat kuin isäntiä ei olisi ollutkaan. Kun oikeus kantaa miek-

Sotia käyvä suurvalta edellytti massiivista asetuotantoa. Ruukeissa, kuten Uplannissa sijainneessa Wirassa, valmistettiin miekkoja sotilaille ja muille tarvitsijoille. Aseiden joukotuotanto muutti miekkojen symboliarvoa. Miekat, kalvat, säilät ja muut olivat edelleen 1600-luvun lopulla statusesineitä, mutta toisella tavalla kuin muinoin. Nyt miekkojen kanssa liikkuvat paitsi aateliset ja upseerit myös sotilaat, säätyläisten miehet ja sellaisiksi itsensä mieltävät sekä sellaisiksi pyrkivät nuorukaiset, kuten ylioppilaat ja kaupunkien yritteliäät nuoret. Viimeksi mainitut halusivat kantaa miekkoja näyttääkseen oikeilta miehiltä sekä erottuakseen poikasista ja vähäväkisistä.

Paul Moij laatimassa pilkkakirjoitusta raattherroista.

Taiteilija Erkki Tantun ilmeisen onnistunut näkemys häväs-
tyskynäilijä Paul Moij'sta työssään. Tässä aiheen tunnetuim-
massa kuvauksessa on taiteilija kuitenkin ottanut vapauden
kuvata Moij vanhana miehenä, vaikka lähteiden mukaan
hän oli paskillin kirjoitusaikana vielä nuorukainen.

järjestysvallan edustajan, tarkastusmies Johan Vahlen kustannuksella. Tämä oli jutussa kantajana:¹⁸

Vastaajat metelöivät, että Vahle oli kelmi, valehtelija, kunnes pystyi todistamaan, että he olivat mukamas kulkeneet räyhäseurueena. Ja kun Vahle pystyi kaupunginvahtien todistusten perusteella osoittamaan, että grassatimia oli kuljettu, nuorukaiset turvautuivat muihin keinoihin, väittivät, että Vahle oli sanonut Lappeenrannassa Remmertin kironneen itsensä, jäivät vuorotellen pois oikeuden istunnoista, kiistivät jatkuvasti ja laativat vielä miehissä valituksen hovioikeuteen aikaisemmasta oikeuden ratkaisusta. Siihen he saivat mukaan myös Gramin, Kostfeltin ja Königit. Esivalta oli silti vankkumaton: raastuvanoikeus antoi langettavan tuomion.

kaa kiellettiin, vietiin samalla miehen kunnia. Nuorukaiset muuttuivat pahaisiksi poikasiksi sekä säädyttömiksi ja kunniattomiksi miekkosiksi.

Ei liene yllätys, että kolmikko jatkoi protestointiaan kaupungin ja tuomioistuimen asettamia rajoituksia vastaan käyttäen hallitsemiaan keinoja, ivaa ja pilkkaa:¹⁷

Seuraavana yönä he järjestivät oikean grassatimretken, kulkivat kielletyt miekat kupeillaan kaupungin katuja, karjuivat ja rallattivat sekä pistäytyivät välillä Anthony'n kellarissa rehentelemässä ja juopottelemassa. Kaupungin vahdit seurasivat menoa loitommalla, tunnistivat nuorukaiset ja etenkin Burchardtin kirjanpitäjän.

Paul Moij oli saavuttanut tunnetun aseman yhteiskuntajärjestyksen järkyttäjänä.

Kun yksi poliittisen vastakulttuurin muoto oli todettu tehottomaksi, ryhdyttiin käyttämään toisia. Oikeudenkäynnissä tammi-helmikuussa 1672 saksalaisnuorukaiset pilailivat

Pilkkaaminen, vastustajan naurunalaiseksi tekeminen, väistely, asian vierestä puhuminen, niskurointi ja ajanpeluu olivat tavanomaisia ja tehokkaita poliittisen vastakulttuurin keinoja taisteltaessa vahvaa valtakulttuuria vastaan. Kaupungissa haukkumanimillä olivat tavanomaiset, hunsvotti, joka oli sak-salainen lainasana, kelmi, verikoira ja roisto sekä erikoisuuksina leijona ja kaupunkioloihin sattuvasti osuva bankrotti.¹⁹

PILKKAKIRJOITUS, VIIPURIN VALTAKULTTUURIT JA VASTAKULTTUURI

Aikakaudesta riippumatta vallankäyttö oli manifestoivaa, seremoniallista, pö-näkkää, pröystäilevää ja mitä suurimmassa määrin kulttuurisesti erottelevaa. Hovikulttuuri keskittyi Ruotsiin, mutta säteili etikettinä linnojen ja ylimysten välityksellä Viipuriin.²⁰

Virallisten käytöstapon takaa avautuu aina todellisuus, joka kukki huumo-riassa ja nöyristelemättömissä tavoissa ja paljastui kiivastuksissa esitetyissä puheenvuoroissa ja kaunaisissa kirjoituksissa. Käsitykset esivallasta – toisin kuin viralliset tekstit antavat ymmärtää – olivat usein peräti kielteisiä ja vie-rastivat hierarkkista harmoniaa. Näissä esivallan edustaja oli narri.²¹ Näin oli Moij'nkin laatimassa tekstissä.

Kohtelustaan kimpaantunut Moij ja kumppaninsa kaupunginparturi Balt-hasar Mende antoivat viipurilaisten tutustua Moij'n laatimaan pilkkakirjoituk-seen (tekstistä oli ilmeisesti yksi apteekkiresepteille laadittu versio, jota Mende säilytti). Tämä tapahtui tietysti salaa, mutta pian kaupungilla naureskeltiin julkisesti. Huhuttiin, että Burchardtin entinen kirjanpitäjä²² Moij oli kirjoit-tanut joistain oikeuden jäsenistä pilkkakirjoituksen ja jättänyt sen Menden haltuun. Kun kaupungin valtaporvarit kuulivat tästä, he julmistuivat ja haastoi-vat tekijän ja tukijan oikeuteen kesällä 1672. Kantajien joukko oli laaja. Siihen luettiin, pormestarit, raati ja koko kaupungin porvaristo.²³ Varsinainen tutkinta ja oikeudenkäynti siirtyivät kuitenkin syksyyn:²⁴

Syyskuun lopulla käydyn oikeudenkäynnin alussa Mende kiisti tietävänsä asiasta mitään. Oikeus uhkasi, että Mendeä käsiteltäisiin kuin tekijää (*authore*), mikäli hän ei välittömästi luovuttaisi tekstiä oikeudelle. Vaatimus teki tehtävänsä, Men-de lupasi hakea tekstin, mutta väitti edelleen, ettei tiennyt sen sisällöstä. Kun kirjoitus sitten esitettiin oikeudessa, Mende myönsi, että se oli Moij'n käsialaa ja että Moij oli itse kirjailija. Tämän tunnusti Moij'kin, mutta ei välttämättä sitä, että olisi tietoisesti häpäissyt ja loukannut porvariston, pormestarien ja raati-miesten kunniaa.

Itse paskilli oli toistakymmentä tuomiokirjafoliota pitkä, saksankielinen ja nerokkaasti Viipurin kustannuksella naureskeleva. Pohjimmiltaan kyse oli oivaltavasta ja yhteiskuntajärjestystä pilkkaavasta huumorista, jonka juuret olivat syvällä sääty-yhteiskunnan hierarkioissa, laeissa ja asetuksissa ja jollainen versoi kaikkialla – sääty-yhteiskunnan järjestyksessähän riitti loputtomasti ihmeteltävää ja jutusteltavaa.

Sääty-yhteiskunnan poliittista huumoria viljeltiin pienissä seurueissa siten, että huumori harvemmin johti julkiseen tuomioistuinkäsittelyyn. Tässä tapauksessa tilanne oli aivan toisenlainen, mutta siinä mielessä tyypillinen, että julkistettu pilkka osui myös kokonaiseen järjestelmään. Tavallisesti huumori jätti jälkensä lähteisiin myös silloin, kun kohteena oli majesteetin (so. kruunun) edustajia.

Vaikka nurinkurinen maailma oli periaatteessa mahdoton, se saattoi tulla lähelle todellista maailmaa: ahdistusta lääkitsevällä pilailulla ilmaistiin sitä vallitsevaa tosiasiaa, että olevaisessa maailmassa kaikki ei ollut kohdallaan. Kieli oli kapinan ase ja nauru valtaa. Huumorin tehtävä oli osoittaa, että epäjärjestys ja epäoikeudenmukaisuus olivat kiinteä osa järjestynyttä maailmaa. Kurjuudessa ja niukkuudessa ei sinällään ollut mitään naurettavaa, mutta sen kestämistä saattoi helpottaa naureskelemalla näennäisen huolettomana, kun ei ollut enää mistä huolehtia.²⁵ Pilkkakirjoituksessaan Moij kutsui monivuotista työnantajaansa Burchardtia Viipurin ensimmäiseksi, etevimmäksi, oikeudenmukaisimmaksi ja mitä mainioimmaksi mieheksi. Ja kun ironiaa oikein tulkitsee, Burchardt ei olisi sitä suinkaan ollut. Jostain syystä Moij oli muuttanut Burchardtin nurkista Schmidtin lesken taloon, jossa asusti myös vanha tuttu Heinrich König.²⁶

Kielellinen monimuotoisuus ja porvariston kieliryhmien väliset ristiriidat esiintyvät myös Moij'n paskillissa. Itse asiassa on kiinnostavaa, että alkuperäisestä saksankielisestä kirjoituksesta tehty ruotsinnos hävittää joitain nyansseja ja muuttaa tekstiä, kuten tietyt antiikin jumaluudet kotoisiksi. Se teki tekstistä antiikin kulttuurista tuntemattomillekin ymmärrettävää: alkuperäisen tekstin *Phæbus* on käännöksessä vain aurinko ja *Neptunus* meren jumala.

Erityistä huomiota saavat naiset sekä tietysti pormestarit ja raatimiehet, jotka olivat riistäneet Moij'lta miehuuden. Raatihuoneessa, joka oli jäänyt rakennuksena aavemaisen keskeneräiseksi ja rumaksi, oli tehty paljon pahuutta ja luettu lakia miten sattui, väittää Moij.

Raadin kolmesta pormestarista kukaan ei ollut virkansa arvoinen.²⁷ Yksi oli vanhuuttaan tullut lapseksi jälleen, toisen asiantuntemattomuus nauratti vanhoja akkojakin ja kolmannen valtavaan päähän ei mahtunut ymmärrystä nimeksikään. Raatimiehistä yksi liehitteli toisia, toinen oli rikkiviisas ja naisiin

menevä, kolmas huikean rikas esiintyi köyhänä ja neljäs petkutti velkojiaan.²⁸

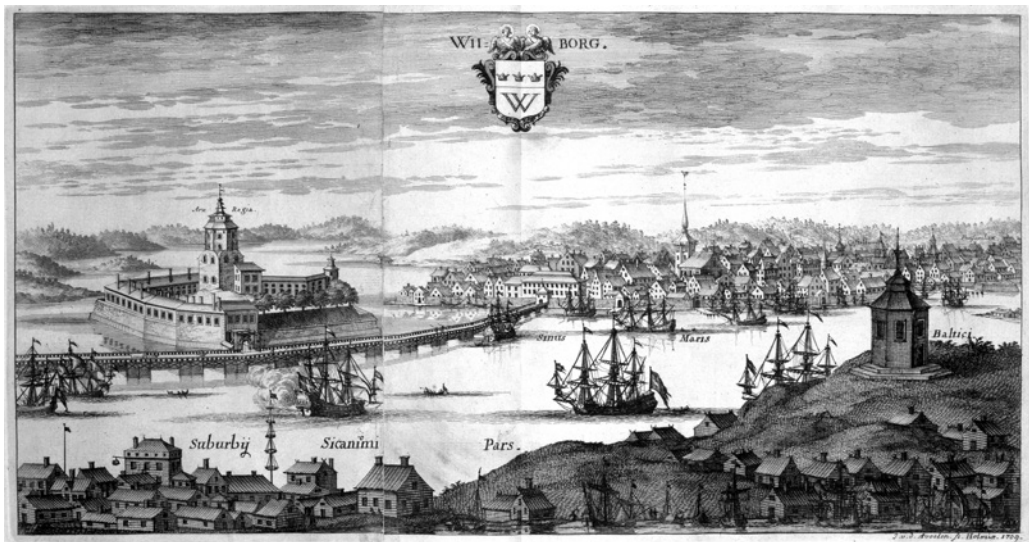
Liehakoiva raatimies paljasti valtakulttuurista erään aikakaudelle tunnusomaisen piirteen. Valtakulttuurin edustajat näkyivät katukuvassa omituisine ja kiemuraisine käyttäytymisineen harvemmin, ja milloin valtakulttuuri todenteolla laskeutui kansan ihmeteltäväksi, kyse oli totisesta vallan kultista.²⁹ Valtiolliset tilaisuudet, joita Viipurissa tosin harvemmin nähtiin, olivat pröystäileviä ja manifestoivat sääty-yhteiskunnan hierarkioita. Tarkoitushakuinen nuoleskelu ja kollegiaalinen imartelu kuuluivat erottamattomasti sääty-yhteiskunnan kirjoittamattomaan käyttäytymisnormistoon. Tämä tarkoitti käytännössä sitä, että toisia lähestyttiin häpeilemättömästi, jopa julkeasti imarrellen, kun tavoiteltiin omaa etua tai vastavuoroisia palveluita. Samalla voitiin odottaa toisilta itseen kohdistuvaa imartelua ja nauttia siitä. Imartelu ei jäänyt vain puheen tasolle, vaan se siirrettiin käytöstapoihin. Säädyllinen käytös edellytti kumarruksia, hoviniiauksia, keveitä askelia, marssia, hienostuneita eleitä ja ylen ystävällisiä hymyjä – näitä kukin harjoitti säätynsä mukaan ja läsnä olevan seurueen jäsenten koostumuksen vaatimalla tavalla. Teatraaliset, suorastaan balettia muistuttavat tanssinomaiset tervehdykset, ylitsepursuvat kumarrukset ja lierihatun suurieleiset heilautukset kuuluivat suurvalta-ajan eliitin kanssakäymiseen.³⁰

Huumorin, naurukulttuurin, vallankäytöllinen aspekti oli tuntuva yhteiskunnassa, joka perustui ihmiset arvottaviin sääntöihin. Nauru edusti valtaa, ja nauramalla paljastettiin ja uudistettiin valtahierarkioita. Naurukulttuuri sitoutui aikaan ja paikkaan sekä sisälsi universaaleja piirteitä käsitellessään yhtä lailla valtaa ja vallattomuutta, groteskisti ihmistä ja säädyttömyyksiä.³¹

Tällaisia groteskeja piirteitä pilkkakirjoituksessa sai osakseen pormestari, jonka pää oli suuri kuin Aleksanteri Suuren Bucefalos-niminen hevonen, ja yllyttävää kyllä viipurilaiset naiset. Heistä Moij huomauttaa, että saksalaisen kansakunnan (*nation*) veri oli Viipurissa sekoittunut paikalliseen. He eivät olleet muutoin pahimmasta päästä, mutta viinanhimo teki heistä luotaantyöntäviä.³²

Pilkkä osui. Julmimmin pilkkakirjoituksesta raivostui pormestari Heinrich Menschewer (k. 1678), jonka ulkoista olemasta, suurta kokoa sekä valtavaa tyhjänä kumisevaa päätä Moij oli pilkannut.

Raastuvanoikeus päätti vuoden 1665 plakaatiin nojaten, että pilkkakirjoitus oli julkisesti poltettava ja sen kirjoittaja tuomittava joko 20 hopeataalarin sakkoon tai menettämään henkensä. Päätös alistettiin kuninkaalliselle Turun hovioikeudelle.³³ Tuomittu myös menettäisi oikeuden osallistua kaikkiin julkisiin kristillisiin tilaisuuksiin, kuten häihin ja hautajaisiin, kunnes tapaus oli saatettu hovioikeudessa päätökseen.³⁴

Viipuri pääsi mukaan Erik Dahlberghin johdolla 1660-luvulta lähtien kymmenien vuosien ajan laadittuun mahtavaan teossarjaan *Svecia antiqua et hodierna* – vanha ja nykyinen Ruotsi. Kynäpiirroksen pohjalta 1709 tehdystä kuparipiirroksessa Viipuri levittäytyy katsojan eteen 1600-luvun lopun asussaan. Taustalla on muurein ympäröity varsinainen kivitalojen kaupunki tarkkoine yksityiskohtineen. Sieltä erottuvat muun muassa sillan päässä sijaitseva, Moij'n pilkkaama raatihuone ja sen oikealla puolella tuomiokirkon torni. Ylhäällä on kaupungin vaakuna ja sen merkittävin tunnus on W. Silta yhdisti toisiinsa kaupungin, linnan ja sittemmin 1700-luvun alussa palaneen Siikaniemen esikaupungin. Sillasta oikeastaan alkoi Itämeri – sinus maris Baltici, joka toi Viipurille vaurautta ja joka piti yllä kaupungin monikulttuurisen viipurilaisväestön yhteyksiä kirjajaan valtakuntaan ja vielä kirjavampaan merien maailmaan.

NÄKYVÄT JA NÄKYMÄTTÖMÄT

Niin kutsutut saksalaiset olivat itsetietoinen ja arvonsa tunteva rikkaiden kauppiaiden ryhmä, joka hallitsi ulkomaankauppayhteyksiä ja vieläpä yhteyksiä Ruotsin valtakunnan moniin saksalaiskaupunkeihin. Niin sanotut ruotsalaiset eli valtakunnan muista kaupungeista Viipuriin tulleet taasen muodostivat virkakoneiston ja menestyvän porvariston ytimen. Heitä oli lukumääräisesti jokseenkin saman verran. Saksan kieli oli saksalaisen kulttuurin kieli, ruotsi hallinnon kielenä valtakunnan valtiokulttuurin ja Viipurin ruotsalaisen kulttuurin kieli. Viimeksi mainitun asema ei hallinnon kielenä ollut uhattuna silloinkaan, kun saksankieliset monopolisoivat paikallishallinnon itselleen. Toisin oli Baltian provinseissa, joiden mahtavat kaupungit olivat hallintoa myöten saksankielisiä.³⁵

Juuri missään Moij ei viittaa Viipurin väestön suurimpaan ryhmään, suomenkielisiin, tai muihin Viipurissa vaikuttaneisiin kieliryhmiin, kuten venäläi-

VIIPURILAISTEN SUKUNIMET VUONNA 1675

KUSTAA H. J. VILKUNA

Henkikirjassa mainitut sukunimet kuvastavat kaupunginosien väestösuhteita. Vuonna 1675 mainitaan kaupungissa (Staden), Vallissa, Siikaniemessä, Pantsarlahdessa ja linnaseurakunnassa sekä kaupungin lampuotikylissä seuraavia sukunimiä.³⁷

Kaupunki: Baarss, Bagge, Barckhusen, Betge, Björkman, Bock, Boisman, Bolardus, von Borgen, Botin, Brandt, von Brochen, Burckhardt, Busekist, Carstenius, Casse, Danckwardt, Dassou, Freese, Frost, Gammal, Green, Gudrath, Hajainen, von Hall, Harrius, Hartt, Haveman, Helsing, Herkepæus, Hertz, Hobber, Huss, Jänell, Koikka, Korppinen, Kölling, König, Lackmannus, Leppänen, Lifman, Luuk, Martin, Menschewer, Moderus, Möller, Nieman, Piltzer, Piper, Reissman, Ritz, Roke, Rolof, Ruuth, Sahlast, Schmidt, Seelandt, Seseman, Skinnare, Stammer, Steekman, Strandenius, Sutthoff, Tesk, Thesleff, Thile, Timmerman, Toraw, Ursinus, Vahle, Wiborg, Winter, Vogel, Zitting.

Valli: Babbe, von Borgen, Freese, Halittu, Hilikko, Huppuinen, Hyrmä, Hyypiä, Häkäläinen, Hämmäläinen, Ikonen, Jortikka, Kaijainen, Kakko, Kara, Karhu, Karppi, Kiukas, Kivikko, Kokki, Koppa, Kuisma, Kultamies, Kupilainen, Kurki, Kärkäs, König, Lammas, Lappalainen, Laukkanen, Lautainen, Lavonen, Leppänen, Liimatta, Lonkka, Mononen, Muta, Mäkeläinen, Mäski, Möller, Nurmi, Orslax, Paarma, Pamppu, Parkkari, Pelttari, Perolainen, Pilli, Pukero, Pukki, Puttonen, Remuinen, Savolainen, Schultz, Sibbo, Sika, Sinkko, Sola,

Stråhlman, Susi, Taari, Taikina, Tasku, Teräväinen, Tiippainen, Toikka, Torkkeli, Tulihattu, Töhhö, Vaittinen, Valkoinen, Woltter, Vääräinen, Zidensnör.

Siikaniemi: Agander, Ahokas, Berner, Boisman, Brudgum, Crumb, Fors, Forsell, Forsman, Frosti, Hamppu, Haikari, Haili, Hajainen, Harakka, Hämmäläinen, Kakko, Kapi, Kara, Karkiainen, Kasukka, Kemppe, Kirjavainen, Kirppu, Kokki, Kokora, Kolkka, Komu, Kontu, Kulha, Kulta, Kölli, Lavonen, Liinaharja, Lohko, Mitikka, Mums, Mälkiä, Mökkö, Möllä, Nirkko, Nisu, Nukari, Närvä, Paakkonen, Pakkanen, Palvainen, Parkkari, Parkkonen, Pekko, Petræus, Pilot, Posti, Potthusen, Pulska, Raaska, Rakkolainen, Reuter, Roiko, Rouhiainen, Rötökö, Satama, Skyttä, Skägg, Strengberg, Sund, Susi, Tani, Teräväinen, Tinpakka, Tujulainen, Turkki, Tuuri, Tuutti, Vainikka, Vakkilainen, Virolainen, Österman.

Pantsarlahti: Hämmäläinen, Ilonen, Kontiainen, Kuopio, Pönttö, Taipalainen.

Linnaseurakunta: Anttilainen, Haikara, Herttaipoika, Herttuainen, Holtiainen, Hämmäläinen, Karhu, Karkko, Klami, Kostiainen, Koukkuselkä, Nirkko, Nylander, Piltzer, Polakka, Porkka, Pukki, Reuter, Riddar, Rokkoinen, Saksa, Silvasti, Suutari, Syväjärvi, Teräväinen, Tujulainen, Turkki, Turulainen, Tuulimylly, Vahvanen, Vainikka, Vääräjalka.

Lampuodit: Huppuinen, Kekkonen, Lavonen, Makkolainen, Mulli, Nikki, Paukkunen, Rokkoinen, Salakka, Skyttä, Susi, Toppo, Uronen, Vasenkätinen, Villanen.

siin, joita toiset pitivät kavalina ja toiset turkkilaisten ohella esimerkkinä niistä onnettomista, jotka ”ruotsalainen” hallintokoneisto jyräsi. Tässä mielessä itsensä jyrätyiksi tunteneet suomalaiset, ”suomalaiset” ja muut kaupungissa kiinteistöjä omistaneet olivat onnekkampia. Heitä ei sentään voinut noin vain imeä tyhjiin ja ajaa pois.³⁶

Paskillissa on yksi suomenkielinen virke, ”ei ole kotona”, jonka olemassaolo ja muoto sinällään osoittavat, että Moij oli ehtinyt omaksua jollain tavoin tämänkin kielen. Sitäkin kiinnostavampaa on, että hän puhui sujuvasti venäjää ja puolaa, ja pystyi kommunikoimaan ruotsinkielisten kanssa. Ensimmäisessä oikeudenkäynnissä, jossa Moij’ta ja kumppaneita syytettiin grassatimista ja joukkotappelusta, mainitaan erikseen, että nuorukaiset lauloivat liivinmaalaista sävelmää, että Moij ja Gram keskustelivat viinaa ryypätessään keskenään venäjäksi ja puolaksi, ja että joukkiot huusivat ruotsiksi ja saksaksi. Lisäksi pöytäkirja osoittaa, että vahdit, jotka olivat suomenkielisiä, todistivat suomeksi; pöytäkirjaan jäi siten sekakielisiä ilmaisuja, kuten laulamista kuvaava *laulandes*.³⁸

Siinä missä 1670-luvulla varsinaisen vanhan kaupungin asukkaista – heistä joilla oli merkitystä – suuri osa oli saksalais- ja ruotsalaisperäisiä, esikaupunkien, Siikaniemen, Vallin ja Pantsarlahden väestöstä valtaosa oli suomalaisia. Mikään ei muuttanut kulttuuristen ryhmien tasapainoa, saksalaiset ja tärkeät ruotsalaiset asuivat kaupungissa, kuten olivat asuneet jo 1500-luvulla.³⁹ Siellä suomalaisia oli vähän, heistä enimmät asuivat muurien tuntumassa mökeissä tai palvelijoina vallasväen taloissa. Viipurin karttaan piirtyi erotteleva ja pysyvä kulttuuris-sosiaalinen topografia. Kenties tosiaan on niin, että eri kieliryhmät elivät yhdessä,⁴⁰ mutta kenties on niinkin, että he elivät erossa toisistaan. Valtakulttuurin edustajat saattoivat helposti lähestyä valtaväestön edustajia, mutta vastakkainen liike oli vaikeampaa. Valtaväestö valitti kohtelustaan, lähinnä siitä, etteivät saaneet ääntään kuuluviin ja sijaa hallinnossa.⁴¹

Raha, elinkeinot, toimeentulo ja vauraus muovasivat kulttuuria. Suomalaiset polveutuivat kulttuurisessa mielessä enimmäkseen siitä irtaimesta väestä, joka oli asunut ammuin kaupungin liepeillä ja jonka kruunu oli päättänyt asuttaa kaupunkiin. He olivat vähemmän tärkeitä porvareita, asukkaita, alimman luokan käsityöläisiä, palvelusväkeä ja irtolaisia. Menestyjiä oli vähemmän niin, että Moij’n ivallinen toteamus voi hyvinkin pitää paikkansa: paikalliset elivät – Moij kertoo – suuressa kurjuudessa; Vallin kaupunginosa taas oli hökkeli- kylä, jossa asui loisia, ja Pantsarlahdessa elivät köyhimmät, joita ei loisiksikaan tunnustettu.⁴²

Köyhyyden suoranaisten keskittyminen esikaupunkeihin heijastui kulttuuriin. Niihin syntyi paremmin toimeentulevien alakulttuureita, kuten kruunun ja kaupungin virkamiesten, upseereiden ja pappien liittymiä, joissa vapaa-ai-

kaa vietettiin oman joukon kesken. Tällaisia ryhmiä oli lähinnä Viipurin oikeassa esikaupungissa (förstaden, suburb) eli keskiluokkaisessa Siikaniemessä, muualla vähemmän. Niihin syntyi myös huonosti voivien alakulttuureja. Viimeksi mainituista erottuu erikoislaatuinen ryhmä: köyhtyneet porvarit ja porvareiden lesket. Nämä uhkasivat ajautua kaupungin elätettäväiksi, eikä aikakaudella haluttu kuluttaa varoja köyhäinhoitoon. Niinpä heille suotiin mahdollisuus hankkia elanto kapakanpidolla ja olutkaupalla; samalla rajattiin hyvin toimeentulevien oikeuksia ja tavallaan suljettiin heidät vanhaan kaupunkiin. Leskien ja vähävaraisten porvareiden taloissa myytiin olutta ja viinaa kaikille janoisille niin, että esikaupungit, etenkin Valli ja Pantsarlahti, olivat suuria juottoloita, joissa vähät välitettiin järjestyssäännöistä, tuotettiin järjestystä pilkkaava vastakulttuuria, häiriköitiin ja möykättiin. Kaupungissa oli kaupunginkellari osastoineen, lukuisia parempia anniskelupaikkoja, ja Siikaniemessäkin anniskelupaikkana pormestari Plantinin kellariksi kutsuttu sija.⁴³

Sosiokulttuurista topografiaa edistivät myös muut hallinnolliset ratkaisut, kuten kenraalikuvernööri Per Brahen (1602–1680) ajama ja Viipurissa hitaasti toteutettu regulariteetti. Se jakoi kaupungin entistä selvemmin lohkoikseen ja eristi lohkojen asukkaat toisistaan. Se vahvisti tosiasian, että kivitalot olivat täällä ja puutalot tuolla. Regulariteetti heijasteli barokkihenkisyyttä ja huokui aikakaudelle tyypillistä valtiokeskeistä järjestystä. Suorat kadut, uudenlaiset linnoitusmuurit ja kaavoituksen mukana tulleet kadunnimet osoittivat valtion mahtia: puutaloja siirrettiin ja revittiin, köyhälistö ajatettiin kaava-alueen ulkopuolelle, kaduille annettiin samat nimet kuin muissakin kaupungeissa. Huonoimmin järjestykseen taipuivat keskiaikaisen sokkeloisen kaupungin valtoporvaristo, joka vastusti muutoksia.⁴⁴

HARMONISOITU MAAILMA - VALTIOKULTTUURIN TOINEN PUOLI

Ruotsin valtakunnassa kulttuurinen monimuotoisuus, kirjavat yhteiskunnalliset olosuhteet ja erilaiset tapanormistot sovitettiin 1600-luvun kuluessa yhteen luomalla valtiokulttuuri. Valta keskitettiin Tukholmaan ja rakennettiin jäntevä byrokraattinen hallintolaitos, joka paikallisella tasolla otti huomioon sikäläiset käytännöt (konglomeraattivaltio).⁴⁵ Keskushallinnon suosimat tavat tunkeutuivat byrokraattisia väyliä keskustasta periferioihin, ja vastaavasti perifeerinen paikalliskulttuuri suodattui byrokratian välittämänä keskukseen niin, että valtakunta näytti harmoniselta.⁴⁶

Viipuriin vuoden 1669 vaiheilla saapuneen Moij'n ensimmäisiä havaintoja oli, että kaupungin linna oli luhistumaisillaan.⁴⁷ Huonokuntoisenakin se oli merkittävä valtatekijä, jonka rooli suhteessa kaupunkiin ja kulttuuriin riippui

kulloisestakin korkeimmasta viranhaltijasta. 1600-luvulle saakka linnanpäälliköt ja käskynhaltijat olivat etäällä kruunusta, ainakin yrittivät pysyä itsenäisensä. 1600-luvun kuluessa heistä tuli hallitsijan alamaisia, mutta sellaisinkin he suosivat valtaporvaristoa, asettuivat kernaasti osaksi eliittiä. Suhde oli osapuolille eduksi. Kulttuurisesti katsottuna linna jos mikä edusti valtiokulttuuria. Se oli pienen varuskunnan keskus, käskynhaltijoiden ja maaherrojen residenssirakennus ja kruununvankila. Kuninkaalliset käskyt kulkivat sen kautta, ja siellä hallitsijoiden, kuninkaiden, kuningattarien ja merkityksellisten valtiomiesten muotokuvat aina Kustaa Vaasasta lähtien tuijottivat kulloistakin lääninkansliassa tai lääninkamarissa työskennellyttä virkamiestä.⁴⁸

Valtiokulttuurin – siis kruunun manipuloiman poliittisen kulttuurin – maamerkit eivät jääneet ainoastaan linnaan. Päinvastoin kruunu piti kaupunkia liian itsenäisenä, suorastaan rangaistuksen ansaitsevana ja tunkeutui kaupungin sisälle, sinne missä kaupungin maamerkit sijaitsivat. Tämä oli omiaan vahvistamaan kaupunkikulttuuria, joka vieroksui valtiokulttuurin läsnäoloa. Torilla, kaupungin sydämessä, oli kaupungin kaupan keskus, kaupungin verstaas ja kaakinpuu, mutta sinne pystytettiin myös kruunun asevarikko, tullikamari ja kruunun veroaitat.⁴⁹

Raatihuone oli siirretty rantaan, vastapäätä linnalle vievää siltaa. Se oli ensisijaisesti kaupunkilaisten paikka. Siellä säilytettiin privilegioita ja asiakirjoja, sen tunnuksena oli myös näkyvälle paikalle sijoitettu kaupungin vaakuna. Rakennuksen pohjakerroksessa oli kaupunginkellari, joka jakautui paremman väen kakluunikamariin ja rahvaan savupiippukamariin. Kadulta ylemmäksi johtivat portaat oikeussaleihin, kämnerinoikeuden istuntosaliin, jossa puitiin kaikkien kaupunkilaisten asioita ja tutkittiin rikoksia, sekä raastuvanoikeuteen, jonne tavallisen kaupunkilaisen askeleet kulkivat oikeastaan vain syytettynä ja jossa mahtavat kauppiaat ratkoivat riitojaan – poikkeuksellisen kovaäänisesti ja monisanaisesti.

Kalliin ja mahtavan raatihuoneen rakentaminen eteni hitaasti. Se oli vielä Moij'n saapuessa kaupunkiin siksi keskeneräinen, ettei Moij sitä mukamas raatihuoneeksi tunnistanut. Mutta eivätpä siellä vaikuttaneet olleet hänen mielestään asiansa tuntevaa joukkoa: raastuvanoikeus luki lakia väärin. Tässä Moij'n ja kruunun käsitykset lähenivät toisinaan. Jos lakia luettiin oikein, pormestarit ja raatimiehet keskittyivät kruunun mielestä väärin asioihin, oikeutta ajaessaan he ajattelivat ainoastaan kauppahuonettaan tai omistautuivat ryypiskelyyn ja muihin yksityisasioihin. Kruunu katsoi, että porvaristo oli haluton taipumaan siihen, että sen tulisi tuottaa valtiolle hyvää. Kruunu korosti toisaalta, että raadin tehtävänä oli valvoa porvaristoa niin, että porvaristo huolehtisi paremmin valtakunnan hyvinvoinnista ja vasta sen jälkeen omasta

hyvinvoinnistaan. Privilegioissakin painotettiin ensin valtakunnan ja vasta sitten viipurilaisten omia etuja.⁵⁰

J. W. Ruuthin *Viipurin historia* tapasi korostaa kieliryhmien välistä valtataistelua, joka ajoittui 1640–1660-luvuille ja 1670- ja 1680-luvun vaihteeseen. Kyse oli kuitenkin paljon suuremmasta, nimittäin taistelusta paikalliskulttuurin puolesta kruunua vastaan. Kamppailun kiihkeimpinä vuosina ulkopuolelta tulleet miehet, niin sanotut ruotsalaiset, saivat viipurilaisten mielestä kohtuuttomasti valtaa. Heitä saksalaiset ja Viipuriin ammoin asettuneet ruotsinkieliset pitivät ”irtolaisina”, jotka joutivat painumaan sinne mistä olivat tulleet. Kaupunkiin kotiutuneet toisen ja kolmannen polven viipurilaiset kehtasivat jopa irvailla, että nuo irtolaiset olivat kielitaidottomia. Kaikkiaan kyse oli siitä, että oli syntynyt ”viipurilaisuus”.

Viipurilaisuus oli sitä, että oli syntynyt kaupunkiin ja kasvanut sen tapoihin; sillä mistä isä tai isoisä oli kotoisin, ei ollut suurtakaan väliä. Menestyneet saksalais-, ruotsalais- ja suomalaistaustaiset kaupunkilaiset kamppailivat itsenäisyytensä, taloudellisten etujensa ja elämäntapansa puolesta jotakuinkin yhtenäisenä ryhmänä valtaan tarttuneita vieraita vastaan. Nämä olivat tilanteesta riippuen ruotsalaisia tai saksalaisia sanelijoita, yleensä ruotsalaisia herra pormestareita ja raatimiehiä.

Viipurilaiset kokoontuivat kaupunginkellariin juopottelemaan ja politikoi- maan. Se oli heidän paikkansa, josta sai ranskalaista, saksalaista ja espanjalaista viiniä, saksalaisia oluita ja mummaa. Siellä ja sitten oikeudessa pilkattiin vastustajia ja määritettiin samalla kulttuurista identiteettiä: ”Te olette ruotsalainen, minä olen suomalainen”; ”Pidä suusi saksalainen”; ”Tuo hyyryläinen ja loinen olisi piiskattava ja palautettava takaisin Ruotsiin”; ”Haluatteko te ruotsalaiset kohdella meitä näin”.⁵¹

Moij’n tapauksessa pilkattu paikallinen eliitti, saksalaiset ja ruotsalaiset hallintomiehet saivat ensin tahtonsa läpi – tosin tällöinkin osittain – ja sitten myöhemmin nenilleen. Pilkatun kaupungin porvariston rivit rakoilivat. Oli naurettuja ja naurajia. Viimeksi mainituista löytyi joukko Moij’n tukijoita:⁵²

Hovioikeuden ratkaisu saapui huhtikuussa 1674. Moij kuuli päätöksestä ennen sen julistamista ja pakeni kaupungista pormestari Schmidtin hevosella. Päätök- sen mukaan pyövelin oli poltettava paskilli torilla kirjoittajansa ja tallentajansa (Mende, joka oli päässyt rikoksestaan huolimatta muuttamaan Narvaan⁵³) läsnä ollessa, minkä lisäksi molemmat oli ajettava pois koko suuriruhtinaskunnasta. Pormestari Menschewer raivosi oikeudessa niille miehille, jotka olivat vastuussa siitä, ettei Moij saapunut kuulemaan ja kärsimään tuomiota. Menschewer ei pitänyt takuumiehiä kunniallisina miehinä, paremminkin nämä olivat valehteli-

joita, jotka joutivat haistamaan maaherran takamusta. Alkuperäinen paskillikin oli ehtinyt tuhoutua. Niinpä suuri tilaisuus pidettiin maaherran käskystä heinäkuuisena lauantaina torilla Menden läsnä ollessa, olipa pyövelillä poltettavana paskillia tai ei.

Mojj'n yllättävin tukija löytyi sieltä, missä itsenäisiä kaupunkilaisia – viipurilaisia – oli vuosikymmenten ajan myöskin epäilty: Tukholman kuninkaanlinnasta. Valtiokulttuurista puhtaimmillaan edustivat hallitsija ja hänen välitön ympäristönsä, hovi ja neuvonantajat. Hallitsija oli kaikille Ruotsin valtakunnan asukkaille yhteinen, enimmäkseen ja useimmiten. Sitä hän tietysti oli viipurilaisillekin. Viipurilaiset olivat Ruotsin valtakunnan asukkaita ja hallitsijan alamaisia – sikäli kun eivät olleet kestejä, vierailijoita tai Venäjän hallitsijan alamaisia, joita he toisinaan olivat. Nämäkin nauttivat hallitsijan suojelua, mikäli sen ansaitsivat. Viipurin pormestarit ja raatimiehet ja Turun hovioikeus katsoivat, ettei Paul Moij ansainnut hallitsijan armollista alamaisuutta, mutta uusi kuningas oli toista mieltä.⁵⁴

Marraskuussa 1675 Viipurin raastuvanoikeudessa luettiin kopio kuninkaallisen majesteetin päätöksestä. Siinä täysi-ikäisyyden saavuttanut ja kruunajaisiaan viettänyt Kaarle XI armahti kaupungista ikiajoiksi ajatun Moij'n. Tämä sai taikaisin menettämänsä kunnian ja kunniallisen nimensä. Lisäksi hänelle taatiin oikeus kuninkaallisen majesteetin armoon, alamaisuuteen ja suojeluun sekä vapaus asua ja kulkea Ruotsin valtakunnassa ja sen provinseissa kunniallisen alamaisen tavoin.

Valtakulttuurin edustajien hylkäämästä Moijista, vastakulttuurin ilmentymästä, tehtiin kerralla täydellinen ruotsalainen, saksalainen ja suomalainen. Viipurilaista hänestä ei kuitenkaan tullut. Silti armahdettu Moij asettui taloksi pormestari Hans Schmidtin (1625–1688) kamariin.⁵⁵ Sieltä hän osallistui kaupunkilaisten asioiden hoitamiseen parhaiten hallitsemallaan tavalla, hän toimi oikeudessa kaupungin saksankielisten naisten asiamiehenä,⁵⁶ hoiti pormestarin tilejä ja omia raha-asioitaan holtittomasti,⁵⁷ petkutti lauta- ja terva-kaupoissa.⁵⁸ Näin oli jonkin aikaa, sitten Moij katosi Viipurin historian lehdiltä. Tilaa oli uusille seikkailijoille.

Viitteet

- 1 Katso esimerkiksi Villstrand 2005, 26–28; Gustafsson 2008; Villstrand 2011, 51–55; Karonen 2014, 22–23, 166–167, 171.
- 2 Ruuth 1908, 296; Vilkkuna 2009, 126–127.
- 3 Lähteissä etunimi esiintyy muodoissa Paul, Pol ja Pål sekä sukunimi muodoissa Moij, Moi, Moj ja Mow.
- 4 Esimerkiksi Lagus 1893, 161–174; Ruuth 1908, 442–443; Halila 1944, 110–116; Riikonen 2008, 2–3; Chrispinsson 2011; Riikonen 2012, 41.
- 5 VRO 1672 (x:24), 25.9.1672, 215. Katso myös Villstrand 2005, 50–52.
- 6 Esimerkiksi Riikonen 2008, 2–3; Riikonen 2012, 41.
- 7 Ruuth 1908, 174–177, 183, 187–188, 306–307, 421–422; Katajala 2010, 140–144; Schweitzer 2013, 15–17. Kiinnostavasti saksalaiset vieroksuivat Viipurin kymnaasia ja suosivat paremminkin kotiopettajia ja yhteisopettajia, kunnes saivat perustetuksi oman saksalaisen koulun.
- 8 VRO 1638 (x:4), 14.4., 18.4.1638, 51–70; Ruuth 1908, 434–435. Teksti on mukailtu oikeuden muutoin niin kovin sekavasta pöytäkirjasta yhdistellen. Se ei siten ole suora käännös.
- 9 VKO 1666 (x:53), 26.6., 28.6.1666, 466, 468–473; Ruuth 1908, 434.
- 10 VRO 1671 (x:23), 9.12.1671, 426; Ruuth 1908, 434; Vilkkuna K 1985, 303–305. Martin hanhi saapui Ruotsiin paljolti kahta tietä, suursotien valloitusten ja saksalaisten kauppiaiden välityksellä. Tanskasta (Skoonestasta ja Hallannista) omittiin vieraanvarainen juoma- ja syömäjuhla, jopa oluen ryydittämä hanhipaisti. Sen sijaan pariutumisen ei näytä kuuluneen tanskalais-ruotsalaiseen versioon.
- 11 Ruuth 1908, 199–200.
- 12 VRO 1671 (x:23), 9.12.1671, 426–427.
- 13 VRO 1671 (x:23), 11.12.1671, 435; Ruuth 1908, 438.
- 14 VRO 1671 (x:23), 18.12.1671, 483–484. Katso myös Villstrand 2005, 18–19.
- 15 Esimerkiksi Vilkkuna 2015, 282–284.
- 16 VRO 1671 (x:23), 18.12.1671, 483–484.
- 17 VRO 1672 (x:24), 31.1., 3.2., 5.2., 7.2., 10.2.1672, 17–20.
- 18 VRO 1762 (x:24), 31.1., 3.2., 5.2., 7.2., 10.2.1672, 17–20.
- 19 VKO 1666 (x:53), 26.6., 28.6.1666, 466, 468–473.
- 20 Fur 2005, 352–353; Kjellberg 2005, 535–538; Englund 2007, 180–181.
- 21 Burke 1983, 178–196; Katajala 1994, 143–151; Lihatšev 1994, 23–30, 72–90; Katajala 1995; Bahtin 2002; Vilkkuna 2010, 103–104, 129–138.
- 22 Moij asui Burchardtin kamarissa vuoteen 1673 saakka. KA 8663: 528; 8664: 442.
- 23 VRO 1672 (x:24), 3.7.1672, 197.
- 24 VRO 1672 (x:24), 23.9.1672, 197–198.
- 25 Pilkkaan yhteisöllisenä, historiallisesti ja kulttuurisesti muotoutuvana ilmiönä kuului useimmiten myös muita huumorin osa-alueita kuin puhetta; pilkaksi voisi mieltää myös sanattoman, toista ihmistä vastaan suunnatun käyttäytymisen, eläimen matkimisen tai vastaavan toiminnan.
- 26 KA 8671: 508.
- 27 Viipurin oikeudenkäytöstä ja raadista Karonen 1994; Karonen 1995; Karonen 2010.
- 28 VRO 1672 (x:24), 23.9.1672, 210–212.
- 29 Halmesvirta (ed.) 2011.
- 30 Lappalainen 2005, 167, 179, 185; Englund 2007, 168–169, 180–181.
- 31 Bahtin 1979, 334–354, 505–514; Lihatšev 1994, 9–11, 23–54; Vilkkuna 2010, 104.
- 32 VRO 1672 (x:24), 23.9.1672, 208.
- 33 VRO 1672 (x:24), 23.9.1672, 216.
- 34 VRO 1673 (x:24), 10.1.1673, 1.
- 35 Ruuth 1908, 177–180, 307–309; Tandefelt 2013, 55.
- 36 Ruuth 1908, 200, 299–300; Tarkiainen 1986.
- 37 KA 8678: 1–12.
- 38 VRO 1671 (x:23), 9.12.1671, 428, 432.
- 39 Esimerkiksi Schweitzer 2013, 15.
- 40 Tandefelt 2013, 54–55.
- 41 Ruuth 1908, 179–180.
- 42 VRO 1672 (x:24), 23.9.1672, 206–207; Ruuth 1908, 278, 385–386, 402.

- 43** Vuonna 1685 kaupunki myönsi perinteisiin nojaten köyhtyneille porvareille ja suojelutta jääneille porvareiden leskille oikeuden harjoittaa esikaupungeissa olutta kauppaa ja krouvausta. Samalla vaurailta kauppiailta tällainen liiketoiminta kiellettiin, heistä muutamat olivat kapakoita perustaneet ja altistaneet köyhät pahemmalle köyhyydelle. VRO 1685 (x:28), 17.1.1685, 5-6; Ruuth 1908, 281-282, 371, 373.
- 44** Lagus 1893, 109; Ruuth 1908, 257-259, 261, 269; Kostet 1995; Vilkuna 2009, 120-121; Kujala 2010, 323.
- 45** Gustafsson 1998; Eng 2001; Gustafsson 2008; Villstrand 2011, 51-55; Rähä 2012, 12-13.
- 46** Vilkuna 2013, 55-58; Karonen 2014, 166-167.
- 47** VRO 1672 (x:24), 23.9.1672, 207.
- 48** KA 8636: 286; 8640: 197; 8643: 178; Ruuth 1908, 159-167, 287, 290; Vilkuna 2009, 121-125; Paula Mäkelän ja Hanna Pirisen artikkeli tässä teoksessa.
- 49** Ruuth 1908, 134-135; Villstrand 2005, 22.
- 50** VRO 1672 (x:24), 23.9.1672, 207-208; Ruuth 1908, 168-172, 181, 262-264, 289, 304.
- 51** VRO 1634 (x:2), 3.12.1634; VRO 1656 (x:6), 11.8.1656, 264-266; Ruuth 1908, 209-300, 309, 314-315, 318, 370, 403; Tandefelt 2013, 55. Muistin ja tapojen merkityksestä poliittisessa kulttuurissa Einonen 2009; Rähä 2011.
- 52** VRO 1674 (x:25), 11.4., 13.4., 15.4., 8.7.1674, 85-89, 118-119.
- 53** Esimerkiksi VRO 1673 (x:24), 25.6., 22.7.1673, 13.4.1674, 152, 173; VRO 1674 (x:25), 85.
- 54** VRO 1675 (x:25), 8.11.1675, 232-233.
- 55** KA 8683: 77; 8684: 101; 8687: 85; 8689: 90.
- 56** Esimerkiksi 1677 Paul Moij oli Johann Remmertin lesken, Elisabethin asianajajana. VRO 1678 (x:26), 6.2.1678, 18.
- 57** VKO 1682 (x:60), 10., 14., 17.11.1682, 120, 121, 126.
- 58** VKO 1682 (x:60), 22.6.1682, 69.

Lähdeluettelo

Alkuperäislähteet

Kansallisarkisto (KA)

Viipurin ja Savonlinnan läänin läänintilit.

Viipurin kämnerinoikeuden (VKO) ja raastuvanoikeuden (VRO) tuomiokirjat.

Lähdejulkaisut

Durchman (utg.) 1929. Durchman, Osmo (utg.), Domkyrkans i Viborg räkenskaper 1655-1704. Suomen Sukututkimusseuran Vuosikirja XII. Helsinki: Suomen Sukututkimusseura.

Tutkimuskirjallisuus

Bahtin 1979. Bahtin, Mihail, Kirjallisuuden ja estetiikan ongelmia. Suomentaneet Kerttu Kyhälä-Juntunen ja Veikko Airola. Moskova: Kustannusliike Progress.

Bahtin 2002. Bahtin, Mihail, Francois Rabelais. Keskiajan ja renessanssin nauru. Suomentaneet Tapani Laine ja Paula Nieminen. Helsinki: Like.

Burke 1983. Burke, Peter, Popular Culture in Early Modern Europe. New York: Harper Torchbooks.

- Chrispinsson 2011.** Chrispinsson, John, Den glömda historien. Om svenska öden och äventyr i öster under tusen år. Stockholm: Norstedts.
- Einonen 2009.** Einonen, Piia, Tradition and Memory in Shaping the Political Culture. Sixteenth- and Seventeenth-Century Urban Societies in the Swedish Realm. Teoksessa Petri Karonen (ed.), Hopes and Fears for the Future in Early Modern Sweden, 1500–1800. *Studia Historica* 79. Helsinki: Finnish Literature Society.
- Eng 2001.** Eng, Torbjörn, Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformen och begrepp från Vasa till Bernadotte. *Studia Historica Upsaliensia* 201. Uppsala: Uppsala universitet.
- Englund 2007.** Englund, Peter, Kuningatar Kristiina. Tyttökuningas. Suomentanut Reino Ekholm. Helsinki: WSOY.
- Fur 2005.** Fur, Gunlög, Invandrare och samer. Teoksessa Jakob Christernsson (red.), Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden. Lund: Signum.
- Gustafsson 1998.** Gustafsson, Harald, The Conglomerate State. A Perspective on State Formation in Early Modern Europe. *Scandinavian Journal of History* 23:3–4.
- Halila 1944.** Halila, Aimo, Me raatiherrat ja porvarit. Porvoo: WSOY.
- Gustafsson 2008.** Gustafsson, Harald, De överlappade pusslen. Om partikulariska och multietniska konglomeratstater i tidigmoderna tid. Teoksessa Engman, Max, Villstrand, Nils Erik (red.), Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket. Helsingfors: SLS.
- Karonen 1994.** Karonen, Petri, Viipurin raastuvanoikeudessa vuonna 1634 tehdyt oikeudenkäyntiudistukset ja niiden vaikutus kaupungin oikeudenhoitoon. *Lakimies* 92: 6.
- Karonen 1995.** Karonen, Petri, Raastuvassa tavataan. Suomen kaupunkien hallinto- ja oikeuslaitoksen toimintaa ja virkamiehiä suurvalta-aikana. *Studia historica Jyväskyläläisiä* 51. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Karonen 2010.** Karonen, Petri, Viipurin hallinto ja oikeudenhoito 1600-luvulla. Teoksessa Viipurin läänin historia III. Suomenlahdelta Laatokalle. Lappeenranta: Karjalaisen Kulttuurin edistämisseätiö.
- Karonen 2014.** Karonen, Petri, Pohjoinen suurvalta. Suomi ja Ruotsi 1521–1809. Kirjokansi 63. Helsinki: SKS (4. painos).
- Katajala 1994.** Katajala, Kimmo, Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697. *Historiallisia Tutkimuksia* 185. Helsinki: SHS.
- Katajala 1995.** Katajala, Kimmo, Oliko talonpoika rivo sälli? Uuden ajan alun ihmisen arviointia. *HAik* 93: 2.
- Katajala 2010.** Katajala, Kimmo, Karjala rajamaana. Viipurin läänin historia 1534–1617. Teoksessa Viipurin läänin historia III. Suomenlahdelta Laatokalle. Toimittaneet Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa, Jouko Nurmiainen. Lappeenranta: Karjalaisen Kulttuurin edistämisseätiö.
- Kjellberg 2005.** Kjellberg, Erik, Baletten. Teoksessa Jakob Christernsson (red.), Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden. Lund: Signum.
- Kostet 1995.** Kostet, Juhani, Cartographia urbium Finnicarum. Suomen kaupunkikartografia 1600-luvulla ja 1700-luvun alussa. *Monumenta cartographica septentrionalia* 1. Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys.
- Kujala 2010.** Kujala, Antti, Viipurin Karjala, Käkisalmen lääni ja Inkerinmaa Ruotsin suurvaltakaudesta. Teoksessa Viipurin läänin historia III. Toimittaneet Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa, Jouko Nurmiainen. Suomenlahdelta Laatokalle. Lappeenranta: Karjalaisen Kulttuurin edistämisseätiö.
- Lagus 1893.** Lagus, Gabr., Kuvauksia Wiipurin historiasta I–II. Suomentanut P. H. Suuronen. Wiipuri: Wiipurin kaupunki.
- Lappalainen 2014.** Lappalainen, Mirkka, Suku, valta, suurvalta. Creutzit 1600-luvun Ruotsissa ja Suomessa. Helsinki: WSOY.

- Lihatšev 1994.** Lihatšev, Dmitri, Johdatus nauruun. Reunamerkintöjä venäläisyydestä. Suomentanut Erkki Peuranen. Pietari-säätiön julkaisuja 1. Helsinki: Taifuuni.
- Riikonen 2008.** Riikonen, Hannu K., Laus urbis in Seventeenth-Century Finland. Georg Haveman's Oratio de Wiburgo and Olof Hermelin's Viburgum. Teoksessa Harsting, Pernille, Viklund, Jon (eds.), Rhetoric and Literature in Finland and Sweden, 1600–1900. Nordic Studies in the History of Rethoric 2. Copenhagen: Nordisk Netwaerk for Retorikkens Historie.
- Riikonen 2012.** Riikonen, H. K., Jaakko Juteini – suomalaisen satiirin uranuurtaja. Teoksessa Huhtala, Liisi, Supponen, Sanna (toim.), Viipurin viisas – näkökulmia Jaakko Juteiniin. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 16. Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura.
- Ruuth 1908.** Ruuth, J. W., Wiipurin kaupungin historia. Wiipuri: Wiipurin kaupunki.
- Räihä 2011.** Räihä, Antti, Övergångsprocess, besittningstagande och lokala sedvänjor. Erövrade provinser under den nya överheten i Ryssland och Sverige under 1600- och 1700-talen. Scandia 77:1.
- Räihä 2012.** Räihä, Antti, Jatkuvuus ja muutosten hallinta. Hamina ja Lappeenranta Ruotsin ja Venäjän alaisuudessa 1720–1760-luvuilla. Jyväskylä Studies in Humanities 183. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Schweitzer 2013.** Schweitzer, Robert, Saksalainen Viipuri. Teoksessa Paavolainen, Pentti, Supponen, Sanna (toim.), Monikulttuurisuuden aika Viipurissa. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 17. Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura.
- Tandefelt 2013.** Tandefelt, Marika, Viipurinruotsalaiset. Teoksessa Paavolainen, Pentti, Supponen, Sanna (toim.), Monikulttuurisuuden aika Viipurissa. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 17. Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura.
- Tarkiainen 1986.** Tarkiainen, Kari, Se vanha vainooja. Käsitykset itäisestä naapurista livana Julmasta Pietari Suureen. HTutk 132. Helsinki: SHS 1986.
- Vilkuna 1985.** Vilkuna, Kustaa, Vuotuinen ajantieto. Vanhoista merkkipäivistä sekä kansanomaisesta talous- ja sääkalenterista enteineen. Helsinki: Otava.
- Vilkuna 2009.** Vilkuna, Kustaa H. J., Neljä ruumista. Helsinki: Teos.
- Vilkuna 2010.** Vilkuna, Kustaa H. J., Katse menneisyyden ihmiseen. Valta ja aineettomat elinolot 1500–1850. Historiallisia Tutkimuksia 253. Helsinki: SKS.
- Vilkuna 2013.** Vilkuna, Kustaa H. J., Die schwedische Reichskultur und Finnland 1500–1800. Teoksessa Anssi Halmesvirta (Hrsg.), Land unter dem Nordlicht. Eine Kulturgeschichte Finnlands. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Vilkuna 2014.** Vilkuna, Kustaa H. J., Viina miehen mitta. Vapaa-ajalla rakennettu miehekkyyss 1550–1850. Teoksessa Markkola, Pirjo, Östman, Ann-Catrin, Lamberg, Marko (toim.), Näkymätön sukupuoli. Mieheyden pitkä historia. Tampere: Vastapaino.
- Vilkuna 2015.** Vilkuna, Kustaa H. J., Juomareiden valtakunta. Suomalaisten känni ja kulttuuri 1500–1850. Kitka-sarja 001. Helsinki: Teos.
- Villstrand 2005.** Villstrand, Nils Erik, Stormaktstidens politiska kultur. Teoksessa Jakob Christernsson (red.), Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden. Lund: Signum.
- Villstrand 2011.** Villstrand, Nils Erik, Norstedts Sveriges historia 1600–1721. Stockholm: Norstedts.

Kuvalähteet

- s. 11** Kuva laadittu kirjaa varten pohjautuen aiemmin julkaistuun kuvaan teoksessa Niukkanen, Marianna, Seppänen, Liisa, Suhonen, Mervi (2014), Kaupunki-rakentaminen Suomessa keskiajalla. Teoksessa Suomen kaupunkirakentamisen historia I, toim. Lilius, Henrik - Kärki, Pekka, Helsinki: SKS, s. 39.
- s. 12** V. Schilling / Historian kuvakokoelma, Museovirasto.
- s. 15** N. Granberg / Historian kuvakokoelma, Museovirasto.
- s. 28** Kuva laadittu kirjaa varten pohjautuen aiemmin julkaistuun kuvaan artikkelissa Koskenvesa, Esko (1968), Rovastikuntajako Suomen itäisessä hiippakunnassa vuoteen 1741. Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 54-57 (1964-1967). Helsinki: SKHS, s. 96.
- s. 33** Kuva laadittu kirjaa varten pohjautuen aiemmin julkaistuun kuvaan artikkelissa Saksa, Aleksandr - Savolainen, Panu (2015), The Old Cathedral of Viborg. Historical Archaeology of the Easternmost Cathedral of the Swedish Empire. Mirator 16:1.
- s. 38** Kansalliskirjasto.
- s. 40** Markus Hiekkänen.
- s. 46** Alkuperäinen kuva: Kronqvist, I. (1941), Huomattava keskiajan hautamuisto Viipurista. Kotiseutu, s. 146.
- s. 53** Viborg stad och slott 1644 / Lantmäteristyrelsen, Lantmäteristyrelsens leverans 1850, Riksarkivet
- s. 57** Markus Hiekkänen.
- s. 59** Markus Hiekkänen.
- s. 62** Totti Tuhkanen. Julkaistu alunperin teoksessa Tuhkanen, Tuija (2008), Kirkon kaunistukseksi ja lahjoittajan kunniaksi: Henrik Flemingin lahjoitukset Suomen kirkoissa. Helsinki: SKS.
- s. 66** Erkki Kartano / Historian kuvakokoelma, Museovirasto.
- s. 96** Kansalliskirjasto.
- s. 98** Kansalliskirjasto.
- s. 125** Svenskt porträttarkivet / Wikimedia Commons.
- s. 130** Kansalliskirjasto.
- s. 153** Matthäus Merian / Wikimedia Commons
- s. 154** Gerhardus Mercator / Julkaisuarkisto, Jyväskylän yliopisto.
- s. 156** Tiina Rekola / Lahden kaupunginmuseon kuva-arkisto.
- s. 157** Tiina Rekola / Lahden kaupunginmuseon kuva-arkisto.
- s. 159** Kollaasi: Historialliset kokoelmat, Suomen kansallismuseo (Museovirasto).
- s. 164** Heikki Hanka.
- s. 165** Heikki Hanka.
- s. 180** Visa Immonen.
- s. 181** Visa Immonen.
- s. 184** Historialliset kokoelmat, Suomen kansallismuseo (Museovirasto).
- s. 188** Visa Immonen.
- s. 193** Historialliset kokoelmat, Suomen kansallismuseo (Museovirasto).
- s. 207** Okänd / Tekniska museet.
- s. 208** Erkki Tanttu / Halila, Aimo (1944), Me raatiherrat ja porvarit. Porvoo: WSOY, s. 113.
- s. 212** Erik Dahlbergh / Julkaisuarkisto, Jyväskylän yliopisto.

A

Aabraham; 156
 Aadam; 95, 96, 97
 Abbor, Thomas; 133
 Agrelius, Martinus Erici; 89, 90, 92, 94, 100, 105, 111, 119
 Agricola, Mikael; 33, 34, 48, 49, 50, 51, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 75, 76, 86, 126, 127
 Alberg, Niclas; 165
 Aleksanteri Suuri; 211
 Alopaeus, Arvid; 105
 Alopaeus, Arvidus; 88, 90, 93, 94, 98, 99, 100, 103, 104, 105, 119, 134
 Alopaeus, Brita Elisabeth; 105
 Alopaeus, Carl Henric; 120
 Alopaeus, David; 120
 Alopaeus, Frans; 105
 Alopaeus, Henrik; 104
 Alopaeus, Johan David; 104, 105
 Alopaeus, Johan Magni; 110
 Alopaeus, Johannes; 105
 Alopaeus, Katarina; 104, 105
 Alopaeus, Magnus Jacob; 104, 120
 Alopaeus, Magnus (kappalainen); 105
 Alopaeus, Magnus (lapsi); 105
 Alopaeus, Magnus Magni; 91, 99, 100, 104, 105, 119, 120
 Alopaeus, Magnus (tuomiorovasti); 105
 Alopaeus, Margareta; 104, 105
 Alopaeus, Maria; 104, 105
 Alopaeus, Maximilian; 120
 Alopaeus, Samuel (kirkkoherra); 110
 Alopaeus, Samuel (mineralogi); 104
 Amerbac, Johannes; 140
 Ammelin, Hans Henrik; 180, 190
 Amsted, Netan; 125
 Amund Laurentsson; 127
 Anders Eriksson; 14
 Anders guldsmed; 177
 Angermannus, Ericus Petri; 105
 Anna Eriksdotter; 109, 111, 115
 Anna (pyhä); 40, 41, 42
 Apollon; 96

Appelgren, Eric; 120
 Arensbeck, Elisabet; 111
 Argillander, Henrik; 116
 Arvid Tönnenpoika (Wildeman); 11
 Aschanius, Andreas; 110
 Aspeling, Nils; 114
 Athanasius (kirkkoisä); 140
 Aurell, Brynte; 114
 Aurenus, Matthias; 106
 Ayrer, Jakob; 141
 Åkerstedt, Lars; 112

B

Bagge, Trvels; 179
 Barckhusen, Didrik vanhempi; 106
 Barckhusen, Katarina; 106
 Bayly, Lewis; 141
 Beata Olafsdotter; 106
 Beckmann, Laurentius; 125
 Berling, Johan; 162, 163
 Berner, Anna; 106
 Berner, Brita; 106
 Berner, Elisabet; 106
 Berner, Gustavus Johannis; 88, 89, 90, 91, 93, 100, 106, 119
 Berner, Helena; 106
 Berner, Johan; 106
 Berner, Johan (kirkkoherra); 106
 Berner, Katarina; 106
 Berner, Margareta; 106
 Berner, Maria; 106
 Berner, Sofia; 106
 Berner, Ulrika; 106
 Betge, Sophia; 169
 Betge, Valentin; 115, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170
 Bielke, Erik Turenpoika; 10
 Bielke, Nils Turenpoika; 10
 Birger jaarli; 27
 Birgitta Birgerintytär (pyhä); 36, 40, 41, 42, 50, 72
 Birgitta Petersdotter; 115
 Bjugg, Anna; 92, 110
 Bjugg, Brita; 92
 Bjugg, Karin; 92, 113
 Bjugg, Petrus; 85, 86, 87, 89, 92, 100, 101, 102, 110, 113, 116, 130, 131, 132
 Björkstén, Johan; 106

Björn, Sigfrid; 116
 Blankenhagen, Elisabet; 113
 Block, Johannes; 47, 48, 75, 139, 140
 Bode, Herman; 140
 Bodenberg, Eleonora von; 190
 Boisman, Agneta (kapteenin rouva); 106
 Boisman, Agneta (lehtorin rouva); 116
 Boisman, Elisabet; 105, 106, 111
 Boisman, Henricus; 88, 90, 94, 100, 101, 102, 106, 118
 Boisman, Jakob (kruununvouti); 106
 Boisman, Jakob Reinholdsson; 190, 193
 Boisman, Maria; 106
 Boisman, Reinhold; 106
 Boisman, Rötger; 204
 Bonde, Kaarle Knuutinpoika (Karl Knutsson); 10, 35, 41, 42
 Bonde, Tord Röricksson; 35, 40, 42
 Bonsdorff, Kristofer; 109
 Borckhardt (Burchardt), Hans; 160
 Borenus, Georg; 110
 Borgen, Anna von; 116
 Borgen, Herman von; 116
 Borg, Grels Matinpoika; 125, 126
 Borg, Matthias Gregorii; 125
 Brahe, Per; 129, 158, 160, 161, 168, 169, 215
 Brenner, Elias; 126
 Brenner, Fredrik; 161
 Brita Bertillsdotter; 111
 Brita Larsdotter; 112
 Brita Simonsdotter; 115
 Broken, Anna von; 116
 Broken, Henrik von; 108
 Brommius, Petrus; 86, 87, 100, 101, 102
 Brookhoff, Elisabeth; 113
 Broterus, Johannes; 120
 Brudgum, Michel; 162
 Brudgum, Sophia; 162, 169
 Brumerus, Ericus Erici; 89, 91, 100, 119
 Brumerus, Erik; 106
 Brumerus, Karl; 106

Brumerus, Kristian; 106
Brumerus, Maria; 106
Brunfels, Otto; 140
Brusin, Otto Reinhold; 109
Bruzelius, Johan; 107
Bruzelius, Jonas; 107
Bruzelius, Maria; 107
Bruzelius, Nicolaus Laurentii; 89,
91, 103, 107, 119
Bruzelius, Nils; 107
Buno, Johannes; 133, 134
Burchardt, Anthoni; 202, 205,
206, 208, 209, 210
Burtz, Johan; 106
Burtz, Katarina; 106
Bystrand, Henrich; 167
Bång, Petrus; 86, 87, 92, 93, 94,
98, 100, 101, 102, 103, 104, 114,
119, 131, 132, 134, 135, 136, 138,
140, 144
Bärckroot, Brita; 116

C

Calvisius, Seth; 141
Canutus Johannis; 51, 86
Carelius, Canutus Martini; 129, 130
Carelius, Karin Nilsdotter; 92, 116
Carelius, Nicolaus Magni; 86, 92,
116, 131
Carelius, Simon Johannis; 128, 143
Carin Mårtensdotter; 192
Carlquist, Jacob; 132, 191
Carstenius, Abraham; 108
Carstenius, Anna Kristina; 108
Carstenius, Anna (lehtorin rouva);
106
Carstenius, Anna (pormestarin
rouva); 107
Carstenius, Beata Katarina; 108
Carstenius, Georg; 108
Carstenius, Henricus Henrici; 86,
87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95,
100, 107, 111, 119, 120, 130, 140
Carstenius, Henrik (Henrici); 107
Carstenius, Henrik (Petri); 108
Carstenius, Joakim; 108
Carstenius, Johan; 108
Carstenius, Katarina (lehtorin
rouva); 105
Carstenius, Katarina (lehtorin
tytär); 107

Carstenius, Petrus Henrici; 87, 88,
90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 99,
101, 107, 118, 120, 142
Carstenius, Petrus (Petri); 108
Carstenius, Ulric; 92, 93, 105,
106, 111
Carstenius, Ulric (Petri); 108
Carstens, Henrik Fredriksson; 107
Caselius, Erik; 113
Chytraeus, Nathanael; 133, 134
Cicero; 141
Claudelin, Klas Jacob; 105
Cleve, Joakim; 105
Collanus, Erik; 109
Cornelia, Christina; 191
Cornelius, Henrik; 106
Cornelius Nepos; 133, 134
Creutz, Lorentz nuorempi; 97
Cröell, Katarina; 107
Cupido (Astrild); 96, 97, 119

D

Dafne; 96
Dahlbergh, Erik; 212
Dahlman, Ericus Zachariae; 89,
91, 100, 108, 118
Dahlman, Gustaf; 108
Dahlman, Zacharias Martinsson;
108
Danckwart, Jochim; 190
De la Gardie, Jacob; 115, 158
Diana; 96, 97, 119
Dryselius, Erland; 139
Duncker, Sven; 109
Durcham, Franz Zachris; 191
Durchman, Zacharias; 191
Duwall, Elsa; 97, 119

E

Eerik Härkäpää; 51, 52
Eerik Pommerilainen; 177
Eerik XIV; 51, 158
Eeva; 95, 96, 97
Eketrä, Margareta; 190
Eketrä, Sven; 190
Ekman, Alexander Ernst; 108
Elg, Johan; 113
Elisabeth Jaspersdotter; 110
Enevaldus Sigfridi; 48
Eosander, Anna; 106
Erasmus (pyhä); 40, 42
Erik (pyhä); 35, 40, 41

F

Fabricius, Brita; 105
Fabritius, Sven; 189
Fant, Michael; 110
Fegman, Klas; 109
Ferdinand III; 191
Finn, Erik Henriksson; 106
Finno, Jacobus Petri; 16, 128, 129
Flachsenius, Jakob; 109
Flachsenius, Johan; 111
Flachsenius, Magdalena; 109
Flachsenius, Margareta; 111
Fleming, Henrik Klasson; 62, 63
Follingius, Petrus; 86
Forben, Johannes; 140
Forstadius, Arvid; 108
Forstadius, Arvidus Henrici; 88,
90, 91, 99, 100, 101, 102, 108,
119, 120
Forstadius, Erik Johan; 108
Forstadius, Henrik; 108
Forstadius, Karin; 108
Forstadius, Sigfid; 108
Franseen, Frans; 105
Franseen, Katarina; 105
Freitag, Baltzar Franz; 191
Freitag, Christ.; 191
Freitag, Franz Diedrich; 191, 193
Fremling, Petter; 107
Frischlin, Nicodemus; 141
Fritz, Hens; 167, 170

G

Gerth maler; 179
Gestrinius, Brita; 108
Gestrinius, Ernestus; 88, 91, 100,
103, 108, 119
Gestrinius, Kristina; 108
Gestrinius, Thomas; 108
Gezelius, Johannes Nepos; 103
Gezelius, Johannes nuorempi; 86,
87, 106, 111, 117, 134, 135, 138, 144
Gezelius, Johannes vanhempi;
86, 133, 135
Godenhielm, Johan; 117
Godenhjelm, Hebla Kristina; 117
Gothus, Laurentius Paulinus; 85
Grabbe, Nils; 183
Gram, Johann; 206, 208, 214
Greek, Brita; 108
Groen, Carin; 191
Groen, Petrus; 191

Grommé, William; 149, 156, 157
Grosse, Henning; 141
Grummellier, Johan; 189, 190, 191,
192, 193, 194, 195
Gudmund Larsson; 180, 181
Gudrath, Henrik; 108
Gudrath, Sigrid Henriksdotter; 108
Gyllenbögel, Johan; 106
Gyllenhielm, Karl Karlsson; 158
Gyllenspång, Peter; 106
Gyllenstierna, Erik; 85, 158, 160
Gyllenstierna, Konrad; 97, 99

H

Hagenmeijer, Johan; 189
Haikoin, Sven; 187
Halenius, Laurentius; 108
Hallitius, Jakob; 116
Harnesköld, Katarina; 109
Hasse, Peter; 16
Hedenius, Matias; 116
Heideman, Nathanael; 193
Heinricius, Anders; 109
Heinricius, Andreas Henrici
(vanhempi); 88, 90, 91, 101, 102,
104, 109, 115, 118
Heinricius, Andreas nuorempi; 88,
90, 99, 100, 104, 109, 119, 120
Heinricius, Elisabet; 109
Heinricius, Gabriel; 109
Heinricius, Jakob; 109
Heinricius, Johannes; 109
Heinricius, Katarina; 109
Heinricius, Magdalena; 109
Heinricius, Margareta; 109
Heinricius, Peter; 109
Heintzius, Anna; 109
Heintzius, Elisabet; 109
Heintzius, Johan; 109
Heintzius, Katarina; 109
Heintzius, Katarina Elisabet; 109
Heintzius, Kristina; 109
Heintzius, Michael; 109
Heintzius, Paul; 109
Heintzius, Paulus Matthiae; 88,
91, 109, 119
Helsingius, Anna; 110
Helsingius, Daniel; 110
Helsingius, Elisabet (kirkkoherran
rouva); 110
Helsingius, Elisabet (notaarin
rouva); 110

Helsingius, Georg; 110
Helsingius, Georg (Georgi); 110
Helsingius, Georgius (Georgi);
104, 120
Helsingius, Georgius Marci; 88, 91,
94, 103, 110, 118, 136
Helsingius, Gustaf; 110
Helsingius, Henrik; 103, 120
Helsingius, Jakob; 110
Helsingius, Johan (kaupungin
sihteeri); 110
Helsingius, Johan (luutn.); 110
Helsingius, Katarina; 110
Helsingius, Katarina (piispan
rouva); 110, 120
Helsingius, Marcus Georgi; 88,
91, 110
Helsingius, Margareta; 110
Helsingius, Maria; 110
Helsingius, Markus; 110
Helsingius, Mårten; 110
Hendrich Målare; 167, 170
Henricus Canuti; 51
Henrik (pyhä); 35, 40, 41, 42
Herkepeus, Anders; 106
Herkepeus, Peter; 116
Hieronymus (kirkkoisä); 140
Hillerström, Ludvig; 114
Hillman, Johan Christoffer; 193
Hirtz, Peter; 167
Holm, Johan; 113
Holofernes; 156
Holst, Elisabet; 110
Holtgref, Peter; 62
Hoppenstång, Maria; 113
Horatius; 98, 133, 134
Horn, Klaus Kristerinpoika; 11, 15
Hunnius, Detleff; 16
Hårdh, Auguste Cath.; 191
Höyer, Reinhold; 189

I

Iheringia, Beata; 107, 115
Iheringia, Katarina; 105, 111, 112,
113, 115
Iisak; 156
Iivana IV Julma; 126
Iskanius, Thomas Laurentius
(Tuomas Laurinpoika); 164
Isokrates; 133, 134

J

Jaakko-konterfeijari; 160
Jakob guldsmed; 184
Jauchius, Laurentius; 125
Jeesus; 35, 95, 96, 141, 156, 180,
181, 185
Jochim guldsmed; 184
Johan Danielsson; 114
Johan (Hoijan ja Bruchhausenin
kreivi); 11, 47
Johan Jönsson; 189, 190
Johanna Matsdotter; 116
Johannes evankelista (pyhä); 40,
41, 42, 164
Johannes Kastaja (pyhä); 40, 41,
42, 181
Johannes Khrysostomos; 140
Jonas, Justus; 140
Judit; 156
Juhana III; 16, 50, 51, 52, 55, 70,
126, 158, 169, 187
Juusten, Paulus; 49, 50, 51, 52,
53, 56, 57, 59, 70, 75, 86, 92,
126, 127

K

Kaarle IX; 56, 64, 65, 95, 158
Kaarle X Kustaa; 13, 99, 103, 120,
191
Kaarle XI; 95, 103, 218
Kaarle XII; 103
Karin Hansdotter; 112
Karlstad, Andreas; 140
Karlsteen, Arvid; 191
Katariina Aleksandrialainen
(pyhä); 35, 40, 41, 42
Katarina Valleriansdotter; 191
Kattenhusen, Jobst; 161
Kettunius, Magnus Bartholdi; 105
Keyser, Henrik; 135, 136
Kienle, Hans Ludwig; 190
Kindermaker, Lasse; 189
Kinninmundt, Brita; 114
Kirsten Henriksdotter; 189
Klaus Thunsson; 186
Klein, Henrik; 191
Klingius, Elin; 110
Klingius, Gertrud; 110
Klingius, Jesper; 110
Klingius, Jonas; 110
Klingius, Katarina; 110
Klingius, Lisbeth; 110

Klingius, Magnus Nicolai; 89, 91, 92, 93, 94, 110, 119
Klingius, Per; 110
Korhonen, Henrik Jönsson; 109
Kostfelt, Jochum; 205, 208
Kristian II; 11
Kristiina (kuningatar); 60, 85, 96, 103, 120, 130, 158
Kristina Otontytär; 113
Kristoffer guldsmed; 187
Krook, Benedikt; 113
Krook, Benjaminus Simonis; 88, 91, 92, 94, 105, 111, 115, 118
Krook, Johannes; 111
Krook, Nicolaus; 111
Kurck, Elin Jönsdotter; 184, 185
Kurck, Gabriel; 168
Kustaa II Aadolf; 60, 85, 98, 128, 152, 158
Kustaa I Vaasa; 10, 11, 12, 15, 27, 48, 49, 50, 55, 75, 158, 182, 183, 185, 187, 216
Kyander, Andreas; 102
Kyander, Johan; 105
Kylander, Maria; 110, 113, 116
Kölling, Jost; 115
König, Blasius; 204, 205
König, Heinrich; 208, 210
König, Peter; 206, 208

L

Lacke, Maria Christ.; 191
Lacke, Zachris; 191
Lacmannus, Anna; 111
Lacmannus, Barthollus Johannis; 87, 88, 90, 94, 98, 99, 101, 111, 118
Lacmannus, Carolus; 111
Lacmannus, Johannes Thomae; 111
Lagbom, Elisabet; 115
Laghe, Magnus; 88, 89, 90, 91, 93, 99, 100, 111, 119
Lagus, Johan; 106
Lambertus, Franciscus; 140
Langell, Henrik; 115
Lars Nilsson; 107
Larsson, Brita Magnusdotter; 114
Larsson, Magnus; 114
Laurbecchius, Carolus Petri; 89, 90, 100, 103, 111, 118
Laurbecchius, Hedvig; 111

Laurbecchius, Karl; 111
Laurbecchius, Maria (lehtorin tytär); 111
Laurbecchius, Maria (piispan tytär); 92, 114
Laurbecchius, Per Johan; 111
Laurbecchius, Petrus; 86, 87, 89, 92, 100, 101, 107, 111, 114, 134, 136
Laurentius kirjansitoja; 125
Laurentius Petri; 104, 127
Laurentius (pyhä); 85
Lehusen, Mårten; 192
Liimatainen, Petter; 112
Lilius, Gustaf; 109
Limatius, Nicolaus; 91, 100, 112, 119
Limatius, Petter; 112
Lindhjelm, Anders; 98, 142
Lindormi, Margareta Nilsdotter; 116
Lindormi, Nils; 116
Lippius, Jonas; 108
Loij (Low), Paul; 205, 207
Lucifer; 95, 96, 97, 141
Lundbeck, Håkan; 112
Lund, David; 86, 87, 100, 101, 107, 108, 111, 112, 117, 136
Lund, Elisabet; 117
Luther, Martin; 59, 128, 129, 130, 140, 143, 144

M

Magog; 95
Margareta Andersdotter; 109
Margareta Bertillsdotter; 105
Maria Eleanora; 152, 158
Maria Magdalena (pyhä); 27, 40, 41, 42
Maria (pyhä); 33, 35, 39, 40, 41, 42, 164, 179, 181
Martinius, Anna Katarina; 112
Martinius, Brita; 112
Martinius, Henrik; 112
Martinius, Johan; 112
Martinius, Martin; 112
Martinius, Matthias (lehtori); 88, 90, 91, 94, 95, 98, 99, 100, 103, 104, 107, 108, 112, 117, 118
Martinius, Matthias (notaari/pormestari); 112
Maskulainen, Hemmingus Henrici; 16, 129

Maunu Erikinpoika; 36, 41, 50, 179
Medelplan, Daniel; 98, 133, 134, 135, 136
Meier, Maria; 112
Meisner, Susanna; 109
Melanchton, Philip; 140
Melartopaeus, Gabriel; 86, 104, 120
Meliboeus; 97
Mende, Balthasar; 209, 217, 218
Mennander, Carl Fredrik; 133
Menschewer, Heinrich; 211, 217
Merian, Mattheus; 153
Meurer, Ignatius; 125, 126, 129
Milton, John; 95
Moij, Paul; 9, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220
Mollerus, Matthias; 108
Monsun, Jöns; 182
Montin Tallgren, Jenny Maria; 191
Mums, Margareta; 110
Mums, Mårten; 160, 161
Munck, Johan; 107
Muur, Johan; 106
Mülden, Berndt; 189
Mylonius, Christina; 114
Mörner, Carl; 152

N

Niclas Peters(son); 206
Niclis scriffuer; 179
Nicolaus V; 35, 40
Nils Jonsson; 110
Nirkko, Abraham Göransson; 166
Nirkko, Isak Abrahamsson; 166
Nooa; 95
Nycopensis, Joachim; 112
Nycopensis, Joachimus Nicolai; 90, 91, 92, 94, 112
Nycopensis, Kristina; 89, 92, 105, 111
Nycopensis, Nicolaus; 86, 87, 89, 92, 100, 101, 102, 105, 111, 112, 113, 115, 130, 136
Nycopensis, Nils; 113
Nycopensis, Samuel Nicolai; 88, 90, 92, 100, 113, 118
Nycopensis, Sara; 92, 115
Nylander, Johan; 110, 120

O

Olaus Elimaeus; 16, 60, 62, 64, 65, 86, 127, 128, 129, 130
 Olavi (mestari); 160
 Olavi (pyhä); 39, 40, 41, 42, 44, 73
 Origenes (kirkkoisä); 140
 Orraeus, Anders; 106
 Oxenstierna, Axel; 85, 87, 152, 158, 169
 Oxenstierna, Gabriel Bengtsson; 152, 158
 Öhman, Carl Mattson; 162

P

Paavali (pyhä); 40, 41, 42, 181
 Pacchalenius, Andreas; 95
 Pallas Athene; 96
 Palmeroth, Andreas; 171
 Per guldsmed; 185
 Peter guldsmed; 177
 Peter Hemmingsson; 115
 Petraeus, Aeschillus; 86, 98
 Petter Joman; 170
 Peuroni, Andreas Erici; 88, 91, 113, 118
 Peuroni, Ericus Jordanis; 113
 Pietari I Suuri; 8, 13, 29
 Pietari (pyhä); 40, 41, 42, 181
 Piper, Carl; 86
 Piper, Petter; 163, 164, 169
 Platzman, Maria Röttersdotter; 190
 Platzman, Rötger; 204
 Poitz, Niklis; 181
 Porthan, Henrik Gabriel; 95, 96, 133
 Pratana, Elisabet; 109
 Pratana, Maria; 111, 114
 Pratania, Margareta; 107
 Pratanus, Johannes; 109
 Printz, Anna Elisabet; 113
 Printz, Elisabet; 113
 Printz, Jacobus Nicolai; 88, 91, 100, 113, 118
 Printz, Jakob; 113
 Printz, Karl; 113
 Printz, Kristina; 113
 Printz, Nils Olofsson; 113
 Printz, Sofia; 113
 Pryss, Anders; 107
 Pryss, Katharina; 107
 Prytz, Anna; 116

R

Rachlitius, Jacob; 113
 Rachlitius, Johannes; 113
 Rachlitius, Johannes Casparides; 89, 90, 94, 98, 113, 120, 125
 Rahling, Johan Berndt; 110
 Remmert, Johann; 206, 207, 208, 220
 Reusner, Christopher; 128
 Richter, Augustinus; 187
 Ristelius, Benedictus Magni; 89, 91, 92, 93, 94, 101, 102, 113, 120
 Ristelius, Petrus; 110, 113
 Rohianus, Anna Olofsdotter; 109
 Rohianus, Olaus; 109
 Rosendahl, Maria; 109
 Rosendal, Helena; 112
 Rosendal, Sofia Katarina; 117
 Rosenhane, Johan; 13, 102, 118, 120, 161
 Rosenius, Lars; 110
 Roslagius, Brita Michelsdotter; 116
 Rothovius, Isaacus; 67, 86, 87
 Rothovius, Maria Isaksdotter; 109
 Rotterdamlainen, Erasmus; 98, 140
 Rudbeckius, Johannes; 85
 Ruuth, Katarina Jacobsdotter; 114
 Ruuth (Rutha), Theodoricus Petri; 16
 Rålamb, Claes; 114
 Rödh, Elisabeth; 133
 Röling, Elisabeth; 191
 Rönn, Jacob; 112
 Rönn, Kristina; 112

S

Samuel Jönsson; 189
 Sart, Johan; 190, 192
 Schaefer, Henrik; 107
 Schierling, Carl; 107
 Schippen, Paul Johan von; 113
 Schmidt, Beata; 110
 Schmidt, Hans (pormestari); 205, 217, 218
 Schmidt, Hans (raatimies); 107
 Schmidt, Haqvin; 206
 Schmidt, Heinrich; 206
 Schmidt, Henrik (kauppia); 105
 Schmidt, Henrik (raatimies); 92, 110
 Schmidt, Katarina; 107

Schultz, Kristina; 108
 Schäfer, Margareta; 107
 Serlachius, Anna Kristina; 114
 Serlachius, Anna Maria; 114
 Serlachius, Brita; 114
 Serlachius, Daniel; 114
 Serlachius, Helena; 114
 Serlachius, Johannes (hovioikeuden auskultantti); 114
 Serlachius, Johannes (lehtori); 88, 89, 91, 92, 94, 100, 101, 102, 103, 114, 119, 120, 144
 Serlachius, Katarina; 114
 Serlachius, Katarina Elisabet; 114
 Serlachius, Peter; 114
 Serlachius, Ulrika; 114
 Sigismund; 95, 169
 Simon Martin; 141
 Sirelius, Clemens; 105
 Skotte, Jakob; 115
 Skruf, Erik; 152, 166
 Solitander, Gustaf; 109
 Sommeli, Magnus; 110
 Soroi, Petrus; 47, 75
 Sorolainen, Ericus Erici; 51, 52, 86, 128, 129, 135
 Sovelio, Maria; 191
 Sparf, Margareta; 114
 Sparre, Ebba; 120
 Stachaeus, Ebba; 114
 Stachaeus, Laurentius Zachariae; 88, 91, 94, 100, 101, 114, 118
 Stachaeus, Zacharias Johannis; 114
 Starck, David; 170
 Starck, Katarina; 105
 Starck, Maria; 108
 Steckman, Jürgen; 189, 192
 Stiernhjelm, Georg; 96, 97, 119
 Stjernhoff, Christina; 114
 Stjernhoff, Georg; 114
 Strandberg, N.N. (maalari); 164
 Strandenius, Andreas Johannis; 88, 90, 92, 99, 100, 101, 114, 118
 Strandenius, Katarina; 115
 Stråhlman, Anna; 106
 Stråhlman, Brita Pettersdotter; 116
 Stråhlman, Katarina; 115
 Stubbe, Gustaf; 110
 Sture, Iliana Göstavsdötter; 178, 195
 Sutthoff, Jockim; 190

Sutthoff, Margareta; 105
Svedberg, Jesper; 135
Syngman, Matthias; 133

T

Tallgren, Aili Karin Charlotte; 191
Tallgren, Ivar Markus; 191
Taube, Otto Berendt; 152
Terentius; 141
Terserus, Johannes; 86, 119
Tesche, Elisabet; 105
Tesche, Hans; 105
Thauvonia, Katarina; 107
Thauvonius, Abraham nuorempi;
88, 91, 93, 115, 119
Thauvonius, Abraham vanhempi;
86, 87, 89, 92, 100, 101, 107, 111,
115, 130
Thauvonius, Alexander; 115
Thauvonius, Katarina; 92
Theobaldus Sigfridi; 48
Thesleff, Claudius; 115
Thesleff, Claudius Johannis; 88,
90, 91, 93, 94, 99, 100, 101, 102,
109, 111, 115, 118, 119, 120, 125
Thesleff, Hans; 115
Thesleff, Katarina; 109, 115
Thesleff, Wendla; 92, 111, 115
Thile, Carl; 141, 150, 151, 152, 153,
154
Thile, Caspar; 141, 151, 152, 153, 155
Thile, Caspar nuorempi; 152
Thile, Hans; 204, 205
Thomas Gregorii; 128
Thomas Johannis; 36
Thorwöste, Anna; 114
Thorwöste, Helena; 114
Thorwöste, Margareta; 112
Thorwöste, Petter; 112
Thorwöste, Petter nuor.; 114
Tielman Hube, Peter; 125
Tilly, Johann; 153
Tityrus; 97
Tolia, Benjamin; 115
Tolia, Jacob Andersson; 115
Tolia, Matthias Jacobaeus; 90, 92,
93, 94, 115, 118, 125, 161
Tolia, Samuel; 115
Torsten (pappi); 179
Tott, Bertil Ivarsson; 184, 185
Tott, Erik Axelinpoika; 10
Tott, Tönne Erikinpoika; 10

Trana, Erik Andersson; 119, 190
Tujulainen, Yrjö Knuutinpoika; 162
Tuulio, Mauri; 191
Tyrgills Knuutinpoika; 10
Tönne Olavinpoika; 11
Törnqvist, Daniel Persson; 190,
192

U

Udding, Regina von; 116
Ursinus, Jacobus; 88, 91, 116, 118
Ursinus, Jakob; 116
Ursinus, Kristina; 116
Ursinus, Nils; 116

V

Vahle, Johan; 208
Venus; 96, 97, 120
Vergilius; 97, 141
Vidmund (Linköpingin
tuomiorovasti); 36
Vitikka, Anna Henriksdotter; 107
Vogel, Berendt; 168
Vossius, Gerdhardus; 133, 134

W

Wallgren, Georg; 113
Wallin, Johan; 112
Wallin, Katarina; 112
Wattrangius, Johan; 116
Wattrangius, Michael Johannis;
87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 100,
101, 102, 116, 119, 120
Weckman, Johan; 106
Wegelius, Johan; 105
Wernberg, Margareta; 107
Wijkman, Jakob; 114
Winblad, Katarina; 106
Winter, Anna; 116
Winter, Christiernus Olai; 88, 90,
92, 93, 94, 101, 102, 116, 118
Winter, Elin; 116
Winter, Henricus; 116
Winter, Henricus Martini; 88, 90,
91, 99, 100, 101, 119
Winter, Karin; 116
Winter, Kristian; 116
Winter, Margareta; 116
Winter, Mårten Olofsson; 116
Winter, Olof Oloffson; 116
Wrede, Fabian; 166, 170
Wulff, Baltzar; 184

Wång, David; 117
Wång, Fredrika; 117
Wång, Johannes; 89, 91, 94, 103,
117, 119
Wång, Kristina Elisabet; 117
Wång, Peter; 117
Wång, Petter Olofsson; 117

Z

Zitting, Jakob (kornetti); 116
Zitting, Jakob (korpraali); 109

